

Ацхэынтшэкэтыжырта
Акәа 2013

ЗАУР БЫҒӘБА

ИҖЫМҢАҚӘА

Җ-ТОМКНЫ

Апхәынтшәкәтыжырта
Акәа 2013

ЗАУР БЫТӘБА

ИҖЫМТАҚӘА

Аәбатәи атом

Аңхәынтшәкәтыжырта
Ақәа 2013

ББК 84(5Абх) 6-44

Б 93

ЗАУР БЫТӘБА. ИФЫМТАҚӘА. Афбатәи атом. «Чатә Чагә ихтыскәә», ихартәаан ахпатәи атыжыра, «Апсшәа ахьхышьтрала» асериала актәии афбатәии ашәкәкәә – ажәабжькәә, аитахәахәтәкәә, анекдоткәә.

Апхәынтшәкәтыжырта. Акәә, 2013 – 504 д.

Ианитцеит
ЗАУР БЫҒӨБА

ЧАҘӘ ЧАГӘ ИХҘЫСКӘА

*Ихарҗәаан ахҗатәи
атҗыжьра*

- Ажәабжьқәа •
- Анекдотқәа •
- Аиҗахәахәтәқәа •

Чайә Чагә еицырдыруаз лафхәә дуун, жәабжхәәфын, жәытә тәурыххәәфын, жәлартә сатирикын, аиаша иашь-таз уафын, Аңсни аңсуареи зыгәтыхаз иакәын. Лафлеи хшыф-йарралеи уи дырзааигәан Хиндостјани Пакъыстјани жәлар-қәа рлафхәә ду, ркәыга Бирбали, аңамқәеи атиурқыңәеи рлафхәә Хәаңыагыга Шьардыни, арабцәа р-Цьухеи, азербай-цәанцәа р-Бахлули, аказахцәа р-Алдар-касеи ухәа егырт амилаңқәагы жәлартә рлафхәәцәа дуқәа. Анафсан, Чайә Чагә аңсиәа адагы даеа ф-бызшәак идыруан, ибзиазаны акәымзаргы, дырлацәажәартә ақынза. Абри адагы уи аңс-шәеи ашәуеи (абзеи) бызшәақәа маанала, мазашәарла ирны-йәахыло ажәытә аңсуа-база тәурыхқәа – ажәытә икәзи, иахьа икоуи, уйә икәлашеи ирзаарыгза – реилкаашьа дазкәзан...

«Чайә Чагә ихтысқәа» – иара изкны жәлар ирхәаз, иахьагыи еитәрхәо ажәабжхәәи, анекдотқәеи, аитәхәахәтәқәеи реизга шәкәуп. Аччаңшы, ахтыс цәашьахәтәқәеи, жәлар ркәыгареи, урт тәурыхи ирышәкәуп. Иара убри жәлар тәурых(а) итра-дициатәым методла ицәырызгогы шәкәуп.

«Чайә Чагә ихтысқәа» аңјаны еизган 1954–2009 шықәсақәа рынуйка. Хаз шәыкәны раңхьа итәыжын 1983 шықәсазы, нас урышәала аитәга 1990 шықәсазыхәан. Ихартәаан, афын-тәраан еитәтәыжын, аңсышәалеи урышәалеи 2009 шықәса-зы. Ари ахәатәи атәыжроуп, иацлақәазгы икоуп, урт рызбахә ашәкәы аңјамтјан иара Чагәи уи ихтысқәеи рыхцәажәарае ихәоуп, дара зхәамтәқәоугы ахзынйар акны иарбоуп.

Ашәкәы сахьала, иллюстрациала шьахәны еиқәыршәоуп, ажәабжхәа рызегь рынјәамтәе ахзынйар – акомментари

рыццоуп, дара ажэабжыкэа шешыашэалоу еиңш, еилырганы еизшоуп – классификация рызууп, быжы-кэшакынгы иртэаны, рибжыбагы «Чацэ Чагэи уи ихтысқэеи» хэа аңыхэтэажэағы хазы-хаз иагырыхцэажэоуп.

Сгэы иаанагоит «Чацэ Чагэ ихтысқэа» рышэкэы ргэаңхан, рыхгы иадырхэалап хэа аңсуа жэлэр рлафи, рсатиреи, ржэйтэи, ржэйтэзатэи хэамтэқэеи... тэызцаауа аңарауаагы, иара убас Ха-Кавказ иашыагэыту ашэуаа (абазақэа), шаңсызаа, кэабардаа, ачаркыазқэа, адызақэа, аубыхқэа ухэа хжэйтэ тэацэара ду иатэу ажэлэрқэа ржэйтэтэи ржэйтэзатэи хэамтэқэа тэызцаауа кавказтэаафцэагы.

Ари ашэкэы хшыфзышытра азыруп хэа сгэы иаанагоит иара убас физикатэаара иафэу аңарауаагы, Шыашырыныхха еиңшу (искусственнаи плазма) аиуреи ахархэареи рзы атэаара дуқэа мфэаңызго. Абри азы зеиңшыкэам аинформация уафэи иоуеит «Заур Аңсуа-Абаза афбатэи иажэабжы, мамзаргы амаза ду абара» зыхызу ажэабжы акны. Уи хытхэаам, икалатэкэаз ауп, алгамтэаф иааитэкишэа икайазаргы, аурысшэах аитэагагы иацкэаңшуп, ууникалтэуп.

Чацэ Чагэ изкны ирхэаз, абра иану ажэабжыкэа ирыңхэо, дааңсаны дыкэазаргы иңсы идырышэоит, иңсынйрагы дырдуеит, аччара шыхэшэу, уаф иқэра ишацнайэо здыруа рзы, изымдыруа рзгы.

Иааңсан икоу, иааңсамгы, шэымфэахыц Чацэ Чагэи уи ифэызцэеи рышкэа! Аңснэтэи ажэйтэ-фатэ лафхэафцэа дуқэа рышкэа. Бзиала шэаабеит!

I

АҲӘЫНТҚАРЦӘА,

АҲЦӘА,

АТУҢЬАРЦӘА,

АЗБАҢЦӘА

ЧАТӘ ЧАГӘИ АПСҘА ГЪАРГЫИ

Гаргь Чачба, ажәлар ркны Гъгаргәал Чачба хәа зхәозгыы ыкан, атцыхәтәантәи апсҘа Хамытбеи Чачба иҗа иакәын. Иаб ихьз иахәо закәуггы шәймои: Ха-Мыт(ы)-беи – ах Мыты ду ауп; Хамытбеи зхәоггы ыкан – ах Мыт(а) ду хәа... Иара Гъаргь атцара ду змаз уа-фын, ихатәы бызшәа апсшәа адаггы афранцызи аурыси бызшәакәа идыруан, Кавказтәи абызшәакәа итцеггыы нарыццаны; ашәкәыффрагы илан...

Җнак Гъаргь Чачба Мыкәка дцеит. Мыкә Аштә аханы Дәаб Мыкә иахьалало рыбжьара аныхапаарта абааных ахан афнутцка иаб Хамытбеи ихатгәын ыкан, убра джын. Са санаҗу аамта Ас Ду омак бжьымсыцкәа ауп, апхьа акәу ашьтахь акәу уажә цкьа исгәалашәом, аха.

Гъаргь Чачба аурыс хәынтқар бзиа Никәалаи Афбатәи хәа изышьтази иареи ианқәыпшыз аахыс еибадыруан, убри азы акәхап, Никәалаи Афбатәи Урыстәыла хәынтқарс данахагыла, Апсны иалцаз Чачаа ахынхәра азин зроуз, иара Гъаргьгы дзыхынхә. Уаанза иаб Хамытбеи дахганы Урыстәылака, Воронеж ақалақь ахь дахьыргаз, шық-әсыкгы дзымнеикәа ипсҗазаара даналтц, ирулак Мыкәка дааганы абра абас дамардеит. Уажәы Гъаргь Чачба дахьааз абрахь акәын. Хамытбеи данахыргаз иарбан шықәсаз хәа кры удыруама ухәозар, уи 1864 шықәсазоуп, Апсны апсҗара ықәганы иарггы апсҗара анимырх. Ус кәзтәз, иқәызгазгы аурыс хәынтқар Алықьсандр иоуп, Афбатәи хәа изышьтаз иакәушәа сықоуп, уажә цкьа исгәалашәом – ауаф хжәа, уафгы изымзырфәуаз... Ари ахтыс аныкала шәышықәса ицоз Кавказтәи аибашьра антәамтәзоуп.

Иара Гьаргь иабду Сафарбеи иакэын, уи иаб Қылышыбеи иакэын. Қылышыбеи хараны избоз уафын, Апсны Урыстэыла иадтқан иахьчо икатқазар иаха иазеигьны дахэацшуан, аха дахьымзеит... Уи кантцеит иара ица Сафарбеи Чачба 1810 шықәса азыхэан.

Апсны ахы иакэитны хазы ахала иказар итахзамыз Қылышыбеи хэа уажэ усазтцаар, ишцеитахымыз, рхэон, аха ухыза аура гэатан ушьапы еитдых рымхэози апсуаа... Имхэа-мырза убри дахдыркъазаргы иудыруеи, игэра мгакэа егыкэа...

– Сафарбеи Апсны Урыстэыла ианадитца, ус ишааиуаз, нас абри рхаштызшэа катцаны, игэамтакэа, хатыр камтакэа Апсны апсхареи апсхаи аныкэырга, апсуаа аргэаан, Лыхны иааизан аґагылара картцеит, ашьакатэарагы калеит – аурыс полковники уи ицыз ихьчаоцэа ґажэаоыккеи ара итахеит. Ари икалаз Чачаа ирхаратэны Апсны шэықэтроуп хэа рыдитцеит Алыкьсандр II, ирхарамзаргы, ус шэымун, ус кашэымтқан хэа рыбжькэа захауаз шыказгы, акгы шырхарам шахатра шыруазгы...

«– Уара, убри Қылышыбеи дтазырхаз ица еитды Асланбеи иакэушэа зхэакэо ыкоуп, уи Апсны Урыстэыла адтцара итахымызт хэа усыгы ацыртқаэоит; Тырқэтэыла еигьышьозшэа, егыиуазшэа, уара иуахахьоузеи, иудыруази? – хэа дсазтцааит азэы. Нас усыгы нацитцеит: – Иара Асланбеи акэзу Арсланбеи акэзу ихьзыз?» – хэа.

«– Аґбагы рхэон. Уи Апсны хьыцшымзар акэын иитахыз, анахьгы арахьгы акэымкэа», – хэа иасхэеит.

Ус егыкан. Иара иакэмызт, аха убри иашьейхаб Сафарбеи ипхэыс Егр-нырцэаа дреиуан, лан лоуп еитцазкэакэаз хэа усыгы зхэо ыкоуп; Қылышыбеи даныршышаз аухалыпцхаи лымахэ Сафарбеи Егры нырцэ лтаацэа Адиданаа рахь илгеит хэа убригь ацыртцон... Уажэ уи анысхэа, итегь наф хажэытэан убрахь Адидан апсуа пхэыс дидан, ґыцэа ахшарагы – ачкэынцэа шыта ихьыцкэан, рыхыкгы, рангы даргь, абзарбзан ахы иґадыргылан, иладґахэалан иаатдырґын, ицкыашэкыа иргахьейт... Изыхдыркъа-

зеи хәа утцаауазар, дара убас җазтҗаз Апснн Гыртәылеи
рыбжъара айбашъра дыртҗысит. Арт цәгъахәащәахызшәа
еикәыреәеан лхатца, дара рах Аднан, иахәаны дыржъахзу
сеидроу, убас рзыруит. Акәымзар, урт духар раб Аднан итҗы
нырымкылози, арахъ ран дапсуаны... Уи руазма ант?...

Псыуала Аднани Даднани ащбагы ак роуп. Арака ус-
гыи рхәоит, егыиыгыи. Иара ажәла ахата жәытәла уахәап-
шуазар, абаза иатәызар җалап, ус цәырнагоит... Егыи, уажә
сара усазтцаауазар, Җалышыбеи итаҳара итаца лан илих-
җазаргыи алшоит, избанзар ускан уи атаацәа рәи итҗегъ
иршькәазгыи ыкоуп рхәон... Уимкәа иара Алыҗьсандр II
ихата иуаа иреиуаз шыоукгыи алахәын зхәозгыи ыкан...
Иара аурыс хәынтҗар иҗны Җалышыбеи дтҗылхны ицәгъа
зхәозгыи ыкан рхәон... Ацәгъахәащәеи аинҗащәеи ау-
мачхыз... Иара уажәыгъ мачхәума... Убриакәзаргыи җалап
нас Лыхны ашыакатәара иҗалаз зыхҗазгыи.

Апсуаа ахыц-фыцк мшыннырцә ускан имцакәа иам-
гакәа инхаз р-Апсны апсҳара аакәганы, агыруа хра итҗе-
гыи иргәгәаны, иртбаан иҗатцаны, Урыстәыла уи иаха
иакәгәыгуа, агәра аго егыиуа, ашыакәыргылара зтахкәаз-
гыи ыкан рымхәози, убарт дреиуазтгыи иудыруеи Адн-
ан ипхәыс. Ус акәзар, уи даара пхәыс гызмалын удыр-
уоу!... Лыпхажыи далахәызар – ашыыцагыи рупапцәан уара
урт... Аха аиашатцәҗа уи шыта иуазхәода акәымзар...
Лыхнытәи ахтыс ашытахәоуп апсуаа рацәафны еитахгыи
иахытҗны Мхадъырра мшыннырцәҗа ихтәаны ианца,
Чачаагыи Апсны иалцаны, иалтҗны еитах ианапсаҗа...
Иҗалаз ашыакатәара Чачаа ирыхҗаз цыишыеит аурыс
хәынтҗар Алыҗьсандр II. Хазтахымызгыи, Апсны иащазоз
егыирутгыи иагъа баапсы иархәон уи – иаваргылан, иахар-
гылан, аиха атан... Аены уа Лыхны иҗаз ауаа, Ачачбақәа
збоз, ус шәымун, ус җашәымтцан хәа ирықәхәхәон, иры-
тцаҗон рхәеит, аха Апсны апсҳара анықәига, Чачаа из-
гәаан убас ддырҗатцеит игәахәт Алыҗьсандр II...

Абри ашытахъ акәтцра, ахтәара зыкәшәаны Җартҗа ицаз
Чачаа рыжәла Шьервашызе хәа иҗартцеит, Гыртәылака

ицаз Чачибааиаа ракәхеит; Ачаа – Анчабазе, Маршьанаа – Маршьаниа хәа. Ус зака ыкоузеи. Маршьанаа, шамахаакәымзар, мшыннырцәкоуп иахьцаз... Настгы абри амхацьыр хәа иаххәо ахьз ииашазам. Уи зыхьзу адин азы, анцәахатцаразы ихтәаны, иқәтцны ицаз иоуп. Ацсуаа Кавказтәи аибашьра ду иқәнахит, ихнартцәеит, иқәнацеит – амхацьыр зрыхьзузеи? Аибашьра ихнартцәаз, аибашьра иқәнацаз хәа абасоуп ишиашоу, амхацьырцәа хәа акәымкәа. Азәык-фыцбак адинхатцара, анцәахатцара атыхәала ицаз ыказаргь калоит, аха... Егьыс, Чачааи, Ачааи, Лоуааи, Блоуааи, Маршьанааи, Жәандуааи, Цанахааи ухәа ацсуабазақәа Хәа-Кавказ, ақыртцәа ркәакәыл ықәнагалаанзагьы, убрахь инхозгьы ыкан, рыхьз зху радгьылқәагьы рацәоуп, аа, уажә иухәозар, Самач(а)бели, Самачабло хәа кыртшәала изышьтаз, иахьа Аахьтц-Уацстәыла ауп – Ачаа рыдгьыл, Ачаа-Блоуаа рыдгьыл, ртәы хәоуп ирхәогьы... Егьи, Чачибааи хәа икалаз – Ачачба итәы, иматцуфы, ихәуфы хәа усала ицәажәаргьы әуеит; фбаны, ф-цакык аманы иказар алшоит...

Уажә абра абартқәа абриакара зырхысхәаауа уиоуп, ацсха ица Гьаргь, Гьгьаргәал Чачба хәа абжбуаа ркны зызбахә рхәоз ихатагьы ускан иахцақәаз дреиуамыз, уажә Мықә ацаарта ахан даадәылтцын, ипсы неитеикырц дынкахәыцуа атцла ду ашәшьыраф днатәеит, иакәыршаны арымзқәа реипш иатцакатцан.

Абри аамтаз Чатцә Чагәи Бигәаа Исеи җыжәланы иааиуан, ианааивала дырдырит. Акыс, Чагәи иареи еибадыруеижьтеи кыр тцуан, уажә ара ас даниқәшәа ацсшәа иамхәакәа дцозма, иааҗыжәтцит.

Цытк иааицәажәахьан еипш:

– Уара, Чагә, абри хара Чачаа жәйтәаахыс хабзиахәха хааиуан, атыхәтәаны абриакара хкыднакьеит, хапсакьеит, абри Анцәа хзыхиркьоу хәа угәы иаанагоузеи?... – ихәан, дтцааит Гьаргь.

– Гьаргь, шәара Чачаа Ацсны анхара азин шәымамкәа шәкартаанза шәыфны афы абахаз?... – ихәан, атак ацын-

хэрас иаргы днаиазцааит Чагэгы. Исагы ари азцаара азнаказ изеилымкааит, иагьяацьеишьеит.

– Хара, Акэа мацара атэы ухэозар, хэы-фнык хаман, руа иарбану уара узёу?! – ихэеит Гьаргыгы иаазцьеишьан.

– Уаб, атыхэтэантэи апсха, Хамытбеи Чачба дахьын-хоз, Чачаа шэыфнду, шэахтынра фны, Акэа Шьамаххэа ахэышьха лада анаара, амшын ихпшыло, иаёагылоу ахан. Убри аёы абахоу?..

– Мраташэарахь... – ихэеит Гьаргь еицаазцьеишьан.

– Убриоуп шэзыхька, – ихэеит Чагэ. – Апсуаа рыфнкэа рыёкэа жэытэаахыс мраташэарахь идырхом, тцасым хэа, уи ахтэара, апсра-азра иатэуп¹, – хэа усгы нацитцеит.

– Уиашазар калап... – ихэан, Гьаргыгы уаха ахым-хэаакэа, акы дазхэыцуа даатэеит.

ИТАБУП ХЭА СЫЗИАХЭА

Атыхэтэантэи аурыс хэынтқар Николаи иуа апринц Ольденбургски Гагра дынхон. Абра уи ихазы иргылеит зеипштам ахан ду. Ахан ёыц даныфналоз ачара ду иуит. Абрахь ачарахь уи иааипхьеит аурыс малуаа,

¹ Хажэытэан (абас зхэоз абыргцэа ыкан) апсуаа ус иапым, икалом итцасым хэа рыфнкэа рыёкэа мраташэарахь идырхэуамызт – уи апсра-азра, ахтэара иатэын ирыпхьазон. Амра амшын «ианзаалоз» ахэыцкэа ахэадырпшуамызт ишэзеицёоуп хэа, хэмаррагы ашта икёырцомызт, даргы ахэапшуамызт, реыпхьаркуан; ари афыза Амра «ашёымра», «апсымра» хэа иашьтан. Зны-зынла иара калатк иадамфоло икапшыза иантэшэоз акэыткэатёкыа еибарыфны акэыттра италаны реыпхьаркуан, заа ипхьарылон; ишырзеицёаз акала еилыркаауазар акэхарын... Апстақэа иртанхаз, Амра антэшэоз амшын «ишзаалоз» зымбоз рыда дарбанзаалак егырт зеггы рыфнкэа рыёкэа мраташэарахь идырхомызт.

Абри ажэабжь акны Чатё Чагэ абас абри атцас цёырган дзала-цэажэа, апсхацэа ускантэи рполитикатэ хырхартэ иазкызаргь калоит, фадакэ акэын иахьатахыз хэа, Хамытбеи иахьгы инарханы.

акыр зкыз апсуа тауад-аамстацәа, иара убас ажәлар рҕы унеишь-уааишь хәа зархәоз азәык-фыцбак анхацәагы. Апырың итахын апсуаагы хатыр икәыртцалар, бзиа дырбалар.

Зны уск атдыхәала Чатцә Чагә апырың Ольденбургски икны днеит. Ачара аҕхәара ааигәазахахьан. Ачара усқәа еиладырхаз апырың Чагә ишахәтаз еипш дидимкылеит, уимоу, дзызнейз аус атдыхәанзагы дазымзырөит. Чагә иажәа цқба далгаанза, апырың иматцуфы дааипхьан аеыуардынхьча ишқа ддәыкәйтцеит ҕеуардынла лассы дыс-зааиааит, цьаранза цатәыс исымоуп хәа.

Чагә ари афыза аниба, апырың бзиала хәа наиеихәан, дласны ишьтахька иҕынеихеит. Цақа дахьнылбааз, Ольденбургски иахтынра ахкаара аталарта иаҕаз агәашә дукәа инарталан, хыхь ахтынрахьы ихаларц зҕыоазхоз аҕеуардын днадгылеит.

Чагә аҕеуардын ашьтахьтәи атәартаҕы ишьамхы еикәыршәны дынтатәан, ухынхәны уцала хәа наидитцеит. Афаетонхьчагы иааиртәиин Гәдоута шыказ рхы рханы амфа иныкәлеит. Чагә апша ашәшәыхәа исуа, итатынжәга даҕыхо Гәдоута иабхәа а-Гыблеи дахьынхоз данааи: «Абрауангыл, сааит!» – ихәан, афаетон дналбааит.

Гәыфбарак иоузар акәхап, афаетонхьча Чагә ихы наи-кәикын:

– Апырың иматцуфы цьара цатәуп ихәеит, аха иахь-цатәыз имхәазеит, абрахь акәызма апырың ихата сааишь-тырц ахьитахыз? – ихәан, дтцааит.

– Уи арахь даарц итахзамызт, – ихәеит Чагә. – Са сакәын изтахыз!

– Хәи, ус акәзар, апырың уажәыгь дысзыцшны агәашә акны дыказар акәхап!.. Хәи, рацәа сызит!.. – ихәеит афа-етонхьча.

– Ушакәытца, – ихәеит Чатцә Чагә. – Атәыла бгама баша нхафык знызатцәык апырың иҕеуардын даланыкәазар! Уара упырың хара хтдаскәа бзианы идыруеит. Ионы, харантә, Очамчырантә асас данаа, ибзианы дидикылеит,

иахьутаху лассы унанагап хәа, аеыуардын иитеит. Изхыс-хәаауа, абас еипш еидикылеит. Уаныхынхәлак, машәыр җамтәкәа дганы дынсыжыит, итабуп хәа ихәеит хәа сы-зиахәа.

ЧАТӘ ЧАГӘИ АУРЫС ХӘЫНТҚАР АЛЫҚЪСАНДР III

Аурыс хәынтқар Алықъсандр III ипхәыси ица Николаи II иманы Апсныҗа, Псырзха, Афон Ёыц хәа хызыс изыртаз ашҗа дааит. Абраҗа ахәаеы инхоз иуацәак рҗны сасра дыҗан Чатә Чагәгы. Уи агаҗа дахьналбааз, ахәынтқар ипылоз ауаа дукәа дәарыдгылт. Ара иҗан аҗааөцәа реихабацәа, иара убас аҗауад қәыпш Ғаргь Чачбагы². Уи ибзианы дидыруан Апсны иахьабалак зызбахә нефхьаз Чатә Чагә. Уажәы ара даниба, ахәынтқар иа-хыиылоз уеҳалархә хәа днеипхьеит.

Ахәынтқар, уи итаацәа, нас иара ипылоз зеггы хыхь зырғылара иаеыз аҗааөцәа рхан ашҗа реынархеит. Уа иааигәан, рацәак бжәамызт азы, излахалоз амәа уархалла ихҗаны ирзыҗартцеит. Ианхала, рацәак инымхакәа, ры-шьтахьҗа илбааит.

Ахәынтқар ипхәыс Чагә цсуа матәала деилахәаны, дгъазгъазуа данылба, абри дызустада хәа Ғаргь Чачба диазтәаит. Ари Апсны антытггы зызбахә нефхьоу алаф-хәаө ду, ажәабжхәаө, аурысшәагь здыруа Чагә Чатәба шиакәыз анлеихәа, ахәынтқар пхәыс, илахаз лгәы иахәан, лхатәа иалхәеит.

Ас заҳаз ахәынтқар Чагә дааипхьан, ихшыөтқарра ци-шәараз:

² Ғаргь Чачба – Ғаргь Дырмит-ица Чачба (Аҗәа, 1847–1918) Қарт губернаторс дыҗан, обер-хофмейстер ичын иман, аурыс хәынтқар Алықъсандр III ипхәыс Мариа Фиодр-ипҗа лканцелиа-риа деихабын 1905–1915 шықәсқәа рзы. Москватәи ауниверситет аиуристтә факультет далгеит 1868 рзы.

– Иутахызар ачын ду устап, абра Афон Ёыц апааџцаа ркны уанааилакъ, абас ауархалкъа узкаршэны иуцылартэ еипш, иахухэауазеи? – ихэан, диатцааит.

– Итабуп, уххь згеит, аха ус акатцара иапсам... Апааџцаа акэшахатымхар хэа сшэоит, – ихэеит Чагэ.

– Избан?! – дтцааит ицъашьаны аурыс хэынтқар.

– Избанзар, сара уаџ гарк soup, ара сааицыпхъаза апааџцаа ауархалкъа каршэны ачеицъыка сзыкартцо иалагар, лассы-ласс ааира самхалагоит. Ус лассы-ласс ааира салагар, ари хихэом, ачын ду зышэтаз хуархалкъа ирхеит хэа шэышка инеины сзашшра иалагоит. Убри акынтэ, уххь згеит, исымх, исыкэнагом сара убри аџыза ачын ду, еиха еигъуп, сапсуа нхаџны сшыкоу сыказааит!

ИШЭТАХЫЗАР – ИЖЭГА!

Чатэ Чагэ Цъгярда акытан ачара иахэан. Аены абра еизеит асасцэа дахъкэа – абжыаа рыкны унеишь-уааишь хэа зархэоз анхацэа нагакэа, тауад-аамстцэа.

Ачараџы атамада акымкэа-џбамкэа еишьтаргыланы жэа-цэытцак дрыхныхэан ианижэ, ивараџ итэаз Чатэ Чагэ иитеит. Чагэгы урт ажэаба анижэ, иааигэа итэаз атауад Гэылрыпшыица ишка диасит, жэџахырла ицон.

– Кыр рыкэутцама, Чагэ, арт атэцакэа, мамзаргь ус баша исутоу? – дтцааит атауад. Ускантэи аамтазы абас ачаракэа рыкны анхаџы иижэыз иатэцакэа тауадк иитозар, акэтца каитцар акэын. Акэтца хэа икартцоз, шамахамзар, рахэтиаан: аеыкэаша, апсаса, ашьамака бзиа ухэа убас егыртгы. Чагэгы икаитцаран дыкааз, атауад ас анихэа:

– Абарт атэцакэа ирыкэстцоит зеипш уаџы имбац акамбашьхэа бзиа! – ихэеит.

– Хох, убри аџыза арахэтиаа бзиа уара иануста, уахатыр акынтэ, енакгы иудмырхалакэа ауаа нашьтны изгоит! – дгэыргъатцэа даацэажэеит, Чагэ игэырџа дагозшэа, атауад цсыцэгъа.

Адырѡаены Чагэ изымдыруаз шьоуку иашта иаата-
леит. Урт атауад Гэылрыпшыица акамбашьхъаз инаишь-
тзаап.

– Сара сажэа ажэоуп, – ихэеит Чагэ. – Аха рапхъа шэааи
афныка, астал ахъ, нас шэыззааизгы жэгап...

Кранырфа-краныржэ ашьтахъ, Чагэ асасцэа днарап-
гылан иёынеихеит. Афны иахъааватцэиз адэхэыпш ыкан,
убрака хэаса дук ашьата ашаха акэыршан тцэыгэагэ дук
иадѣахэалан.

– Абар скамбашьхъа ахыкоу! – ихэеит Чагэ.

– Ишпа, уара, афы уашьума?! – ицъаршьеит асасцэа,
рыгэгы иалсит. Ари иаабац хэасоуп, цъаракыр иуцэар
хэа ушэома, атцэыгэагэ ытатцан иадѣахэало! Анцэа иныс,
ас кэзтцэз уара ииашатцэкъаны афы ушашьыз!

– Хаи, шэара еснагъ Анцэа цыла зиталаша, апсуа кэра
ду нызтцша сьасасцэа!– иеырыхыкэтцаны ѣааитит Чатцэ
Чагэ. – Иабажэбахьоу абри афыза ахэаса бзиа! Дарбану
абри афыза ахазына камбашьжэк азын иузто? Пхэы
астом, пшы астом, арахъ есышыкэса ршык³ хэа снаржэ-
уеит, кэахак хэа сѣанатцоит, аха уи еипшу Апсны иузып-
шаарым! Уи амацара аума, изакэытэ уарениоузеи иал-
тцуа – таацэак хайлнахэоит! Мап, атауад иаабац акам-
башьхъажэ шпаистэ, абри афыза гэык-псыкала истэоит!
Зеипш камлац хэоуп саргы ишиасхэа. Ашаха аанкыланы
шэырахэтиаа жэга! Ус схэеит хэа, ишышэтаху: шэтахызар
– ижэга, шэтахымзар – иказ. Сара исусу сажэа анагзароуп!

ЧАТЦЭ ЧАГЭИ МАРШЬАН ДЫРМИТИ

Енак зны уск атдыхэала Чатцэ Чагэ Маршьан Дыр-
мит ифны днеит. Дырмит Чагэ избахэ акырынтэ
иахэхъан, убри акынтэ дихыхэмарны лафк илихырц избит.

³ Аршы – ауатка.

Мачк аабжысхъан еипш, асас астал ашка днарпхъеит, Дырмитгы днины днаидтәалеит. Ус Чагә иааган иааим-тадыргылеит цъам гәәфә дук азна ахыртәы, амхатә аты-пан ачымскәыл хыршәланы.

Дырмити итаацәеи Чагә иихәарызеишь, икаитцары-зеишь хәа, ицәытцаччар цәгъа ирымбо, изыпшуан.

– Сара исыздырзомызт, Дырмит, атауадцәа абриакара ажыы мыщхә дзыркуаз, – ихәеит Чагә, зыхәда хырчаа иацхъа итәаз атауад дцышәырччо днеизыпшыын. – Ика-лазеи хәа сыкахын, егыи, аус зуа анхацәа дара ракәушәа, абас чамскәылла акрырфозаап! Сара сакәзар, ачамскәыл-кәа ртыцан амхатә хәычкәа ракәын ирыстоз, убарт рыла ирфалааит!..

Ари захаз атауад шәпа-жәпа ду Дырмитгы даамхач-чеит, иахаз игәы иамыхәазаргы, дымгәаазшәа каитцеит, избанзар иара иакәын Чагә алаф илзхырц иалагаз.

ЧАГӘ АТАУАД ИГӘАЦХА ШЫНЕИГЗАЗ

Алма Ачба еицырдыруаз тауад гызмалын. Ёнак зны Абра Чатә Чагә дахънеиз Алма ус ихәеит:

– Қыжә жык афара сгәапхоит, Чагә, ицшааны исзаау-гондаз, уареи сареи ҳаидтәаланы ихамфарыз!

– Уара иугәацхаз анагзара сара акрахсыртцаума, аха сөы аапсаны икоуп, уи уакәтәаны уажәы акгы узашьталом, – ихәеит Чагә атакс.

– Ибзиоуп, уеы ус иаапсазар, ара иказ. Ухынхәаанза крафартцап, крадыржәып, апсы адыршыап, уара са сеқәа иреигъу унацәа зқәукуа акы кәадырны иуртоит, акыжә уашьтал. Амала абжыуаа рыкны иреигъу ззырхәаша цшаа. Ара сыфны усасуп егъа умхәан, иреигъу сасуп... Уара узоуп саргы изыстаху... – ихәеит Алма.

...Чагә Алма иеқәа иреигъыз дақәтәаны ахтынра ашта дынткәеит. Мчыбжыкгы ихабар рымбазеит.

Абри аамтала Чагә атауад иеы дақәтәаны итынхацәа азәырфы рбаразы дрылсит, ишыказ-ишаныз еиликааит, нас Гәыц Апста игылаз Алма ихышыцәа рыкны дынкылсит.

– Алма сасдахьк дитоуп, ҳатыргыы дуны иқәйтцарц итахуп. Уцаны иреигьу қыжәк рымхны иаага ҳәа сааишь-тит сахънеиз, ихашәымтцозар, аа, иегыы сахъақәтәоу! – ихәеит Чагә.

Ахышыцәа, ари афыза анраха, ифалапшны иреигьыз қыжәк иртеит. Рытауад ду ус анитахха, дара уаха икар-царан икааз.

Амра тцлак ашәара ифалон еипш, абжьымш рыены, Чагә иқыжә иеыхәда иқәкны Алма иашта дынтәлеит.

– ...Абжьыуаа зегыы сырхысит, атыхәтәан зегь реиха ажыы змаз ақыжә бзиа сақәшәеит! Изтәуи, измысхызи ара иабатаху. Аус злоу, иугәапхаз кастцеит, нхафык иаха-сабала, суал насыгзеит, – ихәеит Чагә.

– Ақыжә замана уцшаазаап, абжьыуаа рыкны мою, Апсны зегыы уахысыргыы ас ажыы змоу умпыхьамшәар калап! – ихәеит Алмагыы игәы иаахәаны, Чагә иааигаз «ахамта» илапш ақәымго. – Изтәу, измухыз, ишимухыз абахтаху, иара ара иказааит!

Ахәылпаз Амра аташәамтаз изхара ақыжәжыы ыфаны, атауад ихардан фы ала иқыаф гәгәала икатцаны, иара атауад ихата ихы изымдыруа афы даршьны, зыпсы зшыа-хьаз иеы дфакәтәан, ахтны ашта цәгәыхаа ашытақәа лантцаны, дцеит Чатцә Чагә.

Мышқәак аабжьысхьан, Алма Гәыц Апстака ихышыцәа рахь дцеит. Уа дахънеиз еиликааит Чагәи иареи еицырфаз ақыжә иара ихата итәы шакәыз.

ЧАГӘ

ДГЪЫЧЫФХАР ИТАХЫМ

А тауад Алма Ачба чара кьәек иман. Уи абрахь иааи-апхьеит Чатцә Чагә иеипш унеишь-уааишь ҳәа зар-хәоз егырт анхацәагы. Алма ас зыкайтцаз уи тауад-

аамста реипш анхацаагы хатыр рыкэйтцоит хэа рхэарц азоуп. Атауад – жэйтэзала тхагэадад акэын, нас – тхагэад.

Иандыртэа, аныхэафақаа ахьныркылоз, Алма Чагэ дныхэауа, атэца шытыхны ус ихэеит:

– Сара тауад-аамыстеи нхафи хэа еилысхуам. Абзиа – дыбзиоуп. Иахьа абра дыкоуп Чатэ Чагэ, иныхэафа ныскылоит. – Нас Чагэ иахь ихы наирхан: – Агэабзиареи амазареи Анцаа иуиталааит! Апсны икэынхо зегьы реиха амал уоуааит!..

– Уаа итабуп, Алма, амазара мап ацэыскратэы, аха сшэоит, ускан... – Чагэ иажэа неимыгзеит.

– Ускан узыцэшэо закэыз? – изеилымкааит Алма.

– Амазара ду соур, сгычфы духар хэа сшэоит, – ихэеит Чагэ.

Ари зегьы арччеит, иара атауадгы дналатцан. Аха нас:

– Избан узгычыфхо?! – дтцааит Алма.

– Аиеитцэка?! –

– Избан иара?! – итцааит егыртгы.

– Саб цсата шкэакэа, Абрагь, ихэон, зегь реиха ибеиоу, зегь реиха ддгычфуп хэа, – ихэеит Чагэ ирлафны. – Убри ауп сзыцэшэоггы...

Итэаз амалуаа азэгьы игэампхазаргы, ирындмырцшит. Алаф азы астал акны игэаауа ажэладакэа роуп, иацсуарам азы.

АТАУАД ИЧГЬАХЬА ЕИШЭА

Тамшь акэу сгэалашэом инхоз атауад Хабыгэ Ачба зчеицдыка бзиаз уафын, аха ацэафа баапсқэа иман. Уск атцыхэала абри ишқа анеира икэшэеит Чатэ Чагэ.

Аишэа бзиа издырхиеит: акэац зны, ижэны, акэтыжь, ахардан фы ухэа иарбаныз икамыз.

Акрыфара хэа ианаатэа, Чагэ иацхьа икэгылаз асаан ижэыз жьыхэта бзиаак аанихит, аха излапикоз хэызба имамызт. Камала усгы ицырком.

Атауад Ачба ус тјасс имазаап: хэызба зыкэнымыз асас, акэац имтјхны аќэыд имтјаиргылон. Убас изиуит Чагэгы.

Чагэ иќэыд даахан ґатјаќэак ифеит. Нас иатцэца ґышь-тихын, иґхтэаланы:

– Сгэы иалсгэышьеит, Хабыгэ, узыниаз агэаќра... – ихэан, ижэит.

– Ари иаанагозеи, Чагэ?! Анцэа имтјала аґны зегы хаибгоуп!.. – ицьеишьеит атауад.

– Анцэа ицьшьоуп, ус акэзар! – ирхыќетцаны атак наиитеит Чагэ. – Хацсуа тјасла, акэац атыцан аќэыд ахьумтјадыргыло аиныхраґ ауп. Акэац сымтјхны аќэыд ансымтјадыргыла, рыцхараќ каланы аиныхраґ сыкоушэа збан, уи ауп изхыстэалазгы... Аиныхраґ, ишудыруа еипш, ихумтэалар тјасым...

Абас Чагэ Хабыгэ атак изыќаитеит.

ЧАТЦЭ ЧАГЭИ МЫРЗАКАН АЧБЕИ

Атауад Мырзакан Ачба Егрта дынхон. Уи анхаґы Чатцэ Чагэ избахэ ас ибзианы ианиаха, даацхьан лафла датјаирхарц игэы итеикит.

Атауад уитахуп анырхэа, Чагэ дааит...

– Ажьтаацэа скэатца итцоуп, аха рыцхарас иќалаз, руазэќ дахьыќэлаз ишаха кьаґцэахеит, изылазом, иќоутјалак-гыы иацысшьыша цшааны исзааугароуп! – ихэеит атауад, ишьамхы еиќэыршэны дахьтэаз.

– Ибзиоуп, уи уадаґым... – атак ныќаитеит Чагэгы.

– Аха, умбои, ашаха цслымзтэуп, уара иаауго ацшьтэгыы цслымзтэызароуп, – ихэахт Мырзакан гызмал. – Уара уда-гыы уаґы изаагом... – хэа усгыы нацитцеит.

– Ибзиоуп, – ихэеит Чагэ, дааипхьхэыцаан. – Амала уи атјла снатјацшыроуп, икьаґхаз ацслымз шаха збароуп, ушьтан заќа ацтјатэу здыррацы. Исшэап, иззап, уатцэы ашьжьымтјан ирмазеины ара иусырбап!

Абас Мырзакан датјахеит.

АЗБАФ ИЦХЭЫСИ ЧАГЭ ИИАХЭЕИ

Цатгэ Чагэ аиахэа имамызт азы икайтцарц итаххеит. Иианыкстцах, ачамхатцла иалсхып избын, Ачамчы-ра хэа иахьашьтаз, Ахалзга⁴ амшын иахьалало афадахьала иказ ачамха еилачырахь ихы наирхеит. Ачамхақэа Азеи-қэа апшахэағғы иуцылон.

Дышнеиуаз, Ахалзга ахықэантэқба чамха каиматк, аехэағғы алтцуа, илапш наахеит. «Ачамчыранза сызцом, уатэи ачамхақэа шыта иқэзаауеит, иказааит», – ихэан, иибаз пканы, ирыцқаны атыцэаара далагеит.

Адырфаены, зыбжа тыцэааны инижыыз иехэағы дааизар, иабакоу, ауха ашьха ақэа гэгэа аузаап, Ахалзга хытцны иагахьан.

Издыруда цыаракыр ихықэнажылан избозар хэа такэы дцахьан еипш, данынапш, изымдыруаз азэы ииахэа дэдтэаланы ахахаирахэа, гэамжыатцэла атыцэаара дафуп.

– Ари са стэоуп, – ихэеит Чагэ, – Ахалзга иаган абрахь ихықэнажылеит.

– Уара иутэын... Уажэы са исыпшааит, азы иамсхит, иахьантэи ашаракгы атыцэаара сафуп, уусс иалоузеи шыта?! – атак ныкайтцеит атыцэаара иафыз. Уи Еснат захьыз уаф беиа качбеик иакэын.

Ажэакала, аиахэа еимакхеит.

Еснат дфықэлан Очамчыра дцан, иидыруаз збафык аус иуан, Чагэ хэа гэыптэык сииахэа сымеикит хэа дашшит, аусгы калартэ икайтцеит.

Рацэак мыртцкэа Чагэгы Еснатгы Очамчырака азбаф дрыцхьеит – аус еилдыргон.

– Аиахэа сара истэуп, избанзар Чагэ азы ицэагеит, сара избан иамсхит! – ихэеит Еснат азбаф ишка. Аусгы абриала ирзбарц ргэы иштаз, атдыхэтэантэи ажэак стахуп хэа, Чагэ дфагылан, азбаф ихы наиқэкны:

⁴ Аалзгоуп, ажэытэ хьыз, ажэытэзан – Ахалзгажэ(а).

– Уххь згеит, азбаф, зтцаарак сымоуп, атак узыкатцар, нас сара атдыхэтэантэи сажэа схэоит, – ихэеит.

– Ахазына, усазтцаа! Зтцаарас иааутаху зтак сзыкамтцо хэа акгы ыкам! – дааехэеит азбаф, шьюукы-шьюук збаф-цэақэак ишырдырло еицш.

– Ус акэзар, уххь згеит, азбаф, исахэа: азиас хытцны упхэыс дагеит, иаххэап, ажэа акынтэ. Азэы дамихит. Аф-ныка дугоу, дамызхыз дизынуужьюуу?! Дызтэхода? Иара иакэу, уара уакэу?

Азбартэе еизаз ауаа ааибарччеит, азбафгы, иихэаша дақэымшэо, атак ныкайтцеит:

– Еилкаауп, сара дыстэуп, иара дышцеитэу?!

– Ус акэзар, уххь згеит, сииахэагы сара изгоит! Упхэыс уара дутэызар, сиехэагы сара истэуп! – ихэеит Чагэ.

Абас Чагэ ииахэа рымихит.

ЗАКА АХЭААХЭТӨЫ УИЕИЦШУЗЕИ!

– Иабыкэу, дад, абра ашьял-касқэа ахьыртиуа адэқбан ахьыкоу? Сеимдан – избом, арахь мац-гыы сыццакуеит... – ихэан, Очамчыра азбаф дахьтэаз ашэ ихы ныфнакны дтцааит Чатцэ Чагэ. Азбаф ишэ амфаду ав-сны ицон.

– Исыздыруам, сара схэаахэтыфзам, сызбафуп! Акас-қэа ахьыртиуа сара издыруеит хэа угэы изаанагеи?!
– ихжэаны даацаажэеит уа итэаз ачынуаф-азбаф, ахатц-гылара усгыы иеазимкит. Ари зуафхжэарала азэырфы ир-дыруаз збаф-цартышагафын.

– Абра сшавсуаз уанызба, хэаахэтфык сихфашьялан суазтцаан... Ахэаахэтыфцэа дара-дара еибадыруеит ус-гыы... Хаи, Анцэа ишэиааит, зака ахэаахэтфы уиеицшу-зеи!.. – ихэеит Чагэ атакс.

ЧАГӘ ДДУКАТУП

Очамчыра инхоз атуцъар беиа Мыстаф имаз-ихзыз зегъы, ашәи ақәшәазшәа, илықәблаа ицеит.

Атуцъар игәы пжәо, ихы пжәо даанхеит. Нақ-нақ ишы-кайтшаз дазхәыцуа, итәы зқәу игәаларшәо дышнеи-уаз, ихатәы крыфартафәы, зны уалла хәа, Ыарнас захъыз нхафык хә-кәтагък шиҕеитцахъаз ааигәалашәеит.

– Арт ахәкәтагък уиаахыс исымазар, ҕышә кәты рхылтхъазаарын! – иааипхъазеит акачбеи-блы. Нас Ыарнас дахъынхозгъы идыруазаарын, ауафы динитцеит, абас ауп, абриақара стәы ситааит, мамзар, аус дастоит хәа.

Ыарнас акәытқәа изанын, аха ҕышә изтодаз, мап икит.

Очамчыра итәаз азбаф Мыстафи еибадыруазаарын, иааипәажәан, ҕышә кәты Мыстаф иоуратәы, убри ахтә абжа тцараны иара азбаф иго иқаларатәы, аусқәа шытырхит. Аха, ари Ыарнас акры идыруама, ас қалап хәа игәгъы иаанагома.

Рацәак мыртыкәа Ыарнас азбартахъ ипхъан, иусқәа зеипшраз, иқәыз ауал зақа аназын қанатдаз, ишшәатәу ухәа зегъы иархәеит.

Ыарнас иқайтцара изымдыруа дхынхәит. Ихы кны дхәыцуа дыштәаз Чагә данааигәалашәа, инықәыршәны дцан иқаз зегъы иеихәеит.

– Сара сузыкәгылоит дукатс, хъчафыс, — ихәеит Чагә.

Аусзбара аены азбаф убас имфәапигон, атуцъар итәы иагартә еипш. Ишьтадаз ақыта нхаф – ҕышә кәты наган иқәыртгон.

Атцыхәтәан Чагә ажәа иган Мыстаф иахъ ус днатцааит:

– Ишухәара, ухх згеит, акәтагъқәа ус ижәны акәу, ихырпыққаланы акәу ишиҕеиуца? Мамзаргъы ажәра рыгзу?

– Ажәра шпарыгыз, зынза ибзиазаны ижәын!

– Нас ус акәзар, сара иахъынзаздыруа, ижәу акәтагъқәа акәчар рхылтцуам, Ыарнас ҕышә кәты зишәарызеи?!

– Ус акәым, исҕытцашәеит, акәтагъқәа мжәзакәа ауп ишиста, ишазаз ифеит! – даахәит атуцъар.

Чагә азбаџ ихы наиқәиқын:

– Мыстаф иашшыңхыыз мап ацәкны, ахарапса ир-шаәтәуп. Рапхъа акәтағькәа жәит ихәеит, нас даахәын иазан ихәеит. Азин изтада икрыфартаҕы крызфарц ине-из акәтағь аза иҕатцара? Ахәаахәтра аңкарақәа еилеигеит, ахарапса иқәтцатәуп!..

Еизаны итәаз ауаа ааибарччеит. Азбаџгы ҕырчча ны-кайтцан ус ихәеит:

– Ибзиоуп нас, Цьарнас иифаз ахәкәтағьк ишифаз еипш изтәу изирхынхәаит, сара абриала аус асыркуеит.

ДЕИЛАЦСЕИТ ХӘА САРХӘАН...

А дунеи иқәу ауаа зегъы абзиақәеи ацәгьақәеи хәа ишоит. Аха икахуп зыцәгъеи зыбзиени еикароу хәа-гы. Абас иказ дреиуан Лыкә хәа Чагә иидыруаз азәы. Уи Акәа азбарта акны матцура шыахәк дахадыргылазаап.

Чагә Акәа дықан, ари аниаха, дызбап игәахәын, дныд-гылеит.

– Уаазцазеи? – дтцааит Лыкә.

– Узбарацы, – ихәеит Чагә.

– Сбара сыздырцәом, аха цъара акы уамыргәакуа укам, убри азы акәхап узаазгы... – даацәажәеит аматцура зыртаз.

– Кох, ишцоухәо, Лыкәхеит, узбарц смаакәа, уздыруаз шыоуку деилацсеит хәа сархәан сааитеи! – ихәеит Чагә, дындәылтцынгы дцеит.

УРШЫЗ ЦЫСШЬАН...

Пхны шоура мшык азы акәын. Чагә Ахалзга ахықәала амџаду даныланы афныка дцон. Днаңшызар, амџаду зытцгаз ачамха ашәшьыраҕы азә дыхәхәаза игәы

фарханы дшышьтаз илапш наиаахеит. «Дыцәоу, дыр-
шыу?!» – игәы иаатихәаан, днеин днеихагылт.

Атцла дытцаиан дыцәан еицырдыруаз абафдан, аашьяф
Маач хәа азәы. Уи атцла амахәкәа иркылпцханы иҗапхо
амырхәага хьяастгы имкыкәа, ипцынтца ду иахаабыцуа
амтцкәа зынзагы имбазо, ихы хахә кьяпсак икәтцаны
акәын дшыцәаз.

– Маач уоума?! – ибжы ааиргеит Чагә, аха ицәаз
дмаапшит.

– О Маач, уаапшы!.. – ибжы еитанаикәиргеит Чагә,
аха Маач даапшуамызт.

Маач иаарпцшра шыуадафыз здыруаз Чагә ихылца ааи-
хихын, апсраҗы еипш ихы даасуа, ибжы рдуны ишьтаз
итцәыуара далагеит.

Чагә ибжы гәафа Маач ихәдабжы атцанарзын, Маач-
гы ацәа даалтцны, дгәааны Чагә дзыпцшуа, җааитит:

– Иууазеи уара, Чагә, уеилагама?! Сыпсы штоу ум-
базои?!

– Кох!.. Упсы тоума, рыцха?! Хаи, Анцәа иара ицъ-
шьоуп! Абрагыцәа уршьыз цыысшан... – иеиуатәны даа-
цәажәеит Чагә. Нас ус нацитцеит: – Ухала затцәык угәы
фарха, арашәараамта кайматха, абра ар рымфәан атцла ам-
тцан ушышьтаз анызба, анцәа иумхәан, аха азәы уишьыз
цыысшан...

ИХАГЫЛАРТА РМОУР ХӘА УШӘОМА?!.

Хакәыцә даамыстан. Уи иакара иауз ауафы ипшаара
Уадафын. Убри акәын бзиарас хәа дызлакаазгыз.
Җырхыкәымтцак, уафхжәакиакәын. «Хжәа» хәа инытцакны
анхацәа изырхәон.

Хакәыцә данпсы, аамстараҗы ишапыз еипш, аиныхра
ду картцеит.

Апсыжра аены инеиуаз-иааиуаз рзы Чагә еилыргафыс ддыргылеит. Уи игәыла Цлыи Шьханыкәа бҕакфын. Еим-кыарак инакәыршәаны Шьханыкәа, Чагә илаба кны дахь-гылаз днаидгылан, даахәытхәытит:

– Усоуп, аха... – ихәеит Чагәгы.

– Ус акәзар, иахәтоу акгы хәатәзами?

– Изхәода?..

– Уара!

– Хәычык ипшзамхар калап, аха... – дааипххәыцит Чагә. Нас Шьханыкәа илымха дынтахәытхәытит. Шьханыкәагы ихы ааиртцысын, атәыуацәа аазыдгылаз истол ахь ифынеихеит. Урт хәфык ыкан. Убарт ирышьтагыланы атәыуафцәа рацәафны ашта иааталеит. Ишапу еипш, рызегы астал ашка рҕаархеит.

– Чагә, ауаа рацәафны иааиуеит, хәфык насышьтыр каломат?.. – ибжы рдуны Чагә ихы наикәикит Шьханыкәа.

– Шьханыкәахеит, ушпатцауеи, ыы, Хакәыцә зака дауз ухаштма?! – ихәеит Чагә, җырцашыа катцаны, – иаашыты ишыхәфыкугы, ихагыларта рмоур хәа ушәома?!

Ари захаз анхацәа, ркышә ачча аакәыххит.

АХАШХАТӘАРАҚӘА РОУП ҖЫЗЫМТУА

Ари калеит Очамчыра. Ақалақь агағала дышнеиуаз Ауаа ееилахәа-еиилацақәак днарывалт Чатцә Чагә.

– Уа мшыбзиақәа! – ихәан, иахьгылаз апсшәа нареитхәеит. Аха урт башала еилахәаз Чагә иапсшәа атак ирымтеит.

Мачк днаскьан, даатцәиин, деитанарыдгылан апсшәа еиҗа нареитхәеит Чагә.

Азәгы атак каймтеит.

Чагә ари игәы иалсит. Ус акәзар, ихаибарбап шәареи сареи хәа, ахынтә раан даарыдгылан, афы дашьушәа катцаны, зык нкеитәаразы иҗирмазеиуашәа дналагеит.

– Уеилагама?! – ицьеишьеит азэы.

– Ауаа хыхыгылоу умбазои?! – игэы иалсит егыи.

– Хҳашҳатәарақәоу цьушьома?! – ихәеит инафстәи.

Рыхфыхкгы туцьарцәан.

– Хо, уара, шәыңсы татцәкьоума?! Шәҳашҳатәарақәаз
цъысымшьаз анфышәымтза... – ихәеит Чагә.

II

А П А П Ц Ә А,
А Х Ә А Ц Ъ А Ц Ә А,
А Ц Ш Ы Ѡ Ц Ә А

АНЦӘА ИХӘЫ АПАП ИГОИТ

Елыр аңаартахь ауаа маңфымкәа инеиуан. Убрака, ауахәама аһнутқа, зегъы иахьырбартаныз аңара зтарцсоз сындыкәрак гылан, хыхь ала аңаңкарста аманы. Убрахь акәын инеиуаз зегъы аңарағырп ахьтарцсоз.

Чагәгы дмачын, абрахь днеит җнак зны. Ауаа дрылагыла, гәаран дыкәгыланы дышһеиуаз, иңарақәа асын-дыкәра итамцсакәа апап иңыбахь рғынаирхеит.

– Арахь акәым, – ихәеит игәы иамыхәазо апап, – Анцәа ирто аңарақәа абһи ашәындыкәра еиңшыны игылоу аиқәатцәа қәаңе итарцсоит, убрахь икәтца!

– Спарақәа аитатцра бзиа ирбазом, – аңак һыкаитцеит Чагә. – Уажәазы уа италоит, аха нас арахь ииасуеит. Иаха еиңзами ишиашоу италар?!

Аңаарта инеин иһнагылаз ауаа Чагә ари иихәаз анраха иааибарччеит, изгәамцхазгы дқалазар акәһап аха.

ЦЬАНАТ УЦАР СТАХУП!..

Чагә дмачын, аха избахә гахьан. Ашықәсан, ашыхашә раңәаны илбаарган, иман Очамчырака аңбармыкәа ашқа дцеит.

Ашә шитиуаз, ижакәа цаңаза, харантә иидыруаз Кәымытът хәа азәы дһаидгылеит. Уи дыңшыын, убриалагы ихы һыкәигон. Дахьаңшуаз зака иуталакгы игон. Жәабакгы игон, шәкы иутаргы, еилазар, ипырганы исырхынхәуеит хәа далагомызт, ишеибгаз игон. «Апырга зымго – цъанат ицоит!» – ихәон иара.

– Ашъхашә бзиа стахуп, зақа хәа иутиуазеи? – дтцааит Кәымтыт.

– Шәхак х-кәрышък, – ихәеит Чагә.

– Ибзиоуп, иреихазоу ашәхак сзалх! – ихәан, иқьаса-паратра аацәырган атацшра дналагеит Кәымтыт. Такәы деимдон, аха дзышътәз ахкәрышък анимба, абазк аатиган игәы иамыхәазо Чагә иахь инаирххеит:

– Уст, кәрышък сызурхынхәуеит!

Чагә ашәхак Кәымтыт ииркын, уаха цыргагы иимтеит. Кәымтыт иқьаса амыркзакәа икны цытк дгылан, нас ицъашъаны, игәгы иалсны, даацәажәеит:

– Еицырдыруа ацшфы сыргылан сумоуп, сырцшны... Акәрышъ умырхынхәзои?!

– Саргы ацшышъа стцеит, саргы сыцшәуп! – ихәеит Чагә.

Кәымтыт ицъашъаны Чагә днеиҕацшит.

– Ацшәцәа усоуп ишыкоу, – иажәа инацитцеит Чагә, – рнапәы инаддырклак, ицараз-ишъараз, ишеибгоу иргоит, иуқәнаго ацырга уртазом, ыы, уара уакәзамыз ацырга зымго, цъанат дцоит хәа сазхәоз?! Ацырга устазом, уаргы цъанат уцарц стахуп!.. – ихәеит Чагә.

Ааигәа игылаз, Кәымтыт гызмал-качбеи дыздыруаз, дыззымдыруазгы, ари афыза анраха, иааибарччеит. Кәымтытгы Чагә избахә имахацкәа дыкамызт, имакра адсам избызар акәхап, ишәха ду иман дцеит.

НАРЦӘГЫ АДГЫЛ АКНЫ ЕИЦШ ИКОУМА?!.

Атыркәа Мамет азлагара дахатәан. Уи иара ихатәы Акәын. Убри адаггы муллак иахасаб ала дырдыруан. Абри амуллара уи азлагара аастагы ахашәалахәы инатон.

Амулла Мамет избахә лахаит Чагә изааигәа инхоз Мсыгәда хәа тақәажәык. Убри икынза дцарцгы лызбит, аха, иабакоу, атыркәшәа лара илыздыруамызт, иаргы ацшәа изхәомызт, изеилибамкаар хәа дацәшәеит.

Мсыгәда дышхәыцуаз Чагә атыркәшәа шидыруаз аал-гәалашәеит. Днеин диҳәан, амулла Мамет иахь длыман дцеит.

Мамет азлагараҕ акөын дахыкәаз. Абра ианнеи, Мсыгәда лхәырцбан аҕахәага амахәыч аапдыртлан, икацшь-за изны акөты аатганы амулла инаимтцалтцеит. Акакан, алахарҕа, араса ухәа анцәа илирбаз зеггы изналгеит. Хазы апара илтеит. Нас дызнеиз, дзыргәаҕыз иалхәеит.

Амулла Мамет, Мсыгәда данылзызырҕ ашьтахь, икәыркан ааиртын такәаамта дахәапшуан.

– Шәыҕоны азааигәара аҕстаацәа амоуп, убарт роуп быпхыз баапскәеи баазынио агәакракәеи зеггы зыхкьо. Сара амуллашәкәы бзыкастцойт, уи быманатц, ахаҕаи, акы бацәымшәан, зеггы ыкәнацоит. Амала, дара ибцәырзарц иалагоит, ибыцәмызааит, еснагь быхәда иахаз! – ихәан, амуллашәкәы иҕит. Нас ацәашьаршь ҕакәыршаны, иреицарсаны итазахны илитеит, лыхәда ахатцара ада ус амамкәа. Атцыхәтәан, даеа мызкы ашьтахь баароуп, бшыкалаз-бшанылаз сабхәароуп, сназыцхаша акы бзаа-гарггы бзиоуп хәа леихәеит.

– Абри хара хдунеи акны аҕстаацәеи ацънышцәеи рацәоуп, нарцәггы икаларушь, ранацъалбеит?.. – амулла днаиазтцааит Чагә.

– Нарцәггы аҕстаацәа ыкамкәа, цъанаттәкъя изталом, аха... Зны-зынла реырҕашьан ианталоггы калоит, рхәоит, – ихәеит Мамет, ари сзацәажәо ауаҕ газа иоуп хәа игәы иаанаганы.

– Ус акәзар, нарцәггы муллада уаҕы дхәартамзаап убам, цъанатггы итазами амуллацәа? – дтцааит Чагә.

– Муллада цъанат зхәартоузеи! – атак ныкаитцеит Мамет, инацәа ажәҕан ахь ирххо. – Адгьыл мацара акны акөым, урт ажәҕан акынгы ауаа рыхәшәтәуеит!

– Ассир, изуҕац ит хәа!.. – ихәеит Чагә. – Ус акәзар, нарцәггы адгьыл акны еипш икоума? Убракаггы амуллацәа рхәы иатцаланы ирызнаргоушь?!

ЧАГӘ АПСЦӘАҲА АТҚАРТЫШ ИИҢОИТ

Уи ашықәсан ачымазара ссақәа рацәахан, Чагәгы иғәы баапсхеит. Иаргы, хьтак сылалан сеицәахар атқыс избын, дышьталеит. Ускан дқәыпшын.

Апшфы Крымса ари анлаха, дшашьцылахъаз еипш, сагызацшып, апшрацсагы рымсхып хәа, ачымазаф усыгы днеин дылбар акәын, чмазафбарахәа дцеит.

– Жәытә нышәынтрак азааигәа апсы-лацшгы ипыр-хагахеит, убри ауп иғәы зыбаапсха... Дәархасуоу? – ехыр-таа калтцеит Крымса дахьнеиз. – Сизацшышан, аха хьа-чачцсада иауам, рхәоит... Ааит, дтарблааит апсцәаха!..

– Ааи, ус акәгышыоуп, Крымса, аха, иабакоу, багхеит: ахьачачцса хәа бызғу атқартыш, иара апсцәаха ихата истахьеит, – ихәеит Чагә. – Шьта такәаамта сымпын дықә-ло ббарым, усоуп ишеибакхәаз. Амала, бара абас бхы ахь-быраапсаз итабуп хәа басхәоит.

ЦЪАНАТ УАРА ИУМАЗ, АКӘБАР САРА ИСЫМАЗ!

Цхапшынк азы акәын. Ахәацъа Есыф диасны дышцоз Чагә ишьхымзат-рағ ашьхапшра дшағыз илацш наиаахеит. Есыф ари ани-ба, дафсны дцозма, даамфахытын Чагә иашта дынталеит –асаранць цха, акыс бзиа ибон, ифарц итаххеит.

Есыф дзыниахьоу-дзындахьоу, нас арахь дзымфахы-тыз ацха ипшьарц итахын азы шакәу ухәа ажәабжьқәа реихәеит. Жәытә цсыуа цасла, ацха зыпшьоз кәбарк азна асаранць иртон. Уи акәын Есыфгы иитахыз.

Ишапыз еипш, Есыф ацха ипшьеит, изхара асаранцьгы ифеит, дандәықәлагы исаранць мацараха акәбар азна ацха неидыркит.

Есыф икѣбар ифытцракны агѣашѣ акынза данынас-
кьарга, уаанза иихѣахъаз азмьрхакѣа, абракаггы жѣаб-
жъхѣараха исит. Уи ихѣеит иара ифыза ахѣаѣа-мшы
дышмачу, днымѣахытцны абас зыцха ицшьо зеггы зака
абараѣатра роуа, ишыманшѣалахо. Уимоу, импсуа азѣ-
ггы дыкам, ианцслакгы ѣанат гылартас ишроуа атѣггы
реихѣеит.

Чагѣ ахѣаѣа гызмал изызырѣра игѣы анпнатѣа,
«Арахъ исырбеи!» – ихѣан, икѣбар ааимихит. «Хѣаи, рыцха,
исхѣаз игѣы арпшаазааап, еихѣау акѣбар симто дыкам!» –
ааигѣахѣт ахѣаѣаггы.

– Икоу удыруоу, Есыф, – ихѣеит Чагѣ, – уара уеипш
ауафымш, ауафдыр кѣбар хѣчык азна ацха абаианоушьа-
ри. Хѣцха уцшьеит, сыпшѣмаггы сарггы ѣанат хѣоит
уеизггы, ахѣаѣаѣаггы ѣанат ауп иртыцу, убра пѣал
дуззак ацха усымтозар саб сиѣам!.. Уажѣазы ари акѣбар
сара исымаз, ѣанат уара иумаз!

Есыф игызмалракѣа шитцытцыз аниба, иихѣара изым-
дыруа агѣашѣ даалахѣит.

ХАЛАЛРАЛА ИКАНДАЗ...

Атара акытан Бытѣы Тариал ицсхѣы руан. Абрахъ
Аиааз абыргѣа аштѣаѣы ашѣшьыра итѣатѣаны
ажѣытѣ жѣабжъкѣа рхѣон.

– Ихѣалалу Анѣаггы дѣбоит, апсынтры дуггы иитѣоит, –
ихѣеит акыта папы Кѣастѣ-Жакъатѣага. Уи ус хъызшьарас,
иара иахъимахѣауаз, изырхѣон, ижакъа ахъытѣагаз азы.
Кѣастѣ итѣахын, иара дышпапу еипш, абра итѣаз акыр
збахъаз, акыр захѣахъаз ауаа зыркѣаышшаз, иѣбыршьашаз
ахшыѣ этѣаз акы ихѣар.

Кѣастѣ иихѣаз абра иказ Чатѣ Чагѣ иахѣаит. Уи идыр-
уан Кѣастѣ зынзаггы дшыхѣалалмыз, дшыгызмалыз, дыш-
каѣбеиз, амцхѣараггы шидыруаз.

– Иухәаз сақәшахәтуп, Кәаста, аха, – ихәеит Чагә, – халалрала икандаз, Асду⁵ аан, цәгыра кәзымтәзо, икәба-кәшәо адәы икәыз хәрдәына халалкәа зегы цсит, хамхкәа зегы еимызытәтәоз ахыаж гызмалкәа акгы рмышъеит, абри зыхкәзеи?

РАЦХЪАТӘИ

Х-АЖӘАК БРЫҚӘИТҮП!..

Ажәйтәуаа излархәоз ала, жәфәнгәашәпхәара хәа ыкан. Уи захъыз уи ауп, ажәфән аталарта агәашәкәа ааимкәаны еимгеимцарак иаанхон. Абри збаз ауафы х-ажәак дрықәитын, агәашәкәа акаанза дахъзаны х-ажәак изхәар, ифәхәатәы калон. Ускан ргәы излаанагоз ала, жәфәнгәашәпхәара уахынла акәын аихарак ианыкалоз. Жәфәнгәашәпхәара рбаразы уахынла ичапшьон аабыкәанзагы.

Чатә Чагә иуак, Накәоупсы⁶ нырцә инхоз, ашьтахъ мхадъырра иагаз, Уззбак икны дыкан. Ёыла дшааиуаз амфән ицәыхәло ианалагаза, Зкыбыни⁷ Уарчеи рыцшьан, амшын азааигәара иидыруаз Абыхә Гәадлач икны ицхәара неигеит. Ускан арт атыцкәа зегы рыкны амилац уаф дмаацызт, апсуаа нхон, рцъынцә иахытны мшыннырцә иамгацызт.

Абыхә Гәадлач нхәф наган, асасдылашьа уажә ибазма, Чагә хатыр бзианы икәйтцеит, акрыфо ажәабжыкәа ахырхәоз, уаха ргәыларә азырфәра атәгы иеихәеит. Чагә ари аниаха, хцап ихәеит. Гәадлачгы асас дитан, аха, иара асас ихәта ас анигәацха, мап имхәеит.

⁵ Асду ауит 1911 шыкәсазы. Убыскан Цыгярда ахәтца, Чагәам хәа иахыашытоу инхоз Мшьали Къаазым излеихәоз ала, убриакара асы ауит, алакәа ашьыжә афны ахыбра икәланы ишуан.

⁶ Накәоупсы – иахә Цсырз, Цсыр хәа изышытоу акәара.

⁷ «Зкыбын – Дранда ақыта ажәйтәтәи ахызкәа руак.

Чагәи Гьадлачи азырѡраѣы ианнеи, инеишаз неихьан, агәгәахәа амца еикәтцаны гәарпк иаваз адәхәыпш пшзаѣы итәан. Азырѡра деихабын атыцантәи апшѡы Крѡмса. Арт инеизгьы урт рхы нарыладырхәт.

Акраамта итәеит, аха жәангәашәпцхьара аурбахуаз. Инеимыт-ааимытцкәарц цәгьа изымбақәазгьы кәлеит, аха Крѡмса, ашьыжь шәапшь кәлаанзахәа, илуамызт. «Шәлым-ха кыдыз, шәлымха, – лхәон лара, – жәѡангәашә анаатуа, ахьхәахәа абжыы гоит!»

Шарпазынза абас итәан. Ус, ишымгәыгзоз, атынчра еилаго, бжык зегьы рлымха интасит... Уи ааигәа ин-хоз Гәтар Ахмат иеада акаабжыы акәын. Знык ианалага, иаакәымтцзакәа такәаамта иахәон. Нас, шыта ишәызхоуп ахәарашәа, аеааикәнакит.

– Ахы, Крѡмса, – ихәеит Чагә, – уахантәиашарак хаз-бырцапшьоз абжыы геит, рацхьатәи х-ажәак брықәитуп!..

АЦХА ЗКУ ИНАПЫ АЛИШЬУЕИТ

Аныхацааѡ Кәаста Мықә ақытан зегьы дырдыруан. Мықә амацароума, абжыуаа рыкны дыздыру-аз мацѡымызт. Избан ухәар, уи Мықәтәи абааных акны аныха амаа икын. Абра акәын аныхагьы атәартә ахьа-маз. Жәытәнатә аахыс ус иаауан. Чагә ихаан абрахь ауаа рацәѡны инеиуан. Аразны цара назгоз дубарын, арахә назгоз дубарын. Иамцартцон.

҂енак зны аныха абжыаапны ааста ауаа рацәѡны иа-тааит, ацарагьы абжыаапны ааста нанагеит. Чатцә Чагә, ускан дмачын, убригьы абра атыхәтәан днеит. Абааных дныѡналан, аныха иамцартцаз ацарақәа еизганы Кәаста иахьықәйтцахьаз днадгылан, акгьы кәмлазашәа, ицьыба ататцара дналагеит.

– Икоутцоузеи, арцыс, аныха иамтцартцаз уалаккысыр калома, уеиланамгой, ҳагеиҗа?! – ихәеит Кәаста.

– Иҗабуп уахьсабжьо, – ихәеит Чагә атакс, – аха абри уара аныха иамтцартцоз аҗарақәа рыла абаатә шыақақәа атцатцаны акәасқәа ду ургылеит, ныхагь уамкит, ухгы еи-ланамгеит, абри шҗакалеи?!

III

**УБАС
ЕГЬЫРҢЫ**

ЛАГӘИ АКӘЫДИ

Лагә нхаф беиан, настғы аҗхәарақәа илан, абзиара-
қәа дрылаказшәа анацшцәа идирбарц дашьтан.

Уск атцыхәала Акәа дцеит Лагә. Уа мацк данынха, амла
дакын, крифаразы иреигъыз хәа ипхъазаз крыфартак
дныфналан аишәа днахатәеит.

– Иузаазгара афатәқәа арбану? – ихәеит ахәрытаф,
Лагә ишьамхы еиқәыршә дахъахатәаз днаидгылан, ина-
ганы ихияны ирымаз афатәқәа рыхъзқәа зныз бгъыцгъы
ныкәйтцет.

Лагә атцара имамызт, дагъзапхьомызт, аха итәаз ауаа
атцара змоу азәы иакәушәа ихы дирбарц итаххеит.

– Абри сзааг! – ихәеит иара, абгъыц ианыз рапхъатәи
ацәахәа инацәа нақәкны.

– Уаха? – дтцааит ахәытаф.

– Абригъы. Нас иазхоуп, – ихәахт Лагә, афбатәи ацәахәа
инацәа нақәкны.

Ахәрытаф рацәак дадымхалеит. Лагә иапхъа иааган
иаакәиргылт иаабац акәыди акәыдцәала азы атцакны.

Лагә инафсан даҗа столк гылан. Абра итәазаап Чатцә
Чагәи Аргәын Махъали, Агр Кыагәеи. Урт иара ибар-
тамызт, ацарда апыраршәны еифкаашәа иқан. Дара
ацарда иавтыцшны Лагә икайтцақәоз рбон, иихәозгъы
рахауан.

– Лагәхеит, – ихәеит Чагә, ацарда аапхъаршәтны, – иуды-
сныхәалоит, атцара уцзааап!.. Амала, паса, уантцарадаз хча-
тымзар акгъы уфомызт, уажәы, атцара анутцах, ара уааны
кәыдымзар акгъы уфом, измаанахарызеишь?!

АЦАРА СЗЫРЦСАХЫЗ ТАБУП ХЭА ИАШЭХЭАЛА

Качбеи хэа Гэыц ақытантэык Очамчырака уск ацы-
хэала ипхьан, дтаркырц дныркылеит.

Аус ианахэапшуаз аены, Чагэ идырцэа ицырхырааны,
Качбеи ихы дакэитыртэыртэ икаитцеит, уи акгы шихара-
мыз деилиркааит.

Ауафы ихыз деицшхоит рхэоит, данеипшымхогы ыка-
зар акэхап, аха... Качбеигы зыхыз иеипшкээз дреиуан,
дуафкын. Ари Чагэ имдыруаз, аус иалган ианаадэылтц,
Качбеи днаидгылан:

– Качбеи, абратэык итэы сыкэуп, ишумоу здыруеит,
исафумган, ханнеилак иустоит, апара сырцсах!.. – ихэеит.

«Исырцсахыр еихагы еигьуп, аеытца соеит, усгы
цваргы иназгарц сгэы итамызт, аха»... – избын, зака
ихээз иирцсахт.

Рацэакгы мцит абри ашытахь, Чагэи уи ицыз ифыз-
цэеи Чаралаа рыкрыфартафы фатэы-жэтэыла икэыртэаа
аишэа иахатэан.

– Изеипш чеицбыка бзиоузеи, Чагэ, иахзыкоутцаз, Ан-
цэа уиныхэааит!

– Ачеицбыка амч аманатцы ахыз Анцэа иуиталааит! –
абас рхэон Чагэ ифызцэа.

– Сара шэыскэатц, изыхэтоу дышэныхэ, – иаарымеи-
кит Чагэ.

– Ассир ухэоит, уара хашцоукэатцуеи?!

– Изыхэтоу дарбану?! – инаиазцааит.

– Аа дахьтэоу, ишэныхэаша Качбеи иоуп, сара сабатэиу,
– ихэеит Чагэ. – Иапхьан апара симырцсахызтгы, амла
хшакуаз хнымхоз!..

АНЫХЭАҒА ДУИ АЗИГАР КЫҒЕИ

Шмаф-шэпа даашьяфын. Ахаан уи дыццакуа уа-
фы димбацызт. Абри адагы уи азигар еснагь

иҫакын. Ипатқағағы ағатын ләә иашәын иҫеижәзә,
ипынтқа ду атқаа икыдчапалазшәә акәын ишықаз.

Уахык зны Лыхны чара дук руан. Ашыаңағы Чатгә
Чәгәи Шымафи реидтәалара ақәшәеит. Ашыңағы арака
исасцәан, аха еибадыруан.

Шымаф иеырхықәтқан аишәә дахьахатәаз изхара анифа,
рапхьатәи атцәқағағы жәбаба анижә, изигар мыжда ус-
ғы ихапыц ибжыакызар акәын, иныкейтқан, амца наркны
инеиҫытцеикит. Абас қыафла дыштәаз, дагьамхаңеит.

Азигар акыр иаун, иаабақәац реипш акәымкәә, итце-
ғы ироуны икайтцеит. Дызбозғы иңыашыаны иахәап-
шуан. Аха Шымаф даныцәә, ибылуа-ибылуа инеин иқышә
иҫадгылеит. Иарғы ижыицан, ауағы шәпа ду, дтәә-
замшәә дфатқьан, иахьихьыз шықаз ашырхәә инапы
ағынаирхеит. Амца зкны иқышә ибжыачабны иқаз ағ-
тын инапы анааха, иңынтқа атқаа инадырфазыланы,
ачышә дарганы, ацпхьқәә картата ишықәнатцеит, ипатқа-
қәә рбылфәғы лаҳалахауа иаагеит. Ихы ыртрысны
ианааикьа, Цәыхь фбағы ихьт хәә, ихылпарч ду леихькьан,
Чәгә иапхьа ағы зтаны еиварпшыыхаа иқәгылаз атцәқаға
хыла-гәыла иааиланатцеит.

– Чәгә, уатцәқаға каужьт, уатцәқаға!.. – ҫааитит нырцә
итәаз, цәажәарыла ргәы цызтәахьаз атамада.

– Хаи, уара, иқалазеи уа?! – нахьхьынтәгы азәы иб-
жыы ааиргеит.

Чәгә Шымаф иеипш қазтцоз ауаа хатыр изрықәмызт, иара
уахатәи ртамадағы иехырцәажәарақәә, иажәә роурақәә
итахымызт азы, иқалаз аниба, ибжыы ҫеитцыхны ус ихәеит:

– Акгы қамлеит, шәыххь згеит. Шымаф изигар ау ду
атамада иныхәәҫа атқыс икьаҫеит!

УАРЦЫС БЗИОУП СХӘАРГЫ ИХОУЦОМА?

Базрықәә Уатаптәын. Ҫнак дышнеиуаз, Мықә дахь-
нырыз, Уатапқаа ицоз Чәгә дааипылеит.

– Иухъзеи, Базрыкәа, улахъ еикъышышы? – днатцаит Чагә, апсшәа анеибырхәа ашытахы.

– Апхәыс хәа иаазгаз дееимхеит... – ихәеит Базрыкәа, илахъ иахаггы инеикәтцаны.

– Дааугаанза дубар акәын...

– Дзымбакәа, аха абжыацәажәаф данирехәаза, акәыз цыбысымшьеи...

– Азә иагъа ихәап, – ихәеит Чагә, – Базрыкәахеит, абри сара иубо ачциаггы иуеигъу дыкам хәа уасхәар ихоутцома?!

ЗНЫК АМЦ СХӘАЗАР АТӘЫЛА БГАМА?!

Чацә Чагә Анкыса⁸ дыкан. Дхынхәны афныка дшаа-уаз, Батым иидыруаз дәкъанк акны апхәысеимаа-кәа шыртиуаз ибеит. Апсныка сыцшәмапхәыс илызназгар лгәы канатцап игәахәын, ихәхаит.

– Аимаа ахә иахашәалаз аңарасса сзыргъежъра ухаштит хәа сыкоуп, иабазгеи избазомеи?! – ицъыбакәа дыртапшуа, ахәаахәтфы днаиазцааит Чагә. Уи идыруан, ари адәкъан зхатәыз ахәаахәтфы Хасан аңаразы даара зыпсы цгъяз азә шиакәыз, аахәафцәаггы амц ишижәалоз.

– Чагәхеит, исмыргъежъыкәа шцакалоз, саагылазар ахәаахәтра сафуп, уцъыбакәа цкъа уртапши... – фәаитит игәы намзауа Хасанггы.

Чагә ицъыбакәа дшыртапшуаз, ахә иахашәалаз аңарасса аатигеит.

– Уцъыба иштаз иумырхынхәзеит хәа сыгәра угомызт, иубама уажәы сиашара?! – игәы иахәазаны даазыгехеит ахәаахәтфы.

– Хасанхеит, уаагылазар ахәаахәтра уафуп, цабырг умхәазацт, – ихәеит Чагә дахлафаашәа, – сара абыржәык амц схәазар атәыла бгама?!

⁸ Ангиса (Анкыса) – Аңара икоу псыуа кытоуп, уажәы Батым ақалақь иатцанакуеит.

УФНЫ КАСЫЖЬЫР ХЭА СШЭОИТ АКЭЫМЗАР...

Басил зеипш думбоз аашьяфык иакэын. Дагъехыр-цэажэафын. Афыжэрагы бзиа ибон. Анкья зны иабду иргылаз ажэйтэ кэаскья ахыб ақэбааны аарла ацсы тан, ипацха еицакьяхахьан. Иара иакэзар, иидыруаз-дыздыруаз иуа-итахы хэа зэыр дыказар, шэызбоит хэа еытцгас икатцаны, фыжэра дрылан. Абжъяапны амшын ҕықэ акны игылаз алакация дуқэа дрымтцаианы, ацша ашэшэахэа ирсуа, дыцэан. Абри инымхахымтцэара атцы-хэала ипхэыси иареи егъараан аймак роухьан.

Хэылпазык Чагэ Басил имзырха акны дынчыжэтцит.

– Ацхья уца, Чагэ, ацхья!.. – ихэеит Басил, акэаскья амардуан инеин ианнадгыла.

– Уара уацшэымоуп, уара ухал! – имуит Чагэгы. Басил данхала, Чагэ уи дишьтагыланы ифынеихеит. Аха абжара дөеиуаны, ицэылабаахьаз агэтаса ҕаитцаптцэан гэтатцара, дцэыгыгъа-цэыпцы, дыҕтабгеит.

– Унапы сыт Чагэ, унапы!.. Уеибгома, абаацсы? Арахь ухал!.. – ихэеит Басил, Чагэ инапы ииркырц дааханы.

– Ахалараз схалап, иалухузеи, аха, Басил, абри сара сеипш знырхара дуу аабыкья зэыр дутаахьоума?

– Мамоу!..

– Ус акэзар, баша уагъсмыхэагэышьян, уахь схалазом!
– Избан?!

– Уахь абартцахь схаланы уфны касыжьюама, иаха еигьуп, абра сахьыкоунтэи сызааз атдыхэала хайцэажэап.

Абас Чагэ анымха-хымтцэа Басил дирпхашьеит.

ИАН ЛЕИХА ДЕИГЪХЕИТ...

Кэыбраа Антика пхэыс бзиан, акры еилызцоз хэа дрыпхязон, аха лычкэын Царда ахшыҕ азы анцэа дрыпцаитэгэышьеит. Илымхақэагы дуны акаб

быгъкәа реипш, данныкәозгы дѳацә-ѳацәуа акәын дшыказ.

Члоу Цәыць Данакеи чара иман. Ашыапахь инарцхьаанза асасхәсақәа рацәафны акәасқәа абартца ацәартағәы хәхәа икәтәан ицәажәон. Абра дыкан Антицагы.

Антица данынапш, агәашә аартны ашта инталаз Царда лылапш наикәшәеит. Лара цқәа дрыздыруамызт, наsgыы ааигәа ахәсахәыцкәа гылан азы:

– Шәыпшишь, бара, ани агәашә иааталаз арпыс, ацха-пшшәы сахтан кьаф ишәу ицәа ишақәшәо, дышпеинаало! – лхәеит.

Абри лхәони Чагә акәасқәа иаадәылтымтеи еикәшәеит. Уи Антица дидыруан, илхәаз лцымшъазт, даа-цәажәеит:

– Уи саргыы дыздыруеит, Царда ихъзуп, даара икәыбчоу, ахшыѳ змоу арпысуп, иан леиха деигъхеит...

УАЛАГАР ИУЗСАХӘАРУ?

Чатә Чагә Чоутәыла ацсуаа ахьынхо Анкьыса дыкан. Дхынхәны Апсныка дандәықәлоз, Батым ахәчы-мыцкәа ахьыртиуаз касы цшзак ибеит.

Афны иназгар, сыпшәма лгәы иахәап, кәтыжкгы аласфап избын, акасы ааихәеит Чагә. Аха игәеитеит адәкьан итагылаз ахашәала афырпы анизиргьежьуаз абазк шагижьыз.

– Абазк агжьны исутеит, уахәапш... – ихәеит Чагә.

– Ус шқакалоз! Сара апышәа змоу жәытә хәаахәтәуп... Ибзианы ипхьазеи! Мачк исцәеилагазарггы ауеит... – ихәеит ахәаахәтыѳ гызмал.

– Хасанхеит, уара узлажәытә хәаахәтәу ала, иуцәеилагарггы пхашьароума, – ихәеит Чагә. – Амала, абас, уара уеипш апышәа змоу ажәытә хәаахәтәцәа ианырцәеилаго, дара ирзыфеидахартә еипш ирцәеилагоит, абри зыхкьо уалагар иузсахәару?

Хасангы алафхэарақәа илазаап, Чагә иабаз ааизир-хынхэын:

– Сара исхароузеи, иара хынхэырц атахымзар? – ихәеит.

– Ус ахәазма?

– Аиеи!

– Уара, ус шәеицәажәоу, шәыбжы смахәзеитеи?! – ихәеит Чагәгы.

УАХЫК АЛА ЗАКА ИУЦЛАЗЕИ!

Агәбааду⁹ ақыта инхоз Арыш Қәсаць ифны ачара асасцәа, ишапу еицш, ацшәмеи уи игәылацәеи рыкны иша-шаны ишътартцеит. Харантә дмааит, аха убарт дрылан Чатцә Чагәгы.

Зегы цәамтхаа ианалаз аамтазы, Чагә бжык даа-нарцшит.

Агаз лампа ыртаан иаркын. Убри днадибаалт иахыкыз апшәма игәыла, агычра бзиа избоз Луман хәа азәы. Уи Чагә икәымжә җыц ишәйтдан, аибаркра даҗын, аха дызтазомызт.

Луман ицәаҗәа здыруаз Чагә икалаз еиликаан, җыр-цәамхәа катцаны ихы дааҗахан, җааитит:

– Хаи, Луманхеит, уахык ала зака иуцлазеи?!

Лумангы акәымжәы ишәыхны нак инышьтеитцеит.

БАХӘАЖӘ УАКӘЗАМИ?!.

Чагә гәгәала игәы баацсны дышьтан. Җнак ачы-мазаҗбацәа шидтәалаз Бахәа захьыз азәы, уаҗых-парак, абрака чмазаҗбара хәа днеит. Ақытан уи Бахәажә хәа ишьтан, иара иахыахауаз ус рхәомызт акәымзар.

⁹ Агәбааду – Агәыбеидиа ажәйтәтәи ахьзқәа, Агәбаадәы, Агәбаады хәагы рхәон.

Зкъаф гэгәла икатцаны иказ Бахәа, ачымазаф днеиха-
гылан, ушцакоу Чагә хәа, ибжыи хтазаны җааитит, аха
Чагә атак каимтсеит. «Уикәатц, дтанагалан дыкоуп!..» –
рхәакәеит итәазгы, аха Бахәа дакәйтцамызт.

– Чагә, ушцакоу сымхәеи?! Анцәа духәап!.. Цкъа уаап-
ши, судырма? – дөеихакааит җапхәа, ибара дшааиз иир-
баразы.

Чагә атак катцара илшартә дыкамызт, аха акы ихәаанза
Бахәа дшикәамтцауаз ибон азы, имч ааизиган:

– Узбартә сыкам, аха, анцәа иинихәаз, Бахәажә уакә-
зами?! – наеихәеит.

Бахәагы ашышыхәа даатынчхеит.

АНАСЫЦДАРА ЗЫХЬО

Плыи Шьханыкәа Чатцәкыт ахаблан Чатцә Чагә ди-
гғылан. Уи акры еилзыргоз азы хәа дрыцхьазон.
Нак ажәйтәзан Плыи еипш Плеигыи рхәон.

Аапнык азы, ускан иара иарцысымта дтагылан, Шьха-
ныкәа Чагә икны днеин, Мыкәынза усыцца хәа иеихәеит.
Ускан апхәысхәара хәа ыкан. Арцарцәа җыжәлан ицаны
атыпхацәа рбон, ртәашьа, ргылашьа, рыцкәашьа гәар-
тон. Иалырхыз, уашьтан лтаацәа ауаа рзышьтны ажәа
рныртон. Шьханыкәагы иитахыз, Схандыр хәа Мыкә-
тәык ипха дигәапхон, Чагә диирбарц, илхихәаауа иахарц
акөын. Хыбла лыхьзын лара.

Чагә ифыза бзиа ас анихәа мап икуа дыказма, иҗеыжә-
лан Мыкәка ицеит.

Мыкә Схандыр дахьынхоз ашта агәашә акны ианнеи,
Чагә ибжыи ааиргеит, алақәагы аху-хухәа иаареишит.
Иааиз анырба, Схандыр ипшәмапхәыси иареи нарцы-
леит.

Хыбла аматцуртаҗы абыстоура даҗын. Алашбыжь-
кәеи асасцәа рышьтыбжыи анлаха, ашьтахь ала дыфдәыл-

къан, лееилахэараз акэаскъахь дыѳхатцэрылт. Уа, луада хэычы акны, аценцъыр днадгылан, лыѳны-ткъы лшэыхуа, ахарцъ царда далцшны, агэашэаѳ игылаз днарзыцшит, лассы сеысзеилахэандаз хэа. Дырбарц ишааиуаз акара агэараггы лыман.

Чагэи Шьханыкэеи агэашэ акынтэ аценцъыр акны зыткъы зшэызхуаз ацарда даалырбааит. Уи Хыбла шлакэыз рдырит. Чагэ аценцъыр ашқа илацш наршэны, ихы ртысуа Шьханыкэа инаиирбеит. Уи иаанагоз ари уара уѳызара дацсам акэын.

Асасцэа агэашэ италаны аштэ ианаакэла, Хыблаггы лыткъыѳыц лышэтцаны акэаскъа дналбаан днарпылеит.

– Рацэа иткъы хазыноуп!.. – ихэеит Чагэ. – Ишыхазыназ аценцъыр акынтэи иаабон...

Чагэ иихэаз иаанагоз Хыбла еилылкаан амца налѳыкэлеит...

– Хай, абри агэеанымзаара мыжда, – ихэеит Чагэ, аѳныка ихынхэны ианцоз, – закаѳы анасыцдара рзаанагахьюузеи!..

Шьханыкэаггы уи днакэшахатхеит.

ЕИБАШЬРА КАЛОМЫЗТ!..

Базала уаѳы ишимбац ала дуаѳ шэаѳын. Уи, шыкэсы ѳынѳажэи жэаба дышреитцамызггы, ахаан абцъарк инапаѳы имкыцызт. Анапаѳы акра акэым, иара ус дагъахымкыысцызт.

Хэылпазык Чатцэ Чагэ шэарыцарантэ дхынхэны аѳныка даауан. Днацшызар, нахъхьи амѳа даныланы Базала дшааиуаз илацш наикэшэеит. Чагэ Базала ибзианы дидыруан азы, икаитцо збап игэахэын, ишэакъ надаада амѳа инанитцан, иара иеыцхъакны тцлакы днавагылт.

Базала дшааиуаз ашэакъ аниба, ѳ-метрак иназоз мат дук ибазшэа, дцыхза даангылт, нас ашэакъ ашьхэала днавсын – ацынтцала давсыр иеихсыр камлози! – ус ѳааитит:

– Ыит, афстаа, ара иуусхәузеи?! Аңныш, уызыбызгы уаргы шәтабгаит!..

Базала изыпшуа игылаз Чагә абнара даалтцын, дцы-шәырччо днаидгылеит.

– Уиашоуп, Базала, – ихәеит уи, – адунеи икәу зегы абри уара уеипш абцар бзиа ирбондаз, зака насыц роуаз убарын, ахаан еибашьра каломызт!..

ИҖЫЦЫЗ ХӘА НЫШӘЫНТРА ЫКАМЫЗТ...

Мамсыр хәа Аегәара инхоз азәы Шьашькәа захызыз Гәыц ақытантә цхәыск диман.

Абра, Аегәара, Җаңмат хәа Чагә иидыруаз азәы дыржуан аены. Иара Чагәгы абра дыкан.

Ацсрахь иааз Чагә Шьашькәа данылба, дгәыргъеит, днен ижәфахыр днагәзит, нас, ишапу еипш, шәышпакақәу лхәеит, уи ашьтахь, лара дызлытцыз лыфнра дазтааит.

– Иацы шәыфны сыкан, зегы хар рымам, ргәы бзиоуп, – ихәеит Чагә.

– Зегы хар рымамкәа ргәы бзиатцәкьоума?.. – деиттааит аехыртцаара бзиа избоз Шьашькәа.

– Хар рымам, хар рымам!.. – налатеикит Чагә.

– ...Зәыр игәы баапсу, зәыр кыр ихьу сеидру... – Чагә иихәаз агәра лымгошәа, дакәымтцит Шьашькәа.

– Сыздырам, Анцәа иныс, са стәала зегы рыцсқәа тоуп, рыгәгы бзиоуп, – ихәеит Чагә. – Абрахь санаауаз шәнышәынтрақәа срывсит, аха иҗыцыз хәа акгы ыкамызт...

УХАЗЫ АУМА ИЗЛАУРГЫЛО?!

Ускан злапш гыыз ауаа ыкан. Ишакәым инауҳәацшыр, цәгьарамзар бзиарак уаниомызт. Убас Падгә дынхон Кәынтал хәа азәы, уафәцшьк, Кәынтал-Кәцшьы

хәа изышътаз. Излархәоз ала, уи убриакара илацш цәгъан, ицәагәоз днаихәацшыр, иғатамакәа хыжәжәон, аса-би днаихәацшыр, – деикәхомызт, аутра дынтацшыр, – илыкәфаа ицон... Кәынтал ицәшәаны акәын Падгә инхоз рымхыртакәа алацшхырцагакәа зтадыргылоз. Иара уафы кәцбеик иакәын.

Чәгә Кьоучара дыкан. Жәытәан Кәаучарагы рхәон, Кәачара еипш. Дхынхәны дшаауаз Акәаскәа аңырағы да-аихәан еипш, Кәынтал иеигәышә ифыттрак дааицылеит.

– Ушцакоу, Кәынтал? – дтцааит Чәгә.

– Сыкоуп Анцәа имтаны!.. Сымхы шытацыпхьаза хца-пшыба лацкәа ағалара иафуп, ирылаз арашәацәа хынтә идсыррашәеит, алацшхырцагаз алакәымха сашытоуп, ааигәа уафы ицыхәашәом... – ихәеит Кәынтал, имхы даа-хыгәхәаны.

– Кәынталхеит, уара узоуп алацшхырцагакәа зала-дыргыло, уара иззын иалаургылода? – ирлафны днатцааит Чәгә. Нас егы дымгәаарц азы инацитцеит:

– Хәи, Кәынталхеит, ахшыф змаз азә уакәны усыц-хьазон, аха уаргы икам-ианым хоутцоаап...

АПХӘЫС ЛЦЬАБАА, МАМЗАРГЫ АХАЦАРА ЗШАЗ АНЦӘА ДИНЫХӘААИТ!

— **А**бри шәара аоны шәтәоуп ус шәымазамкәа, шытарнахыс афынцхәысра сара салагоит, бара «сматтура» быстоит, енак акара, ахатцаус зеипшроугы бымбари! – ицшәмацхәыс иналеихәеит Чәгә зны.

Адырфаены, ишырхәахьаз еипш, Чәгә апхәыс ус дна-лагеит, ицшәма – ахатца ус.

Асианеиса, Чәгә ицшәма, иара икаитцалон еипш, агәашә дынтытцны агәылар дцеит. Агәылацәа рыкны лызхара дцәажәон, хәсақәакгы лыцны шыбжышьтахышәа ашта дааталеит.

– Бабаказ бара аскаамта, арахь сара аоны сыонапсуа сыоноуп! – даалеигыт Чагә ипхәыс, зны-зынла ишыл-хәалоз еипш катданы.

– Хназыцхаша ак аацәыргеишь, амарца! – җаалтит лара, дшаатәаз еипштәкә, лыпшәма ихәашьала.

Чагә иара итәала аишәа ирхиан, апхәыс ишлыхәтаз еипш, дыпхәысушәа, иеирыз кны даархагылеит. Ахәса тәан имыццакзо, ажәеи-ажәеи неиххәаало; амрагы ата-шәарахы ахы нархеит.

Ахатцгылара игәы анцнатәаза, агылара дамышәазоз-шәа аниба, «Сматцура сышәт, сматцура!..» – җааитит Чагә, иеирызгы аишәа инықәиргылан, иаргы днарыдтәалеит.

– О-хо! Иубама ашынпхәысра зеипшраз! Узтәоузеи, ухатцгыламзи?! – ргәы иаахәеит ахәсақәа.

– Җнак ауп җхәарас ханейсо хәа иац шыбжьон иш-басхәаз, уиаахыс җнак иагыацлахьеит, саиааит! – акрыфара нап наиркит Чагә.

– Ди-ди, хса, дахиааима, бара?! – иаацъаршьеит ахәсақәа.

– Сымиааикәа, схатцами, ихәгоу дыпхәысуп, ахатцара зшаз анцәа диныхәааит! – тәыцак җтиркәкәеит Чагә. – Бнейшь, бара, асасцәа хтоуп, бымбои!.. – дцак налитәит ипхәысгы.

НЕСТОР АХӘАРКЫРА ДШАКӘЫЦЫЗ

Нестор ататын дахон, аха ицъыба итатцаны иныкәиго Нуафы имбацыт. «Иаагишь, ләак наухашьтыпишь!..» – ихәон иара уааибацыпхәаза, иа итәала алаф нахәаны.

Мықә Ацъажә Ду еизарак рыман. Абра иқан Нестори Чатцә Чагәи.

– Иаагишь, Чагә, ләак насоуршьтишь!.. – ихәеит абракагь Нестор.

Чагә Нестор уажә дибазма, ишыгырын татынра аацәы-
риган Нестор итатынжәга ааимихит. Нас азна ныкеитцан,
хатыр ақәтазаны, инаииркит. Несторгы амца наиркын,
ишыамхы еикәыршәны, сахазап хәа, ишилшоз алға ныл-
бааидеит.

– Изакәызеи сызурхаз, иашаза?!. – җааитит Нестор,
алға деихәланарсын илағырз хакәкәала, деимхәо. Ита-
тынжәга ицынтца инадкылан даафөит. – Хәи, алақәа ир-
фаша, албгы саирхеит! – ихы-иҗы ашара иареицакны
дынказьцәеит.

– Ахәаркыра изакәымтцуа уи еипш иагъа гәакра
дрыкәшәап, макъана дабакоу!.. – ихәеит Чагә, дцәытцаччо.
Егы, Чагә Нестор ара дшыкалоз идыруан, дсыхәозар хәа,
цас, албгы хыхны итатцаны татынтрак шытихзаап...

Икалаз збаз зегы рызхара иччеит. Нестор иакәзар,
кажьцәараха исит.

Абри инаркны Нестор ихатә татын аныкәгара дала-
геит, ахәаркыраггы дакәытцит.

АХТАРЦА БЗИЕИ АБАША ХИ

Пачыл иеипш аехәә дабоубоз. Амц анихәоз, инацә-
кьарақәа харкәаланы, игәыбжынацәа кьакъаза
иркымкымуа акра идыруан. Ихәо зегы уазызырәуа-
шәа, агәра угошәа ибар, мцхәарала днеины, ус икақәо
ыками, ухы дыкәтәон.

– Усыташыыцуеит хәа сыкоуп, Чагә?.. Иубома изакә
хтарца хазыноу иаасхәа! Уачамчыра туцьарк имсхит.
Ә-маатк икуан, аха акы хәа ицәызгеит! – дааехәеит Па-
чыл чарак акны, иххәа хтарца датәыырбан Чагә ирбо. Ус-
кан мааткгы акыр пнакон. Өынәажәижаба-хынәажәа
хәа аеыкәаша ааухәон, маатк ақьаад цареи маатк ахы
еиөысуан.

Пачыл иехәара заҳаз иргәамцхеит.

– Сымшыцкәа, Пачылхеит, – ихәеит ихәмаршьала Чагәгы, – Ө-маатк ирпсоу аххәа хтарца бзиа абазк иапсоу ахы ахатцара «иатдамшыцуа» дарбану?!

АБЫЗ ЦӘГҢАҚӘА РШӘАХСТА

Апсуаа абас рыжәла зырмацзеи хәа усазтцаар, ашьоу-ара атәоуп рацхьаза сызлацәажәо. Нас ауп Апсны тазырцәыз амхәцъырра азбахә ануасхәо. Уи еипш зака рыцхара...

Абас, ашьа рыбжьалеит Ө-жәлакы. Ашьа рыбжьалеит амашәыр иахкьаны. Уи шыкалазгы абас ауп:

Оыцәа аифызцәа шәарыцара иахъеиццаз, ахәажәрафы, дымшәыз цышьа руазәк ифыза диеихсын, дызгарыз ахы ицәикәшәеит.

Итахаз изгәакьацәа ирурыз, амашәыр зыххыз сышәшы, шәанацәалбеит, анихәа, амашәыр – машәыруп рхәагәышьеит, изцәыкалазгы шықәсынакьак ашәы ишәын, дцәабон.

Шықәсык антцы, уаха ишцакаитцарыз, ашәы ишәихит.

Абри инаркынгы абыз цәгҢақәа рытра итамгыло иа-лагеит, шәычкәын гәагшақәа изыруит хәа. Ишнеи-шнеиуаз, агәәкра иакәшәаз ус ауп хәа агәра ддыргеит, хшьа хамур калом хәагы иаакәгылт.

Абыз баӨ алазам рхәон ажәйтәуаа; уи алагар, ацәгәа рбзианы иунарбоит, абзиа ырцәгәаны иунарбоит, иатахар, – абаапсы зынза иарбаапсзоит. Абас калагәышьеит абракагы.

Амцамцала ишырхәынчо еипш, абыз бызла ирцәатәын, мап анакәха, аӨжәлак ықәибахыр алшон, ус иагәараан икалахьан. Абри азы хар змамыз ауаа драцгыланы алпсаа дызмаз аӨнәта дәтааит Чатцә Чагә.

Уи ихәеит амашәыр шгәагшам, урт афыцәагы рыцсы шеилаз, ишеифызцәа бзиаз, иакәшәаз иеипш изцәыкалазгы агәәкра ду дшаниаз, шықәсынакьак ашәы ши-

шөыз, ацөгъа бжъазхәо аѡжәлак ықәибахыр зтаху шракәу, абри ақынтә абра иааиз ахәара шықартцә ражәа ыртаразы.

– Чагә, уара акыр збахьоу уаѡуп, акыргы удыруеит, – иажәа дналагеит ажалантәқәа иреихабыз Мазлоу. – Аха, хара иахынзеилахкааз ала, шьоурада цсыхәа ыкам... Хаққәын дахьытцәу егы игәы дықәгыланы днықәозаарын... Ажаларгы хара атынхацәагы амашәыр шы-машәыру, гәагшақә ишыкамлаз агәра узхаргар, усқан иуасхәозеи, хара хруамхозар храгахом. Ус анакәымха, хазәқәоу зегы баша цәажәарагәышьоуп, Чагә... – ихәан, иажәа аахиркәшеит Мазлоу.

Чагә цытрак ґымтүа, дхәыцуа дтәан. Нас:

– Абри атцыхәала абра имѡахытцыз, ус аламала еилым-каакәа зеалазымгало ауаа, ыргәра агара уцәуадаѡзар, хыла уареи сареи ибзианы хаибадыруеит, Мазлоу, хагәрагы еибагоит, саргы атцабырг зымхәо иеипш, сыгәра агара уцәуадаѡхазар, абри ашәыра сшәырахааит убысқан! – ихәан, Чагә икама аатыртцәрааны инацәа дуи ирбага нацәеи ырыбжәара дѡасын, аеырхәа ашьа гылан ағыланахеит. – Убри аққәын иеишәмыршьын!..

– Хаи, абаацсы, исзуузеи?! – дыхәхәеит Мазлоу дахьтәаз, дѡатқьан, Чагә дѡеидыххылан, ахәра ичабра ду наґеигәеит.

Абас, Чагә ѡ-жәларык еиниршәеит, зәыргы ацсра иахирцеит.

Ашьтахь, такә антцы, изакә шәахстоузеи ари унапы иану, Чагә, хәа иззымдыруаз анизтцаалак, дыхәмаруа атак ритон:

– Ариу? Ари, абыз цәгьақәа ршәахстоуп.

АШЬОУРА КӘЫҒА

Кәытцныи Лапагә Агәра ақытан дынхон. Уи анхаѡбзиа ззырхәоз иакәын, маллагы дкәадамызт, ажалар рацхәа идьыргылоз уаѡын. Ахшара ырызгы Анцәа дизылцхан, хѡы ацацәеи хѡы ацхацәеи иитеит. Ицха аи-

хабы хатца дцахъан. Уи илышьтәнеиуаз дтыпханы, аизарақаа рахъ днаргааргауа дыкан.

Енак, еизарак акны абри апхэызбеи Мырцхэлаа арцызбаки еибабан, еигэапхеибашьеит. А-Мырцхэлаа Гэып акытан дынхон, Темраз хэа. Ас аныкала, хар змамыз ауаа лэежэйтцан лаб ишка ишьтит, абасоуп, ууара сгэапхеит, упха дсутаоуп хэа.

А-Кэытцныкхэа дара аиашъара надигаалан еилацэа-жэеит. А-Мырцхэлаагы, апсуа нхаф чкэына, ак узивбо дыкамызт, арт еикэшахатхеит Лапагэ ипха а-Мырцхэлаа диртазы.

Ара чарахеит, иааз асасцэа ирыкэнагоз ауаа рыдыргалт, анапеимдахъа ааргарц аехэара цыртэеит, гэыпцаагы рыфныка ицеит.

Аха Лапагэ ица, агэыбжъанытэ Махъал, итахымызт, аханатэ инаркынгы дакэшахатмызт абри аус. Ари мес азоуп, латцарамзан.

Гэыпцаа ахыцаз шыца ачкэынцэа ахэчымыч рытаны иаарышьтит, напеимдахъа картцеит, ехэарасгы тагалан шытахъ азцыртэеит. Ускан ус икан: апхэыс дхэаны ддыртэон шыкэсыки бжаки, избанзар, цхэыс дызгауа ачкэын атацамхара ыыц кайтар акэын. Хатца ицауа апхэызба ампахышкхэа, ахэымцъаркхэа рацэаны илсыр акэын.

Ари ас ишыказ, нанхэа мза азыхэан ахэычкхэа ашкол рталара аамта анааи, Атара ашкол ахь ртцафыс хэа даарышьтит Уачамчыратэык. Абри артцафы Лапагэ ифнафы удак кыралала аамтала дыфналт. Махъалгы иаакэырццакны иахэшы абри артцафы диитеит. Артцафы ишкол ныжъны, ипхэыс дима Акэака дцеит.

Абас еипш икалаз Темраз ианиаха, апхэызба лкынтэ имаз ахэычымычкхэа аашытыхны иара ихала Лапагэ ифны дцан, сара сызтахым шэаргы шэыстахым хэа, рхэычымычкхэа нарыкэпсан дааит. Ари захаз зегы Темраз ицыыршьеит, афырхатца, аиаша кайтцеит, рхэеит.

Ари ас икан. Шыкэсыбжак аиха аатцхъан, зны Гэып чарак акны Темраз ифызцэа чкэынцэакэаки иареи ажэакхэа

аaimаркын, уара-сара хәа айқәмақаррахь ианианага, ачкәынцәа руазәк иахәшьа иара уа ачараф дықазаап, аб-ригь лахауазаап, дахьгылаз: «Уара уи узиқәмақаруа, уц-хәыс дутызхыз умшьуеи, уиакара ухатца гәгәазар!...» – лхәан, Темраз аепныхәа наилтеит.

«Кох, ари епныхәан исыдхалазаап...» – ихәан, Темраз аоны дцан, абна дшылалара иеазыкайтцан, Махьалгы лара апхәызба дызгазгы, афыцбагы, ишьразы ишәақь иуапа итцакны дындәылтцун, данынапш, Чатцә Чагә агәашә дааталеит. Уи ачарафы дықазаап, икалақәоз зегьы ибозаап, уажәы, Темраз аоныка данца, дишьталан дааит.

Темраз дызлацашаз иеы кәадырны аштәф игылан, иеынапхьеикырц итаххазаргы шыта иааиуаз ипымла-шьас имааз, дааласын, ишәақь нақ инцәйтцеиргылан, Чагә днеицылт.

Чагә идыруан Темраз дышнымгылоз, шыоура дыш-дәықәлоз. Убри акынтә ус даацәажәеит:

– Уа ачараф еибышәхәоз сахауан, ушьа умун хәа уас-хәарц акәу цьумшьан са сзаа...

Темраз җимтит.

– Ушьа ууроуп, мамзар, абас иагыараан епныхәас иуртап...

– Усоуп, уи еилкаауп... – ихәеит Темразгы.

– Усоуп, аха уажәы уара уцаны ушьа ууп, егырт җагылан уара уршып, уара утәкәа аалаган урт ршып, урт ртәкәагы шыоура идәықәлап... Нас, қәзааншьтахь, шыоук тәымқәак, ант иаалац, аақәлан иеитымхаз анышәынтра-қәа рыгәқәа агәам нарықәрыжып... Ус қамлароуп... – Чагә уажәы даеакала иааирхәит.

Темраз җимтит.

– Уара сыцкәын иқәлоу уоуп, хьымзг угар стахым, ушьагы умун хәа уасхәазом, аха ишууша абас-абас ауп, – ихәан, днаиртәан иеихәеит. Ус еикәымшәар, абри хәа даеакалагы ишыкайтцашаз иеихәеит. Чагә абри адагы итцегь ажәабжьқәа цәыриган, уажәраанза иммхәацыз, Тьрқәтәыла анкәа данықаз Мырцхәлаа рыкны дахьне-

из иибаз-иахаз ухәа илахъеикәтцагаз, аха пхьаказы уафы дзырхәыцшаз акыр тоурых иеихәеит...

Адырфәены ҕыуафк, ишәақь иуапа кьаф итцакны, Атара Аетдәа Рымфә хәа иахъашьтоу данылан днәиуан. Уи иааицылаз абырг Кәытцныи Хәабахә «Уабацои, дад?...» – ихәан, днаиазтцааит, аха аҕыуаф, дымцәажәакәа, дна-ивсит. Хәабахә дшааиуаз иааицылаз Бытә Таиеи Кәытцныи Таиеи ааникылан: «Уара, абра азә дысцылан, сиацәажәан, атак кәимтцеит, иуапа кьаф ихагъежьуа, ишәақь иуапа итцакны, сахьихәацшуаз ацәгъа згәы итоу азә иоуп, шәгәышәәаныз!...» хәа реихәеит. Арт Хәабахә ихыччеит, дабакоу уи еипш ауафыцәгъа рхәан, хырфас икарымтцеит.

Амра ааташәоны, нахьхьы агәарабжьарафәтәи агәашә акынтә азә фәтит: «Махьал укоума?!» хәа.

Ахәса ракәын аоны иказ, «Махьал уажә дыкам, арахь умааиуеи?! – рхәан, рыбжьы надыргеит, гәыла чкәынак иакәыз цьыршьеит, ари тәтынеитахан азы акәын, «Аракьаеыка атадын еитахатә ааигарц дцеит, арахь уааи, уажә дааиуеит!...» – рхәеит, аха ҕызтуаз уаха ихабар рымбеит.

Темраз иҕынеихан Махьал ифныка дызлааишаз, Цшьа-кәа хәа ацха зыхны иказ азышьтрафәы иеааникылеит. Махьал абра дықәымскәа афныка ааишьа имамызт.

Темраз ацха зыдкатцалаз аарцәтәи ахьаца ду ашьапы дшавагылаз, Махьал калатк азна ататын еитахатә датцалан даакәлеит. Даакәсуан еипш, Темраз ишәақь неигреикит, «Умтысын, упсит!» хәа ибжьгъы ааиргеит.

Махьал, имаз ахарагъы идыруан, ара ас аныкала, уаха мхәакәа, иемиртцысыкәа иеникылт.

Темраз Махьал итапанча ааимихын, «Усапыз!» хәа ишәақь шиқәкыз диман Кәытцныи Шьаабан ифны дцеит. Шьаабан ақыта рапхьа идыргылоз уафын, ипхәыс д-Мыр-цхәлаацхан, лара Гәыц а-Мырцхәлаакәа дырзааигәамызт, аха усгы иара Темраз дижәлантәын.

Ара дахьнеигаз Темраз даацәажәан:

– Шьаабан, уара у-Кәытцниоуп, аха усымахәуп, абри уара дузынсыжьюеит, уажәазы цсык дызлаиеицгъу акгы

збом, икалаз ажэлар ирахааит, амала иахьатэи хаикэхара иара иоуп изьашьо, иеимыртцысит... Иабцъар сызны-жьюам, – ихэан, даахынхэын дцеит.

Амѡан дахьцоз дхэыцуан зегь хаикэзырхаз Чагэ иоуп, абас симыркатдазтгы даеакала сныкэон хэа.

Абри еипш аныкала, изахаз шьюуки Махьал дкэышын, иеимыртцысыкэа ихгы еикэирхеит, егыгь деикэирхеит, рхэеит. Даеа шьюукых иабцъар иимтар акэын, рхэеит.

Абри ашьтахь хар змамыз ауаа Чагэ рацхьа днагылан иныбжъалан, шыта шэеитоуп – хымзгъла шэеикароуп рхэан, еиндраалеит.

Шьюукгы ус рхэоит, Чагэ, Темраз икынтэ данца аухатэкъа Лапагэ иахь уаѡ дишьтит, еибадырузаап, абасоуп икоу, уаха упсы иахмырзаакэа, уахатэкъа ахара зду учкэын иоухэароуп, иаарласзаны Темраз днеины амѡа изикирц дыкоуп, иеимыртцысыкэа иеитан иахьихэонза, уи иара ипырхагам, диццааит, настэи мариоуп, сара еинсраалоит хэа.

Абас Чагэ ѡ-жэларак еикэирхеит. Аинраалаѡцэа уажэыгь иахтауп. Абри азы ажэйтэан апсуаа ацехамбарцэа реырѡашьан ирылан рхэоит.

ИАЗЫЖЭУАЗЕИ, ИДУЦЭОУП!

Уачамчыра Аеырѡырта Ду ускан амшын иамгазацизт. Абыржэы Азеикэа амшын иахьалало, алакация дукэа гыланы, нак хымтак иахьнанаго акара набжъаны аеырѡырта дутэкъа ыкан. Уи атыц Лоуны, Логэны хэаггы иашьтан.

Аены абрака абжъаапны еипш аеырѡра ду ыкан. Аеырѡрахь дааит Чатцэ Чагэгы. Ианалга, уск атцыхэала ихэлаанза дынхеит, нас, стынхацэа збап хэа, Мыркэылака, Шьюунеи Елкан иахь ихы ирхеит. Ажэйтэзан ари ажэла Шьюо-неи-жэа хэа икан, аз ду хэа ицэажэон...

Тхыбжьонын, деыжеланы «Ахахә Мәә» хәа иахьашьтоу даннеиуаз. Абри аамтазы «Еи, уарбану, узцом, уеыжәт, уееилых?!!» – рхәан, амәә кны итәаз абрагыцәа рыбжыы наикәдыргеит. Ахахә мәә ауаа зыцәшәоз тыцын, тшәар-ран, абрака абрагыцәа ауаа дырхәлон.

– Ибзиоуп, уара, сеилышәхааит, аха иазыжәуазеи азәгы иитахым?!! – нарыкәеитит Чагә, итәтынжәга да-фыхо, дышәеыжәыз дахыгылаз.

– Избан изыртахымхара?!

– Иахъеи умхәоишь?!

– Изыртахым шәымбои, сара сакара ауафы ҳарак шәа-ра дабашәыпшаауеи, ирыцәдуцәахоит. Убри адагы, са-ра сакара рхытуеит, иажәхъеит. Архәра хәа шәымтәар акәын, аха шәантәах, уара, шәанацәалбеит, хар змам, шәара ишәәкароу азә дшәырхәыр!.. – ихәеит Чагә.

Абрагыцәа Чагә дырдырын хамтас хәа акамачаца иртеит.

АБЫЗ

ХАА АМЧ

Азын ақәас-зысра ааигәахон. Анхацәа гъежъуа рымхырстақәа иртан, рурақәа рыттара иахыццакуан.

Дыццакуан Чатә Чагәгы ицъыкәреи хәычы тигаразы, аха иаалыркәан игәы баапсхеит.

Чагә игәы шыцәгыахаз заҳаз агәылацәа еизан ицхрааит: шьоуки ицъыкәреи изтаргалт, шьоук ижъ изыртааит, даеазәых, аикәага ахәы цтәаны ианиба, арасатә хәы цш-за катцаны иахеитцан, инаган иныкәитцеит...

Ақытан дынхон Усангәа хәа азәы. Убригы, ишапу еипш, днеины ичмазафхаз дицхраар акәын. Аха Усангәа уафы харамын, ибыз баапс азы имацәажәоз иқытауаагы ыкан. Уи Чагә иус-хәыскәа игәылацәа икартаҳьазаргь икар-таҳьеит анигәахә, дызбоит хәа, дкылцш-кылзрәуа дын-кылсит.

Дхынхэны данцоз, ашэхымс данаахытц, агэыла зхэы
зхеитцаз аикэага пшзаза иахьықэыз илапш наахеит.

– Чагэхеит, уара угэы баапсуп, ари уеикэага ас ахэы
ёыц бзиа узахазтцада?! – датцашыцуа, ихы ырнааны,
днатцааит иара.

– Абыз хаа! – атак каитцеит Чагэ.

АЖӘ КӘЫШ

А халзга уахьныруаз Елыр ақытан Хаңыць хэа
хэаахэтёык дынхон. Ускан Елыр азэык-ёыцьак реи-
ха нхомызт, уажэ иқэу ажэлар ааны уақа анхара иалам-
гацызт.

Хаңыць зыпсы цэгъаз уаёы качбеин, Тырқэтёыла
адырцэа иман, Тарбзана¹⁰ дцаны даауан. Иара хылтц хэа
чкёынаки згабки рыда имамызт. Абри акынтэ избит ич-
кёын Стампыл ддэықэтцан амуллатцара ииртцарц. Уа иуак
дынхон, ус иагьыкаитцеит.

Шықэсык аума, шыкэсыбжак аума зақа тцых здыруада,
Хаңыць ичкёын, Уаҳайд ихъын, амуллатцара далганы
дааит. Хаңыцьгы иуа-иґахы даарыпхъан ачара хпығе
каитцеит. Ачара каитцеит, аха, иабақоу, иззыкаитцаз ица
апсшэа схаштит хэа, тырқэшэада уаха акы иёы амкуа,
даакэғылт. Атырқэшэа цэгёоума, аха ари ргэампхеит из-
баз, икартцаран икааз акёымзар.

Хаңыць ица дыпшёы дууп, зеипш дықам муллоуп хэа
избахэ геит.

Оымз рақара аатцхъан абри ашьтахь, Гёыпц акёу, Баслахэ
акёу Аинарбақэа рықны ачымазаё гэгэа дкалеит.

Ашарпазза Хаңыць дахьынхоз ёырххыла ауаёы дкыл-
қа днеит, абасоуп, Гёыпц абрагь-абрагь абас еипш ачы-
мазаё дыкоуп хэа. Уаҳайдгы дласны иеааибитан, дын-
ёыжэлан инеиз диццеит.

¹⁰ Тарбзана – Трабзон.

Ускан қытаңыпхыаза аңшөцәа ықан, гәыцаагь убас апшөы дрыман. Убри ахыхь, Манча-хақым хәа Гәып иаңөыхарамкәа, Ткәарчал ақытан ахәшәтәрақәа здыр-уаз кәзакгы дынхон. Аха Стампыл икәз иаха идыруеит рхәан, уажә уахь уаф даарышьтит.

Уаҳайд дахьнеиз ачымазаф данлыхәапш, идырит даршышны дшыкәз. Ускан аршышра хәа ықан. Аиҳарак изы-хьуаз атыңхәцәа ракәын, амцашоура иаанахәон, абаф-чыда рылалон, зны ишәахәаларын, алапштәашәара роу-ан, аха нас рхала ибзиахон. Аршышра иаахыркәан даеак атңашьыр, ускан агра ааннажьыргы ауан.

Икьтаң длаңхәа-фәпхәан лхы илыкәикша-фыкәикшеит, нас амулла шөкәы лзифын, абри лханатцы, ахаҳай, акы да-цөымшәааит, шыта акгы лыхьуам, амала ахьта лылашөым-тан, – ихәеит Уаҳайд. Тьрқәшәалоуп ишихәогы.

Ари заҳаз Чагә ианеитеига, «Ҳай, дад, абри акгы лмыхкәа деикәхозар, сышьтәақәа иреихау акы ашаха нахатңаны истоит, иаргы абра игылоуп, убриақара хлыр-шәеит, убас сызиахәа!...» – ихәеит ачымазаф лабгы.

Чагә еиҥағаны иеихәеит.

– Дыбзиахаанза хәа уңшыр ауандаз... Амуллацәа рыхә-пса иаразнак иумшәар кәлазом, мамзар рыхәшә аус ауам хәа ирыңхәзоит, саргы акыр срыднагалақәахәеит... Уатцәы иахымгакәа ачкәынцәа ирытан идөықәутцароуп, иааигәоуп ара, закәыхи, – ихәеит Бҗәжә Еқәың дахь-гылаз.

– Иара абыржәытқәагы ирытан ицсымтңои, лара илыхәозар, иаргы макәана игәарымтңыц, абна агәар-бжьараф игылоуп, – ихәеит аңшәмаггы.

Чагә абригь еиҥаған амулла иеихәеит.

Амулла ари аниаҳа, уаҳа даанымгылакәа дцарц дын-дөылтцит, ачымазафгы аңшөы данылба акәхап, иаҳа деиңхашәа дкәлеит.

Ашта атдыхәан агәашә ахьаауртуа агәарбжьара ықан. Абра иаины гәып-гәып иңшыны игылан арахә: ажәқәа, акамбашьқәа, аңьмақәа.

Уахаид ари аниба, сышътәагы цкә снахәапшып, иреи-
хау арбангы збап игәәхәын, ашта дахыкәгылаз, сцаанза
шәырахә снарылсны срылацшуеит, лацшы хаа иасырбоит
хәа нареихәеит.

Ари Чагә ианеитеига, амулла илацш арахә афстаа дры-
кәнаблаауеит хәа рхәо иахахәын азы, апшәма иахаз игәы
иахәан, днеин агәарабжәарахә агәашә ааиртит.

Агәашә интытцны арахә инарылагылт. Уахаид Чагә
даахәеирцшын, рацхәа игылаз ажә җаша ду инацәа нақә-
кны ирбо, диазтааит:

– Абазаҗе сеигрун ади недур?¹¹

– Абазаҗе бу «ажә» дур,¹² – ихәеит Чагә.

– Абазаҗе сеҗир саҗмақ наслиолур?¹³ – деитатцааит
Уахаид.

– Сеҗир саҗмақ: ажәхәара, – ихәеит Чагә. – Гәыж-мыж...

– Гәыж-мыж... саҗмақ... – ихәеит Уахаид инақәырццак-
ны, ажә зынза инацәа наҗархахан.

Ахаан амтц иазытцымкәацыз ажә, иабаз уара идыр,
гәыж-мыж, саҗмақә зеипшроу сара иусырбап ахәозшәа,
игәиеанзамкәа дахыгылаз илеи илеизыттрысын, дхыршә-
тны деизкәа дылканажът. Дгылан дааиуазар хәа аеыр-
хиангы еитаагылеит.

– Аа, сашът, сашът самшәх!.. – ихәан, ацсышәала
дыхәхәеит Уахаид.

– Бафцтәа улоума, уеикәхама?! – рхәан, саси цшәымеи
леихеибахәеит.

– Акгы смыхът!.. – ихәеит уи, ичацшәза ацсышәала,
даныфагыла.

– Хаи, Җаша, Анцәа уиныхәааит, зака укәышузеи, хмул-
ла апсшәа шпеиуртцеи!.. – ихәеит Чагә. Игылазгы ркышә
ачча аақәыххит.

Уинахыс Уахаид апсшәа ахәара далагеит.

Җацхәака ажәкшақәа рацәаны иахтаххар хәа сшәоит...

¹¹ Ацсышәала ажә иахәзузеи?

¹² Ацсышәала ари ажә ахәзуп.

¹³ Ацсышәала ажәхәара шцархәои?

МАС-КЭЫКЭЫНА РЫЦХА

Чагə Цандрыцшынтə Уачамчырака даауан. Ац-
шьдəны дныкəсын Гəдоута даннеи, уаха ара сып-
хьап игəахəын, иидыруаз Чаабалырхəак икны днымѡа-
хытцит.

Апшəмацəа Чагə данырба даара иеигəыргьейт, ацəтцыс
лкажьны изыршыт, ҕык-бзык иаанагоз афатə кəртцейт.

Атамада Шач Чыкəбар дѡагылан Чагə даниныхəоз ус
ихəейт:

– Уаа Анцəа уиныхəааит, Чагə. Уца, убри ица цхəыс да-
нааиго агəабзиара уман уапылааит!

– Уаа Анцəа искəырхуп! «Нан, нан!..» смырхəакəа
Анцəа сшы!.. – ҕааитит Чагə.

Атамада иватəаз Адгəыр Барцыц игəы иамыхəейт.

– Чагəхейт, гəык-цсык ала уиныхəойт, уара иакəым
ихəазшəа угəы изаанагазеи, уиакара нутыр баапсума?!

– Уара, Кəыкəына рыцха избахə уахəхьазу? – дтцаит Чагə.

– Исмахазацт...

– Ус акəзар, узырѡла, – ихəейт Чагə, – ажəабжык шəас-
хəап, икалахьоу ауп, рхəойт, иара:

Мас хəа тахмадак убриакара ихытцит, ица ица, убри
ица ицацəа рыхəсакəа деимданы агара ду изыкатцаны
дыртцысуа ддырцəон. Уаха дзыцəомызт. Дахьгараз Нартаа
ражəабжы ихəон.

Ёнак зны дзыртцысуаз атаца еитцбы, гызмалк лакə-
заарын, агара ртцысуа, инытцакны ашəа аацəырылгейт:

«Уаа, Цьым, Цьым, шəара ишəыхəтаз агараҕ ацəароу-
ма, шəаца ица, убри ица ица ица аитцбы цхəыс данааиго
ачара агəта шəахатəаны ашəахəара акəымзи!..»

«Уаа рада ри, уаа рада шкəакəа!..» – ашəа аацəыригейт
Мас.

«Уаа, цьым, цьым, – лхəейт атаца уажəы, – ус шəеиханы
ашəа шəымхəан, шəеихəласыр шəыпсуейт, апсра шəа-
цəымшəазои?»

«Уаа нан, нан, нан!..» – ихәеит Мас, ипатцакәа харшала агара дахьгараз, иашәахәара даакәытны.

Шьта еилышәкаауоу атамада иникылаз сныхәәә сгәы зеихьнашыыз? «Уаа нан, нан, нан!..» схәаанза Анцәа сшы!.. – ихәеит Чагә.

Аазеишәа иахатәаз зегь ааибарччеит, Адгәыргы дақә-шахатхеит.

ЧАГӘ ИХӘЫЦШҚА

Кьамсыс Ахалзга апшахәәы дынхон. Уи ахәаахә-тракәагы илан. Ткәарчал ашыц пканы нахьхы Ага¹⁴ изхгылаз англыз игбакәа рышка иганы атуцбар-цәа идираахәон. Арахь уихәапшыр, игәылацәа дреигьны уеизгы-уеизгы нхарас имаз хәа рацәак акгы ыкамызт. Данцәажәоз уизызырфыр, сара сеипш ахәаахәтфы даба-коу имшын.

Җнак Кьамсыс иеидара-еы, усқан аеқәа аидара ры-қәырцо иалагахьан, нак-аак җ-аатцәак ашыц-хтәаахәа ахшьны, уи ус акәын ишаархәоз, апхьа дгыланы дшаа-иуаз, днацшызар, азәы амҗа зывгоу атла ду агәафара ихы такны атацшра дафуп, иварафгы ак шытоуп. Дшаа-иуаз днаидгылазар, абар, Чатцә Чагә дахьыкоу, ишьтоугы хәыцшқоуп, уи анафсан шыацхәакгы амҗа иангылоуп.

– Хаи, рацәа ихәыцшқоуп!.. – ихәеит Кьамсыс, удыр-фатә еигьхеит атыцан. – Иабоуки?!

– Абри атла агәафараф искит!..

– Ассир, ара тлакы ада ааигәа-сигәа акгы ыкам, иара уигы ар рымҗа иангылоуп, ахәыцшқа ара ишпааиуаз?! – ицьеишьеит Кьамсыс. – Излоуки?

– Аа иахьгылоу изласкызгы, – Чагә ашьацхәа инапы нақәирххеит. – Ари амацароума сынтәа зака скхьоу!

– Хаи, рацәа уеикәшәеит, сара исыраахә!.. – ихәеит Кьамсыс.

¹⁴ Ага – Уачамчыра.

Чагә идыруан ахәыпшқақәа рзы анґлыз туґьарцәа Уа-
чамчыра апара бзианы ишыршәоз, атыркә туґьарцәаґы
бзиа ибаны иаахәан ишыргоз.

– Ажәеипшьяа иуанеишьяз утиир, даеазны иуитазом,
– аеытґа кәитцеит Чагә... – Иутахызар, уарґы ашьяацхәа
умыргылои, абри атґлахь абастәиала ахәыпшқақәа аара
рдыруеит... – Кьямсыс дызлааз шыказ инапы ирххеит Чагә.

– Аиаша ухәоума?! – дгәыргъеит Кьямсыс.

– Аиаша сымхәакәа! Амала аус злоу ашьяацхәа иаґоутцо
афатә ауп. Ахәыпшқақәаґы бзиа ирбо хәа фатәык ыкоуп...
Убри анудыр, нас уеикәшәеит!

– Исоумхәои нас!

– Аа, уи ус исызуахәом...

– Ыы, ара ус ахәыпшқақәа аауазар, уарґы сарґы иах-
зымхар хәа ушәоума, ма даеацъара исмыргылалои ашьяа-
цхәа, – ихәеит Кьямсыс; знык исызурхәандаз, нас угәхьяа
скызма хәа игәґы даатахәыцит.

– Сарґы бзиа избо хәа фатәык ыкоуп, Кьямсыс, уи
уазымхәыцзеи?

– Уи арбану, ахәыпшқа азәы ифо убахьоума?

– Мамоу, уи акәым, ақыжә ауп ирфо избахьоу... Кыжәк
ушыыр нас...

– Ыы, ақыжә узысымшыкәа исоумхәазои?

– Уиоупеи икала хәа...

– Ибзиоуп нас, уатґы шыбжышытахьшәа афны унеи,
– ихәеит Кьямсыс, қыжәк закәыхи, ухәыпшқақәа зегьы
срылгап хәа даґазхәыцит.

– Ақыжә анушых, схала снеиуама, Шьханыкәаґы дназ-
гоит, угәыла Хәмаскьяґы днеиуеит, – ихәеит Чагә.

– Уара, урт ишрахауа исоухәар, нас уиакара хәыпшқа
абааґои, иахцәырымкүйеи?

– Урт иахьрахауа иуахәаны, уаха акґы сзымдырзои?!

– Ибзиоуп нас...

Кьямсыс иеы дфатґакъан имфохь иґынеихеит. Дахьне-
иуаз дхәыцуан: «Схынхәны санаауа, ушьяацхәа иаґоутцаз
закә фатәу сымбар иабацари, усқан сқыжәґы са исзын-

хап, қызғафара хәә унеир, ушыацхәә иафәутдогыы сҭахым уара иумаз хәә, қызға узымшыкәә алаф улсхып!..» хәә.

Аха Кҕамсыс дхынхәны данаауаз шыацхәагы имбеит, иафазгы имбеит. «Чагә гызмал схынхәны санаауа изакәу шгәастоз идыруан, ишыацхәә кыр афәитдо дыҕахызма, уи-моу, ахатагы нимыжыт, игеит, – ихәан, игәы дааҭахәыцит. – Иаууеи, ақызға ашыра сыкәшәоит».

Уатцәы шыыбжышыҭахышәә захызыз азы Чагәи Шыханыкәеи Кҕамсыс иашта инҭалеит. Хәмаскыагы днеихыан.

– Уажә исоухәоу, уашытан исоухәоу? – дтҕаит Кҕамсыс, инцәытқакшәә.

– Ишеибаххәаз ауп, – ихәеит Чагә. – Уашытан иуасхәоит, сызурцқакуазеи, ақызға анушылак ашыҭахы...

Ақызға иахдыртҕуаз, иаразнак иааифыркыкыан иржәит. Нас илеидтәалеит, ркыафкәагы аакартцеит.

Абракагы Кҕамсыс еиҭацәыригахт иехәара: иара иеипш ахәаахәтра иазказоу Ткәарчал дшумбо, Ткәарчал моу, иара Акәагы дышмачу, атуцъарцәа рацәафны дшырдыруа, урт Стампыл ишынхо, Стампыл акәым идырцәа Англыз тәылагы ишыкәоу.

– Урт зегь усоуп, аха... – ихәеит Чагә.

– Нас?! – дтҕаит Кҕамсыс.

– Урт зегь усоуп, аха ахәаахәтфы бзиа амц дыржыар имуазароуп...

– Ыы, нас сызжыаны иубада!

– Мамоу, уара уакәым сызфәу, аха убас издыруаз хәаахәтфык, хшыцкәә зегь ытдыркаан атыркәцәеи анлызкәеи мариаала ирызтахыаз, сеипш хәаахәтфы кәыш дыкам хәә зхы зыпхыазоз азәы дыржыан, – ихәан, уаха ацимтцеит Чагә.

– Дышцаржыаз?! – дтҕаит Кҕамсыс.

– Дшыржыаз усоуп, енак уи ипиказ ашыц аатцәкәә ифартеитцан еыла иманы Учамчырака дышцоз, амфәан атцла иамтцатәаз азәы днаидгылт, шыацхәакгы иварафы амфәа иангылоуп. Уи итәаз абнафы ашыацхәә иргылазаарын, ахәыпшқа икын, ашыацхәагы иман дшааиуаз ипсы

неитеикразы днатэазаап. Иааиуаз ахэаахэтѳы ари да-
ниба, ахэыпшқа абоуки хэа диазтцааит, исыраахэ хэагы
иеихэеит, нас иара иганы хэ-ҳаракыла атырқэ туцьарцэа
идираахэарц. Аха ани итэаз дгазамзаап, ирхэхара мап
ацэикын, абри амѳаду иангылоу атцла агэаѳараѳ сшыац-
хэа иакит хэа иеихэеит.

– Нас, нас?! – ихэеит Шьханыкэа, Чагэ дааиалацэкэын.

– Нас, ахэаахэтѳы иахаз иашаз цыишьан, дтцааит аб-
ра амѳа агэтэ имшэазакэа иааны ахэыпшқа ушыацхэа
ишцафалеи хэа. «Ишцафалеи, урт бзиа ирбо абас фатэык
здыруеит, ашыацхэа инаѳоутцеит – амѳа ианургыларгы
убра инеины иафалоит!..» – ихэазаап атцла иамтцатэаз.

– Хаи, абаапсы, ус акэзариарбан фатэу уртахэыпшқақэа
бзиа ирбо, исоумхэои!.. – ихэазаап ахэаахэтѳы.

– Ахэыпшқақэа рыхэ цэгьоуп, қыжэк ушыуазар иуас-
хэап, – ихэахзаап ани атцла иамтцатэаны зыцс зшыоз. Убас
иагьеилазет.

– Изишьма, ура, нас ақыжэ?! – дтцааит Хэмаскья.

– Изишьт.

– Ассир, утахызар! Уара, иара ахэаахэтѳы хэа узѳу
зынза дгазхэыцьхеит акэымзар, ахэыпшқа амѳаду иан-
гыло ашыацхэа инеин иафалеит хэа уахахьоума?! – ицьеи-
шьеит Хэмаскья.

– Шьта ура иумун, Хэмаскья, – ихэеит Чагэ, – сара ам-
ѳа иансыргылаз ашыацхэа ахэыпшқа ааин иафалеит!

Қямсыс иказ зегь еиликаан, иқыжэ игэы итцаланы
ѳымтзо дзырѳуа дтэан.

– Уара, Чагэ, уи хэыпшқамзар қаларын, иапшшэыз?! –
дтцааит Хэмаскья.

– Қоқ, Хэмаскьяхеит, хэыпшқамкэа, ицэхацшьын...
Изақараз удыруама!... Уимоу, ахьзтэкьагы аман...

– Иахьыз, ура, иахьз?! – иқышэ ачча ықэххуа, дтцааит
Шьханыкэа.

Қямсыс ѳымтзо дахьтэаз, дара ирхэар атцкыс игэа-
хэын, дыччашэа уны, ѳааитит:

– Иахьыз умбои, Қямсыс ахьзын...

АРСАНА ИМАХЪ

– Чагә, хзырччаша хәа уаха акрыхаухәома? – иазтцааит зны, рччага жәабжык анрейхәа ашьтахь.

– Даеакгы здыруан, аха... – ихәеит.

– Уи арбану?

– Уи арбану уи ауп, уара иумоузеи сара исымоузеи хәа ашәкәкәа рантцара ианалага, хыык, рсахтан палта кыафкәа ирташышы, еихәтагыланы Арсана хәа гәыптәык иашта иааталт. Иара уаф бзиан, хандеифын, уафы хәмарфын.

– Уаа бзиала шәаабейт!.. – ихәеит Арсана, днарпылан.

– Бзиа хауба, цәгыа хауба хааит...

– Иумоу арахә ашәкәы ианахтоит.

– Итахәафуйт, – рхәеит.

– Ибзиоуп, – ихәеит Арсанагы.

Аматуртакны инатәан арахә рантцара иалагеит.

– Иумақәо хәала!.. – ихәеит руазәк, аука. Арсанагы дналагеит.

– Ө-жәхыак сымоуп.

Ө-жәхыак хәа инаныртцейт.

– Ахәарақәа умазами?

– Убартгы ыба ыкоуп...

– Уаха?

– Ө-ғаатцыск...

– Уаха иумоузеи?

– Өажәижәаба цыма...

– Зегь цымахыақәоума?

– Жәафа цымахыоуп, егырт – зари-кыжәи.

– Уаха?

– Уаса сзаным.

– Ахәақәа умазами?

– Ахәақәа уажә ирацәахейт, ирзыуазеи...

– Уаха акгы узанзами нас?

– Псаатәқәак ыкоуп, кәытқәаки шәишәиқәаки, уи ахә-са роуп издыруа...

– Аеы узанзами, аеы?... – дтцаит ани ау.

– Исзанымкәа – хаи исхамыштхъаз! Ыкгы сымоуп.

– Аа, иубома, ашәахтә рацәахар хәа ушәаны, аеы тоум-
фырц угәы итан... – ихәеит ани ау.

– Мамоу, цыоушът, ус ахьцоухәо, исгәаламшәеит... –
ихәеит Арсана.

– Уаха акрыузанума, камбашь егы, ашәахтә уацәшәаны
уигы умхәоу? – ихәахт еита ани ау.

Арсана дхәыцуа дахьтәаз даацәажәан:

– Усгы ижәуам, махекгы сзануп, ианышәтца!.. –
ихәеит.

Арт ахфык ицъаршыан, инеиҕацшы-ааиҕацшит.

Амахе ажәытәзан акәын хәа, уажәы Апсны уафгы из-
анымызт.

– Амахе узанытцәкьоума?!

– Избандаз! – ихәеит.

– Уара, аиаша ухәатцәкьома?! Иабакоу?! – ицъеишыан,
дтцаит ани аугы.

– Иабакаху, абна, шәахьындәылтца ацаҕы шәнеир
ижәбап... – ихәеит.

Иахьтәаз аматұрта ашьтахь ашә аҕан, ацаҕы уа иава-
гылан, ифытцибаркыан инеит, аха акгы рымбеит.

Ихынхәны иааин аматұрта ашьтахьтәи ашә инылагы-
лан, Арсана рхы наиқәыркын:

– Уара, Арсана, ара акгы ыказами?!

– Амц умхәазааит?! – рхәеит.

– Иабыкәу, уара, ара умахе ахьыкоу?! – даацәажәеит
егы аугы.

– Хыхь шәнацшы, уара, хыхь!.. Аца итамзааит?! – ихәеит
Арсана, дахьтәаз дымгылазакәа.

Аца фбаны еихагылан, хыхь ацш тацсан, еилалыршә-
шәозу здырхуада, Арсана ицхәыс убра дтазаап. Лара ау-
кы лакәын, ацәажәабжьқәа анлаха, амахе еицш лыбға
ырхәан, лхы аца иаатлырхәхәеит.

Ари збаз рқьышә ачча аакәххит, ау ида, избанзар, аца
итаз Арсана ицхәыс иара иахәшьа лакәын.

ЧАТЦӘ ЧАГӘИ АЦЕХАМБАРИ, МАМЗАРГЫ АПСЫ БЗИЕИ АБЗА БААПЦИ

Уи аены Аиааира хәышықәса ахытцра азгәартон. Ианеилга, уажәы Тыкәа ица Беслан Бытәба иса-сааирта «Рытца» аҭацхәа амшынҭықә аҭтәи акахуажәыр-таҭы итәаны ицәажәон, аибашьра иалахәыз реипш иа-лахәкәамызггы ы́кақәан.

– Ишыжәдыруа еипш, фышықәса уажәацхәа, 1992 шы-қәса нанхәа мза 14 азы, ашьжымтан, Ацсны Ацьынць-тәылатә еибашьра иалагеит, – ихәан, иажәабжь днала-геит Гарри Аиба. Уи арахь дааны, урурхәа иахьеилоу, рацәак дтәалазомызт, аха иахәа ус иакәшәеит. Уажәы иажәа иациттон: – Абри аены, – ихәеит, – Қырттәыла Ахәынтсовет ар, абахтақәа иртакны контрактла мыз-кы хәа иоурышьтызггы нарылатқан, Ацсны иакәлеит. Хыцхьазарала 97 нызкьык и́каз ацсуаа цшь-миллионк инареихаз ақыртцәа ирҭагылар акәхеит. Абри адаггы Иосик Цьугъашьвилии Лиаурент Бериеи¹⁵ 200 нызкьык инареиханы Ацсны иааган иаландырхахьаз дара ртәқәа-ггы ацсуаа ирҭагылт. Заанатц на́кынтәи мазала абцъар рзааганы, аибашьра азы хәа, ирзыртцәаххьан. Қартынтә, егьырт атыцқәа р́кынтәиггы, агитаторцәа ықәха мазала ирзаауан, ацсуаа шәырҭагыл, шәрабашь, ха хтәқәа ар-ггы аауеит хәа. Еқәырчақәа адольлярқәа¹⁶ рзааргон... ишәымдыруеи... Абри аамтаз, ара шьоукггы, априказ ка-тцаны ацсуаа рышәарыцага «цилтақәа» рылган еизганы иртцәахуан... Уи уажә иазаауазеи, рацхәа убас шакәызггы, нас, зегьхәнеигәны ашьтахь, 1993 шықәса цәыббра мза 30 рзы ақыртцәа-мпытцахалащәа рырггы дарггы пхарсны, ирахәҭасны на́к Ацсны иалцан Егры ирцаны и́катқан. Ацсуаа и́хацхраауан Нхытцынтәи хашьцәеи хьызцәеи, ахәаантытц инхо ацсуаа рычкәынцәеи... Абри аибашь-раан и́тахеит х-нызкьык ацсуаа иреиғьыз ртеицәа,

¹⁵ Арт ахьзқәа ус дара шьоукы ишырхәалоз еипш ихәеит.

¹⁶ Адолларқәа роуп, дара рцәажәашьала ирхәмарны ихәоуп.

апатриотцәа... Акәеи, Гәылрыцшыи, Уачамчыреи, Гали 1992 шыкәса нанхәа мза инаркны 1993 шыкәса цәыббра мза азынза Шихвардназе¹⁷ иааишьтыз ампытцахалащәа рхатән. Цәыббра мза 27 рзы Акәа ахы иакәйттәын, абри амза 30 азы ампытцахалащәа хышәшәахкәа, ишысхәа-хьоу еипш, Егры ирцан нак иахцан. Аибашьра алагам-тазшәа Шихвардназе ир Гыртәылагыи ҫ-районк мбатәы итаргылан ирыман...

Арт аамтала изхатәаз Ацсны ахәтак акны, ар рыматәа зшәыз ақыртуа гычкәырцәа, ишәтаху кашәтцала хәа, абцар зыркны иаарышьтыз, икартцоз оман: сиала, хьзын-тцала, апсуаа рышьрақәа, архәрақәа, акнахарақәа, рыцсы штаз рыжрақәа, апсцәа рырхәрақәа, ирәашәоз ахәса гәаранла рцәацерақәа, атынчуаа рыхкәа хытцәтцәаны ага-рақәа... – рызегь узеикәыпхьазарым... Ацсны амал алган агәакхәа агара иафын: праалла, гбала, машьынала... Даеа шыоукгыи – ашәанцәа – идырхәыз амал Кәыдры ахахьы иганы иртәахуан, нак Шәаныкагыи ихаргалон...

Ари шәарт ишәыздырам хәа акәым, аха абас еипш арт ацәгьоурақәа уаха ртыхәа анцымтәаза, Анцәа ипц-хамбар дылбааишьтит, уца, икоу гәат, зегь цкәа еилкаа-ны исзаага, нас Шьевардназегыи Арзынбагыи срыпхьоит хәа иахәаны.

Ари Апцхамбар дылбааны ахьара-хьарахәа дөыжәлан дшааиуаз, Тамшь Кәтоли Цьгярдеи рышкәа ицо амфахы-тыртаф, уанаатцәилак, акатран мөа афькә иаватцан аазеи-шәа столкәа хәхәаза еиәапшьны, фатәы-жәтәыла икәыр-тәаа кьаркьархәа иахатәаз даарывалт. Арт ақыртуа ир иреиуаз ракәын, «Кузмич»¹⁸ «апсшәа иазхәахьаз» рыба-кәа жьаржьалеиуа иахьтәаз иубон. Апцхамбар дыпшызар, цкәынак матәа шкәакәала деилахәаны, апапыч шкәакәа-кәа ишьатцаны аханы дыштәаз аагәеитеит, аха дтысуам, дкәацом, – дыпсны, аишәа дахартәаны дрымоуп, афы

¹⁷ Шьевардназе. Ара ус иазыртәины ихәоуп, даеа цакыкгыи анахәартә еипш.

¹⁸ «Кузмич» – жаргонла рфашьыгажәлоуп.

имтаргыланы... Ари сара схы итысхэаазом, икалатцёкьаз
ауп, Апецхамбар ус амѳан дақәшәеит ауп акәымзар. Изакеу
уиоуп, апсуа цкәын имашыынала хпартизанцәа рхәы
шигоз ампытцахалаѳцәа алашәага реипш дрылашәеит.
Дахьцоз анеилыркаа, ирзигоз рыхәгы рымбоз, иааи-
гәыдыртдан дыршәит, имашыынагы ртәыртәит. Ишашь-
цылахьаз еипш, инацәа хтәаны имацәазгы ргеит, ихь-
тәы хапыцгы ытцырхит, ицыба иантапшы, ипаспорт-
гы рбеит, стахар хәа ишьтихзаарын... Уи уатцәы 20
шықәса шихытцуаз ранахәеит. Абра уажә «иазгәартон»
уи имшира... Аха иац иршьыз иахьанза дхамкәало, ас-
тол дырзахамыртәо даншәы, ааигәа ачазырта афрын
ыкан, ицәыршны, ихы-иҫы тазны, қәабшьту чуану акы
ихы иѳахарцаны, деилыхны дтартдан, данаршы, дхы-
қәдыртәалартә икалеит... дхықәнартәалеит... Уажә уи
дырныхәон, апсуаа зегы, иртаху-изтахугы налатдан,
Нхытц рашьцәагы налапхьазан, абас рымширақәа абри
итәы еипшны иазгәарталарц изеигьаршьон... Цхәыскгы,
шьта быргк, ашәы лышәтцаны, даамѳахытцны даарывалт,
Акәантә Цьгьардака шыапыла дцозаап, Сангәлиак. Цьгьар-
датә лдырк қыртуак димазаап, убри лыцкәын абра дры-
вагылан, даниба, дылпылан дрывган ддәықәйтцеит...
акәымзар, иахьтәаз ус урывсны уцар қалазомызт... Нас-
гы, ақыртшәа удыруазар акәын... Уиоуп уи апхәысгы
деикәзырха, қыртшәала длацәажәон...

Апецхамбар атрассала даауан Акәәка ихы рханы, ани
ачкәын апхәыс ддәықәызтаз «деилыргаѳызаап». Апе-
хамбар ахатцәирта данаавала, уабацои хәа днеипылт, аха
атәк аныкаимтца, итәитцшгы аниба, иааицәымыгхан,
днахынхәит. Апецхамбар убра рызегь шытәитцон, ант
зәыз ани имбо дыказма, аха уажәазы, акгы рамхәакәа
дцеит, Тамшь атурбазаҫ шәахьгылоу хаха-хымш ирхым-
гакәа абри қазтцә шәа шәакәзар, шәықәзааит хәа дагы-
рықәшәины... Ашьтахь, ус иагыикалеит: ақытақәа рыла-
лара, рыжәлара урт ирмазеит, Тамшьи Кындыҫи усгы
иқәырххьан, аха – хдесант амшын иаазхытцын, икәәкәан

ицеит... Ашьтахь избоз ирхэон 500-фык ракара алафет-
кэа ирныжылан ианеизыргоз аабон хэа... Рыбаф ахы-
коу, иахыргыз ртаацэагы ирзымдыруазар акэхап,
уахь ицэырыргозма, хабарда ибжэзит хэа рархэозар
акэхарын, таацэа рымазу уигы сеидроу, аха рабаззеи
дыкамыз, Едык Шихвардназе, амшьтацэгъажэ – иара
итыхэала акэзами урт штахаз? Арахь ирусхэыз, бцъарла
еибытан, икэшэх хэа иаазышьтдаз?..

Астэи Апцэхамбар Акэака дцеит. Уа даннеи еиликааит
1992 шыкэса абцарамза 22 азы, ченак ала, ақыртүа мпы-
тахалафцэа Апсны атоурых зегъ, ауаа ишырбоз, аены-
шыбжъон ишырблыз – Апсуатцаара Аинститути, уи
архиви, Апсны Ахэынтқарратэ архиви лыкэццышэаа
ишыргаз, днеингы иблала ибеит. Ианырбылуаз аены
асаат цшыба рышка аусура ианалагоз аамтаз, афбагы
амца еицрыцрартан ирыкэшан игылт, игэагыны изыр-
цэарц инеиуаз акэкэахэа втоматла ирыххысауан... Апс-
ны атоурых арзра адагы уи даеакгы канатцеит: Ап-
таду напыхъарацъи Абласаркьеи раамтаз иааган ин-
дырхаз 200 нызкыфок дара ртэкэа шааргаз, ианааргаз
атэы документк иамхэазо, жэйтэнатэ аахыс урт ара ин-
хозшэа иаакалеит... Абакакэа ракэзар, ахтыц иарганы,
рылакэа тыцкыан, рлымхакаэа ҫыжжэжэаны, рцынтакаэа
амыжжэжэан... арфашыга латцага гэыркэа ана-ара еиц-
хъатта икацсаны... Ас еицш арт аниба, уаха ажэак мхэаза-
кэа Апцэхамбар Анцэа иахь дхынхэит.

Ари Акармарала нак хыхь дцозаап, Гэыц даналсуаз
аамтаз жэйтэ баашэла ихкэыршаз хатгэынк, нышэынтрак
азааигэа дшавсуаз «Арахь уааи, ак уасхэоит, арахь!..» хэа
азэы ибжы тыфны иахаит. Уахынлан, аха Апцэхамбар
дшэара дыказма, «Уарбану?!» – ихэан, дышчыжэыз днеин
даавагылан, иехырхэхэан дынтацшит. Убра анышэынтра
агэы азэ дкэефза дыкэтэан, – ихэан, аибашыра иалахэыз
ажэабжхэаф Гарри цытрак даатгылт, иагыатынчрахеит.

– Нас, нас, Гарри?! – ихэеит аибашыра иалахэыз да-
еазэы – Витали Смыр. Гарригы иажэа инацитцеит:

– Кох, Чатдэ Чагэ уоума?!. Уажэ аччара иаамтам... – ихэеит Апехамбар ари даниба.

– Сара соуп, астэи ушаауаз здыруан, уеы ашыапышь-тыбжь сахаит... сгылар азэы сибар хэа сшэон... – наиагэи-кит Чагэ.

– Иутахузеи?! – дтцаит Апехамбар.

– Соуушьтроуп!.. Апехамбар иухэар, азин соуеит, сакэйтхоит, уахатдэҕа сцоит!.. Ара абыста ыфо егыиуа, амшго сызтатэом, сыжэлар аибашыра иалагылоуп... – ихэеит Чагэ.

– Уара уоума, ибналақаз, Апсны иалтңны ицаз ауаа кэазмазқаагы ыкоуп, уара убыргуп, ара аус умоуп, ара указ!.. – ихэеит Апехамбар.

– Мамоу, сцароуп!.. – иаеикит Чагэ.

– Уара, уара арахы уанбеиаси? – дтцаит Апехамбар. – Исгэлаларшэеи.

– 1930 шықәсазы, – ихэеит Чагэ, – убриаахыс абрасыкоуп.

– Нас убриаахижытеи абра указар, иреигу ауаа ратцаоны арахы иаахьеит, апсы абцар азыштыуам, тцасым рхэогы умахазеи уахыкоу, узлоу ажэйтэуаа ркны?

– Ишцасмахаи, аха ма Акэанза сцоит, Шихварднозе¹⁹ дааны Акэа дықэтэоуп, дшыцэоу сөеихагылан, ак иахэан схынхэуеит!.. Уафгы симбакэа анеишыагы здыруеит!.. – ихэеит Чагэ, иагынацитцеит: – Ма апхыз баапс исырбоит, данаапшлак дэахахартэ, дзымцэажэо иҕы акыртэ еипш...

– Цьаргы уцазом, абра укоуп! Иатаху хара икахтцоит! 12-фык апехамбарцэа рахытэ сара сапсуоуп, Апсны садуп!.. Амала, Акэа зегы дырхэуеит: автобусқэа, атаксиқэа, атроллеибусқэа, адэыҕбақэа рпаркқэа; ааглыхратэ наплакқэа ртауари рхэырхынқэеи; дэқанс, универмагс иаакоу ирыфноу амал зегы-зегы агара иафуп, иргоит... Иалтңны аамтала изцаз апсуаа рмалгы убас ахыуеит... Убас рзыруеит Гэылрыпшыи, Уачамчыреи, Гал абжаки ақалақьқэагы...

¹⁹ Аригы ари ажэла усала ихэеит.

– Уи абыкәу?! – дтцааит Чагә...

– Ёыла дыкан ухәеит, уажә апраал дышпәтало?!.
– ацәы налеитцеит азәы, дхакәза дахьтәаз, ёырчча
каитцан.

– Иеы «Комитет спасения»²¹ иеиҗеит, шәхы шәыхьча,
шәыҗерышәт хәа реихәан... – атак ныкеитцеит Гарри-
гы. Егыгы дааикәнакит, уи далазар акәхарын. Нас Гар-
ри инацитцеит: – Иеы урт ишпаритоз, ақыртцәа инаган
ирырымтоз... Уи ирашьын, ианитахыз иахьитахыз иааин
икацон, ианоуишьтлак ипырны атыц ахь ицон, уажәгы
иоуишьтуан, ипырны атыц ашқа ихалан ицон. Иара, Чагә
иҗахызар дигарц, апраал изылбаарышьтит... Мамзар дие-
хьынтцаны дигозма, – ихәеит.

– Нас, нас, Гарри, уажәабжь нагзалеи! – ихәеит Ас-
ланзыи Денуар, Гарригы еита инацитцеит:

– Ханнеилак икоу убап, уцсы антәз еипш уаакаҗтоит,
аха арахь Адгьыл ашқа уааны ауаа рахь ацәыртцра уа-
кәитым... Мап ухәозар, – указ, амала арахь уҗацмаалар
умуазар, даеа теитцшык уоуеит, – ихәеит Адеҳамбар.

– Сыжәлар кажьны сызцом... Икалозар, абра уажә ака-
зы суазтцарц стахуп, атак коутцозар – суццоит, иузы-
камтцозар – акы сухәоит, – ихәеит Чагә, – уара удеҳам-
баруп, зегь удыруеит, аха уи атак узыкамтцаргы аүеит,
– хәа, усгыи нацитцеит.

– Усазтцаа! – ихәеит Адеҳамбар, иаацьеишьан.

– Уажә ааигәа Акәа араион Шәбаара хәа иахьашьтоу атыц
иахьатданакуа кәарак акны рыпсы ааитаркырц инатәеит
апсуа рпарцәа – аруаа 20-фык ракара. Акәараеҗ цьарак
мачк атаеҗарта жәеипшь аман. Арт рпыза дналкшәа, днас-
кьашәа дахьынатәаз абнантәи ажәытә цсуа ашәак акафхәа
атыҗора иаалагеит. Ари Гәыма ахақәиттәра аламталазоуп,
иааны Шьрома зыхьзцаны ирымаз...

²¹ «Комитет спасения» – абас ахьзын аибашьраан ақыртцәа-
мпыттахалафцәа ҳарҗамгылап, ҳаерахтәп зхәоз апсуаа шьоуки
еиҗыркааз акомитет. Уи Акәа иалымтцызи изалымтцызи шьоуки
азыкатцан, ма ирықьыгәҗән, иалартцон.

– Изаке хъзу уахэапш ари, иара уара! Шьрома закэи, жэйтэнатэ аахыс Гэыма ауп, Қырттэылантэ ақыртцэа Апсны иааганы инзырхаз, убас ахьызтан ирыртеит акэымзар. Дара рбызшэала уи «аңба», «аңбабаа», урысшэала иухэозар, «труд» ауп. Ари газетк, журналк, зауадк ухэа иахьзутцар ауеит, акэымзар адунеи аңны қытак абас ахьзны уахэхьюма?! Ақыртуа еихабыра шьюукы рхы иааташэалак қартцон, апсуа хьзы қыртуала апсахра акэын изышшэа хэа, дара ртэала «аладэныцара» хэа убас ахэозарггы, ари ахьз Апсны иказааит хэа ус инрыжьюан, – ныбжьейгалеит Витали Смыр.

– Ажэйтэан Гэыма Рион азиасггы иахьзын, Гэыма(жэ) (а) – Гэымаду, Гэыма азы акэын. Уа уажэы ахахьшэа афымцастанциа тагылоуп, «Гэымати ГЕС» хэа, ус акэымзар, ари ахьз уа ақыртцэа иабантэааргоз? Гэымат(х)а, Гэымата(х) – абасггы ахьзын, Рџана(жэ) – убриггы ыкан... Гэымсы, Гэымса – Гэым азы, Гэыма хэычы – уи ара Апсны, Акэа икоу ауп.

– Уара «Шьрома» ауп шэара иңыашэшьо, уи ааџс, ара Баслата, Бырцха зынза акаамет қартцеит. Зқьы шықэса ирзынапшуа Апсха-цха тархэа ахьху иаакылсын, ифықэлан, шахала рэадџахэалан, мақџахэара џахыс реыр-къантазны, қыгала, жьахэала, қыгэ-қыгэ-қыгэхэа, қыртшэала ирдуны афыра антцара ишағыз рбеит, ыыла иказ Адлеи Михеи Бытэа Едыгъеи – атаратэқэа, – нареихэеит Денуар Асланзыи. – Урт реипш даџа ыңыаггы ирбеит, убартггы атаратэқэа.

– Ари анбыкэу ианыкалаз? – дтцааит уажэраанза ирзызырџауа итэаз аинрал Сергеи Дбар.

– 1935 шықэсаз. Ацха ашыап аңны итапэны ахашэ кылартэон, убракаггы қыртшэала акы антцара иағын; избаз излархэоз ала, дара «аремонт» иағыз ааџык ыкан.

– Ус мақџахэаранза зееилызхуа, дара рахь ус икоуп, дықэаџоны, деибашыџоны дапхьазоит, дыргас ирымоуп, уи уахь иаггычтасуп... Арт узџу ақыртуа тоурых апцаразы еибашыџэазаарын, «ибоевикцэан», аб-

цъаргъы рымазар каларын, ма измаз рхылацшуан сгәа-хәуеит, – ихәеит Сергеи.

– Абцъар абартахыз, рыбзарбзан қәацәза инахәы-аахәуа, агәыцә аләатцә ахылбб, Кремль ифнагылан...

– Маскәа... – ааибырхәеит. Абри ашьтахъ: – Нас, нас, Гарри, шыта уажәабжъ иаццала, абжъагала хамхароу-цәеит... – рхәеит, иаргъы деитаналагеит:

– ...Абас акәара ашәа штыфуаз захаз ар-цъаза илым-хақәа рыгәра цқъа изымгазт, егырт ифызцәагъы кыр шәахауама хәа днаразтәаит, уртгъы ааи рхәеит, ашәагъы итцегъ иардууит... Дара, руа иарбан цсуа ашәаз рзеилым-кааит, жәытәтәын, уи афыза уажәада ирмахацызт... Ари ма доухак иканатцеит, акы иазхәан, ма цъарантә иарцан ианыфуан... Абри змааназ закәхарыз? – ихәан, Чагә Ацәхамбар днаиазтәаит.

– Уаиааит хәа сыкоуп, Чагә, – ихәеит Ацәхамбар дцы-шәырччо. – Ари мариоуп, аха сара атак акатцара, уи ахәара, ацәыргара сақәитым, дара изахаз рхала цқъа ииашан иазхәыцаанза... Иказтцоз хәа агәфара роуан, уи азхоит, – ихәеит Ацәхамбар. Нас: – Егъи иарбану – узсыхәарц иутахыз? – ихәан, дтәаит.

– Аиааира! Ацсуаа Ацсны ахьчара рымч акәхартә еицш адгылащәа Анцәа иритааит! Ириталааит! Еидгылааит! Убриоуп сызухәарц истахыз, – ихәеит Чагә.

Ацәхамбаргъы ус акәхоит хәа, ихы ааиртцысын, дцеит. Чатцә Чагәгъы «икабинет» ахь днеит, – ихәан, иажәабжъ даалгеит Гарри, атцыхәтәан иихәазгъы иаарчцеит.

– Уара, абри Чатцә Чагә, ицсхьоу ауафы, уажәтәи аибашьрагъы далашәырхәыма? Хи-хи-хи... – ихәан, дааччан дырфегъых атцәы налөитцеит ани акәылащәа ирыдыз-цәылоз, илақәа тқыкза дтәаны днеин дахьырзызырфуаз, ихапыцқәа еилыграаза, уи макъаназ иашьцәа рахатыр дааногон.

– Ацсы бзиа абза баацс диеигъуп... – ихәеит Гарри уи атакс.

– Дыпсхьеит, аха, умбои, уахыгы икаитцоз, наӑ иад-
цэыло дшэаны дцэытатэаз цыушыо... – нацитцеит Ака
Арзынбагы.

– Цыапоу Рушыни ица Батал, Абжыуаа амацэаз иантарк,
аеы шэар абла аш хылоит, егыабазом, алашэага иаразнак
ирфоит хэа иеибашыцэа иреихэон, – натцишыт Витали.
Нас:

– Уара, ак уасхэашан, Гарри... – ихэан, деитаацэажэт.
Уи дагылафхэафын.

– Изакеи?

– Абри ацэгыахэафи ашэыргэындеи злеипшыми, из-
леифудыраауеи?

– Ацэгыахэаф илақэа ткэуихоит, ипсеипсеиуеит,
ашэыргэында илақэа хтэыжуп.

– Иткыкхоит.

– Ааи. Ихабакалоуп.

– Дагыцэгыахэафны дагышэыргэындазар, ускан изеип-
шрахои, ишцакало? – деитатцааит Витали.

– Апырвын амкыоит, – ихэеит Гарри.

Арт ирхэоз закэыз еилызкааз егыигь, ахампал кыакыа
цаца ихэлахазшэа, илақэа ткыкза иччоз днарылаччеит.

БАҚА ИЦА ЗАУР ИАЖӘАБЖЬ ЦЫАШЬАХӘТӘ

Саб Бақа излеихэоз ала, уи аены Цақэашь инхоз
Бытэаа риешыараф Анцэарныхэа рыман, иара хы-
шықэса рахытэ знык имфацыргалароуп Бытэба зхыла-
хэоу ахыинхозаалакгы. Ара икан аиашыара зегы: сабду
Нарыкъ, саб Бақа, нас: Елызбар, Кыамшышы, Бырдыгэ,
Кауна, Гого, Грышыа, Гэото, Радион, Бабышы... иреитба-
цэазгы, ахэычқэагы ирзаарыгза. Ари аныхэа усоуп
ишыкоу, хэычи-дуи зегы ыказароуп. Абри еипш иказ
ныхэарак аены иакэшэеит Мыстафи Мыцыгыри Гьерхье-
лыиаа Гэадатэқэа, ажэабжыхэафцэа дукэагы.

Ара аихабацәа ахьтәаз ажәытә жәабжькәа рхәон – аетцәкәа, жәытәла иухәозар, ахақәа, аґақәа, ажәфәан, аґныжәфәан, жәфәангәашәпхьара, Анцәа хазшаз ухәа ирызкны, избанзар, еґйоумхәан, ари Нцәарныхәан, Нцәарныхәаран. Нарықь дахьтәаз Чатцә Чәгә избәхә аацәыриган, иажәабжь дналагеит:

«– Чәгәи сарей хәиґыизцәан. Ара, закәи, иааигәоуп, ибжьоузеи, Цәкәашьи Гәыци усьгы еивоуп, Чәгәґыи енак аґны дааин, абыржәы хазлацәажәо аґоурыхкәа иреипшыз аацәыраагеит.

– Уара, Чәгә, абри Етцәацьеи Етцәацьяаи злеипшым хәа ирхәоны иуахахьоузеи, аґбаґыи ак ракәу? – схәан, снаиазтааит. – Са стәала арт хазы-хазуп, ишсахәхьоу акәзар, – хәа усьгы нацыстцеит.

– Уи шыґоу усоуп, Етцәацьяа, уажә иубама, быжьба ыґоуп, еицуп, еиыцьцьяауа, еизааигәан, Етцәацьяа зрыхьзугьы убриоуп. Етцәацьяа еакуп, – ихәеит Чәгә.

– Убарт абыжьба рахьтә цшьба цшьоуп рхәон, убри закәыз хәа иудыруеи?

– Уи убарт ацшьба рґкны азы ыґоуп, еґырт ахцә рґкны иґкам хәа убри акәзар калап, – ихәеит.

– Етцәацьяа рхәы, ма ахәы, зы амазам рхәон, убриґь закәыз хәа иуахахьои, Чәгә?

– Харантә Етцәацьяа акәәпеи хырґа иеипшны иубоит, ахәы аазтарпалан. Азы ахьыґало иара акәәпеи аґы аґкны ауп, ахәы иаман убахьоума, ара Адґыл аґкны уи еакалаґыи хазхәыцуеит, аха. Абриґь зызхәоу убарт ахетцәак хәыс иацхьазоит, зы рымазам хәа акәзар калап. Етцәацьяа, адуқәа Акәәпеи, Акәәпеи хәа рзызхәозґыи жәытәан иґкан. Акәәпеи, ма Акәәпеи, ахәы ґоуп – абасґыи рымхәози жәытәан.

– Урт урт роуп, еґьи, Етцәацьяа?

– Еґьи Етцәаць, Етцәацьяа ауп, иґкәазуп, идууп хәоуп иахәоґыи, арантәи устцәкьа идуны иубом, аха. Уи еакуп.

– Уажә убра еакґыи сазтаашан.

– Ыы?

– Игѣаѿоуп хѣа ззырхѣоз – руа иарбану, Етѣаѿѣа акѣу Етѣаѿѣаа ракѣу? Сара ишсахахѣоу Етѣаѿѣа хѣоуп.

– Саргы убасоуп ирхѣоны ишсахахѣоу. Игѣаѿоуп, аха-хѣала аѿнутѿка итѣлон, убра итѣнхон, иагѣранхон, уаха иа-уамызт, апѣаѿѣга, афыртѣн ыкѣын, уагон хѣа ус рхѣон ажѣытѣуаа. Уа итѣнхоз, иагѣыланхоз зустѿѣаз еимаркуан, хара уа хѣнхомызт зхѣозгы дыкан, иамазкуазгы, урт апсуаа ирзааигѣан зхѣозгы, ажѣлар раѿѣаѿны итѣнхон зхѣозгы... Амала, атѣнхара уадаѿын рхѣон рызеггы. Аха уи анбыкѣу, наѿ жѣытѣзатѣуп, омажѣза ѿуеит хѣа усгы аѿыртѿон.

– Амаѿѣз Зкѣыршаз Аха хѣа зызбахѣ рхѣоз уи арба-ныз? Усгы рхѣоны сахахѣеит.

– Усгы зхѣоз ыкан ажѣытѣ тоурыхѣаѿѣа дукѣа, ииа-шоуп. Убригѣ иара акѣзар хѣа сыѿоуп.

– Уара, Чагѣ, уи Иарѿахѣ акѣзами изыхѣзу? Амаѿѣз Зкѣыршоу ма амаѿа Зкѣыршоу хѣа?

– Уигы усоуп, аха ажѣытѣуаа анѿѣажѣоз уи ара иѿазам, уахѣ уаѿгы дызѿом, аѣхѣара амоуп, убри ааиаанза уаѿгы дызхалом, мышкызны днеиргы днанашьтуам, апѣа дагоит хѣа абастгы аѿыртѿон, умбои ишырхѣоз. Аѣхѣара ааиаанза зыхѣзуеи хѣа абригѣ еимтѣазкуаз ыкан. Иарѿахѣ Амаѿа Зкѣыршоу хѣоуп иаха ишиашоу, жѣытѣ ѿсыуала амаѿѣз акѣдыршазом, иамгѣартѿоит.

– Раѿѣа сгѣы итѣхѣааит! Абартѣа змаз аха хѣа, убастгы сахахѣан.

– Уиашоуп, усгы зхѣаз ыкан. Аха иахѣыкѣыз рѿѣеи-лаѿашѣахѣан. Атѣыѿа Зхагылаз Ахагы ыкан хѣа усгы рхѣон, Ахаззеи азын акѣзар хѣа сыѿоуп...

– Убра даѣакгы схѣашан, аха...

– Ы?

– Абри Ашѣы Тамшьыгѣи Ашѣы Шѣарахи, иугѣалашѣо-зар, Етѣаѿѣын хѣа ирхѣоз наѿ жѣытѣзан антѣамтѣѣ ѿ аѿызтгы иудыруеи? Етѣаѿѣ еипш Етѣаѿѣынгы рхѣон.

– Жѣытѣ ѿсуала, ѿсуа-дыгала, убыхѣла ѿ, ѿа ауаѿгы ихѣзын, уажѣ ѿѿѣа анаххѣо еипш; ѿын, ѿына – гѣа-

ѡажѡлоуп, цѡтажѡлоуп, тѡцѡзаргы аѡеит; цѡынцѡ, цѡынцѡ – убри иахылѡеиааѡеит, изакѡу угыы иудыр-
ѡеит – атѡцѡ, атѡцѡкѡа зѡѡу цѡахѡазар аѡеит, цѡахѡа
гѡаѡажѡлазар кѡлоит, амазашѡаргы ашѡтагылоуп сгѡа-
хѡѡеит. Жѡйтѡзан ус уара ишухѡаз еипш цѡ ацны иатѡа-
хуазаргы алшоит, уи мазашѡархахѡазаргы аѡеит... Ус
анакѡа, уи аетѡа ахѡз гѡак азна ажѡйтѡзатѡ тѡурыхѡа
цѡырнагоит. Анѡа, аѡаа рныс, ари анбатѡиу...

– Етѡацѡа ахы аталарта ѡа хѡзыкгы аман, ахѡзытѡ-
кѡа, аха иршѡн, тѡасым хѡа ирхѡѡмызт рхѡн. Ус кыр
уахѡхѡѡма?

– Аѡѡ акѡын; аѡѡура, итѡегѡ жѡйтѡла – аѡѡуры. Сабду
Цѡабас дыргѡыбзыгны исырхѡеит: ахѡажѡа быѡа ииѡаз
изаазгеит. Ра, ры абаза-цѡсѡала аду, идуззѡѡ хѡа усалагы
ицѡажѡѡит; аѡѡ, атѡу – жѡйтѡ гылартѡуп, тагылартѡуп.

– Танхартѡуп, цанхартѡуп. Аѡаа реипш аѡѡ азгы
тазар аѡеит.

– Усѡуп. Ажѡйтѡан Кѡыдргы аѡѡ иѡан, иѡан рхѡн.

– «Ахажѡаѡѡиѡан», «Ахажѡаѡѡура руан», «Ахажѡа ахаѡы
игѡаѡан», «Ахажѡа анакѡа ахатѡеит», «Ахажѡа цѡастахѡеит»,
«Ахажѡа ацшаршѡаа ыкѡлеит», «Ахажѡа ашѡшыы ихнаѡн»
хѡа, абасгы рхѡн, уи ара акѡмызт хѡа, угыы ацырѡн.
Абри ззырхѡоз Етѡацѡа акѡзар сгѡахѡѡеит, са сеипш
убас згѡахѡкѡозгы ыкан. Избан ухѡар, жѡйтѡла аха, аѡа
– убартгы етѡа хѡызкѡѡуп, Ахажѡ – аетѡа ду хѡа ицѡа-
жѡѡит, ажѡйтѡтѡи хѡагы, жѡйтѡ цѡѡа-абазала, цѡѡа-
шѡыла.

– Акѡзарѡуп. Аѡѡурых, Аѡѡурыха(жѡ) – убригы иаракѡ-
зар хѡа сыкѡуп, аѡѡурыхѡа акым-ѡбам, аха ацѡѡа иѡѡурых
ахѡѡѡ, иахѡыкѡѡу уаѡгы дызнеиѡам, аѡхѡаранза, зырхѡоз?

– Цѡсра-зѡа акѡым, мышкы ахы мышк атѡыхѡан ирым-
баргы, имаацшыргы кѡалазом хѡа, угыы ацырѡн. Ацѡѡа
иѡѡурых Ахатѡах иѡѡуп хѡа абасгы рхѡн.

– Уиашѡуп, – днакѡшахатхѡеит Чагѡгы.

– Ахажѡсас иѡан, Ахажѡшѡашѡ иѡан, иѡанхон хѡа абас-
гы рхѡн – Ахажѡ аѡы иѡалан иѡанхон хѡа.

– Нас Ахасас, Ахашәашә хәа ус аеаркәаҕит; жә атдәахит, Иныжәпхә, Инапхә хәа ишыкәлаз еипш. Жәытәзәзан убра Ахажәан итанхон, уи ара акәмызт, ихәон сабду Цәабасгьы. Асас, ашәашә с-и шә-и ирзеипшыз жәытә шытыбжыла акәын ишырхәозгьы. Цыгардагьы убас ицәажәоз ажәытә Шарматқәа ыкан, – ихәеит Чагә, нас: – Хажәсас хәа рхәоны уахахьазу? – хәа дтәаит.

– Усгьы рхәон. Хажә, Хажә – аәбагьы ак роуп. Хажә-састәа, Хажәсастәа – абасгьы ыкан, иркәағынгьы Хасас, Хасас хәа, жә абракагьы иазоит. Ус аабыкьанзагьы изхәоз ыкақәан, нас асас иахьгьы идырхо иалагеит, уантәи зәыр дзаауазар уигьы иара иакәымхози – асас дахь, асас даахь. Хажә, Хажә Мрагылара, Мрагыларатәи адгьылгьы иахьзын; Хашәа, Хантьи – Мраташәара, Мраташәаратәи адгьыл.

– Етдәажәтоуба, Ахажәтоуба, – (А)хажәтоуба хәа, абасгьы иқәуаз дыкан анкьа, аха абракагьы нас жә атдәахит.

– Ажәытәза абажә рныкәуан рхәон, ус акыр уахахьоума? Шьоукгьы аббажә ашкә идырхо иалагахьеит, аха? – сеитанаиазтәаит.

– Уи аббеижә, аббажә акәзар – ахахә ду, абахә ду, ашьха ду хәа ицәажәоит жәытә абаза-цсуала, цсуа-ашәыла... Ма Иарцахә ауп, ма Доумббеи хәа изәу ауп, мамзаргь Казбекь хәа изышьтоу ауп, жәытәан урт ацсуаа-абазақәа, адыгақәа ирытцанакуан рхәон. Аббеижәа, аббажәа акәзар, ашьтахь а гылазар – ма шьхазыхьуп, ма ахахә дуқәа ирылсуа зуп, – ихәеит Чагә.

– Уигьы уиоуп, аха жәытә цсуала абба иззухәаз рыдагьы Адгьылгьы иахьзын рхәон, Ахахәа, Ахахәы, Ахашә шахьзқәаз реипш. Ус ала уазхәыцыр, Аббажә, Ахажә, Ахажә Етдәацьын акәзаргь алшоит...

– Ахахәа – азаза еипш икәымпылны иахәоит, Злыцхә хаура ус зиркатцызгьы Амра акәзар сгәахәуеит. Аетдәақәа, ахақәа зегьы убас иахәамашь анацьалбеит... Аха урт зхәаз уажә уареи сареи ара иабаадырхуеи, ус акы рхәаны иказаргь иахмахацт...

– Ажэйтэуаа ус рхэон, ҕагы Мраҕашэарахь иҕоуп, егы аҕа Мрагыларахь иҕоуп, абарт еиқәшэараны иазхэоуп, афбагы пшааны еиқэзыршэо маза дук ааиртуеит, аар-тра ду ҕаитцоит, Жәфангәашәпхьарагы ааиртуеит, аҕоу-рыхгы ааирпшуеит, жәлар ирзеигьааша ҕалоит хәа. Хара аҕа нцәахәык еипш иахпхьазоит, жәытә хбириакгы иа-нын. Абарт аҕақәа ирыххәау змааноу хәа иудыруеи? – схәан, сиязтааит.

– Убри убасгы ацыртцон, урт афҕак, цьаргы умеим-дакәа, уштәоу иупшааргы алшоит хәа. Аха ианеиқәшәа-лак, ак удырбоит, убригь аилкаашьа уақәшәароуп хәа.

– Ииашоуп, уггы ацыртцон. Нас?

– Изызхәоу тоурыхзар ҕалап. Убригы еилизкааша, Анцәа, дҕатцә! Анцәа, дхат! Амала исхәо уиоуп, уаҕақәа афбагы аaidкылан итоургәафар аопстцәы, ауапстцәа ами иахьзу, афпстцәагы ыҕан, аха убас рхэон уи иахьзытҕәкьоу ҕакуп, убри еилизкаауа маза дук ааиртуеит хәа. Убри зызхәоуггы тоурыхзар ҕалап. Жәытәан иара анапгы ҕа хьзыкгы аман рымхәози – амаа, ама(а)хцә, амаха, аха, аҕа... – абасгы ыҕан рхэон. Уимкәа ахәы, аҕы хәа абасгы ахьзын, аихахәы, аихаҕәы шаххәо еипш. Иара анапсыргәытцәгы ҕа хьзыкгы аман, убригь еилизкаауа мазак ааиртуеит рхэон, уггы ацыртцон убри иааирпшуа даеакгы авагылоуп, убригы изеилкаар, амаза ду инар-боит хәа. Убригь тоурыхын изыкыз, изызхәаз... «Ахаззеи ахы ануп» ма «Ахаззеи ахы ануп», «Ахажә ахәҕа ануп» хәа абасгы рхэон жәытәан...»

Саб Бақа излеихәоз ала, абри афыза ацәажәара, ажәа-быжь нас уаха уафгы ихәоны имахаит, Цьгьарда инхоз Ашәы Хабыцыи Кәтол инхоз Бебеа Кәәҕеи рыда. Уртгы жәабжьхәаф, тоурыххәаф дукәан, Етцәацьа, Етцәацьын, Ахажә, Ахажә хәа убас убартгы еитархэон. Сабду Нарыкь ари анырзеитеихәоз хәешьаратәкәа зегь ыҕамзи, аха саб Бақа иеипш итқааны ус иргәалашәомызт Елызбар ида. Уиаахыс итцозеи, аха ари азәгы иасымхәацызт, шыта уара шәкәык ианутцозар акәхап, агәра зымгацәо

ҕаларгы, акэзааит. Ус шакеугы, уажэ ицэырган изуас-хэо уиоуп, Хатла, Хатла – иахьатэиала иухэозар, Америка Еидцоу Аштаткэа рхэынтқарра – ажэфан ашқа, ағныжэфан ахь идэықэнатцаз амфаныза шнеиуаз, Сатурн хэа изышытоу адунеи, апланета, жэытэла иухэозар, аха, аға ианахыпрауаз уи ахы шэы, пта ахымызт, иаартын, ишгэафаз, атоуеихэтда дузза шамаз гэанатеит, ахыха амоуп.

– Хыха, Хыха(жэ) хэа ажэытэ хьызгы ыками... Ама-ла жэ атэахроуп – абазақэа, ашэқэа ркны ибзиахэуп, аха апсуаа хкны уаф даргэааргы аует...

– Изхысхэаауа, убри техника гэгэала анцьнырцэа икартазшэа, нақ афнутқа уалатало, уалаграло, итылашыцааза, харантэи атрапедиа дуззахэара иеипшны икатданы икоуп, убас атшеикэа амоуп. Иахьгэафоу атрапедиа афнутқа, агэыцэ акэым, ихэхэа-хэхэаза аганқэа роуп ижу, итшеины, итшеины икатцоуп, каналтас, жратас...

– Жэытэла иухэозар – иттэаауп; аттэы, аттэоу – атоугы иароуп... Атрапедиагы хэганк, хэшьатак амами, ахэшьадгы иароуп, хэыцьаран исоуп, ифоуп; цсуа-шэыла ашьат(а) ашьада(а) ауп...

– Ус анакэха, ажэытэуаа Етэацын, Ахажэ, Ахацын хэа зызбахэ рымаз аецэа абри Сатурн акэзароуп. Ари Ахаззеи, Ахаззеи, егыс ала иухэозар, Марс анафстэи анафс ауп иахьыкоу, дунеи дууп, аха дууп, Хадгьыл ааста акыр еихауп. Аха ицъашьатэытэқью апсуаа абри абас ишыказ иалырдырауаз? Иабананагеи, ианбананагеи, иабантэ?!.

Ари уажэ сара иуасымхэар қаларын, иара амфаныза ишгэанатаз апатрет тыхны хатыр зқэу газет дук ианны исымбазтгы... Ибзиоуп, Ахажэ, Етэацъа атэы хакэытдыргы, Ахаззеи, Ахаззеи ахы ануп хэа ажэытэуаа ирхэозгы ииашахеитеи – убригь Американтэи даеа мфанызак игэанатеит, ихцэы ихагэта нақ-аақ еиошаны ижэфахыр ақынза инықэпсо, исахьа дуззан ишаныз. Жэытэзан апсуаа убас ахцэы ныкэыргон рхэон, иара уажэыгь

иҥақәоуп, аха. Баша ирымхәозар ҕаларын ажәйтәзан аҥсшәа амтҕәыжәфа аман хәа... Хадгьылаҕынгьы убри ахы асахьа ҕыцъаран иануп хәа усгьы ацыртнон. Ари омажә, мбатәа зылшоз атцара-дырра дузза змаз иакәзароуп, дыз-устадаз?..

...Игәоутахьазар, уопстҕәа аатаргәафан, нас иаар-тны унапсыргәытқәа унрыхәапшыр, атрапециа асахьа удырбоит; атрапециа жәйтә псуа-ашәыла ахәфа, ахәшәад(а), ахәсад (а) ахьзымзи, урт итҕегь атқакқәа рымоуп, аха... Аопсҕәа Ахажә ахы унарбоит зырхәозгьы абри акәзар ҕаларын... Аҕақәа реиныриараз цъара умцаргьы әуеит зырхәозгьы... Абартқәа рыдагьы ахәнацәкьарак еишыцәоуп, еиҕытхьейт, хазы-хаз ицахьейт рхәон, аха мышкы зны еиқәшәарангьы иҕоуп хәа усгьы ацыртнон. Ус анакәха, жәйтәзан Ахажә ианытцыз, иқәтцыз апсуаа-адыгаа хә-шътра дук ыҕан, иахьа – цшъба – егьи абакоу? Хаттаа ракәызтгьы? Ани аҕбатәи аҕа атәқәагьы ацахтцар-жәаҕык аешыцәа, жәа-шътрак. Абри адагьы фба-фба нацәа змазгьы ыҕан рхәон, ус ала иухәшәадыр – жәафа шьатар, егьырт ааба абацей?.. Аҕақәа еиқәзыршәаран иҕаз иеы ҕада ма лада ирханы дыздыргьылоз? Уцанапык Мрагы-лара, егьи Мраташәара иреиархан уангыла, уҕы ма алада ма аҕада ихоит. Убригь маана дук атцоуп... Амтҕәыжәфа ззызбаны иҕазтцаз, убас ала ихы рханы ддәықәларц азы акәзаргьы әуеит изызхәоу, ма иара усала иаха еиҕны иубартануп.

– Дианы, ажәфан ахь дыцшуа, иҕмаҕак еидкылан инапсыргәытқәа дрыхәапшыр, атрапециа – ҕакала иухәозар – ахәшәад(а), ахьырныз имбоз, иегьы тҕәантҕәы ихон, усгьы уахь ами цатәыс иахьыҕоу, ус зырымхәеи?

Тҕәантҕәы акәымкәа ирнаан удәықәла хәа акәзар ҕалап измааноу. Уи ус иаха ишеиҕу иахьатәи астронавтцәа, акосмонавтцәа ирдырхьейт...

– Еснагь, ианааутаххо уахь удәықәларгьы амуазар акәхап, убригь аамтқак амазар ами, уи азы аҥсшәа акгьы анытцәахлазами?

– Уи аамта нанхэамза акэзар калап, жэйтэла нанхэ. Ари итцегь атцаккэа амоуп, аха н анапгьы иахьзын, ус ала уазхэыцыр, нанхэ, ныхэ – аоцстэы хэа ицэажэаргьы алшоит, уи иану ахэшьбад абара амза, аамта хэагьы уанахэоит...

– Ажэытэза Амза ыкамызт рхэон, ианаагьы иташэо-мызт, калатк иакараны игьагыза икыдын, Адгьыл иава-лакэа иахагыжежаауан, иахыкэшон рхэон, ускан уажэ иаххэо амзар – амзакэа рфатэ хьызкэагьы ыкамзар акэха-рын; акалендар, амзар шцартэаз хэа иуахахэоу крькоума?

– Ускан уи хала иртэан рхэон, ашыкэса аха, ага рыла ишон, амзакэа зегьы уажэ еипш еикарамызт рхэон, урт рышьтахь га ма ха гылазар акэын. Убарт рахьтэ иазазгьы ыкоуп, ра ашка иианагазгьы, иаххэап, латцара – латца-га – латцарага; латцаха – латцараха ракэын. Ха, га ы ала ианынтэозгьы ыкан, иамырцшзо ианалага ры, ра ашка ииаргеит. Уажэ амзакэа ржэйтэ хьызкэа еитахьшьбакэ-дыргылаз апсуа-ашэы ажэытэзатэ тоурыхкэа рыцэаара аанарпшит. Иззеилымкаазгьы калейт, аха...

– Ирзеилымкаазар егыамам, егыоурым, цасхэа атцэала-тцафцэа камлааит. Амала урт рыхьзкэа итцегь ыкоуп, цкьа уаф дрылапшыр, еигьу хэа эа акык-фбак рылипцааргьы калап... Иара угьы ажэытэуаа аамта аха иануп, Адунеи агьаргыаласа иануп рымхэози; ахац иануп хэа убригьы ыкан.

Абарт амза хьызкэа ртцыхэала, Чагэ ихаангьы ацэа-жэаракэа ыкан. Энак уи Акэа дахьааиз Дырмит Гэлыиа дцааит абри ушцахэапшуеи жэйтэ псуала иказару эакала ирфатэны абас декабр егыи хэа иказару, иреигьхари хэа. «Уара, Дырмит, сыфны унеир, декабр са исымазам, иуцэырызгозеи?» хэа иеихэеит. «Нарыкь, уара иаху-хэаауазеи?» – ихэан, Дырмит сабдугьы диазцааит, Чагэи иареи еицызаарын. «Сеидроума, Дырмит, ари азэгьы ихамазам, иабааухэеи?!» – хэа атак иитеит. «Уара, ари ма-кьана иаасымхэазац, исыдыргалан исдырхэхарц иафуп, аха шыта исшэыстцаргьы ишсзыбзиамхо акара збоит», – ихэеит Дырмитгьы даацышэырччан.

– Амала абыржә иухәаз ажәйтә ҫоурыхкәа здыруаз абыргцәа хәцәцахьейт, аҫар иразхәо хәа шыҫа, шамахазақ акәымзар, азәггы дыҫам, акгы ыҫам, израшәаггы збоит, иахцәызыр алшоит...

– Убри анухәа, аабыкыа студентк сиазҫааит абри Хадгбыл шаҫа итбаау удыруама хәа. «Мамоу», – ихәейт. «Амза аҫынза шаҫа бжьоу удыруама?» – схәан, «Мамоу», ихәейт, «Абри х-Амра заҫа итбаау хәа кыр уахахьоума?» – «Мамоу», «Ахаззеи ма Ахаззеи зыхьзу удыруама?» – «Мамоу», «Аззеи зыхьзу удыруама?» – «Мамоу», «Уара аш-кол аҫны акгы шәыдыртҫазоеи уаха?!» – схәан, сгәы иалсны снеизыпшит. «Мамоу», – ихәейт, «Астрономиа шәахымсзои?» – схәан, «Изыхьзузеи, уи уажә ашколаҫ иҫазам», – ихәейт. Ус сышиацәажәоз, ари астудент даал-ҫан: «Урт узҫаарақәа зегь са издыруейт: Адгбыл 12 нызқь километра итбаауп, Амза аҫынза 280 нызқь километра бжьоуп, Амра 1,5 миллион километра итбаауп... Аха абарт зегь саб исеихәейт, санггы, уаха иуазхәо хәа азәггы дыҫам, уиоуп исыздырам хәа зуасхәазггы, ашкол аҫны ирхәом, ауниверситет аҫы ирхәом, псыуа шәҫәы иара аным. Абыскатәи атцарауааи шәҫәыфәцәеи ихәмоу абас еипш иҫоу рәымҫақәа рҫны изалами?» – ихәейт. Аурыс енциклопедиақәа рәы иҫами анысхәа, са сапсыуоуп, ацсыуала исшәырба ихәейт, Ахәаца инхо аенциклопедиа изҫода, ихәейт. «Уара, ус акәзар егырт аетцәақәаггы рыхьз удыруама, Жәгараа зыхьзуи?» – хәа сиазҫааит. «Урт хҫа ыҫоуп, пхынгәазы, кәыркәазы жәфәнгәы ихалоит, азқәа анҫабо, ианрыгхо иақәшәоит, Жәгараа зрыхьзу убриоуп, жәйтәла жә азггы иахьзын», – имхәеи уара!

– Уи ак илҫыр калап. Ихьзи?

– Арноу. Уимоу сагырҫcheid.

– Ишҫа?

– Саныхәыҫыз, ацәажәара салагахьан, саб акамфетқәа сзааиган, ауаҫыаҫ амца дыгәхәатәаны ишыамхы сықәыр-тәан иситеит, ихәейт. Арт ирыхьзузеи анысхәа, ажәабжьқәа рыхьзуп, иф хәа сеихәейт, санггы даачcheid,

ихәеит. Акамфетқәа анааимгалак, баба, иахәа, уанаауа ажәабжьқәа сзаагала, исфоит хәа иасхәон. Еилыскаа-уа саналага, ус зықоутқоз анысхәа, ажәабжьқәа зфахьоу ажәабжь бзиақәа ифәа дқалоит хәа ихәеит ихәеит. Иабгы дышәкәыффын.

– Уи ак илтәуеит, хымпада, дыхьзырхәагахо, Анцәа, дқатца! – ихәеит Бақа ица Заур, иагынацитцеит: – Абри зегь зхаххәааз Етцәац, Етцәацтын; Ахажә, Ахацтын ауп, убра дцаны иахзибартә анагзара, Анцәа, ит!

– Анцәа ихәааит! – схәеит саргы.

– Сан ус лхәон, Ашәы Хабыц, ихәамтан хәа, уи ома-кала джәабжьқәаф дуун, тоурыххәаф дуун – ажәытәзан Хашәа ханынхозгы ыкан, Мыссырхәы ханынхозгы ыкан хәа... Убра ахәатцас ирхәаны итцар-тцарза, итцхәхәо ац дукәа ззытцагылаз, еадак иақарахоз, абжьас омагақәа рацәахеит, ипланы иқәылт, ҳармыхәо ханалага, ҳахтцәаны фадала ҳахыкәшаны ҳааит хәа... Апан ханыр, гафала, усқан ус акәын ишныкәоз, ҳаеша-ешаны хдәықәлеит хәа. Хәхьаауаз игыгны ашәа зхәоз рқны хнанагеит, тәыфак зхашыгә иқәиаауаз еа шьоук рқынгы хнанагеит... амфә ицнашәан ашьха тыи наа қьақьара дуаф иаангылазгы қәлеит хәа... Ацсны ханааи ацсуа-абазқәа, ацсуа-ашәқәа рацәафны инхон, ҳаргы цшык ҳартәит. Ара ажәытәан иқәыз азы-мшын тыкәкәахьан, нас еитәталт, лхәеит... Хашәа абыкәыз анысхәа, Мрацашәара Аха, Адгьыл тлеит, еифрит, иантны ицеит, иашәан нақ иагеит... Аха ҳара ҳахьынхоз Ахахьы акәын хәа ихәон Ашәы Хабыц, лхәеит... Абри хастцомызт, жәабақа шықәса уажәапхәа телехәапшрала тәыфак зхашыгә иқәиааз ауафы дахдмыр-базтгы – уи Бирма акәу, Непал акәу, Тхаиланд акәу уажә исгәалашәом... Игыгны ашәа ахьырхәо Саха Иакәытией уи аладахькеи роуп, убригь Тыва (Тыжәа) тәыла налатцан, хдырбеит. Зызбахә лхәоз агыгшәыг дукәа – иахьатәи абжьасқәа зхылтцыз роуп, рыхьз лыздырам, ашәырха акәзар қаларын лхәеит... Урт, иахьатәи шәкәыла, Канада акәын иахьықаз, ажәытәзан... Ус анакәха, иахьатәи Ашә-

бақәа рытәрыкгы убра инхон, ари ажәла зынза хәтәрык амоуп хәа ихәон, лхәеит.

– Ушцәажәо апач ухәар, иумхәан лхәон сан, убригь д-Ашәпхан, жәйтәзан уа инхоз апачааи дарей еизуаам-зар каларын... Ацшыцааггы нхон, ацшыц еипш ахапыц пақьақәа змаз. Урт ҭ-тәрыкны икоуп...

– Ахәахапыц «саблезубый» хәа изышътәз ацқәа змаз абжъас Мыссури азиас ду апшахәаны цъара абаҭ аапшит, миллион шықәсала иахытцует. Шьта уара уазхәыц ари анбатәи тоурыху... Мыссырхәы – абаза-цсуала Мыссырхы – Мыссырха-нажә хәа изфыз абыкәыз?

– Мыссыр агыларта, агылартақәа рызтатәа ду ма рым-шын фыкә; нажә, нажәа – зтатәа дууп, ма мшынуп; хәы, хәа – ашәыла хы, ха, – ажәытә гылартаггы иахъзын.

– Насгы Мысра, Мыссыр(ыи) – арт шейкәфьртуаггы убоит. Абригь уафы ицъеишьартә икоуп. Мыссысыпы(жә) хәа абригь рхәон ихәеит Бақа ица Заур.

– Ацсуа-абазақәа, ацсуа-ашәкәа, адыгақәа ртоурых аҕны ацъашахәтәқәа рацәоуп, урт зеггы аапшаанза ицъа-зшьаша дзынхар, дзыкалар... Убригь, Анцәа, дкатца! – схәеит сарггы.

БАҚА ИЦА ЗАУР АҦБАТӘИ ИАЖӘАБЖЬ, МАМЗАРГЫ АҦАРЦА ИАШЬТОУ ИЛАРХАНЫ ДАЦХЬОИТ

Кә тол аусхәартаҕ еизарак ыкан, абра Чагәи сареи хәкәшәеит. Ашәы Хабыцъггы дыкоуп, Кәытцныи Кычаггы дыкоуп. Иахыцәажәоз уара ужәла, сара сыжәла рхәан, ажәытәан ишыкәз, иахъа ишыкоу, иаашьтны иказ апапцәа ирхәанчан, рынтцәамтақәа еицакны ишаныртцаз ухәа аацәыргеит.

– Хара хәжәла зхылҕеааз зуп, уи цшьтәрык амоуп, ры-зегь акоуп, аха мацк еивысуеит, ажәытәан Кәоуҕәаныи, Кәоуҕоуныи, Кәаҕоуныи, Кәаҕәаныи хәа икан, неи ала

интџозгы – азы закџу, иахџамоу зеипшроу еипш. Кџоугџ, кџаџа-зызар аџеит, азкџа зтџытџа дџызар аџеит. Абарт ныжџа, нажџа хџа зџыцкџазгы ыџан, жџа атџахџеит. Кџоџџа хџа убасгы ажџла ыџоуп, абри иатџруп. Иара сыхъзгы иахџоу зуп Кџааста хџа; жџытџла кџы, кџазымы, «кџап» аџынтџ ауп убри аџџыкџабаршьтџбжџ иахылџеиааит. Егџыс, ани иаашьтџны, иазкџны иџаз апап гызмалџџа рбызшџала атџыхџ дыртџџеит, идырхџанџеит Кџџониа хџа. Ари гыруала, қыртуала кџыбруп изыхъзу, аха хџара хџџыбркџазам, апсуа кџыбры дыџазам. Апсны ажџытџан Ыџамтџыланза, Каспыжџынза иназон, уахъ инхџоз апсуаа-ашџкџа иаан ирыланхаз атџым раџџаџхан, ирыларызџеит, рыхъзкџагы рыхџлаџагы дырхџанџеит, еицаркит, – ихџеит Кџаџџаныи Кџааста Хџыџы.

– Уара, Кџааста, Кџыбраа хџагы ажџла ыџоупеи?.. – ихџеит Қџаџа дахъџаз.

– Кџы зуп, бра хахџыжџлоуп, аџбагъ еицутџар, атџаа хџа иџџажџоит жџытџла, ма анаџџоу хџа. Кџыбры-жџа – изых-џаалоз зын, жџа убригъ зыхъзуп, аха иатџахџеит, ма в ала иаџсахџеит, жџ в иазынаџшуа изхџооз ыџан. Абри ажџла зхылџеиаауагы убриоуп. Атџыхџан жџ маџара гылазтџгы, анаџџоу ду, ажџытџ наџџоу хџа абас иарџџажџаргы алшон, мамзаргы изыхџаало азтатџа хџагы. Сы-бра, сџи-бра... – убригъ азы ахъџаауа, иахърыхџаало хџоуп иахџо; сџы, сџи – убартгы жџытџла зын изыхъзыз. Ари уажџ џакала иухџоозар: Сџибра Зџишџна ауп, Зџишџынажџ – уи изых-џаало мшынзароуп, жџ атџахџеит. Ма убас иџоу азкџа змоу дгџыл дузароуп. Зышџнаџа, Зџишџнаџа хџагы рымхџои.

– Кџыпраа уи иахџои?

– «Ихџарит-иприт» зырхџои? Изит, импыџџабеит, импыџышшеит... хџа? Кџыпра-жџа иџџалоу ма ишнеиуа иџаџо зуп, иџџегъ атџанакџџоит, аха. Мнеи хџа ажџытџ жџла зџџазгы убриоуп, Мнеи-жџа акџын, убригъ убас иџаз зын, иахџа Маниоуп, иџџегъ атџанакџџоит, аха, – ихџеит Кџааста Хџыџ, иагънаџитџеит: – Ари Кџџол ахъз уахџаџшыр, кџы-џоу-л, кџы-џа-аул, угъы рхџон, кџы-џ-

оул – азкәа атоит, азкәа ыкәтәоуп хәоуп иахәо. Ажәытәан Кәтоул – абри абас ахәара иаха ииашоуп – ҕа хызыкгы аман рхәон, убри Кәоутәны, Кәағәны акәзар хәа сыкәоуп, избанзар убригь убасала ицәажәар алшоит. Абри адаггы абра идыртәу убриоуп, жәытәла адәы апсуа-шәыла ады, адәы, убригь ҕа хызык аман рымхәоз, гәы акәын – адәы, акәақара, ашәақаста хәа, итцегь атцанаккәоит, аха...

– Иагәиашоуп, иаххәап, гәыблы – дәышьхоуп, дәышь-ха дууп, мамзарггы хашьхоуп, – днакәшахатхеит Чагәггы. – Адәышьха хәа рымхәои, гәы – адәкәақәа иахыззарггы ауеит.

– Усоуп. Гоу хәа атәрык иалоуггы ггоу акәын, ишу, ишуп хәоуп иахәоггы, ажәытәан абра азыршкәа аны-тытцузггы ыкәзаарын умбои, ахьз тәрык абри цәыр-нагоит. Азыршкәа нас ихьшәашәеит, ма итцалеит, игтаны икәзаргь калон. – Иухәаз иацстартц истаху уиоуп, Кәаста, иузымдыруа исхәоузеи, аха кәоутә акны у кәағзоуп, ари, уара иухәан еипш, зхы хыызарггы ауеит, азкәа ыгтытцны иахьтәтәоу, иахьыкәтәоу, иахалтцуа акәзарггы алшоит... Аха Бзана жәытәзан ҕа хызыкгы аман рымхәози, иа-хьытцытцуа иара ара Кәтол ауп, Цьгьарда апшәан, идуны, ишәпаны иаауеит. Кәага ма кәоутәа, кәагә ма кәоутә убри иахьызаргь калон. Ажәытәан ус рхәон азиас ҕа хызыкгы аман, убри атцыздыраауа мазак ааирцшуеит хәа. Уи неижәа акәын, инеиуа, иныкәо азы хәа; ныижәаггы рхәон. Атцыхәтәантәи жәа атцәахуеит. Ас ала уахәапшыр, Кәоутәаниеи, Кәағәаниеи Бзана ажәытә хьыз аформақәа ракәзар ауеит. Кәазәаныи, Кәоутәаныи убригь убри иа-вагылоит. Мыкәггы Мыкәжәа, Мыкәажә(а) хәа акәмыз ишыкәз. Жә мцәхәмыцәа бзиоуп, зуп изыхьзу, аха ашь-тахь иангылалак атцәы алазцо мшгафык дкәлоит, уиоуп аезазо. Еггыс, ныжәа ма азышьтра, ма азкәа ахьтанартәаз, ма апшахәа ауп, Бзана азышьтра хәа усггы ицәажәоит, жәа азоит. Жәытәзан Кәағәаныи Бзана апшахәаҕы инхотггы атәркәа фба-хца абри иахылҕаауеит, – на-цишьит Чагә.

– Сапхьа рахə уоухьейт, – ихəейт Кəаста Хəычы, иагь-нацитцейт: – Кəагəаныиы, Кəагəанейи хəа абасгьы рхəон, убра ианияаз, ииз хəа акəхап. Уи Кəаста Ду иакəын атоурых бзиан изхəоз, ашьтахь Кəагəаныи убригь убас атцанакуа икалейт. Уи ус ихəон, Кəтол азы атцəуп, икəаны ихалан итатəа-татəаны икалоит. Акыр шыкəса, уи зака сеидроу, антцлак итцалоит. Убриакара антцлак еитатцтцуйт, насх еитатцалоит. Убас акырынтə иканатцойт, жəйтəла абригь икəоууейт ахьзуп. Атцыхəтəаны итабга-табганы азтатəа ду канатцойт – уи анакəхоу сеидроума, аха. Азы атцтцшьала: икəоууейт, икəеиуейт, икəойт, икəкəойт – арт злеипцшым, еицырго уажə ижəбама. Адəгьы убасала ахьз тəар алшоит, иамоу азы, азкəа рказшьала, изеипцпроу еипш... Бзана иахьатəи ахьз иахылцəиауазар сгəахəуейт Бзаркалгьы, изыхьзугьы ахы ахьытцнагоу акəзар калап.

– Кəоу хəа иухəаз иацстцарц истаху уиоуп, – ихəейт Чагə, – иагьацъара иаабакьейт асып цакьакəа, асып нааракəа, ацыцəааракəа ркны ацыртаганы, ацмыртбаацəакəа, ацəкəырц хəыцкəа еишьтагыланы, ахцə еипш ишькьыруа, азы ахьылбаауа, иахьацыкəкəоу. Ас икəоу азазы жəйтəла ишькьыруейт рхəон, апсуа-ашəыла – искьыруейт рхəон. Аха ари ас зыканатцə ахыхь ахəхəахəа акəымкəа итцхəраа-ытцхəраауейт ма итццəа-тццəойт, хрыжь-хрыжь, иаатгыла-тгыло итцтцуйт, жəйтəла иухəозар, икəоу-кəоууейт, ацəкəырц хəыцкəагьы убриоуп иказтцə. Ас икəоу азы кəоу-кəоушькьыр, кəоу-кəоускьыр ауп. Икəеи-уазар – иаха имачны убас катцə иаауазар – кəеи-кəеишькьыр, кəеи-кəеискьыр ауп. Убасала икəозар, итцегь еитцаны иаауазар – кəа-кəашькьыр, кəа-кəаскьыр ауп... Арт жəйтəзатəи цсуа-ашəыла зыхькəоуп, ергь зкəоуп, итцкьакəоуп, ицшьакəоуп, ажəйтə апсуа-ашəы жəлакəагьы рхылцəиауейт, ажəйтəан зацхьа хəа гьылазгьы ыкан, ускан апапгьы дыкамызт, адикəангьы, рцацəагьы. Уажəы арт хгьылацəа шыоуки рбызшəакəа ркны кəоукəоу, кəеи-кəеи, кəакəа – апшьа хəа ицəажəойт, уи зхылцəиаазгьы апсуа-база ажəйтə зыхькəа роуп. Арт ахьзкəа, ажəлакəа

иахъа, нас икэнагалаз шьюуки идыртэизшэа рбоит, аха, зегъ дара роуп, азы ахъхышьтрахъ ихынхэуеит, арт рын-тцэамтаф амазашэаркэа змазгы ыкан, – ихэеит Чагэ.

– Азы кэоит шырхэо еипш, итцэоитгы рхэоит; адэы, апшахэа, ашьха зхэаз еипш, убас картцаргы ауеит, ицэоит, азы рылтцэуеит. Атцэарстакэа ахьамоу цэаны ауп, уи адгьыл ду атцанакуазар – тцэаны-жэ, имачны иатцанакуазар – тцэаны-са, итцэаны, имачны итанартэозар, ма цшахэа-жэлазар – тцэа-ныжэ, идуны итанартэозар – тцэа-нажэ, апшахэа гэгэала ицэаакызар – убригъ тцэа-ныжэ. Аха арт ртцыхэ жэ ртцэахэуеит. Ари иахьатэи цсуала, аха жэытэ цсуа-ашэыла тцэц ала ма чала изхэоз ыкан. Жэытэла адэы, арха – аиа хэагы иашьтамыз, уи аергъ итнацо, икэшэуа асатлашьгы иахъзуп, аха... Тцэа-ныжэ-аиа акны жэ азоит, Тцэаныиа хэа ицэажэар алшоит. Тцэаныиеи апшьдэныи еизааигэоуп, Чаныиа атэрыкгы иароуп, Кэтолгы убри еипшу дгьылуп. Иахъа иа хэа интцэо хажэлакэа ргырак ашьакъастаа, архаа, акъакъараа, аиаа хэа ус унарбоит, жэытэла. Ас ала интцэо хажэлакэа ант иаашьтыз ауаа-хышэшэахкэа, апап гызмалцэа идыртэиз реипш, ус иацсуа-базаны Анцэа иишазгы ыкоуп, реифдыраашьа омак атахзам, ахала иунарбоит. Изхысхэаауа, Чан апхъа иангыла, атдыхэакэа апапцэа идыртэизаргъ, зегъы апсуа-база, еихарак абаза, иатэуп, – ихэеит Чаныи Қыаламат ипа Аслан, иагъацитцеит: – Чанаа, лбаа, апцстаа, архаа хэа ицэажэоит, иахьыказаалак, рызегъ шыатак, ѿ-шыатак иртэуп, атэркэа акымкэа-ѿбамкэа ирымоуп, аха... Абри адаггы жэытэан, «акэа ауит» атыпан «ицэеит» зхэоз ыкан, акэа рацэаны иахьадыруз, ацэаакыра гэгэаны иахьыказ адгьыл убригъ тцэаны, тцаны, чаны акэын.

– Уажэ убри анухэа, ажэытэзан Апсны Акъакъа хэа изышьтаз убригъ Ччаны, Чаны, Чанытэа, Чогэ акэын сгэахэуеит, нас Чоу хэа итэеит... тэ-и у-и ахьейтнапсахлаз ыкоуп... – ихэеит Чагэ.

– Ак уасхэашан, Аслан, чан-чана рыхэцэа еибакит хэа иаххэо зызхэоу хэа иудыруеи? – дтцааит Кэаста.

– Ма рста-рстала ма цста-цстала – чан-чаны – еицә-гыйшит, ма тәә-нтәаны – ча-нчаны – рзы антәарахы ахы анарха, ирибамто иалагеит; ауп итцегь атцанакқәоит, аха. Ажытәан апсуа-ашәкәа ркәытцәакәак ахынхоз ара еипш азы меигзарахда икамызт...

– Ачан ачан ахәоит, уи?.. – дтцааит уажә Кыча. Абри иашан еилзырго мазак ааирпшуеит хәа усгыы рхәон, – ихәеит нас.

– Убригь зуп изыххәау, амал – ақәарц-марц акәзам... Жәытәзан уаф мал рацәак анимамыз зегь реиха хатыр, пату зықәны имаз зын, ламысгыы иароуп, дыпсыргыы ихыз зхәоз, итынхоз уиакәын. «Ах изыхь» хәа ахызкәа шынхаз еипш... Ачан ачан ахәоит – азы азы аанагоит, иханагалоит, ма аз азы агоит, афба руак ауп. Аха руа иарбану: чаныжәа ча-нажәа ахәоу, ча-нажәа ча-ныжәа ахәозу убри-оуп еилкаатәу, мамзаргыы најә, ныжә ракәу иацу. Насоуп амаана, амаза анцәырнаго. Ара уажәраанза Кәаста ихәон Кәтол азы итцало-итцытца ус канатцоит, иахытабгақәоугыы калараны икоуп хәа – ча-ныжәа ча-нажәа ахәоит, ма иаанагоит зыхьзу убри акәзаргь алшоит, – ихәеит Аслан.

– Кәагәанеи, Кәагәаныи кры рыцутдома? – дтцааит Кәаста Хәыч. – Лак иамбо, лаки иабоит.

– Ара ишәымхәаз иацстоузеи, аха, егырт атәыркәа инарываргылан, Бзана Кәагәанеи ахызызаргь алшон, избанзар неижәа жәытәла зыиасми. Ара зызбахә шәхәаз Мнейгыы убригь жәытәан цшьтәрык аман рхәон: Мней, Маней, Мныи, Маныи; Мыни хәагы ахыз ыкоуп – рызегь рынтәамтақәа рфы жәа ртәахуеит, ак роуп, зиаскәоуп, излеипшым ртәашәалеи шәагаалеи роуп, амаза-шәарақәагы рымоуп.

Маней уахәацшуазар – Мхажә-неижәа ақынтә акәзароуп, жә-кәа азоит, иатцәахуеит; мхажә – амхажә – амхацә ду ауп, х-гыы азоит, Аззанта ақны Азанта хәа ишазо еипш. Маней – азыршьтра, акәкәарста амхацә ду ауп, иалалақәоу зегь еиднакылоит, иреихауп, уа иецынхалогыы Манеиаа ма Мнейаа ракәхоит, – иаахиркәшеит Аслан.

– Ара, ишышәхәаз еипш, ча – цсуа-ашәыла, дығала – лбаауп, цстазаргь, хәтцазаргь аует, чаны зыхьзугьы иа-роуп, уа инхогьы Чанаа роуп, Аҫара лбаагьы адгьыл усоуп ишыҕоу. Абра азиас амазар – чанеижәа ауп, уа инхогьы Чанеиаа роуп; адәы аман иҕазар, уа инхо чаны аиаа – Чаныиаа роуп; азтатәа ду амазар – ча-нажәа – уа инхо убартгьы чанаа ракәхоит; аҕәара, ацшахәа амазар – чаныжә(а) – убартгьы Чаныиаа ракәхоит. Ара иахьабалакь жә, жәа азоит... Убас ицо итцегь рыла иҕоуп... Амшын иҕа-натцо ататәа жәытәла ачча ауп – аскатәи зыхәашь иалало, аеарыцқоит, жәытәла иухәозар – аеарццоит. Амшын на-скьар – ачча хтуеит. Арт афчык акны иартәахьейт, – ихәеит Атарантә ирыхтыгәлаз Чан Кәагә дырыззырфәа дахьтәаз.

– Ҳа хтәы шыҕалаз усоуп хәоуп ирхәо, – дналагеит Кыча, – азтәтцәа, азтәтцәы аҕнытә ауп, азтәтцәаа хәуп. Жәытәла азы кәы, кәа... ахьзымзи, уажәраанзагьы ишә-хәон, тцды ашәы-цсуала тәтцәы ауп, кәы-тцды – ажәытә ус акәын, җтцдыкны иҕан – рхәон, азтәтцәы хәа ицәа-жәоит. Нас Кәытцныи, Кәытцныиы хәа ишыақәгылт – убра ииз, иалиааз, ианыиааз хәа. Кәытцней хәа зхәозгьы ыҕан. Ари неижәа аҕынтә ауп, абракагьы антәамтә атәахуеит, уи избан – ара ишәхәахьейт. Арт азтәтцәкәа ахьыҕаз, уажәгьы иахьыҕоу Кәыдры ацстоуп. Абри абасоуп рхәон хәиашьара иатәыз атоурыххәаҗцәа Ҳыцьмат, Арухан, Шьоуа, Исхәаҕ, Естат ухәа.

– Арухан ахьз ихәнахәои, уара Кыча? – дцааит Кәастә Хәыч.

– Рығә-ха-нажәа ма, Рығә-ха-ныжәа ауп, гә у акәушәа унарбоит, жәа атәахуеит, ацхьа хә ғылазаргьы кәлон, изакәу иара иахәоит. Ари итцегь ахухәаар аует, аха аригь азхоит.

Егьыс, Кәыдр Хәычы жәытәан Кәытцныи, Кәытцней ахьзын, убасала иҕалаз атәыргьы алазар кәлап хәа аци-тдон Исхәаҕ. Аха Кәыдры амшын иацәыхарамкәа акәын иштәыруаз, хәра җада ахахьы хәкан... Уи схәеит хәа, ажәытәан иҗаханы итәыруазаргьы алшон... Ара уажә иу-хәозар, азтәтцәкәа ирхылҗеиааз ацсуа жәлақәа арымзаа

ыкоуп, икэнагазгы иахцэызхьоугы налоутдар. Изхыс-хэауа, Кэыдры аханы иаан инхаз шэануак иамеикыргы цэгъа имбеит Квициани акнытэ ауп хэа. Уара, уи мырхэацу къақэоу акы иахъзуп, уахъ усс ихамеи хара уара, хазтэтэқэа иахъагы Анцэа икынтэ ифафаза иаауазар?! Уимоу, сгэы аннирха, иасхэеит ажэытэ апсуа-абазаа иреиуоу Өтэрык адуқэа иахъа дара рахъ иаганы ишыкоу, урт зхылтыз, изуствэоу рхэар шыкамло, ирацэафны иаан ирыланхаз атэымуаа ақэцафцэа азыкатцан ишрымоу, ак рхэар – ишреидырсуа... Ари уа иумхэар, са исымхэар, иачыфэуеит, – ихэеит Кыца. – Апсуаа мхацъырра атцара, ахтэара закэнтэ ирықэшэахьоузеи, жэытэан убра Кэыдры апсуаа-ашэуаа анхтэа, иғар-пшарны ианаанха, егырт агэыркъхэа илбааны ирыланхан, ирылазфэит, убриоуп икала. Хазтэытэқэа рхатақэатцэагы хамаркуан, рыхъзқэа ухэахт. Акэымзар, хара жэытэзала апсуа-абазақэоуп, апсуа-ашэуақэоуп, хаифытаанзатэи усуп, ари анбатэиу, – ихэан, даатгылан еитанацитцеит: – Абарт хажэлақэа ырхэанчан дара ртэала ртафра атцыхэала сахэшьа ду лца Бытэ Шъааби сарей Атара ауахэамаф хнеит, уа акамахарагы калеит, апапгы идикэангы дэылкыкеит... Убас сыдын, икасымцар сыршыуан, уажэ ишэхэаргы егьалцуам, Акэагы шэымцан, Кэтешька ирышътхэеит, саргы исеигзом арт зааушьти хэа... Мышкы зны ишэзыриашозар жэбап хэа хаихэеит, иаргы идикэан диман дықэтцны дцеит. Ара уажэы ажэеи ажэеи еихысхэаалоит, аха Атара ауахэамаф иаашътны иказ апап ашкол акны днеит, «Закон бож»²² ритон. Ашкол цшь-класск аман, итақэазгы хэычқэан, ажыцэқэагы ыкан, аха.

– Атара зыхъзу жэдыруама? – ихэан, ахэычқэа драз-цааит апап.

– Мап.

– Мамоу... – рхэеит.

– Уи зыхъзу уиоуп, – ихэеит, – абра қыртуак дышнеиуаз азэы аеада дақэтэан дааипылеит.

²² «Закон божий» ауп.

– Ата? – ихэан, җааитит, дтцааит аеада иакэтээз.

– Ара!.. – ихэеит егыи.

Абас ала Атара хэа ахыз калазаап убо-о. Ата зыхызу тыркэшэала җадоуп ихэеит, итцаауаз датыркэан. Ара зыхызу уи мап ауп, кыртшэала, исзеилымкааит хэа ауп... Абри афыза аҗашьатэы саҗаит хэа хаихэон ускан ишкол-хэычыз Кэытцныи Чыгыыц ица Фама Кэытцныи Ормат-ипа Зыкэыри сареи... Уара, арт ара инеины еизтцаахуа ас ахыз анартоз, ара уаанза апсуаа нымхазоз, убри иихээз шиашоу ус гэабзиара Анцэа иицааит уи апап гызмал, уажэ дахыкызаалак... Ешбеи Лакэабей ангыла, дыкэтцны дыбналан дахыааз дцеит, җаахэыра Анцэа иумтан.

– Иара Атара зыхызыткэюузеи? – дтцааит Җабыць.

– Уи зыхызу уиоуп, иахыа Азфыбжыа афада апшь инаркны Наа лбаа агэафанза, ари 15–20-ка километр бжыоуп, 70-ка метра итцаулан бгарра такнаханы, цэытцараны, тызны, ахыкэ дэраны, мрагыларатэи Кэыдырхыкэ гоуп, Кэыдры аха, ма жэытэла ахы, ма ата акэ. Ари аҳаракыра акэ, акыакыара жэытэзан Җатара хэа иашьтан. Җата ду ма Җата, Җат ата, аха хэа ицэажэоит, апхыа игылоу х азоит, иатэахуеит, Атара хэа иартэоит. Җата, Җат ҳаракыроуп, итцегь атцанаққоит, жэытэла ахтны хэа ицэажэаргы алшоит. Җатахра акэзаргы калоит, ахыкэ ҳарак хэа, х-қэа азоит... Абаа хыжэжэахагы хыкэгылоуп, Атара Ашта хэагы иашьтоуп...

Жэытэан абри абгарра тэтэаны, тэаны – ччаны, чаны хэагы иашьтан, апсуа-ашэыла, акатэараз акачара зхэоз шыказ еипш, уи абаза-псуала, нас ч-қэа акны иартэеит. Абра абри абгарра акэ ашыакыаста ахэтак жэытэнатэ аахыс Ччаны, Чаны акэын, Чанаа нхон, Чанкыт ахызын, иахьанзагы инхоит. Ара иазынастхаран мрагыларахь хэроуп, итцегь ҳаракыроуп, иаралакэыран иапхыазоит, уса-лагы чаны ауп... Са ишыздыруа абас ауп. Иахыа Кэыдры атэтэапшь(а), атэапшь(а) хэа абасгы иашьтоуп... Иара уажэгы абри акэ акыакыара аихарак тэарстоуп, абна гыланы, ккараны, адгыл акырцьара акыц атцаны, акэазы

зытцамло, узыламло уахытцашышықәоу ыкоуп... Жәытәан ианцьразгы ыкан рхәон, хбарраны, акык-ѳбак адуқәа саргы сырхаануп, ажәытә ар рчазырта афрын-хәап хәыцқәа бга-бганы итцыхәхәо акырцьара иубоит... Уа зыржәтә амазам, ажәытәгы ус акәызтгы, ар Кәыдрынтә азы харгалозар акәхарын. Ускан икатцәкыаз здыруада, аха... – ихәеит Кыча.

– Атара Атарба акынтә акәзами, уа Атарба Ихәста хәагы ахабла ыкоуп, – нахихәааит Қыча.

– Уи уажә уара ишухәаз акнытә ауп зхәозгы дыкан, аха атоурыххәаѳцәа ддыриашон. Урт излархәоз ала, ари абаза-цсуала Атарбеихәыста хәа ауп, жәытәзан ус акәын, хә хә ала изхәоз ыкан. Аха иара абригь акәзам – Хәта рбеи ихәыхәста, Хәта рбыи, рби икәыхәста ауп, беи, бы, би дахан, ари маза дууп, иахьахьзугы еитагоуп, иара итцегь ладоуп иахьыкоу, адгьыл еиқәпсаны ахәы атцыхә атоуп, шыхапәтцасгы еиқәпсаны мраташәарахь ала идуны иавартәоуп, жәытәан абри ашьамхқәагы аман, иаан икәынхаз мхыртас икаитцан даныцәағәоз хәычы-хәыч иамнахит, иеимаирѳыт акәымзар. Арихәыхәстоуп, еакала иухәозар дахьыцәоу ауп иахьатәиала – дахьжу. Уа азааигәа сахәшыа ду Арухан лца Шьааб дынхоит. Амхәцьырра ашьтахь дхынхәны даан дынхеит. Ари гәылааигәада данынха, Кәытцныи Пина-ица Лапагә днеипхьан дынирхеит. Ара иааиз, иазылакәшәа иахьыказ, иашта атцыхәан атцыць шижуаз 10-ка метра дцахьан еицш, абаагәара атзы ахьытцаз ибеит, иадырххылан иакәшәеит, иавагылаз ахәы ашқа ирханы убрахь итцалозшәа икан. Хахә дук аамихын, хыхь ихагалан икәйтцан ижуан. Крыфара хәа дантытц икәйтцаз ахахә еиқәатцәа абаказ ихәашхәаша ицахьан.

– Амра азымчхәит. Ари зака нызқь шықәса ахытцуаз шыта шәа шәазхәыц. Уа адгьыл ус ицәаакырамыт, азы апырхагахартә еицш... Еимарпсан, нас нақ инаскьаган иржит, – ихәеит Кыча.

– Атоурых хаухәеит, Кыча. Абаза-цсуақәа, ашәы-цсуақәа азиас акәытцәа кәытц, кәытцын хәа иашьтоуп. Убаса-

ла тэрык ыказаргы аует. Харт хапсацэоуп, аха хаззегь абазақаа хауп. Еггыс, иацтар истаху уиоуп, Чанкыт жэйтэан ччаных(а) акэын, ари Чанаа рыкэ, раҳаракыра хэа ицэажэоит, ргыларта хэагы; хэ х ала изхэоз ыкан, жэйтэзала хэ(ы) агыларта хэагы ицэажэоит. Убра Ахэаа-гы нхоит ха-хэы – ақэ агылартоуп, абри ажэла атэрык жэйтэан апхэа х гылан, нас иатэахит, уи итцегь атцанакқэоит, аха. Анафсан, жэйтэан атзы еа хьзыкгы аман, убри еилызкаауа мазак ааиртуеит рымхэоз – уи тхы акэын, тхагы зхэоз дыкан, аха. Ихэычызар – тхызз, идущар – тхыра; уи ақэ – тхы ата, аха акэын, нас ианеилала тхари, тхара хэа иартэеит. Аха х мазашэаруп, иатэахуеит. Абри апхэа ха гылазар атыз ду, атзы-бжьында, атзыха, атзыга хэа иарцэажэоит. Ари Азфыбжьа алакэыреи Наа алакэыреи ирыбжьдоуп, ханы, ганы иапхэзоит, ахэра, атэра адаггы, афлакэырак, жэйтэла иухэозар, иахауеит. Уажэы абра аштаф амбашьака фарсны нас ашта унтыцны факгы ларсны ашаха бжудар иахьзузеи – иухауеит, иухаит, еимоудеит, ами, ха абри атцакгы амоуп. Изхысхэаауа уиоуп, жэйтэан Хатхара хэа абасалагы тэрык аман хэа цэырнагоит, уи зхылфеиаауагы тзуп, абас ахьз азтазгы Кэыдыр нырцэаа роуп. Устэи тызноуп ари абгарра шубо, Дранда ахахьала, иазтазгы ма абаза-псуа-кэа роуп ма адгакэа роуп, х-кэа афбагы атэахуеит, мазашэархахьеит... Иара Дранда ахьзгы жэйтэан Дганда, Дгьанда акэзар сгэахуеит, – ихэеит Чагэ...

...Абрака Чагэ абас иххэаз сара абри анызтогы ак ацыстарц стахуп, ус иацымзаргы: Акэантэ сышцоз Дранда аихамфа станцияф хфымцадэыгба кьаф ф-саатк аангылара акэшэеит. Астанция сахьыныфналаз, газеткгы еифырфан икуп, хатца бзиак ихала акы дазхэыцуа дтэан. Даасацэажэеит.

- Уапсыуоума?
- Аиеи.
- Иужэлоузеи?
- Бытэбоуп.

– Паса саргы сапсуан, – ихэеит даанацшы-аапшын.

– Уара иужэлоузеи?

– Кэарацхьелыиоуп.

– Аригы ацсуоуп, кэара – зиасуп, цххьей – уи иала-
лоу ауп, идузар – лыи ма леи хэагы ацлоит; Кэарцхаа
– убригь Кэарцха-жэа акнытэ ауп, иацсыуоуп, амала
Кэарацхьелыи иаха еихауп, – схэеит.

– Ажэйтэан абра инхоз Кыоуцаа хакэын, апап Дран-
да ауахэамаф, дымтцаазакэа, зегы Кэарацхьелыи хэа
ханитцеит, иаргы д-Кэарацхьелыиан, – ихэеит. – Ускан
уи акэфытрагы ауамызт, уажэгы накынтэ акылцшыф-
цэа, акылзырфцэа ыкоуп... Абри сгэи иалоуп, цэара иу-
зантцозар иантца, ирдырузааит, мамзар зынза хабжы-
зуеит, – ихэан, илахь еикэны дындэылтцит, урысшэалоуп
излеихэогы.

Кыоуцаа апстаа хэа ицэажэоит, мамзаргы ацма зза-
ну хэа, арт ауаа иахзааигэоу хашьцэа адгакэа роуп, ашэ-
уа-псуакэа ракэзаргы калон. Ус анакэха, Дранда Дганда
ма Дганда акэын, Тцкыбын, Зкыбын – уи тцакоуп, ап-
шыоуп. Адгакэа рыхьз зху атыцкэа Апсны цыарамкэа-
фыцыарамкэа икоуп, абри хамхэар, Анцэа игэи иахэом,
урт хашьцэа зака, рхы хакэыртцахьоу уазхэыцыр... Уим-
кэа, иара Апсны хэа иаххэозгы хайфьтцаанзатэи усуп,
жэйтэан Абсны, Апшыны, Амсны, Абзны... хэа абасгы
ыкан рхэон; Хэоубызны, Хоубызны хэагы рхэозаарын
– азкэа ахьахэо, азкэа рацэаны иахьаанагоу, иахьамоу
хэа; хэ х ала изхэозгы ыкан, аха афбагы атэахуеит,
мазашэархэеит... Абри абжыагала абра иахьалазгалаз
иалкыны, иалхэхэо икалазар калап, аха хаксуа шэкэыф,
атцарауаф Гэыргэлыи Алмасхан ица Борис апсуараз
иахэтамк, иакэымк азэи ихэо иахар, иаразнак, иеным-
кылакэа, ифаирхьуеит, нас уибар ихэоит еипш, исымхэар
акэын, аха исхэазааит... Уи иацстогы уиоуп, жэйтэан
апстхэа анакэа, ажэфан фа хьзык-хьзыкгы рыман, убри
рытцыздыраауа рымазакэа изаадыртуеит рхэон, ицэы-
рырго ажэакэагы ыкоуп, уажэ салалом, иоуцэахоит, чан

еипш иҕақәоу роуп... Шьта хажәабжь аиҕахәәф Бақа иҕа
Заур хаизызырфөп, ирхәоз хәа иацитцә аабап...

– Уажәы, нас, Кыҕа, иахьатәи ажәла Кәытцныи, Кәытц-
ниа шаҕа тәры аман иупхьазои? – дтцааит Чагә.

– Акы – азтәтцәқәа рыҕкнытә. Дара ахьамоу – кәытцны.
Ҡба – Кәыдр Хәычы, Кәытц, Кәытцнеи аҕынтә. Хҕа – Кәы-
дры аҕәытцәак, ус азиас аҕәытцәак аҕкнытә – цсуа-ашәыла
уи кәытц, кәытцын, ма кәытцнеи, кәытцныи роуп. Абарт
рызегь адәы, ашьаҕьаста иамазар, иа хәа рыцларгыи ал-
шоит аиа – адәы аҕынтә. Уи – цшьба. Ара иаццатәу итцегь
ыҕоуп, аха уажә аригь азхап. Егыс, иа хәа интцәо аҕсуа
жәлақәа рацәоуп, урт иахтәым цышьа шыоукы ирылаҳ-
мырфашьароуп... Ант рылазфара злахьынтцахаз раҕхьа
рыжәлала иҕан, нас Куҕциани хәа, уи ашьтахь атдыхәтәаны
Квициани хәа зынза еиларгеит – мырхәацу қьақәоу змоу
хәа. Уажәы анапшфөи изеилыргом, аха досу рхы рдыруеит,
уа изуствәо ахәара азин рымамзаргь... Ажәытә абас еипш
дақәшәазшәа аҕшыхәыф даашьтны дахьхаландырхаз-
гыи калахьеит... Цаса урысла Куҕцениа хәа ананыртцозгыи
ыҕан. Иахьатәиала Кәытцнеи, Кәытцныи – абас иаҕа еи-
гьушәа збоит, ажәытәуаагыи усоуп ишырхәоз, Кәытцниа
– убригь иароуп, атдыхәа хәанчошәа азныказ иубаргыи, –
иҳәан, иажәа аахиркәшеит Кыҕа.

– Қәата, ура зәумтуеи? – иҳәеит Чагә.

– Хабыць сизыцшуп.

– Уара сара аабыкьа Мықә Аштан аеырыфараан хтоу-
рых схәахьеит, уа шәаргыи шәыҕан, уажә сеиталалом, –
иҳәеит Хабыць. – Амала иацствәо уиоуп, Ашәбақәа, Ашәаа
пшьтәрык ыҕоуп, сара исаҳахьаны ишыздыруа. Хара
Хашәаа, Хашәшәаа хәуп, аҕхьатәи х атцәахуеит, аха. Ха-
шәа, Хашәшәа хәа ыҕан, адгьыл ду, аха ду, атцысра – ашә-
шәара адыруан амшын иахьзаагылаз. Нас азы иашәан
наҕ уахьзымаара иагеит. Хашәшәа, ма Хашәа, ухы убааит
зырхәогьы убриоуп, еа цакыкгыи амоуп, аха. Уа хзыкәтцыз
афрангь хәа еипш аҕ рхәа дуқәа ззытцагылаз абжьас
жәла дуқәа уаф дырмышәо ипит, иҳажәлеит... Хазлааз,

хшааз схаахъеит. Амала Хэалыжэ апан арра шықэсыбжак хазыпшны хтэан, атцаа хшэылаанза, мамзар иауамызт, убас иқан, ианхымтцаалозгыы қалон рхэон ажэйтэуаа. Хэалыжэ абаза-цсуала, ашэы-цсуала Халыжэ, Халиаскэа акэын, – абас иркыафны иаахиркэшеит атоурыххэаф ду Ашэы Хабыць.

– Шэа шэтэкэа рақара са стэы аилкаара уадафым, – хэа дналагеит Бебеа Қэата. – Жэытэан ч – чач, сым – сым-сым, там – там-там хэа ишыртэаз еипш, Беигыы Беи-беи, Бе-быи хэа ықан. Ари жэытэзатэ цсуа-абазоуп, Беиа, Беа хэа иахыа ишыкоу еипш.

– Аамыстазар қалап, ма ашьхаруаа дреиуоуп, беи ма быи, би ирхэо уиоуп.

– Уи атэы салалом... Абри шааиуаз Беибей, Бебей нас Бебеа хэа ишыақэгылт. Жэытэ цсуа-ашэыла Шьхаблы хэа ицэажэаргыы алшоит. Абриақароуп. Иахыатэи уахэап-шуазар, Бебиа хэа икоу уи иаашьтыз ант апап гызмалқэа роуп изхароу, ишахэтоу Бебеа, Бебеиа хэоуп.

– Уажэ Лакэаба дхазгылт, изтаху ишэыриааша, азин са ишэыстоит ихэеит, Анцэа ихэозар, акахыы хқылсып, – ихэеит Чагэгыы. – Абыриццэа ирхылтызгыы шэылоуп.

– Са сахымзазаргыы сычкэын Хэамца дыкоуп, уи да-хымзар, уи ица дқалап, уи дахыамзар, уи ица дгылап, шэаргыы убас...

– Амала уи омак атаху цыушьома, уацхыа инықэтқан чффу хэа унатэхэар, илалыршэан е наган атыц ақны ины-қанатцоит. Ани апапгыы ихэтцэы аакэнахуеит, илацш акны иахыыкоу иаамнахуеит, – ихэеит Чагэ дпышэырччо.

– Атэхэа алацш азын иагьхэшэуп, илацшгыы аабыл-уеит, – ихэеит Қэатагыы даапышэырччан, иагьнацитцеит: – Ссасуп хэа ыырсаз иахзаауа зегыы сасцэоу цыахшыоит, сасдахыцэоушэа, хажэсасцэоушэа пату, хатыр рықэах-цоит, нас иаахэны ихамакуа, хара хацшэымацэоуп хэа иаақэгылоит.

– Уи хаагылазаргыы рыцхаран ихамазар қалап, – дна-қэшахатхейт Чагэгыы.

– Уиоупеи, – ихәеит Қәатағы.

– Ус хажәсас хәа смахац, асас уилгеит, – ихәеит Кыча дахьтәаз дааңышәырччашәа иун.

– Уара уи жәытәзан Хажә, Хажә Мрагылара акәын, убри афыз а дгьыл ду, аха ду убас ахьзын, ари убрантәи иаауаз сасын, – ихәеит Ашәы Хәбыць. – Хажә, Хажә зыхьзқәоу итцегь ыкоуп, аха.

– Кыча, уи хажәсас иоуп, ажь ақәзам, – ихәеит Қәатағы дңышәырччан.

– Қәата, уи арбану, исзеилымкааит? – дзтцааит Хәбыць.

– Ускан аусхәартағ стәан, амхәыргы сыман, – ихәеит Қәата. – Үнак Дырмит Гәлыиа ашә даалагылт. Кычечи да-еа лафхәафыкигы ыкоуп са скны. Дырмит хәипылан да-наатәа, изнитцоз аатиган, Кәтол ахьз иахәоу ижәдыруа-зеи хәа днахәзтцааит. Иаахамразакәа, Кәыт ил акынтә ауп хәа ҫааитит Кыча. Хәпхәа изхәаз хәа иара ихьз ашәкәы ианитцон, уи акәхап ас дагьзырццак. «Уара, убри Кәыт ил ажь ақәзамзи?», ихәан, дтцааит ани алафхәаф. Дырмитгы дааңышәырччеит. Убриаахыс иашамк, мцык азәы ихәоны, ма иамхәәоны, ирбар – ажь ақәзамзи хәа иазтцаауеит.

Хәбыцьгы дааңышәырччеит, егыртгы.

– Ус анакәха, Хәбыць, хажәсас закәу хәа ишухәаз бгьыцк идуны илантаны Қәата иахтап. Уи имхәыр мызыцзар, илаархан Кыча илеихаркып. Иҫаҫаза иахьану дацхьар, иаха агәра игоит, уашьтан азгы ихәартоуп, – ихәеит Чәгә.

– Ус иаузом, – ихәеит Қәата.

– Избан?!

– Кыча ахы ларханууп дшапхьо. Ус ала амхәыргы ахы лахоит. Уи ибар, иану иашанда умхәыр ахы ларханы иақәутцозма хәа сеихәоит, – ихәеит Қәата.

Кычагы днарыцыгччеит.

Саб Бақа Бытәба ихәамтаны абри сара иуасхәеит, иар-гы иаб Нарықь ихәамтанууп ишсеихәа. Уаргы изутаху азәы изеитахәа. Иахьа нанхәамза 15-уп, 2005 шықәса Акәа.

ЗАУР АПСУА-АБАЗА АФБАТЭИ ИАЖЭАБЖЬ, МАМЗАРГЫ АМАЗА ДУ АБАРА

Абри ажэабжь цыашьэхэтэ схэару-исымхэару хэа акыр сазхэыцхьан. Уи уажэраанза изшэасымхэоз атдыхэтэан еилышэкаап.

Шьыжык, ианашарккоз, сахьяз слымхакэа ифары-тархх, атцаа иалхума схэаратэы, ихьшэашэаза, схы ра-хэыцдас акы акэыршоушэа ааснырит. Иара уиоуп саа-зырцшызгы. Ацхын арахэыц ас изырхышэашэазеи хэа сгэы иааноган, снапы неитцыхны снахысып схэеит, аха, кхак, сөысзыртысуа сыкоума, адабла сысызшэа, кэацара сымамкэа сышытоуп, саргьажэоахь снахэшэоуп сшы-шытоугы. Иаасцэымыгхейт, аиаша уасхэап, усгысызбейт, ус сышэа, саацеипшып, сыгесыртынчып, аеырххара са-лагар атцкысгы, ашы адакэа иахыртаныкэо цыара еивтахазар акэхап сгэахэт.

Абригь аасхэыцт, убри иазпшызшэа, «арахэыц» хышэашэа ашышыхэа иаамтцны ицейт, аха схафнут-ка мацк исыхуан, цшахушэа акы нтасын, иагбаафыхь-шэашэааит. Абра иааснырит схы ашытахь ала иааудыр-ратэы фымцамчык шааиуаз. Уи сыхшыбаф зегы иара иантцаны сылахь ала иаатганы, аценцыыр аган ахь иа-газшэа сымфашьахуа избейт. Нас схы смыхьзо, атыхь-шэашэаарагь ыкамкэа иаакэлейт. Аха макьанагы сөыс-зыртысуам. Ари сгэацхом, аха икастцой, изакэызеишь хэа ус сыкэуп, Цэаблакэхап сгэахэуейт зны-зынлагы. Аха ари Цэаблакэымзар, арфашыга сытан схы пыркоит, асандыкэрагы ахырхызар акэхап, аха, хайт, иуеипсхь схэап, даара дказа дузаап ицызко, Анцэа диныхэартэ, исирхьзом. Амарца, тынч сиязароуп, сыгемыртысыкэа, мамзар сипырхагоит... Уи уиоуп, аха умбо сгэы иалоу, сара исамхэакэа апкара изалагеи, иагба умхэан, уара ари сара сцоуп, иакэымк рцэыкаларгы, снапатцафра атахым-зи. Уи схэейт хэа, икалах сеидроу, исыцэшэазаргы ауейт,

дахпырхагахоит хэа... Баша шэшэеит, сышэпырхагахом, ажэа шэыстоит, шэус кэшэтцала!.. – схэыцуан сахыиаз.

Ицъашьатэыз даеакгы снырт абра сахыкэираз: сыгэ-тахэыцракэа, сызтааракэа рызегь импульсханы схы иаатганы апенцъыр ашкэа иаханы фымчу мхылдызу еил-каам мчык иагон, нас еикэшаны, аргъагы ианушэа, еи-таахуан. Ажэакала, ауафьтэыфса ихшыбаф х-цъараны – азтааракэеи, аттааракэеи, атаккэеи рцентркэа хэа иу-шар, аттааракэа ртэы апенцъыр икылганы убра шыоукы сахыкэыз иаасхэыцуаз зегь убри иахэацшны игэарта-уазшэа акэын ишыказ. Зынгы, ари закэызеи, аттаа-ракэа рцентр акопия картэама, мшэан, аасгэахэт. Убра икоу збандаз убри апенцъыр антытц, ак схэашамызт, сые-мыртцысыкэа ус сыкэзаауеит хэа сгэы саатахэыцт.

Иаалыркэаны сыблакэа аахтит. Убастцэкэоуп, иаах-тит рхала, сара уаанза исызхтуамызт. Апенцъыр апар-дакэа нак-аак атцыхэанза инаха-ааханы икан, асаркэа сахьналцшыз, фбака цхныга идуюз шыашэык гыагыза адэахэала сылацш наахеит.

Уи ажэлэр ркны жэытэ аахыс шыашэы хэа иашьтоуп, мамзаргы шыашэрыных(х)а хэа, аныха хэагы шыоу-кы иазырхэоит. Шыашэы сахьахэацшуа избоит, акэтагы иааипшума ухэаратэы, ахи атцыхэеи аазцагэаны, адэа-хэала апенцъыр иавагылоу астол гыежь жыцэ агэтатцэкэа икэуп. Амала иаабац шыашэы ааста иаха ицэышуп. Ари астол адэахэала излагылоузеи, са сахышыцтоу ахцатэи аихагылафэоупеи, уиадагы ари шыашэы ара иааган иара излакэыртцазеи, иагыбаанагеи аасгэахэт... Жэытэла – шыышэшэы, шышышэшэа ауп, ишэшэоит – аццхь ацрыд-дуеит. Иара астол ахата акэ агьежь ауразоуроу атэыцкэа ракара ипаны жэоангэцшшы хсаала-схемак ахэану збоит, микроскопла уахэацшуазар, ахшыбыф ахэтэк рдуззаны иугэаланаршэо. Астол акэ агэтэ «S» иеипшны, иаазыхэхэаны, карандашк акара ипаны трубкак ыкэуп, ыкэуп моу – иаласоуп. Алашара фэжь-цэацшш ахылтцуеит. Шыашэгы зкэу иара убри атрубкоуп. Астол акэ ахата

акэзар, ѿбака мацэа ижэпоуп, мацк итцегь иаакъакъаны агэыргэыл мака цэѿежь-лаша афыкэыршоуп, излыху, изакэ металлу ахэара уадафны... Сымѿашьозар, астол акэ гьежь гэаѿоуп, апластмасса бгъыц цэақаэа ѿба хыргье-жъааны, абри агэыргэыл рфыкэыршаны, еибаркны ика-тцоуп хэа саахэыцт. Иара афнутцкалагь итылашоуп. Абри шыашэы атрубка итытцрызушь, уа итытцзар, иара ахыкэу атцака аарла игэоутартэ акылаара хэычы амазамишь хэа снахэацшит.

Астол нак-аак, ладеи-ѿадеи, еиѿацшуа иахагылан ѿыца. Урт иаарцэоуцэоума ухэаратэы пижаматцас еикэ-ны мацк зыхэда тыхыз «акостиум» ршэын, амшын агэы, ма ажэѿан зынза иетцэазаны ианыкоу еипшшэылан, ацхъа акант шкэакэақэа аманы. Абарт акантқэаггы тылашаауп. Иршэыз гэышц цыба рымамызт, хэынтцэраггы рѿамызт. Арт зеггы аценцъыр адэахъала иаѿапырны икнахаз ацраал гьежь афнутцоуп иахъызбоггы, уадоушэа сыѿнапшуеит. Амала дара ааигэаны излаказ ала, аценцъыр цэакатэи атзы спыран, ршьамхы илацэхыкны лахыс цэака иры-шьаз, изыкэгылаз закэ хыгэраз снарбомызт. Иара астол ахатаггы агьежь акэын сызкэыцшуа избоз, шыапык ша-тцаз ѿашьомызт, аха сатцапшыртэ икамызт, убриггы ацен-цъыр атца атзы ихнаѿон.

Аладахьтэи иеырхэаны, иаргъа напы шыашэы апхъа-тцэка астол икэын, ахақымцэа узлапыркэ, аскальпель иааипшума ухэаратэы акы икын, цынтала апинцет еип-шны. Иарма напы астол цэака ицэытцан, акы алаиртцэиуа аус шалеиуаз убон. Илапш шыашэы астол иахъыкэыз иа-кэымгазо акы иешазирхиоз ѿашьомызт.

Аѿадахьтэи, са сахь даацшуа, астол дахагылан. Уахьи-хэацшуаз, иааигума ухэартэ даазоуны, ихы-иѿы аазгэык-ны, ипынтца аазпаны, дкэашза шыа илазамшэа дыкан. Егьигь – убас...

«Цхызу лабѿабоу?! – саазхэыцит сара, блалаггы сеи-тааимдеит. Ишпацхызу, абар, сахынапшуа избойт ацен-цъыр, арахь са сахь афнутцкала атцгэы арѿыхагасаат

ахыкәгылоу, уака аус шауа сахауеит, хә-минутк фба рахь-гы аус аухеит. Апенцьыр сахьдәылпшуа Аладахьтәи Ааадахьтәи рфыцбагь еилыкка иахьрыфнагылоу сры-хәапшуеит. Урт рнафс, аа, иаазыцәхапшума ухәара-тәи атзы збоит, убриггы апластика иалхызар калап. Уи атзы апенцьыр иавапырны икнахау апраал хыгье-жбаа ф-уадакны иашоит, руак мрагыларахь, егы – мра-ташәарахь. Арахьтәи азбжахь икоу збахьеит, нактәирахь ишоу закәу здырхуада. Иара атзы агәта иахьазейкароу, ипаны, аха иоуны, ашә еипшны акы амоуп. Сахьхәапшуа избоит, еикәатцәоуп. Ма афотокьаад еикәатцә жәпа иал-хуп, мамзарггы арезина еикәатцә иеипшу акы иалакоуп. Ашә ахата ытцарбака иаркушә икоуп, цацха аман збом, кылаараггы, мааггы. Ус анакәха, нактәи аҗапара акггы зтамло, хауаггы зтамло итачыфуп, алашара фнапцхарггы камлозар калап. Иара убри нактәи, амраташәарахьтәи аҗапаракынтәи, Ааадахьтәи иварахьала карандашк аиха ишәпамкәа ашәахәа җежь кылкьан иаауеит, ишиа-шоуггы схашыгә илатцакны иакәпцоит. Убракоуп афымч иаауаггы ахьсныруа. Иара ашәахәа ахата парпантатцас еикәатцәиуп, аха итцысуа збазом. Адгьыл аҗы ус ашәахәа еикәатцәи уафггы издыруам, иеипшу акггы азбахә сма-хатц, аха аа иахьыкоу, сыблала избоит. Ари цхызым, аеыркәышра атахуп...»

Еитах агәра сымгазт, даҗазныкггы лапшыла иааимыз-деит. Уажә игәастеит урт рханы атуанаҗ мацк иаатарф-фалан, агәта акылаара хәычы аманы, агьагьа(агьежь) шаныз. Иара агьагьа хцаны, атама гәагькәа иреипшны, ишан, астал ақәи иареи еимариашан, иагьейкаран, мацк инеихазарггы ауан. Арт акала еимадоуп, хымпада, аас-гәахәт сара. Иахьыфнагылаз атзы азхәтак, апенцьыр аган ахь ала, асаркьейпш итцәганы уалпшуа, иазылгәыгәны ишыкәзггы аагәастеит. Иагьысызбеит сыгемыртцысыкәа, угггы сзыкәацомызт, аха абарт икартцо, исзыруа закәу хәыц-хәыц избарц. «Атцара дузза рymoуп, аха рхы-рәкәа абас изцәышузеи?!» – гәаныла снатцааит.

Дырфегых псеипш иаснырит мхылдызу фымцам-хылдызу мчык сызтаара аашыткэыцэаан ныфбыжытас апенцьыр ахь иаман аёшынанхаз. Иагъаацъасшьейт уажэы инаскъацыпхъаза уи асигнал-импульс иаха иахыгэгэахоз.

Афадахьтэи астал ахь днахэхьан, иеырхэаны дахэапшуа. Нас сызтаара инакэыршэан даахэны деитанасыпшын, астал ахь деитанахэит. Имашьхэылтцкэа идыргэгэала, инапкэа иапхьака иааирхан, инацэкьаракэа рхахан, иааитцихын, инапсыргэытцкэа шыашэы ашка инаирхейт. Мачк иеааирхэейт, икылкаан дахэапшуа. Иарма шыапгы мацк дфахашэа ныкейтдан, абас, деишьхын-цсылазшэа, дымкэацазо даагылт. Ари змаанузеи хэа ицъашё сшыпшуаз, астал икэыз шыашэы аатцымысын, инапкэа рахь инейхейт, аха астал аеазкэымгазт, иаахбыкын иара иган ахь мацк иаалгэыгэхейт, убриакара Аладахьтэи иган ахь иаатапалт. Сара игэастейт акылаара амазар калап хэа сахьаёыз, иара атрубка иахьақэыз, измышьтуаз акы(атцыхэа) ишакыз. Иагъаацэышхейт.

Аладахьтэи, иеырхианы дахьтэаз иара иган ахь ала «планцет-пинцет» апынтца надикылейт – ишызбоз, иахь-надикылаз шыашэы аатафаёхейт. Нас «искальпель» итцегь ишытын, са стэала уи апынтца атрубка акынзаггы иназейт, уаха иалымхыкэа аусура дналагейт. Ма шыашэы ак амхны атрубка итэйтцон, ма атрубка ак амхны шыашэы иалейтцон, мамзарггы шыашэаёы хэтацкэак еитнидсахлон. «Искальпель-пинцет» цынтцала аус злеиуаз ала, урт ахэтацкэа кэапк-кэапк ирейхамзар каларын. Иара аус иуан кэацара имазамкэа, иеырхэан дшыкац дыкан, «апинцети» уи зкыз ихнацэкьараки рыда акггы кэацомызт, иаргъа нап ахэдатцэкьаггы иртцысуамызт, иарма нап астал атцака угьы ишыкац икан, зейпш камло хэа акы иазырхианы итцакызшэа акэын ишызбоз, мамзарггы акы алаиртэиуан.

«Ипинцет» шынатцысыз еипш, ашэахэа ашышьыхэа атэира иналагейт, еишьтагыланы асигнал-импульскэаггы рёаархейт. Урт рацхьатэи сызтаара атак ааргейт:

«...Ххы-хёкёа зцёышу уиоуп хёфнутцка цсахуп.»

«Ус коутдар ауама?!.»

«Иауеит!»

«Уи шца?!.»

«Атак уара икоутдар улшоит».

Саакёанызанит. Абри аамтаз схашьтахь ашёахёа ахья-
кёцхоз иаха иаабызбызит, усгьы схёеит:

«Шёара афымхылдыз фатёыс шёцёа-шёжьы иаднакыло
икашётцеит, иаабац шёфнутцкара мыцхёхан, иамшёхит».

«Усоуп. Уажёы Адгьыл икёу шёкрыфашья хара хзы
ажёйтёра иагахёу акоуп.»

«Нас харгьы наф-наф шёа шёеипш кёхтар алшома?»

«Харгьы убри хазцшуп. Аха уи шёа ишёусуп...»

«Икатцатёузеи уи азы?»

«Хара икацтаз. Уи зхала еилкааны изылшаз, Адгьыл
ахылацшра рнапы ианахцойт... Уаха кыр уазтцауама?»

«Ацсны алахьынтца...»

«Уи хара халацш ахуп..»

«Иахьатёи нахыс сёыззыскра...»

«Абызшёа!» – атак ааит сызтцаара анагзаха смоукёа...»

«Хицёажёара асеанс» аан астал икёыз шьашёы ае-
шьылреи, ажёпареи, ашёагааи ацсахуан, акёарахёа еис-
уан, даёакала иухёозар – пульсация канатцон. Уажёы иаха
ицёышхан, цстхёа цёышкёакёа кёымпыл тцага хёычык
иеипшын. Цъара-цъара уаалцшыртё итцагахеит, аката
еипш ацёа шакёыршаз убо акынза. Аладахьтёигьы дыз-
ёыц даёын.

Ус схёыцит, икалалакгьы, саргьы хёычык дара цысшёап
хёа, садызцалеи ухёарауазеи, аха. Абригь схёыцт – шья-
шёгьы аёаарчызшёа збеит. Сара, сгёы итаскыз еилыр-
каанза схёан, снацёкьарахёа сыртцысырц салагеит – аёыр-
кёацара калом, ишёартёуп, икартцо збап сгёахёт. Настгьы
дырфёегьых цкья агёра згомызт, зегь лабёаба ишызбозгьы,
пхызымзааит схёон. Ауаф ибла иабо анхеймтцогьы ыками,
ауафы ухёеит хёа, зака идыруазеи, закагьы изымдыруа-
зеи макьана.

Иазуухуазеи, снацэкьарақәа сызмыркәацеит, сзым-
тысуа сшыкәыц сыкәуп, «сырстрахзар» акәхап, сыхшыџи
сыблақәеи роуп «ахақәитра» зманы аус зуа исымоу, сыб-
лацәақәагы сзаркуам. Иагьа умхәан, ант рақара аду-
неи азна атцара змоу ҳара ауаа рыцҳақәа хҟазахар шауа
рымдыруеи, «сырстрахит». Уи уиоуп, аха сара сакәымтцит,
сымч ааизганы еитапысшәеит снацэкьарақәа рыртцысра
– ишызбоз шыашәы ааитцалан иааисит. Ари пульсациан.
Аладахьтәигьы дызҟыз ааирццакит.

Аҟадахьтәи даахәны даагылт. Ицҟеишьома ухәаратәы,
дпышәырччарашәа, изамҟақәагы аатыпхаан, даасзып-
шит. Аха ус зыкоутцазеи хәа аҟцныхәагы неинызбаалт. Нас
Аладахьтәи днаихәапшын, дласны астал ахь даахьахәын,
цасатәи игылашьала даагылт. Шьашәгы итцегь иааитцалан,
иаажәпахан, иааҟеижьхеит.

Аладахьтәи аханатә инаркны «ипинцет» апынтца
илапш акәымгазо аусура дшаҟыц даҟын. Аамтә иахмыр-
цәкәа дызҟыз далгарц шитахыз ҟашьомызт. Уажәы уи
иусура итцегь иааирццакит, заа алгара икәшәазшәа. Ана-
цьалбеит, «сексперимент» ицырхагахамашь аасгәахәт
саргы, икастцаз сахьхәны. Царауаҟ дук ус ихәон, еснагь
агәыҟбара катцала, гәыҟбарала еилкааны аиашахь укылсла
хәа, аха уи ианбзиоу еипш, ианыбаапсугьы ыказаап.

Иаалыркьаны сыблагәкәа былуа, исыхьуа иалагеит. Хәы-
цы-хәыцла ахьаа иацлон, аха ичҳауа сырзыпшуан. Акыр
схәараны сыкоума, арахь «эксперимент» хәа икастцахьоу-
гы здыруеит, сиоуп ус ичҳауа, сырзыпшуеит, сыблацәа-
қәагы сзаркуам. Иабакоу, цас иауашәа, ахьаа иацлеит –
ичҳа ухатцазар. Издыруада, ари рымбо икаларым, аха зеипш
камло иудыруазеи, адырра рыстар еигъзар схәан, ачҳара
амуа акынза инеит хәа асигнал-импульс дәыкәстцарц са-
лагеит, аха – уцшыз. Асигнал-импульс мцеит, амҟа акы
иакызшәа, атзеипш акы ианцон, иашьтуамызт. Икастцоз, уи
иаанагоз ичхатәуп цсыхәа ахьынзамоу хәа акәын.

Аладахьтәи итцегь дыццакит. Шьашәгы цхныгак иа-
карахан иааитцалт, иааҟежькакарахан, ихьантахазшәа,

иахыкәыз инныкәыгәгәеит. Саргы убри ахьантареипш ак ааснырын, иааиуаз афымч инацнатцеит. Ахьааи амцашыреи иахагы иаагәгәахеит. Абар-абар сыблакәа амца ркуамашь, анацалбеит, схао акынза снеит, сыблацәакәа шеихамкәысуаз гәгәала иааснырит. Арт зәыз апышәара иаха атакпхыкәра ахьамаз атып акны инеин иказшәагы збеит.

Исыкәлашыцо ианалага, саға сыртысырц сәазыскит. Аха Аадахьтәи ақәғимтит. Дышгылац, зынза иеырцсны дгылан, Аладахьтәи дизыпшуан. Шьашәы акәзар, ицегь ихәычхан, апырг еипш еицрашәаны, ақәыц тәырқәа иреипшыз ашәахәа кьақәа аалхәхәан, имқәацо иааишь-хынцсылт. Аладахьтәи напыла ишка даахан, атрубка аазарае иныкәиргылан, «ипинцет» аалихит – иахьца-иа-хьаа сымбазо схьаа нытабеит, аха сыблакәа амцашоура макьана ирыцран, имыцәазеит.

Аадахьтәи дласны са сахь даахьахәын, даатгылан секундқак дысыпшуан... Нас агәтынчымра ааинызбаалт, шыақакгы даафаскьан, тқа дыпшны акы шыапыла днакәыгәгәеит, иаауаз ани ашәахәа-пагы аацәеит. Абри ашьтахь истол днадгылан, ионапык рыла уи акьыпшь аанкыланы, тқала инацәакәа надыргәгәалан, иеааи-риащан даагылт. Аргамату акнопкакәа аман, урт ракәын дызкәыгәгәозгы.

Аладахьтәи иахь санынацш, даға шыашәык ф-цхныгак рзы егьаагымхо, мақак иеихамыз ашәахәакәа агәыр еипш ипаны итдар-тдарза иалхәхәо, астал иахьазейкараз атрубка агәта ицәөежьза икәын. Уи ахьынтәаанагаз сызгәамтеит, амц сызхәом, усқан Аадахьтәи сихәапшуан. Актәи шыашәы атып акны исымбеит. Ма атрубка иташәшәеит, ита-леит, мамзаргы аеыцсахны афбатәи хәа сызәу алтит.

Аладахьтәи иеетцыхны, иарма нап астал ишытқакыц итқакны, иаргьа напсыргәытда шыашәы иахакны, аха дахькьымсуа, дөагылт. Нас абас дшыказ дласны астал амраташәарахьтәи аган ахь дааиасын, сышка иеы рхәны днахагылт. Абри инакәырццакны имашьхәылтқәа наи-

дыргәгәалан, инапкәа ркәакъаны, инацәкьар ргаған, ина-
псыргәйтқәа шыашәы иакәырххан даагылт.

Ишызбоз, шыашәы астал инықәпраан, хынтә-пшынтә
иаазхан, иаацәышхан, иаахәхәахеит. Ахи атдыхәеи нта-
еылан, ихытцәтәоушәа иаакаланы, труба хтәаха шәпак
ахьубахьоу иаафызахеит, ахгы аманжет аманы иаакә-
леит. Нас абас астал икәгылар атахушәа, аеариашан,
ишәеиуаз, Аладахьтәи инапсыргәйтқәа рыбжьара,
мчык иннакылазшәа, ицыцза иаатгылт. Абри ашьтахь
ганла атцәы иахартцазшәа, са сышка иаахбыкьын, ашь-
шыхәа атәира иналагеит, хыхьтәи ахгы насеианархеит.
Зыхәтцәы жәпа әеижьза ишны ифәу абзарбзан ахы ун-
тапшыр еипш, агәыцә тылашыцааза сынтапшит... Уи ате-
лекамера, ма афотокамера, аобиектив иеипшын. Аха уи
иакәроу аобиектив са исымбацт, иахамбац иагьакоуп, аха.

Уажә сахьазхәыцуа, абри напылакатцара шыашәын,
астал иаласаз атрубка итыргон, иахьа атцарадырраә
аплазма хәа изышытоу, афымч дузза змоу, афы кәымпыл
акәын хәа сгәы иаанагоит. Арт Атцарауаа Дуззақәа сыз-
хәапшуаз уи иахьыртахыз иргон, иртахыз адыркәтцон. Са
стәала, урт рнапсыргәйтқәагьы иахзымдыруа мхылдыз
мчык рыман. Дара ахьыфәнагылаз, сәашьом хәа сгәы иаа-
нагоит, апсабара иаабац атдасқәа даеакала икан. Иара ала-
шара ахатагьы оумашәа ахы мәапнагон. Хәрт ишаадыруа,
ашәахәа анаклак, иоухацыпхьаза, инаскьацыпхьаза аеар-
тбаауеит, ишәпахоит, аха шыашәы иахылтцуаз ашәахәқәа
аухацыпхьаза ипахон, икьафны иаафәхтәон. Шыашәы, ап-
лазма, афымч антәдырчлак, ацәа еитцнахуан, акәыц ау-
қәа, агәырқәа, азазқәа иреипшны иалхәхәо иканатцон,
ианазпымжәалак, иаакәыршан кәап-кәап еитцнахәон,
абарт ашәахәацқәа реипш иалхәхәо икалон. Ақәта-цәа урт
акәацқәа ркны иаха икәадазар акәхарын. Аплазма афнут-
кәтәи атагәгәара иацлар, ашәахәақәагьы иаха иоухон.

Уи иазаауазеи, саланагалт, ус ани ицәаз ашәахәа еи-
таакит. Атрубка акынтәи даеа шәахәа пак иаха иаазыла-
шан, илткьан, Аладахьтәи иармарахь ала илаивкьан, уи

аенаманадеит. Аѡбагы, ишысхѡахѡу еипш, сахѡоуп
иахѡ. Нас сахѡышьтаз асигнал-импульс ааит: «Арахъ
аапшра калом, ула акѡга!!..» хѡа. Аха сара сылапш акѡгара
сахѡццакѡамызт, исыкѡкыз «абзарбзан» ахѡтѡы хтѡаха
иканатѡоз збарц стахын. Убри аамтазы астал акны атруб-
ка аакаччан, уахъ сылапш накѡнагеит. Иагѡаагѡастеит
Аладахѡтѡи инапкѡа ааушьтны ишьтахѡка иртрысны ихы
дышнахаз, аха инапкѡа итѡегъ иааимытхан, мацк итѡегъ
даарызѡахан, инапсыргѡытѡакѡа аартны напыла-шьа-
шѡры иакѡкны икын. Аѡадахѡтѡи иарма напала астал
агѡежъ атѡака иахѡикыз инаѡѡакѡа иаха инадиргѡгѡалт,
иарма шѡапгы аакѡацеит.

Убри аѡыза лашарак хѡа схы илакѡычѡеит, «абзарб-
зан» акѡхап «ихысыз», тѡака ахѡыц каршѡзар изумбарыз.
Сылаѡѡакѡа неикѡпсан, ирыцраз амѡашоурагы нхѡы-
тѡабейт, саргы хыѡѡхѡыццыпхѡаза афымчгы ааснырит.
Зыкъ телла схы иаркны афымѡа ааргазшѡа акѡын ишыказ.

Уаха акгы сгѡалашѡом, сдырѡеит...

Уажѡ сахѡахѡапшуа, иахѡылапшу, ани хара иаадыруа
Кѡырса(м) егы хѡа маѡара акѡымкѡа, тѡарадырра дуззала
иахѡылапшхѡу, хѡызшѡо, хѡѡиашѡа зѡо, мчык ѡѡоуп.

Иѡѡасшьартѡ икалейт Аладахѡтѡигы Аѡадахѡтѡи-
гы абри абас икадырчѡаз алашара дара иахѡыргѡы-
дымпхалаз. Ашѡахѡакѡа зегъ сышѡка иѡеит. Астал ахѡта
аѡынтѡигы ашѡахѡакѡа ааит. Атѡыхѡтѡан сымѡашѡахѡа
игѡастеит, астал иахарѡѡума ухѡаратѡы, икѡаза уалѡшуа
пластмассатѡ колпаку цилиндру аушѡакѡ ак шаахагы-
лаз. Уи хыхъ атѡуан акынза изыѡѡѡоу, убри иатѡарсызу
ма иатѡакѡысуазу агѡатара цѡѡа сахѡымзеит. Мамзар-
гы уаанза астал иахарѡаны иахѡыкѡгылаз тѡака анап-
кылдарта аманы улапш итѡамшѡо иѡазаргы калон – ус
раѡѡак ииашамхар хѡа сгѡы иаанагоит, аха Алашара
гѡгѡала иансыкѡычѡаз аламталаз уи гѡастеит, уаан-
загы, Аладахѡтѡи астал наѡ мратѡашѡарахѡтѡи аган ахъ
даниас, игѡиѡаннны тѡака шѡашѡы дахѡапшуа, инап-
сыргѡытѡакѡагы шадиргѡгѡалаз збейт. Ус зыѡаитѡоз

шьашәы алашьтихырц, дѡахарц азы акѡап, инапсыр-
гәытцакѡагы аазышкѡакѡахеит иахьадыгѡгѡалаз азы,
уиоуп аиҳарак иара ацилиндрагы сзырбаз... Сгѡанала,
астол иахарцаны, иахаргылан икатцаз уи ацилиндр-
атруба ду напыла-шьашәры аиуреи, уи ахәынчареи
(атакреи), нас иара абжьареи, ахархәареи рзы акаме-
ра (чыда) акәын, уи адагы напыла-шьашәры ткѡацыр,
ипжәар – ацилиндр-камера «страховкагы» рзыканатцон,
афыцагы ахьчон, иара саргы сахьчон...

Агәра ганы сыкоуп схы иантаз хца ма хә-минутк
рыла схәычаахыстѡи аинформация зегь тганы дара рахь
ишиаргаз, акы ишаныртцаз. Схәычаахыс сыхшыбаѡ акны
мачк иаазыхьантоума схәаратѡи тыц хәычзак сныруан,
аҳаирплан «аиашьыкь еикѡатѡа» хәа иарто аказшьала
акѡап, убас ак тан, убрантѡ акәын аргамаду аинформа-
ция анырхуазшѡа, ицозшѡа ахьызбогы. Мачхәума уи иа-
нылашаз: сызхашьа, схәыцшьа, сзыниахьоу, сыѡнуткѡа
кыр сѡалан иомагаха ицѡалацсны итатѡаны, уи кыр апса-
хуазма, еицанакуазма зхәаз иеипш... Апенцьыр садгылан
дара срыхѡацшуашѡа аныкартцозгы ыкан – сыхдырра
еитаргон. Амала уи афыза исахѡаны акәын ишысдыр-
боз... Абас еипш икоу аелектроникатѡ техника хаас гыз-
мал Адгьыл акны мышкы зны, шьта омакгы бжьахом,
ианыкала, ауаа хәашгашхар ирцыхашәар, рыцхарахоит,
икѡеибахгахоит, кѡыш дуқѡак акѡымшәар...

«Аинтервиу» ансыртѡз атдыхѡтѡан даѡа зтѡааракгы
сгѡи иаатаскын, аха «Азтѡарақѡа амхуп!» хәа са
сцаанза атак ааит. Саргы уаха акгы сазымтѡаит, са-
гьамыхѡеит. Аха Апсшѡа тѡаалатѡуп, уѡазкызааит хәа
ирхәаз рылапш шахыз, иагышахылоз ааснырит... Дара
изѡыз русура, роперация иакѡымтѡзакѡа акәын сыз-
тѡарақѡа ртак шаарышьтуаз. Аѡадахьтѡи иакәын са
стѡала атакқѡа аазышьтуаз, Аладахьтѡи шьашәы илапш
аакѡигомызт, уи даѡын.

Уажѡ схәыцуеит абарт Атѡарауаа Дуззакѡа ажѡытѡуаа
арахѡыхѡ(а) ма арагѡашь(а) хәа изышьтѡаз иакѡтѡаны аб-

ра истааны игылаз абас рымаза ду, зегь акөымзаргы, зысдырбазеи хәа. Ус сгөы иаанагоит, саргы сахыкәиаз, абарт избо дара ракәу-ракәму изустцәақәоу еилыскаап хәа «аңышәара», «аексперемент» ишшәасхәахьоу еиңш, рзыкастцеит. Адгьыл акны «анышәаңшь иалхны» жәытә-зан зны иршаз ауафы дымшәазакәа абас ахыкәаитцаз ргәацхазар акәхап... иудыруазеи...

...Санааңш арфыхагасаат аа-минутк фба рахь аус ауан. Сара хцаны еихагылаз аоны ахцатәи аихагыла акварти-раф сыштан, Акәатәи амфачаца ду, атрасса 60, ауада 8 адрес ала. Са сыда уафгы дыкәмызт. Усгы схала сакәын иахыз.

Соагылан, апенцъыр снадгылан иаасыртит – азэггы дзымбеит. Спенцъыр атцака автотрасса ииагоуп, уиггы тацәын. Иааихутцәар, амашынакәа рзы адәхәыңш чаца ыкоуп – уакагы итыкка икан. Анахь Амшын Еикәа кказа схыңшылон, аха ишырхәо еиңш, икьаланггы нышык хымызт. Иахьабалак икоу хәыхәкгы цыруамызт, кәраанкгы ахабар абакоу. Цыскгы ашәа ахәалон, иааңны-ипхны еилымхкәа, асаат хәба-фба рзы иалагон – мшшьара канатцеит. Икәрыпхаа ател икәтәалоз ажәтцарақәагы ыкәмызт. Уахи-ени еилымхыкәа, агыгәхәа еилоу, сыфны аган акны игылоу амилиция ахыбракынтә пиоу зхәара азәы ибжыггы гомызт.

Сеааилахәан сфалбааит. Иагьа сеимдазаргы, Атцарауаа Дуззақәа рыпрыга апраал хыгьежъаа акынтә шытамтак сымбеит. Акызатцәык, атрасса хыцъара ганха гәгәала еикәыччан. Уанзагы ус иказу уи шыта издыруада, аха. Цшьбака метра апенцъыр инацәыхараны, гыдрала афбатәи аихагыла инаараны, афымцамч мфанызгоз ателқәа хәба ииаган иган, 380 вольт алшара рыманы. Анацәалбеит, урт злааз рыпраал абарт ател мцацшықәа ирыкәгылаха-разу хәа саахәыңт.

Аа-минутк фба рахь... Илашацәазами аамта аастгәахәын, лассы сыфхалан, аңыба-саат егы ауадаф икәын,

снахэацшит. Уи асаат быжьба снарбон. Арт ассааткгы иб-зианы аус руан, еикэшэангы ицон, ас еипзыркъазеи хэа азныказ сгэы иаанагеит. Насоуп саназхэыц «сандырцэа» инаркны арфыхага-саат ныркылазар калап хэа. Дара анца акэу, даеа цытк антцы акэу аусура иалагон.

Сангылатцэка ауадаф алашара асыркып схэеит, аха уигыы ыкамызт.

Ари ас салалан изысхэо, ихтхэаам, икалатцэказ, избаз акоюп. Ас еипш икоу атцаара, азхэыцра атахуп. Уиаахыс итцазеи, аха ари азэггы иасымхэацыт, сыгэра рымгар хэа сшэон. Иара уажэггы ибжьасыжькэаз ыкоюп... Хбызшэа астцэка амаза дуззакэа, агэыргъафхэашакэа хзалатцэахны ишыкатцаз сыздыруамызт!.. Хааидгылан иара хмырзыр – хар хамам, иану хзеилкаар – хабзиоуп, уигыы-уигыы ан-халша – зынза хабзиахоит, мамзар – уажэтэиаз арт ацсам-хеит хэа хадхьазахоит... Меигзарахдагы аамта хамамзар калап...

Иара сызфэу ахтыс калеит 1981 шыкэса рашэара мза (иун) 21 азы Очамчыра акалакь агэтаны.

Краамта, жэашыкэса егъаарыгымхо, исхэомызт сара абри избаз амаза ду азбахэ. Ёнак Рытца сшыказ, схи ахынкыдыстцаз сылацэа нтааит. Усоуп сшыкоу, саапсаны саныкоу, хэба, жэаба... минут хэа «иныкэыргылан» сыла-цэа ааихышыны нас саапшуеит... Изхысхэаауа, ацэа са-нынтанагала, быргк цсуаматэа шкэакэала деилахэаны, даасыдгылт. Сахыхэацшуа Чатцэ Чагэ иоуп, ипатца ифам, аха уи еснагь иныкэигомизт, ица Леуарса ус сеихэахьан, иаасгэалашэеит.

– Са сзааз суазтцаарцоуп, убаскан убри амаза ду иу-баз, ишубаз, атцыхэтэа иуархэаз азэггы изиоумхэацзеи? – ихэан, днасазтцааит.

– Ихарымтцар хэа сшэеит, исхыччарахэагы... – схэеит.

– Ари Адунеи ду, Акахэ ду шэа шэеипш иагъаф ыкэуп, иагъаф ахылапшуеит, иубаз, ишубаз, иуархэаз хэа! Иузеи-цэахаргы ха иаабап, Апсны иазеигьуп, умцшын! – ихэан, ифэынеихеит.

– Чагә, уангыли, абырсаатк! Чагә, Чагә!.. – хәа сыбжыы саанарпшит. Аҳацакь шкәакәа сыбга адтдан скыдиаалан.

Абри ашьтахь азәы сиязтааит, абасоуп, абри цъара искыпцхьыр шцакалари хәа. Иукыпцхьыр ухы италоит... – ихәеит иара. Аха, мчыбжык иахымгакәа, искыпцхьит. Иахьа схы шыкоу атәы уи нас уашьтан ишәзеитасхәап...

Уажәазы ишәасхәо абриакароуп, абзиара шәзыкалааит!

IV

АСАСИ

АСАСДКЫЛАРЕИ

ШӘАРА ИШӘЦЫРХАГАМ, САРА СГӘЫ ИАХӘОИТ

Чатә Чагә игәы баацсхеит. Убас еипш игәы баацсхеит, итынхацәа еизаны идтәалан, дзаламтцыр хәа ишәон. Аха Чагә гәгәак иакәын, ичымазара даиааин, хәычы-хәычла далтцуа, хар имамкәан дҕкалеит.

Чагә ифны, ацсуа фнатаф ишацу еипш, арыжәтә бзиа еснагь иҕан, абри аҕынтә афьжәцәагьы агхомызт. Атцыхәтәан Чагә хар имамкәа даныҕкала, ачымазаф дыҕоуп, чмазафбара хәаит хәа афьтцга усгьы ирыман, арыжәтә бзиа избоз лассы-ласс абрахь инеиуа иалагеит.

Җнак зны абас инеиз шыоуки рызхара аныржә, рцамтаз ачымазаф агәабзиара уоуааит хәа ишхәатәыз ргәа-лашәеит. Аууы рыхга Чагә дахьышһтаз иныфналеит, аха иара дабакоу, дубар даахә. Данырымба, изфыртуа иалагеит.

– Еи, Чагә, уабакоу?

– Уабаци, мшәан?!

– Ара сыҕоуп! Арахь шәааи зегьы!.. – ибжьы аагеит Чагә.

Абжьы ахьгаз инеизар... афцара иныфнагылеит. Уаҕа, ахацшыақәа дрылағта, иҕәақатқаз ацәартағә аҕны дышһтан Чагә.

– Чагәхеит, ара узышһтоу иауазеи? Ароума ачымазаф иахьытһу?! – иазтааит.

– Арахь сзиас, зчыххь згаша сысасцәа, шәаргьы саргьы хзы иаҕа иманшәалоуп азоуп! – ихәеит Чагә. – Шәдәықә-ламтаз сымбакәа шәшымцоз усгьы издыруан, фынтә ус шәыстома, схацшыақәагьы саргьы хәжәбап, схәан... Шәара ишәцырхагам, сара, ачымазаф, сгәы иахәоит!

АЗЫ СЫТЦАЛААНЗА СГЫЛАЗОМ!

Чатцә Чагә Агәбааду дыкан. Амфәан дхынхәны да-
хьаауаз амла данакы, ацсуарафәы ишафү еипш, зык
снахәап, мазеик ыказаргы мап сцәырымкып игәахәын,
Ткәарчал фәнатак афны днымфәахытцит.

Апшәма дыкамызт. Апшәмапхәыс, дшеипшызгы, лы-
сас акризцәыргара атыпан, цәажәараха дыхталкит. Уи
зчеицбыка бзиамыз дреиуазаарын. Чагәгы икалцо збап
акрыцәырылгозар хәа, дымцакәа дтәан.

Апшәмапхәыс лысас ус аламала ицоз шиакәмыз аныл-
ба, ахышә дындәылцшын:

– Апстхәакәа еизоит, қәак амуандаз! Ақәа анау, ацха
агоит, афнынзагы шәызцом, – лхәеит.

Чагәгы ахышә дындәылцшын, атакс ус налехәеит:

– Хәи, апсра саундаз, заа бнапшырауааз! Ашхә ақәа-
ршафы гәгәа аузаап, ацхагы агахәеит, азы хытцынгы
абрахь имаауа икам. Сашьырц сыказар, абра сашьгәы-
шьяаит, азы сытцалаанза сгылазом!

АКӘАКӘА ИКЫЛСИТ

Аифызцәа Чатцә Чагәи Ашәы Тамшыгыәи Баслахә
ақытан Камчыч хәа азәы ифәната инеизаап. Апшә-
ма дыкамызт, апшәмапхәыс ачеицбыка иазрыцхаз азә
лакәзаарын, абыста хышәашәеи ахыртцәи азы алатәан,
ирымтцалыргылеит, ишцардырри хәа лгәы иаанаган.

– Уара, Тамшыгыә, – ихәан, ифыза днеизыцшит Чагә,
аишәа иахьахатәаз даалацәкәын.

– Ыы?

– Уара, уара уганахь убрахь ақәа амузеи аабыкьа?..

– Зынза атәыла мбгеи, Чагә! – ихәеит Тамшыгыә.

– Ди, бхаргэамтцит, аха абрахьггы иауу ақәа, Баслахә ақәақәа ас иаздырамызт, аха?.. – аңшәмапхәысггы длаз-
тцааит Чагә.

– Иацынтәиашарак ишауаз иамуаз, зынза ақәаршәы еимагылан иауаң, ипжәаша!..

– Ус ак шыкалаз ҫашьом, – ихәеит Чагә, ахартцәы зныз ицъам имхатцә ланшьыла-ҫаншьыло. – Зынза ипжәазар акәхап, умбои, Тамшьыгә, ажә ақәақәа иазнымкылазт икылсын, ахшггы азы алалеит!..

ГАХӘ ИЗХАРА ИФЕИТ, ЧАГӘ КАКАЛ ИКИТ

Г ахә бзиа дыкан. Арахә иман, ашәахә иман, ихьатә кәасқьа ықәпраа ицон, ихәажәа цацха, зығены икар-
тцаз аены еипш, еиқәцаб игылан; ибора, инаныра, иоцара зхәаз еипш, аамыстак дзимацлабрыз. Аха абас дшықазггы зхарамфа хәа инытцакны изырхәон. Избан ухәар, крыфа-
ра дантәоз, аиқәтца рацәашьаны, аҫахра дадтәалон. Са-
сык днеирггы, убас акәын ишықайтцоз. Ажәакала, ибеиа-
хацыпхьаза иаха икачбеихоз ауаа дреиуан.

‘Енак зны Чатцә Чагәи Қап Тачиеи абра Гахә ионы ин-
еыжәтцит.

Гахәггы апсауараҫ иапу каимтцар калозма, инеиз рхәы аадырхиан инадыртәеит. Идыртәеит, аха аңшәмапхәыс, лхатца акачбеира иҫылтцаахьазар акәхарын, аҫахра-
қәа роуп ирымтцалыргыла. Ашәсақәаггы, итцаҫа-тцаҫаза, рыццхьаза ҫба-ҫба са ракәын асаан ианыз, ақәйдггы рмач-мачны иантәалан. Абарт рылоуп леишәа злалырц-
шазггы.

Абарт реипш еихбаала инхоз абас еипш рыкачбеира ргәы иамыхәеит инеиз.

Акрыфаны ианыҫагылоз Чагә, ихәмаршьала, ихазы ихәошәа, идуны ус ҫааитит:

– Гахә изхара ифеит, Чагә какал икит!

Тачиаггы даамхаччеит.

САРА СЫЦСЫЗААП!..

Чагə сасра цхəyseибак дылтааит. Амлагы дакуан.
Ацхəyseiba деипшмызт азы, лкəарт затəы нка-
гəаны асас изылшьит.

Чагə акрыфан дцаразы дахындəылтцыз, акəчарақəа
ейтымха, еибархьусууа иахьтəаз илапш нарыкəшəеит.

– Хаи, сара сыцсызаап!.. – ихəеит иара, икəлаз еилкааны.

– Ишца, цьушьт, анцəа ишəкəырхуп! – иаацбалшьеит
ацхəyseiba. – Зибнака...

– Сышцапсым, акəчарақəа Чагə-сагə, Чагə-сагə, Чагə-
сагə... хəа сыртəыуеит!.. – атак налитеит Чагə.

Ашьтахь Чагə абри ацхəyseiba ацьмахьақəа фба
лзааитиит.

АЛА АЦЫХƏА АМЦ АХƏОМ РХƏОН, АХА...

Чатə Чагəи Чан Кəагəи зеипш уск атцыхəала Уачам-
чырантəи қытак ахь еиццон.

– Крахфар цəгəамызт, – ихəеит Кəагə, – уааи, цьара
хныдгылап!

– Крыфазаргы цəгəам, – ихəеит Чагəгы, – аха, икəлаз
умбои: хəхьнеиуа мазеи ыкəмзар, акрура иалагап, хара уиа-
кара хзыпшзом, крымфакəа ус хцар, апшəма игəы иалсуеит.

Абас еицəажəо ақыта апшьан инеиуан, фны каиматк
ашта инавалеит. Ианынапш, афны ашə цəывтцрааны
икоуп, ла дукгы ашəхымс ахы ыкəтцаны нак ифнапшуа,
ашьапкəа атцапсаны фыцха ихəхəаза ишьтоуп, атцыхəа қа-
мыз уажəы-уажə иршəшəо, игəыбзыцны ишьтанақшоит.

– Уцши, – ихəеит Чагə, – ала ашə илатəаны итцыхəа-
ршəшəоит, хымпада абра амазеи ыкоуп, уааи, хнеип,
хəхьхəуам!

Чагəи Кəагəи агəашə акны инеыжəтцит. Ала дуггы реи-
шуа дара рахь афəанахеит.

Иахыглаз ианынапш, ашә ахыцәывттрааз хатцак ицәаа-
ра аафнырбааит, аха нас аенатцәахит. Даргы рыбжьы на-
дырган, апшәма дааиуазар хәа, ицшны иаагылт. Атцыхә-
тәан апшәмацхәыс ддәылтцны даарцылан, ишапу еипш,
афныка иналцхьеит.

Асасцәа афны ианыныфнала, ажьтцаази афәыди рыффы
лаха-лахауа рцынтца интасит, аха астал ыкәкка икан,
икәхан икәыршәыз хәаша дук атәы умхәозар. Икалаз уи
ауп, акрыфара ишафыз, асасцәа рыхтыгәлеит. Апшәма
иепхьеикит, апшәмацхәыс лоуп ирцыла.

– Саб, цсатә бзиа Абрагь, иихәоз иашазамзаарын,
Кәагә... – ихәеит Чагә, ианаатәа.

– Избан?! – дтцааит апшәмацхәыс, асас ицәажәашәа
цъашьо.

– Изхухәааи?.. – ихәеит Кәагәгы.

– Изхысхәауаз уи ауп, – дналагеит Чагә, – саб ус
ихәон. «Дад, ала ашәхымс илатәан итцхәаршәшәо убар,
уи иаанаго апшәмацәа акрыфара иафуп ауп. Убаскан,
мфакы ушыкәу амла уакны указар, унеи упхамшьакәан
убрахь, акруфартцап, акрудыржәып... Уцсы анеитоуклакь,
умфакы инацутцап. Аехәжәара уафы анарха инатом...»
– хәа, абас ихәон. Уажәы ара, ицьюушьаша, ашәгы убас
ицәывттраан икан, алагы убас ашәхымс илатәан иф-
напшуа итцхәаршәшәон, арахь апшәмацәа акрыфара иаф-
замзаарын... хажьазаап, ала атцыхәа амц ахәом рхәон,
аха... – ихәан, астал ахәаша нафк иныкәиршәеит.

Асасдкылара атцас еилазгаз апшәма качбеикәа абас
Чагә ирпхашьеит.

ХӘФЫК ХАКАН, АХА...

Енак зны Чагә Агәыбедыиантә афныка даауан. Ам-
фәан акы снацхап анигәахә, даамфәахытцын наскыа
иидыруаз азәы ифнацәа днеит.

Чагә дахънеиз апшәма дыкамызт, шәарыцара дцазаап. Апшәмапхәыс, арымзаа кәты ашта ишылзыкәызгы, акәтагыкәа лжәын ахәаса кәаха рытцатәаны лысас им-
талтцит.

Акәаха убриакара итцәйтцәын, изымчхакәа афара дакәытцит Чагә. Нас:

– Хәфык аишыцәа хакан, аха... – ихәан, даацәажәеит.

– Изхышәхәаазеи?.. – дтцааит апшәмапхәыс.

– Хәфык аишыцәа хакәгәышьян, аха руазәк акәаха тцә-
тцәы дашьян дыцсит... – ихәеит Чагә. Нас ашта ыкәыртәаа
акәыткәа ахыкәыз ирылагылаз арбагы ика кәцшы дуқәа
рышка дындәылцшы, лацшыла апшәмапхәыс илыр-
бо, ибшыргы ауан аанарго, инацитцит: – Даеазә сасра
дахънеиз, абни иакараз арбагык дафеит.

АК СЫЗЖӘЫ, ЕГЫИ СЫЗЗЫ!

Ишырхәо еипш, асас бзиа быжъ-насыпк ицуп,
быжъ-насыпцдарак узаазго азәгы дубап, аха... Ус
икоу дсасзам, дыцънышуп – ацънышкәагы реырфашьян
сасра ианцо ыками... Нас хәпшәымацәоуп хәа иамаркуа
егыиуа...

Апшәма бзиагы дфашьязом. Ацъыктцәатцәа ада акгы
имамзаргы, убри ацәыргашья дакәшәоит, инапы икәыр-
гылан, илакта ччо дупылоит. Ари уажә ижәбама.

Аха икахуп убас, рлакта шпаччои хәа ззырхәарц зтаху
апшәмацәа, арахь рлакта арччара дара иртахзамкәа. Убас
иказ апшәмапхәыс лыкны исасра неигеит Чатцә Чагәгы.
Амлагы дакуан.

Апшәмапхәыс акәты лкын, ирфәыжуа абжы лыргеит,
еиталыргеит акы илцәагазшәа кәтцаны, асас ишпәсиршь-
ри хәа. Аха Чагә акгы имахәазозшәа җымтзакәа дтәан.

Лысас җымтзозшәа анылба, апшәмапхәыс гызмал дне-
ин днаидгылан, лыкәтгы лкуп, диазтцааит:

– Сызкәыхшаша сысас, ишцоутаху: изны акәу, ижәны акәү?... – хәа; ибымшыын, иоушът хәа ихәап хәа лгәы иаа-нагеит.

– Баналагах, усгыы ибугәышьом, ак жәы, егыи амца иеҳәатданы хаа-хаа исыззы!.. – ихәеит Чагә.

Асас дзыхәоз коумтдар цхашьаран, адшәмапхәыс гыз-мал Ө-кәтык лшьыр акәхеит.

АГӘХАШТРА

Чатә Чагә абыста цха ашәырфа алатданы бзиа ибон. Ари афыза афатә, адсынтр ду уафы изто, изта-хымда!

Мархьаул ақытан усқан зегыи адсацәан, афьцынхацәа уи аамтаз уа икәмызт, абра сасра цъара днеит Чатә Чагә.

Адшәмапхәыс абыста изылуит, аха ашәсақәа ҫба затәык изакәылтцазгыи лыртцагацәеит.

– Сыцсра шәымбеи, сеипкьамта шәакәшәеит... – лхәеит лара.

Чагә акрахьифоз даныҫапш, иҫапхьа нактәирахь хыхь икыдкнахалаз ахәырта илапш наахеит. Абри ина-қәыршәаны, цас иканатцазшәа, адгьыл тдысит. Ацацха ат-зы анаатрыс, ахәырта лкынкьан тцака инкаҳаит, ахҫагыи лахкьан ашәхаҫақәа итаз кәыркәыруа иааҫналеит.

– Иаууеи... – ҫааитит Чагә, ашәхаҫақәа дрыхәапшуа, – баргыи са сеипш агәхаштра бымазаап!.. Анцәагыи ибеит.

АРБАҒЫ АШЬАЛИ

Уачамчыраа асасдкылараз иузырцьом, аха зегыи ауеипшыху.

Абас иахьыказ цъара Чагә ахь-мышк изцәырыргеит. Абри аамтаз адшәмапхәыс ларбагықәа руакы ашәхымс иныкәгылан, асас аишәа дахьахатәаз ахы наиқәкны, аб-жыи цдарыхәтцәаза, ишалшоз ҫаанатит.

– Унан, уқапшыза узны хасас уимтцоушәа уқандаз, иш-цаунааларыз!.. Қшышы! – лхәан, ларбағь днатқаьейт ацшәмапцхәыс.

– Итабуп, сызтахызгьы ба бакәзаарын!.. – ихәейт Чагә атакс. – Абри баргьы иацы Тар Еқәып идәқбан акны избаз ашьалкас ду ааган бкәакә иқәыршәзар, зақа ибнааларыз!..

АРХНЫШЬНА КЪАҢ

Енак зны Чагә ҫнартак акны дахьнейз ацәажәара бзиа избоз ацшәмапцхәыск дықан. Уи акыр дцәажәейт-дцәажәейт, аха лысас данымца, ацсуа тцас илыд-натцоз калымтцаргьы ауамызт, ахьурзы кналҳайт. Ик-налҳайт, аха ихаракны, амцабз аарла ачуан иатцасыртә еипш. Асас дыццакуазар, ари калаанза угьы дыпшрым хәа лгәы иаанагейт.

Ус иагьыкалейт.

Чагә дшыпшыз игәы анцтәа, дцаразы дҫагылейт. Ашә-хымс акынза днеихьан, даахьахәын:

– Ди, Гәып саннеилак, сыцшәмапцхәыс рыхнышьнак лымоуп, хамтас ибзаастуейт, – ихәан, даацәажәейт.

– Унан, иаызуазеи упцхәыс лырхнышьна!.. – ицбалшьейт ацшәмапцхәыс.

– Уи иаха иаууп, амца иахакнабхауа ахьурзқәа ланар-кәлап... Ари шәа шәтәы къаҫзаап!.. – ихәейт.

АГӘНАҢА ЕИҪШАНЫ

Цатцә Чагә Атышаду инхоз Кәакә хәа азәы иҫны дне-ит.

Атаца, аҫнарта бзиа иалтцыз азә шлакәыз ҫашьомызт, даагьагьан, иаразнак ахьурзы кейкейуа икналҳайт. Чагә-

ггы, нас апсуараф ишапу еипш, амла дшакуазггы, иаҭа-хым егым хәа, ажәаҕынтә даацәажәеит.

– Баша икнабымхагәышьан, нан, бымбои, хасас иихәо!
– ҕаалтит деигзаны анхәа гызмал. Нас Чагә дахьтәаз лхы наикәылкын, хырқиагас: – Амла уакуаны иумхәозар, умгәа агәнаха уара иукәшәагәышьааит!.. – лхәеит.

– Схала исықәшәарггы иабаргәузеи, аха акырзуаз илызмырузи сареи еиошаны ихәқәшәааит! – аҭакс ина-леихәеит Чагә.

УНАРЦӘ БЗИАХААИТ, БИДАҢ!

Атара ақытан инхоз анхаф нага Кәытцныи БидаҢ зәырфы дырдыруан. Иқәра ыфаны иахрат ахь дан-ца, аиныхра ду кәртцеит.

Аены ацбар рацәан. Чатцә Чагәггы абра дыкан. Еитцхәан игылаз ашьаца ду итцақь азна ауаа тәан. Аҭакарггы ка-цеиуан.

Афи атакари анырзеилала ирылсызар акәхап, ашьа-цаҕы итәаз шыоукы иахырқьацәаны рыбжьы духо иала-геит, ажәа ааимаркырггы цәгәа ирымбо аҕынза инеит. Ускан апсраҕы, ма апсхәраҕы афымцхә ыжәны урбар иу-хыччон, пхашьара дуун. Уажәыгь икоуп ари атас, аха ус-кан иаха игәгәан.

Зыбжьы дуцәахаз рыбжьқәа анымлакә игәамцхазт, шәнеишь-шәааишь хәа зархәоз Бытә Шьяаби Кәытцныи Кәакәанеи ахыватәаз, урт уатәқәан, азырора кәртцарцаз рлымха интеихәеит Чагә. Нас, ианаатынчраха, иатцәца аашьтыхны дфәгылан, зеггы ирахаратәы дааныхәеит:

– Уцсы антазггы учеицьыкауафын, ауаа афы иоур-шыуан, уажәы, унарцә ахь уанцаггы, зынза уаарылгазеит, уахрат бзиахааит, БидаҢ!

ЧАГӘ ИСАСЦӘА

Апрынц Ольденбургски Чатцә Чагә днапхьаны ҳам-тас хәа аграммафон иитеит. Ари аныкала иара апрынц иеыуардын, ифаетон ала Чагә Гәдоутәка данаа ашьтахь ауп.

Чагә иоуз ахамта аашьтыхны ионыка Гәыпқа игеит. Уа дахьнеиз иааирхиан ахәара иналаиргеит. Иахәон, аха ишпәхәоз, зеипш рмахац ашәа бзиақәа, уафцсы ишизым-хәара еипш!

Абас ашәақәа шахәоз, аштафы ала ду ашра иалагеит. Иамахацыз атәым быжьқәа анаха ашра иалагазар акә-хап игәахәт Чагә, аха азәы ишиеишуаз акара анидыр, дындәылтцит. Днапшызар, игәыла беиа качбеи Хапара, данаргәакуаз ашьтәа изымтаз, нахьхьи ашта агәашә дкәацәза дадгылоуп, арахь дызталом, ала дацәшәоит.

– Чагә, изустцәада иутоу, иабантәаи арт асасцәа?! Уааи хәа соухәар, сгәылоуп, асасцәа рыматц аура атахуп, сумыцхраауаз!.. – ихәеит Хапара. Уи фы тцәыцаки зыс-жьыки цәгьа ибомызт, урт ракәын дзышьтаз; ақытан асасцәа ахьааилак ихы ақәиршәон.

– Закәу удыруама, Хапара, ушыстахытцәкьаз узбеит!.. – ихәеит Чагә. – Икоутцаша убриоуп: асасцәа дахьқәа стоуп, харатәқәоуп. Убарт рыгәта абазак, ашәуакгы дыкоуп, Ашәынтәи. Ибзиангы уидыруеит, ушка днеирцгы ита-хуп... – Чагә ари ихәон Хапара ашәуа уакы дышимаз дырны.

– Хатажәыкәа иакәхарушь, даазгазеи?! – ицәеишьеит Хапара.

– Усоуп хәа сыкоуп ишихьзу... Хара хтасқәа умдыруеи, Хапара, уцаны, умцшыкәа, ани зны исумырхәхаз хын-хьаа уцма-шьтәа бзиа шьы, хә-пхалк зкуа иумоу иреигьу ухапшьа мгәлығ хыртла. Нас уааины инапхь... Уи ани ууа ашәуа изгы гәадуроуп, дахьнеиуа хатыр шықәырцаз, икартаз хәа далаехәоит, еилукаауоу!.. Уатәи алафхәа-цәа рыгәта Апснытәи суа Хапара исзыкайтцаз хәа далае-

хәалап. Урт шыта уа укны рацәак рзымжәыр калап, ара иа-сыршыхейт, – ихәеит Чагә, – макъана арахь дара асасцәа рахь уцәырымтыр еигъзар калап, иреигъу уматәа җыцкәа ушәутцароуп. Уеырхианы нас уааи. Ус схәеит хәа, уара ишутаху: утахызар уажә уааи дара рахь, утахызар уашьтан уааи...

Хапара иееилахәамкәа ашәа хәо итәаз асасцәа рахь дцәыртцазма, дыццакуа ионыка иҗынеихейт.

Такә аабжысхъан еипш, зегърыла иееикәыршәа-иеыр-мазеи, иееилахәа-иееилаца Чагә икны дынкылсит Ха-пара качбеи. Алафхәаџ Барганцъеи Мысагъы дыкоуп.

– Ахы, уажәшыта усасцәа рахь ххажьыл! – ихәеит Хапа-ра, Чагә агәашәаҗ данипыла.

– Уаала шыта сысасцәа рахь!.. – ихәеит Чагәгъы. Аҗы-цъагъы еивагыла ашәахәабжы ахыџныџуаз акәасқъахь рҗынархейт.

– Хәи, Чагәхейт, ари ашәа зхәо ашәындыкәра ахыгъежь тәыџа ду зхагылоу закәызеи?! Иабакоу, уара, асасцәа?! – ицъеишыейт Хапара.

– Икалаз уи ауп, Хапара, – ихәеит Чагә, – сысасцәеи сареи аҗы ааимахкын, иансмышәа, абри ашәындыкәра хәычы, аграммифон хәа изышытоу, италаз дубап, иахагы-лоу атәыџа хыргъежь италаз дубап, реырзеит. Уажәы уа итатәаны ашәахәара иаҗуп... Иуқәымҗеиет, Хапара, уаа-иаанза сысасцәа реырзеит. Аха, рцасхәагъы, уаала шыта шәа шәахь, иурмазеиз нхажьуазаргъ рбап!

Ашытахь, алафхәаџцәа ахъеизоз, Чагә исасцәа рызбахә цәырганы Хапара качбеи алаф илырхуан.

АМХАТЦӘ АТЫП

Цатә Чагә мџақы дықәын, данаапса, ицсы неитеи-кразы цшәымартанык днымџахытцит.

Апшәмапхәыс лысас ихәы иагымкәа ицәырылгеит. Аха астал мхатцәк ытцаршәзаарын, иаашьтылхын, ам-

пахышы нахышыны, имызэзэазакаа, ахартцэы зынны асас
изы иқалыргылаз асаан инхылтцеит.

Чагэ амхатцэ зхыршөлаз ахыртцэы даламкысзеит.
Ашөи абыстеи аазирхан, итабуп хәа аххәауа дөагылеит.
Нас амхатцэ аанихын, ичабра нахышышөа иааирыцкьан,
астол атцака иахыгтаршөыз инаган инышьтеитцеит.

Ицъашьо, лыгәгы иаалсны, аха акгы мхәакәа лысас
днеизыцшит апшөмапхәыс.

– Өнатацыпхьаза уахънеилак улацш итцашөо зеггы
тыпк-тыпк рытоуп. Абракагы убас акөхап. Амхатцэ абра
ишьтан, атыц акны ишьтастцеит, – ихәеит.

АМХАТЦЭ ИАЗКУ ДАҢА АЖӘАБЖЬК

Апсуаа жөйтөнәтә аахыс ус рхәоит азы ураанза
Атца гөат хәа. Абри ажәапка имахацкәа даукахыз
Чатцэ Чагәгы. Уи усқан таацәара даламлацызт, цхәызбак
лызбахә иахан, ифыза Плеи²⁵ Шьханыкәеи иареи, усқан
ишапыз еипш, лтәашьа-лгылашьа, лыматцушьа ухәа рба-
разы ицеит.

Уа иахънеиз изышьтазгы дықан. Уи ахшчуан ахьк-
нахаз дахагылан нацәала ахчат хыхны атцәцахь еизыл-
гауа рбеит. Аифызцәа хынхәны афныка ианцоз Чагә ус
даацәажәеит: – Насыц иоуеит уи дзыццо ауафы. Амхатцэ-
тцәкыагы аахәара иқәшәазом...

Аха иара Чагә лара длышьтамлазеит.

АКАРМАЦАР РЫБЖЬЫ

Ашьжымтан шаанза Кәымпыли Кәакәалеи, иша-
шыцылахьаз еипш, атызшөа иалагеит. Урт есы-
шыжь ус акөын, арахә-ашәахә ахьеилдыргоз акы ааи-

²⁵ Ажалакәа дасу ишсеихәаз, жөйтәла, иныжьуп.

марымкыр руамызт. Атызшәа усоуп ишыкоу, знык уа-
налага, нас ахы пытланы идәықәлоит. Ус акәу, анс акәу
– аоны ағьалпал кәлеит.

Апшәмацәа рыбжьқәа андуха, исасны иртәз Чатцә
Чагә даанарцшит. Иаргы, апшәмацәа рказшьа идыруан,
дәагылан иееилеихәан, ашышьыхәа днеин амца дные-
хәатәеит.

Апшәмацәа рыбжьқәа духан ирхаштыз рысас даныр-
ба, асасдыларағ ишацу еипш, иғапха-ғаччо, акгы кам-
лазашәа, иааицәажәеит:

– Макьана ушьтандаз, Чагә!

– Ас заа узгылазеи? – рхәан.

– Акарматцар рыбжьы сарғыхеит, – нареихәеит Чагә. –
Акыс уажәы ирдуны ашәа рхәоит... – хәа усгы нацитцеит.

АПШӘМА ИГӘЫ АСАС ИСААН ИАНУП

Енак зны Чатцә Чагә ицсы неитеикразы бзиа иказ
апшәымартанык днымғахытцит, ашоурагы баа-
псын.

Асас дызтааз апшәмапхәыс лылахь еитыхны ди-
хәамцшит, уара уда ус сымамкәан сыкоушәа лхәарашәа,
быста хьшәашәак ааизхлыршьшьан, азы алатәоу ала-
тәаму узымдырратәы еипш итцағаз иацтәи хартцәык наи-
мталыргылеит.

Чагә ихартцәы днахәапшит. Атцағара адагы, асас иаа-
иатәоумшьаратәы имачны иантәалан. Ари аниба, ицьам
аашьтыхны мацк ианааирнаа, атца кеикеиуа иаапшит. Нас
апшәмапхәыс ихы налыкәикын, ицьам атца лбаратәы, ус
ғааитит:

– «Апшәма игәы асас исаан иануп!..» – абас ихәон саб-
ду Цәабас. Хәи, зака диашаз, цьанат гылартас Анцәа ит!

ЧАГӘ ИҖЫ ШИҖШААЗ

Аз җыбҗа инхоз Маан Кампета цхәыс данааига, Чатә Чагәгы ачара иахәан. Уи абрахь иеы затцә макәтәан дааит. Җы бзиақ акәын иаргыы. Уахыки-енаки фаран-жәран. Ианеилга ашьтахь ауаа рыфныкақәа идәықәлеит, җыла ицоз дубап, шыапыла ицоз дубап.

Чагәгы шыта сцалап игәахәын дандәықәла, иеы абакоу – иказам! Ацшәма иегәара иахьтаз иаатганы, дыхәмарны акәу ииашатцәкьану здырхуада, азәы игеит. Егьырт аеқәа зегьы уа итан, Чагә итәы ахала итытцны цашәа амамызт.

– Ахьымзг згеит, Чагә, уҗапхьа... Аха ацынхәра сара иустоит, акәадырра иаҗуп, уалаца! – ихәеит ацшәма.

Ацшәма абри анихәоз, изахауаз рыгәта Чагә зыгәра имгоз дыкан. Уи иацы, абра Чагә җыла ашта данаатала, акалашәа иеы дахәапшуан.

– Сәы ахьаатигаз атыц акны инаган ианыкаимтца, сызшаз иныс, иахьа абра саб икаитцаз шыкастцә! Са дсархәахьеит ианигоз дызбаз! Мацк сипцеипшуеит, имырхынхәыр, абра икоу ишәахауеит, сара акгы схарам, иааихьша зегьы ихы иахареитәлааит!.. – ихәан, уахагь дрыламцәажәакәа, акәасқьахь дыфхалеит Чагә.

Ари афьза захаз агыч дацәшәан, мазала дцаны, ааигәа ипхьакны имаз, аеы аушьтны аегәарахь датцакьеит. Иаргыы е-кәышк акәын, ихынхәын аегәара иаадгылт...

– Шыта уаб икаитцаз атәы шухәара, Чагә, удин аныс! – даацәажәт ацшәма изыказ алафхәаф Агәхаа Кәаста, Чагә дцаразы данеыжәла.

– Уи уафьцәгьан рхәоит, ииашоума? – дцааит аеы згычыуаз ихата.

– Саб псәта бзиагы чарак акны абас иеы рзан, икәадыр иазкәынтца афныка дцеит, – ихәеит Чагә дпышәырччо, иегьы ишыхәа наирбан агәашәгы дынткьеит.

ЕХӘА ХЫ ИАСУЕИТ

Емхаа Кан шәи җажәа шықәса ихытчуан. Данцсы Еихбаала инхоз ицкәынцәа аиныхра ду картцарц апсыжра аҗхәара цыртәеит. Руа-ртынха рышка ашәац-хәаҗәаҗы дәыкәыртәеит.

Чатә Чәгә Егртака шәацхәара идын, иаргы дыҗәыжәлан дцеит. Уа дахънеиз иахъабалак адырра рытан даналга, атыхәтәанза ихәараны дахъыказ ажәлантәкәа рымзырха агәашә днадгылеит.

Апшәмапхәыс инеиз аеыуаҗ дгәалтан лассы днеипылт. Чәгәгы абас акәгәышьоуп икалаз хәа ашәац налызнеигеит. Абри ашьтахъ, даапсаны дыкамзи, тәыцак азна азы хьшәашәа сзаабгондаз хәа дналыхәеит.

Ажәытә цсыуа тцасла, шәацхәара ицоз ауаҗы дахънеиуаз аҗнаҗәы акәаци ахш-хартцәи ифар икәнагам хәа ипхъазан. Дахънеиуаз изцәырыргаргы, дара рзыхәан ипшзамызт. Абри дакәгәыцит апшәмапхәысгы. Уи ехәаҗык лакәзаарын.

– Аҗыкагы унасымгашази, аха хара атәара рацәак хәы акуам, еснагъ еипш җ-кәтык зны адулац амгәа исызтагылоуп, шыта изхәартәузеи акәымзар, – лхәан, дааехәеит.

Абри лцәажәашьақәа рыла амц дшылжәоз акара идырит Чәгә.

– Хәи, дихеит, ажәлар еицырдыруаз Чырг Қыаламат акәты зны адулац ишузтагыло ашәацхәаҗ дузнеир, иҗамтәкәа думышьтын, апсы изы исабапуп, ихәон. Иахрат бзиахааит, Кан рыцха сабац иоуазар схы сеигзома!.. – ихәан, дынеыжәтцит.

ЧАГӘ ИЦХЫЗ

Мыстаабә Азҗыбжәа дынхон. Чатә Чәгә сасра данитаа, ишилшоз хәтыр икәйтцарц итаххеит. Ипшәмапхәысгы дааццакын, агәгәахәа еикәыз амца ахыруа-чуан наган инахакналхәит.

Чагә, дахьтәазынтә ибартан, ачуан дынтапшызар, апшәмапхәыс дыццакны акәу, цкәа ишылмыгъгъаз аагәеитеит. Атгыгъгъара ана-ара икыдхалан иқан.

– Ауадаф шәаламлан, икнашәымхан! Даара сыццакуеит... Шәгәы иалымсын, аха сзыпшуам. Имазеиу ҳама-мкәа иагъараан иқалахьеит, уи пхашьароума!.. – ддәықәлеит Чагә.

– Унан, акы шәнамыццакәа ҳафнынтәи шәцоитеи?! – илгәампхеит апшәмапхәыс.

– Чагәхеит, асас ґымыртцысы удәықәхтдома?.. Ус шпа-хзууеи, зегъы лассы иқалоит! Хурпхашьома? – ихәеит апшәмагы.

– Ари афыза апхашьара, пхашьарам. Са сыццакуазар, уара иухароузеи! Апхашьара захьзу, сара иацуха сзыниаз ауп...

– Ишпа, цьоушьт?! – ицъеишьеит Мыстаабе.

– Иацуха сасцәақәак афны исызнеит. Апшәмапхәыс ачуан дацклапшны ибзианы иаалызәзәан амца иахакна-налхаит. Сыпшызар, сысасцәа ачуан атапшра иафуп. Саргы сынтапшит, иагъаасцәымґхеит: ачхәар кыдтатала цкәа изәзәамкәа иқан. Асасцәа ари анырба, ҳаццакуеит хәа ицеит. Сара сыпхашьан, схы ахьызгара сыздырамызт, сыпшәмапхәысгы акыр слызгәааит... Аха иагъа ус акәзаргы, сынасып иатданацит, избан ухәар, абри ишәасхәаз пхызлоуп ишызбаз!..

Чагә иажәа даналга, уаха дымпшыкәа бзиала хәа нараҳәан имфәхь дцеит.

Апшәмацәа Чагә ипхыз змааназ амца иахакнаҳаз рчуан ианынтапш еилыркааит.

АИМААТЦЫРШЫ

Арасазыхь Чатцә Чагә иуак дрыман. Иаргы ґенак азны дибарц убрахь дцеит.

Зтынха дызбаз апхәыс дгәыргъатцәа дқалеит, лыцкәын Ғадлачгы афны дықан, лтацагы.

Гьадлач уаф цсыек иакэын. Ипхэыс лхэатэы дацны-
кэон. Ипхэыс лакэзар, ланхэа Камачыч хатыр лыкэылтцо-
мызт, таца хпаран. Ари иахахьан Чатгэ Чагэгы.

Атаца рхэы аалырхиан крыфара инатэеит. Чагэ Ка-
мачыч лхэы днахэапшызар, итцага-тцагаза ф-шэса затцэык
ақэын. Гьадлачи иареи ирымтцаз ус икамызт.

Издыруада уаха уажэазы еипшымкэа, амамзаара акэ-
зар уажэы ари зыхкьаз игэахэын, атзы икыдкнахалаз
ахэырта дназыпшит. Аха уа ашэхафақэа цэыкапшы-цэы-
капшыза итыпшуан.

Чагэ ас аниба, Камачыч лхэы иара иахь даахан, иара
итэы наган иналымтцаиргылеит. Нас атцыршыы еипш
итцагаз ашэсақэа руак аашьтихын, иркытцымытцуа да-
хэапшуа, Гьадлачгы ирбо, ибжыы рдуны, ус дтцааит:

– Уара, Гьадлач, ари гэыцаа ҳаймаазахфы таҳмада За-
хар Арасазыхька данбаиаси?

– Дмиасзеитеи?! – ицэишьеит Гьадлач.

– Нас ара, ас, аймаатцыршыыпқара шэзыртцада?!

Гьадлач дааицрашэан, иагыараан исычхахьазаргь шыта
ибызхоуп аанарго, игэы цжэо ипхэыс дналзыпшит.

ТАГЭ ФЫМЖЭФЫ

Еинышэарак иазкны Аштаду аизара ыкан аены. Аб-
рахь иааит даеа қытақэак ркынтэгы унеишь-уаа-
ишь ҳаа зархэоз абыргцаа.

Иманшэалаханы аус ианалга ашьтахь, ашьоура ацых-
разы еиекааз акомиссиа ахы Чатгэ Чагэи, алафхэаф Кэаста
Хэычи, Тагэ ҳаа Мыдицаки еицны Кэағэаныи Аслан иахь,
уа иааигэаны дынхон, сасра инеиит.

– Ахы, Ҳабиба, соыза Кэағэаныи Аслан ипхэыс бакэзар,
баахзыкэгьежбаа! – ихэеит Чагэ.

Рацэак дадымхалакэа ҫык-бзык иаанагарыз афатэ
ықэтцаны асасеишэа инахалыртэеит Ҳабиба.

– Арыжэтэ азы сгаруп, пхалбжак акароуп инхаз... Арахь апшэма дыкам... Ари ишэыцу, Тагэ, уажэада дмааицт, дсасуп, шэара са стэкэа шэоуп, аха... – лхэан, Чагэи Кэастеи рлымха интылшыт Хабиба, Тагэ иахымахауаз.

– Хьаас икабымтцан, Хабиба, сара ара сыкоуп, уи са избап! – нахихэааит Чагэ.

Кэаста Хэычы д-Кэагэаниан, Аслани иареи еизааигэан. Убри акынтэ атамадарагы иара икэшэеит. Уи рапхьатэи аныхэафа анникила, Тагэ иахь диасит.

Тагэ уафыцэгьамызт, аха арыжэтэ мыцхэы бзиа ибон, зны-зынла иааиатэоумшьартэы еипш дашьуан, зны-зынлагы иишэаф ауькан-чаькан аныкаитцозгы ыкан. Абарткэа иуафара пхастартэуан. Чагэгы уи бзианы идыруан, ус ихэеит:

– Кэаста, уажэы уара уи ыжэны баша Тагэ иахь уиасгэышьоит. Иашоуп, уи ара дсасуп, аха иареи сареи пасаахыс хаибадыруеит, хаифыцэоуп, дхэычаахыс атцэыцакгы ифахы инеимгац, афы ижэзом...

– Иашану?! – дтцааит Кэаста Хэычы.

– Ишэымжэуатцэкьану?! – налхэеит Хабибагы. Тагэ дыпхашьан афы жэуеит изымхэеит:

– Мап, изжэытцэкьом, схэычаахысгы исымжэыц... – ихэеит, гэаныла Чагэ дизааигэаны. Афы цхеи-цхеи изтаны иапхьа икэгылаз атцэагы, наьк днахан иныкэиргылт.

Ашьтахь Чагэ, дахлафаауа, Тагэ данибалак ихэон афьжэра иакэытцырц зтаху афьжэоцэа Кэагэаныи Аслан иахь шэсыцаала, шэакэысхуеит хэа.

АИАША АПСЫ ДАРГЫЛОИТ, АБЗАГЫ ДАШЬУЕИТ...

Аиаша апсы даргылоит рхэон ажэытэуаа, абзагы аданашьуа убап, аха... Иара убри абза дзашьуагы, аиаша цкьа иахызымдыруа акэзар калап.

Изхысхэаауа, цьара дахьнеиз акэыд имтцадыргылт Чатцэ Чагэ. Иара убригы адыка агын.

– Бсыргэамтцует, аха цыка хэычык!.. – ихэеит Чагэ, аҕэйд ангэеиҕа.

– Скэйд аҕыка шагу здыргэышыоит, аха ҳадэқьанхьча Қэыцмахан мыжда цыка ҳзаимгеижьтеи анбыкэу... Цыкхышда цыктцэатцэ угыи излоухгэышыоузеи... – лхы дахашшааит аҕшэмаҕхэыс.

Ҳаи, рыцха иакэымкэан исхэеит, дсырцхашьеит хэа игэы иаанагеит Чагэгы. Аха данынапш, асаркыа зтасаз ашыкап афнутҕка атцэа азна аҕыктцэатцэ егырт атцэа тацэқэа иахырылагылаз ацэаара илапш наахеит. Аҕшэмаҕхэыс ахырқыаразы амц дшылжэозгыи идырит. Уи ма аҕыка деигзеит, ма ианылчапа зынзагыи иамтазакэа илхаштит.

– Ибаргэым, аҕэйд аҕыка амамзаргыи, цыара цсы-хэак астап, – даацэажэеит Чагэ.

– Цсыхэас иамахи ани шыҕа...

– Иамамкэа, аҕэйд ара исфап. Аҕыка, нахьхьи Еш-қыт иҕоуп, уа сышнеиуа иаахэан исфап! – ихэеит Чагэ. Нас даатгылашэа инацитцеит: – Ииашазами исхэо? Аиаша аҕсы даргылоит, абзагыи дашьеует... аҕыка шимоу ихаштыр...

V

ЧАЦӘ ЧАГӘ
ИАБЖЪГАРАҚӘА

АГӘЫЛА КАЧБЕИ АХШЫҢ ШИРЦАТӘУ

Чатә Чагә иеы иаакәшәан ицсит. Адырәаенытә-
кба ицшәмапцхәыс лтынхацәа рахь Бзыпцнка, Лых-
ныка дымцар ада хәшәы имамкәа дынтагылт. Ёыда дыз-
хәартаз, ишәапыдаз дифызан. Иныкәиршәын, омазакгы
ицәыхарамкәа инхоз, Абдал хәа бзиа иказ, рқытантә уаф
беиак икны днеин, уара, уанацьалбеит, абас абасоуп исы-
хьыз, суацәа абзыпцкәа рахь сымцар ада цсыхәа сымам,
ѡба-хца мшы уеы сыруаа хәа диҳәеит.

– Чагә, уара узы сара сөы сышпеигзо, аха абга акәадыр
ицәнакһан цәгһала икоуп, иузкәадыруам, имжыжыкуп...
– иҳәеит Абдал.

Ара уггы сеикәымшәеит хәа, Абдал иашта дынты-
цын, амхырта ду иакәыршаз аанда даваланы ифөынеихеит
Чагә. Уратагаланын. Апшгы таргалахһан. Ус дышнеиуаз
днапшызар, Абдал иеы ахәыста афнутцка аанда иавалан
иахьхәуаз аагәеитеит. Ааигәара днеин абга шыцәкьоу
гәеитарц днахәапшит. Аха аеы, абыржәы ашьха илбааз-
шәа икәымпылза, акәтагь акәтцәраан ицаратәы игылан.

Чагә аеыуаара даеазәы имихын дахьцашаз далацеит.

Абри ашьтахь ѡбака мчыбжы ркынзаггы аатцит.
Ёнак Чагә ифөны ашта икәтәаз ала аху-хухәа ишуа, даам-
фар камлошәа, иааиуаз азә дакит. Алатцәкһаггы аҳарам
дадыруеит рхәоит, зака ииашоу сеидроу, аха... Чагәггы
дындәылхһны иааиуаз днеицылеит. Днапшызар, агәашә
акһны Абдал илаба кһны дкәацәза дгылоуп.

– Умааиуеи арахь?! – иҳәеит Чагә.

– Уахь снейуама, абаапс, сасцәа дахькәак стааит,
уызырдытәалароуп, рызхараггы исызурччап, рызхараггы

афы сыздуржэып, тамадас ухы схумбаароуп, үеейбыт! – даацэажэеит Абдал.

– Уара узы, Абдал, сара схы сеигзом, ѿба-хца мшггы усасцэа сузрыдтэаларын, аха... – иажэа неимыгзеит Чагэ.

– Иухы, угэы еикарами?

– Ишцауасхэари, Абдал?! – ихэеит Чагэ, иееипштэны. – Тэашьяжэлак сыман хэа сыказам!.. – хэа усггы нацитцеит.

Абдал изакэыз изеилымкааит.

–?!

– Харчлаа Ламшэатцэ ие леишэацэгы имхны Лыхныка салацан, амѿан исзаанацаз иудыруеи, сахьякьоз, стэарта зегь цэнакьеит, сызтэазом, имжыжыкны икоуп, – ихэеит Чагэ. – Иумугэышьюзар, уахатыр азы, суццап, амала стэар ауам, сыкэиарггы. Утахызар ғыцха сианы иуздсыржэлап...

Абас Чагэ Абдал качбеи дахьирхэит.

УЦЭГЫА ЗХЭО ШИЗЫЗЫРѼТЭУ

Хапаш уаѿацшык иакэын. Абри азы шьюукггы «Кацшыы» хэа иархэон. Иара ацэгыахэара зцэа иалаз уаѿын.

Аены Уачамчыра аеырѿра ыкан. Абрака, ишапу еипш, апхыахэкэа згоу ралкааразы, ирыкэнаго ахамтакэа рытаразы азбаѿцэа алырхит. Урт хантэаѿыс Чатцэ Чагэ дрыртеит.

Аеырѿра ианалга, аиааира згаз ахамтакэа анрырта, ажэлар рыѿныкакэа рахь идэыкэлеит.

– Чагэ днаган хантэаѿыс дкартцан, аиааира згакэаз иуацэа гэыцаа иреиггыз ахамтакэа далацшны иритеит, егырт аиааира згакэаз абаша-маша хамтакэа ритеит... – ихэеит Хапаш, Бигэаа Хабыгэ дахыиацэажэоз, рааигэа игылакэаз рыгэта Чагэ дшыказ гэамтазакэа.

– Ууа дапсахар, дсуоуп хэа, дзыпцоу иумтар иашома?..

– Хапаш иихэаз иаамеикит Хабыгэ.

– Дызустзаалак иацсахаз дзыпсоу дапсоуп, – ихәеит Атарантәи иҕаз Бигәаа Исагы дахыглаз.

Чәгә Хапаш иихәаз аниаха, днеин днарыдгылан шөыш-паҕақәоу хәа нареихәеит.

– Иахьа иапызгаз аеыбҕақазаоцәа ирыхәтәтәкьаз ахамтақәа рзышөшеит! – уажә даахәит Хапаш.

– Уара, Хабыгә, акы суазтаашан... – ихәеит Чәгә, Хапаш иихәаз имахаазшәа.

– Ыы?

– Уара, абри Гәадал Агрба хәа зыхьз рхәоз уихаанызу?

– Сихааным, аха... Мқан Манчеи иареи лафхәаоцәа дуқәамзи, узиазтааи?

– Сызиазтааз уи ауп, сыцәгыа бзиан изхәо дызбар, цкьа ибзианы изхәандаз, ианацьалбеит, хәа сизызырөуеит ихәон, ипсәта бзиахааит. Ибзианы ацәгыахәара убригь ка-зароуп, ус акәзами, Хабыгә?

– Усоуп, аха ус еипш ацәгыахәао бзиа уажә дабақаху, – ихәан, Хабыгәгы даапышәырччеит.

– Убри ауп иухәаша, – ихәеит Чәгә, – уажәтәикәа нахәы-аахәуеит.

ЦАС ИЦӘАЖӘО ШИАЦӘАЖӘАТӘУ

Цгьарда ахәтә Чәгьам инхоз Жан Хәт цхәыс да-аигеит. Иуа-итынха, идыр ирахәаны чара ду иуит.

Ачара ашьтахь мызк акара аатцхьан Хәти Чәгәи бзиарак акны еикәшәеит, уаанзагы еибадыруан. Хәт ичара Чәгә иахьиеимхәаз даацәыпхашьан, хырқьиагас хәа ус неихәеит:

– Угәы иалымсын, Чәтә, счара ахьуасымхәаз. Уажә чаразам, ус кампаниашәа хәчык кастеит, уашьтан, ачара ду анызуа, хымпада иуасхәоит!..

Чәгә иахахьан Хәт ачара ду шиуз, уажә цас хырқьиагас ишихәоз идыруан.

– Итабуп, уалагәырҕааит!.. – ихәеит. Нас иарҕы цас даацаажәеит:

– Уара ак уасхәашан, Хат.

– Ыы?

– Шат-ица Данакаи думдыруаз?

– Мап, иззухәеи?

– Уаҕ икаимтцацыз каимтцеи?!

– Избан?!

– Пхэыс данааига, еикәырццакны ҕынтә чара ду лзи-уит!

– Ишца уара?!

– Рацхьа ачара анылзиуаз, ачара иамхәазакәа идырк дихаштзаап. Ашътахь ианеилгакәа, мызк акара аатцхьан, даниба, даапхашьан, исмузацт хәа днацхьаны, ачара ду еитеиуит. Убас хатыр икәйтцон...

Чәгә иажәакәа Хат ианеиликаа, исхәаз сымхәазакәа ахы сәашәандаз ааигәахәт.

ТАБ ЗЗЫМДЫРУА УТАБ ИУМТАН

Таб ззымдыруа утаб иумтан рхәон анкьа. Азәы дыкоуп убас, бзиара хәычык изуур, ахаан ихаштуам, ацкҕы узиуеит. Даеазәы, ацк иуртә деицшымзар, изууз абзиара азбахә еснагь ицәырган ихәоит, игәалашәоит. Егьи, убзиара ацкы иуртә илшозарҕы, ацынхәра кастцоит хәа далагом. Даеазәых, ишыжәдыруа, абарт зегьы ухаирштүеит: уапхьа дургылар – «дукәхысуеит», ушьтахь дургылар – шыапҕеаршә узиуеит...

Чәгә ускан дкәыпшын. Ркытан Хьына хәа пхәысеибак дынхон. Уи ахаамыхаакәа, атцәахмахкәа еснагь илыман. Ацьынцьыхәа, алахарҕа, араса, акакан ухәа убас арымзаа. Аха урт ус аламала ицәырылгомызт. Закантә усыцхраа хәа Чәгә длыцлырхраахьаз, цәагәарома, рашәароума зхәаз еипш. Аха иара зегь реиха бзиа иибоз ацьынцьыхәа

усасым хәа знызатәыкгы изцәырлымгеит. Абриакара слыцхраахьеит, таб лыздырзом хәа игәы иалсит Чагәгы, дахырхәырцгы избит.

– Абаацс, Хына, алыгәрахы стәахы, сыршьырц исышталаны иаауеит!.. – ихәеит Чагәәнак, абартца дны-
цаххын.

– Дызустада узшыуа?! – иааңалшьеит Хына.

– Саб Абрагъ илаба ду кны дсышьтоуп, сибмыршьын!..

– Икоутцазеи, уара, цәгъарас, ус уздырзомызтеи?!

– Икастцахуаз... уи нас ибасхәап, абаацсы, уажә стәахы!..

– Абна унеины алыгәра уқәла, уа атуан уқәтәа дцаанза, ипхәакыртоуп!

Чагәгы уи акәын иитахыз, дахықәлаз аңыңы-
хәәкәа ахытцәахыз ибеит, изхарагы ифеит.

– Дабакоу, уара, Абрагъ душьталан дмаазеитеи? Улбаа!
– лхәеит Хына цакантә.

– Дмаазатцәкәеи? Даххәны дхынхәызар калап. Уиоу-
ма, ара аңыңыыхәәкәа збан... Абриакара сааны сбыц-
храахьеит, аха бсыздырзомзаарын, зака бтцәахы бзиоу-
зеи, хәи, анцәа биныхәаит, сышцабыртхәңи!.. – ихәан,
Чагә дфалбаацеит.

Ашьтахь такә антцы, лара Хына ишлахауазгы, Чагә
дыхәмаруа алаф лылихуан, узыцхраауа табуп изымдыр-
уазар, илыгәра уқәланы табуп цәахны иахымоу иф хәа.

АҶХҲАҶ

ДШЫРҶХҲАТҲУ

Чоутәыла, Батым азааигаа, апсуа қыта Анкыса ин-
хоз а-Танбақәа ачара ду рыман. Абра Адснйтәи
Чатцә Чагәгы дақәшәеит.

Артәарахы инарцхәаанза асасцәа ажәабжъкәа рхәон.
Урт руазәк, рыгәта ишьамхы еикәыршә дтәаны, иара
иειпш ашәарыцаф дшыкам атәы далацәажәон. Ари арака

еицырдыруаз аехэаф Кыць иакэын. Уи Батым збафы-
еиныршэафыс дыкан.

Кыць еитеихэеит иара иеипш апсуа шэарыцаф ду
Чоутэыла уакэытц иара Апсынгы дшузымпшаауа, агыг-
шэыг зегы дшырдыруа, ихцша иацэшэаны абна дукэа
рах ицаны рыхыртэахуа...

Изырфуаз азэырфгы ирдыруан аиашазы Кыць дшы-
шэарыцаф тэгьам, аха уажэы ишахиркьацэо, иехэашьала
дшыгехэо, аха изызырфуан...

– Уара уажэабж ицэушьяша хтыск сгэаланаршэеит,
аабыкьоуп иара аныкалагы, – ихэеит Чагэ, Кыць ие-
хэара данаалга. – Хэылпазык сёе сазеимдо сыпшаауа
сынтытцит. Апсноуп ари ахыкалаз. Сышнеиуаз, абна
агэтаны, зышътыхтэи зшыапкэа ирыкэгыланы иааиуаз
мшэы қамса дуки сареи хааифахаит. Аиаша уасхэап, са-
дырсызшэа саанхеит. Чагэ рыцха уцыхэтэы цтэеит аас-
гэахэт.

– Абцъар умазамыз?... – дцааит азэы.

– Еигэышэгы скымызт...

– Ассир ихэоит, уара!

– Нас, нас!... – ицъаршьеит изырыфуаз.

– Нас, аз иаго атэыцгы дахынхалоит шырхэо еипш,
сахыглаз сыхэхэеит, ааит, ақамсажэ, усылакысырц
игэагыны уаины сымфа ушцангылои, унаскы акэымзар,
абыржэыткьа сцаны уцэгы Кыць иасхэоит хэа... Уаанза
узбахэ сахыхан сара, Кыць.

– Аа, уанацълбеит, иоумхэан, иоумхэан, мамзар си-
шыеит! – ахэан, илеизкэафын ибыбит сымшэ, иагфы-
шьямхнышгылеит. Нас иватцкыан хыла абна иласны ицеит.
Изхысхэаауа, Кыць иеипш ашэарыцаф дабакоу, иара ихэан
еипш, Апснэтэи агыгшэыгкэагы дырдыруеит... – ихэеит
Чагэ.

Ари захаз неибарччеит.

Ас еипш икоу алафхэаф имакра апсам игэахэзар акэ-
хап, Кыцьгы иччоз днарылаччеит.

ТӘАМБА УЗЫЗУА, ТӘАМБА ИЗЫКАТЦА

Царалаа туцьарцәан, Уачамчыра рхатә крыфарта-
ггы рыман.

Чәгә Уачамчыра дахьааз такөы данаанха, абри ак-
рыфартахь иҕынеихеит.

– Иахьа убра сасык дсыман снеин, – ихәеит Чәгә иааи-
пылаз Амчы Шхангьари, – иахәтаз акара адыргылан ис-
цәигеит, уи а-Чарал. Исхәооз, асас дсыцын, сыпхашьан
ҕысымтит, исзымдырыз цыишьазарггы калап, аха...

Чәгә ибжы рмачны Ашхангьари акы наиеихәан, афы-
цъаггы уахь акрыфартахь еиццеит. Уа иахьнеиз афатә-
ажәтә аарган астал инахатәеит.

– Уаа итабуп, Ашхангьери, Амчаа чеицьыкауаауп, сур-
чеит, учеицьыка азхалааит!.. – ибжы рдуны, а-Чарал
иахартә еипш, даацәажәеит Чәгә, иоагылан, цара мшәа-
закәа, ицарц рҕанынарха.

– Изшәода, уара, ари?! Узхиатабуазеи, азәггы имшәа-
зитеи? Ус иауама?! – ицьеишьеит а-Чарал.

– Ус иамуазар, иахьа ари ауаф ара асас диман данутаз,
дынхафуп, издыррым хәа, афынтә хәы ицәугеит, ус иауа-
зар, ас замуазеи?! – ихәеит Чәгә.

Чәгә дыздырыз, насггы Ашхангьари изиуз замха-
цәгьахаз а-Чарал ҕимтзеит.

– Тәамба узызуз, тәамба изыкатца, – ихәеит Чәгә амфан.

– Убри акатцашьоуп аус злоу, – ихәеит Ашхангьариггы.

АМЦАҚБАҚБАФ ИШИАЦӘАЖӘАТӘУ

Гәлыи²⁴ Есыф иааикәшәан дыцсит. Даныржуаз
аены, хар змамыз ажәлар рацәафны еизеит.

Апсуараҕы ишацу еипш, тәыуара иааиуаз неины
ипсыз итаацәа, изгәакьацәа ирыдашшылон...

²⁴ Гәлеи рхәон, Гәлы хәаггы, Гәылггы.

Ипсыз игәакыацәә руазәы ақалақь ақны аматтура бзиа дахагылан, дуаф дуун. Убри иакәын аихарак тәыуара иааиуаз аматтурауаа здашшылоз. Бағыр хәа итәыуаны иаакәтцыз сасык абри днаидгылан, иреигъу жәа кәандала сидашшылап избызар акәхап, ус ихәеит:

– ...Иаха шәыфны сеипхызуан, ибаапсыз пхызк збан... Анцәа ицъшьоуп уи ахыкәмлаз, еицәаз калар ауан...

Бағыр ицәажәашъа ус аанакон Есыф ипсра уиакара игәакрам, избанзар, иара иаха пхыз абри афнаҭа иадибалаз егыи агәакра ду кәмлазеит хәа. Ари афыза пхыз хәа акгыи имбазеит Бағыр, афнаҭа, ишырхәо еипш, агәырфәагыи дагазомызт уиакара, аха абас дызцәажәоз даеакын – ауаа дуқәа рәапхъа амтқақьақьара мыжда идыруан.

Чатә Чәгә абра апсрафы дықан, аиуара рыман. Чан Кәагәи иарей ахъеидгылаз, шыҭа исабимыз Бағыр иихәаз аниаха, даацәажәан:

– Уажәы ҭагалануп, быгъкапсан апхыз акгыи аздырам, рхәоит. Мшәан, Бағыр, уара уакәмыз абри жәаха енак исазхәоз?! Ишпауханаршҭи, агәырфәагыи ушпанаргеи, угәнаха ақәшәааит уи апхыз!... Сгәы уалоуп, – ихәеит.

АУАЛ ШЫЛХТӘУ

Бирак Къәф Тхынатәын. Уи дгарны дынхомызт, Ауалгыи идирхалартә еипш дыкамызт, аха ашәара ицәымгын.

Енак зны зуал икәыз азәы иара икны днеит. Уи ахәштаара дхақәза длыгәхәатәан, ишәықәу стәы аасышәым-такәа цьаргыи сцом, ихәеит. Ишамуаз аниба, Бирак Къәфгыи даахәыцит, нас, имаз апарақәа дрыламкыскәа, иныкәыршәны бзиа иидыруаз Чатә Чәгә иахь дцеит.

– Сухәоит, Чәгә, жәа-маатк сырпсах! Исымамкәа афныка хынхәышъа сымам... сухәоит!... Мызкы афәхәара сыт,

заа исырхынхэыргы аеуит. Схата снапала иузаазгоит...
абра, абри аены!.. – ихэеит.

Чагэ идыруан Бирак Кыае ауалшэара бзиа ишимбоз,
аха, даацхашьан, атыхэтэантэи ижэамаатк наган инаи-
иркит.

Мызк цит, даеакгы цит, даеакгы, аха Бирак Кыае
дыкамызт. Хэымз ианыртала, Чагэ ихата амѡа иланир-
шэлан хар змазамкэа инхоз Бирак Кыае икны дынкылсит.

Бирак Кыае, ашта иааталаз Чагэ даниба, ашьтахьтэи
ашэ ала ддэылтцны иеитцэахит. Ипхэыс Чагэ днеицылеит.

– Бирак аоны дыками? – дтцааит Чагэ.

– Апшэма дыказам, жэлаагара дцеит...

– Тагалан хталеит шыта, ажэла иазиуазеи?!

– Хталазарггы... абыста лахтцарцноуп, нас аеаѡра ду
хауп, иахтиип, иатнаххуа иаахыхны утэгы науахтап! Ха-
ра ххата уѡны иузнаагоит!.. – лхэеит.

«Лхатца иаастагы даѡыстаауп...» – игэы иаатицхэааит
Чагэ, дагьамхаччеит.

Апшэмапхэыс гызмал, Чагэ дзырччаз шылдырыз
акараггы, еырзымдыр катцаны, узырччазеи хэа днаиаз-
тцааит.

– Уажэы шэара абыста лашэтцоит, аеаѡра ду аашэ-
рыхуеит, ишэтиуеит, уи ашьтахь иатнышэхуа аччахэа
ицэажэо жэа-маатк аахыхны сцъыба инаганы инташэ-
тцоит!.. Абарт зеггы зака лассы икалоз анаасгэалашэа,
сгэы иахэан сарччеит... Итабуп! Амала уажэы уахь сней-
ны быпшэма дааиаанза сизыцшуеит, стэы соуаанза
сахьтэоу сгылазом хэаггы иасхэоит! – Чагэ дыцшразы
аѡныка днеиуа ус нацитцеит: – Мамзарггы абри илашэ-
тцо шэбыста калаанза цьарггы сцазом, ссасны сышэ-
тазаауеит!

Бирак Кыае иуал ишэар акэхеит.

«Ууал ылухырц утахызар, Бирак Кыае иумтан», – ихэеит
Чатцэ Чагэ.

АХАМАЦАГЪАРА АТАК ШЫКАТЦАТӘУ

Чатә Чагә данқәыпшыз Маан Хәыршыыт ипҭа Тыта Хәа азә дигәапхейт. Урт а-Маанқәа Гәдакәа²⁵ инхон. Иаргы абрахьтәи аган ашка аеытҭгакәа катцаны дцақәейт, аха ус длацәажәаратәы еипш дзыкамлейт.

Әнак Чагә аеы дашьтоушәа Гәдакәа дцеит. Тытараа рааигәа данней, аеы дашьтоушәа днацшы-аапшуа, лара лыда аоны азәгы дшыкамыз акара еилиргеит.

Тыта илдыруан Чагә дшигәапхоз, аха нхафык иҭа иц-цара лхы иатәалшьомызт, лҭаацәагы ирурымызт.

Чагә аанда давалан дшааиуаз, ашта икәгылаз атҭла ду ашәшьыра итцатәан зыцсы зшьоз Тыта данаалымаиаша-ха, иеы агәра наҕеикшан, даангылейт.

– Уа мшыбзиақәа!

– Бзиа убааит, Чагә-ҕацә! – лхәейт атакс. – Иуцәыззеи арахь хара хашка умхәои?

– Абзиара ианиалаша, Тыта-лаша! Әан мырхәац хәы-чык сцәызын, сашьтан, цәгылатцәкәа ихамацагыоуп, абга ирфар ауейт, избом. Исцылаз ҕыуафык абра штак ашә-шьыраҕ иахьытцагылоу убоит ихәан... Издыруада са стәа-кәзар хәа убри акәын сзышьтаз... – ихәейт Чагә атакс.

АГӘЫЛА ХАРАМ ДШАХЬЫРХӘТӘУ

Чатә Чагә сасцәак итааит. Еснагь дара рышка дцоз-ма, иара иахьгы имаауаз. Днарпылан аоныка ианнейга, шьтәак рзишьразы избит. Аха ашьтәа игәыла Сукадла иакәын измаз, иара имамызт.

Исасцәа анард иасуанатцы, иара Сукадла икынза днабжытцәраан, абас абасоуп, аңаразгы уажә сеипшым, нас иустап хәа наиеихәейт.

²⁵ Гәдакәа – Гәдаа ақыта (иахьа Гал араион иатцанакуейт).

Сукадла уаф беиан, апсаса рацэаны изанын. Аха Чагэ иихэаз игэампхазт, аеытцгакэа катцаны, мап ицэикит. «Мап сцэумкындаз, ыымш рыла афынтэ хэы устон...», – ихэеит Чагэ, аха Сукадла имап дахымцеит.

Чагэ ишцакайтцоз, даахынхэын, Лыхнынтэи асасцэа итааз ицэтцыс лкажыны ирзишьит.

Ианааилга, адырфаэны Чагэ иеааибитан, Кынтрышэ хэа иидыруаз азэ иахь дцеит. Уи омак ихарамызт, даеа қытак акны дынхон. Чагэ дахьнеиз Сукадла изиуз атоурых иеихэеит. Кынтрышэ гыгчэ дуун, изцэигозгы ауаа беиа качбеикэа ракэын.

– Ибзиоуп, Чагэ, – ихэеит Кынтрышэ, – Сукадла да-хьырхэоит...

Абри афыза ацэажэара ашьтахь мышқэак иреихамкэа ицахьан еипш, енак Чагэ ила аху-хухэа ишуа азэы даакит. Чагэгы агэашэ акны днеизар, Сукадла деихашэы дгы-лоуп.

– Иусмыраахэоз сышьтэа ызит, иугэалашэома?.. Цэара бгақэак иргазар схэан, абна зегь еимыздеит. Аха иреицэа-иреиханы шытак сымбеит. Ирзеит ауп иаанаго... Издыр-уада, уара, Чагэ, цэаракыр иубазар?

– Исымбазеит... – ихэеит Чагэ. – Исураахэазтгы ус калозма, уфеидамхоз... Ыы, уцмакэа ухьча дрыцми, ас шцакалеи?! Хьча бзиоупеи, имбазеи?!

– Уи сыздырам, аха сышьтэа ашьта ахьыкоу уара иу-дыруашэоуп сшыкоу. Уара уакэмыз изхэоз, исумыраа-хэар, атэымуаа иртэхап, иухахарым хэа?..

– Фынтэ исыт хэа ануасхэа, мап афынтэгы ианук, сгэы пжэан исхэеит, утахызар Аныха ххэап...

– Ахэмарра – хэмарроуп, аха Аныхахь ацара укэшэа-тцэкьоит сышьтэа ашьта хэа акгы шузымдыруала... Уиа-зы угэы иалымсын!.. – ихэан, дфахынхэын афныка дцеит Сукадла.

Адырфаэны ахэылпаз Сукадла ыцэа ауаа Чагэ изааи-шьтит Аныхахь днеины, ишсахауа, сышьтэа згаз хэа азэгы дшизымдыруала дкэыроуп хэа. Иааз ирхэеит уа-

тдэы Сукадла Елырҕа дышщоз, абригь-абригь аамтазы Чагэгы днеиааит шихээз, даргыы шахатцэас уахь ицца-раны ишыҕоу.

Чагэ дақәшахатхеит.

Адырҕаены, абригь-абригь аамта захьызы азы, Чагэ игэыла Плыи Шьханыкәа дицны Елыр днеит. Сукадлагыы иара итәкәа ицны уа днеины дыцшын.

– Уаа зегь зылшо, Аныха! – дналагеит Чагэ ақәра, ишапыз еипш Аныха аҕапхәа ишьамхы арсны, – Сукадла ишьтәа сара изгаз, мамзаргыы изгаз зәыр дыздыруа цышьоит. Иаххәап, изгаз хәа зәыр дыздырзозаргыы, абри игеит хәа иара иеипш иҕоу аҳарам иахәатәума? Асас-дкыларә хәра хзы иуалцшьоуп, асасцәа ансзааи ишьтәа симтеит, уи афыза итцегь шимазгыы. Сара афынтә хәы истон. Абри азы дахьырхәтәзами, сара исанажьтәзами, изгаз дыздырзозаргыы?

– Жәбома иихәо!!! – дыхәхәеит Сукадла.

– Цшьала, уара, уи нас иухәап, иара даналгалак! Уажәы зегь зылшо Аныха дацәажәоит... Ус умхәан, тцасым!.. Ара дыҕоуп, дабацои, хәизызырҕлапи!.. – ихәеит адикәан, Сукадлагыы иеааникылеит.

Чагэ Аныхахь ихы рханы деитаналагеит:

– Исхарам ахара ахьсхареитәуазы, сухәоит, зегь зылшо Аныха, ицәызыз еипш иҕоу ҕажәижәаба хы аасимтар, мызк ахала-атдыхәала уихарахаразы! Сара уара уҕапхәа сықәуеит ишьтәа шысымгаз, изгаз дарбанугыы шыс-зымдыруа... Иара иакәын егырт рышьтәақәа ззоз! Амц схәозар – усхарахааит, сиашазар – улахь иоуны, деилап-сааит!

Ари афыза анраха, Сукадла ицқәази иареи шәеит:

– Уара ари иакәзамеи изгаз!..

– Изгаз хәа гычҕгы диздырам!..

– Чагэ ус шцакайтцоз, цьоушьт!.. Уеилагеит!..

– Акыр здыруоу, ус акәзар амызк нтәаанза ҕажәижәаба хы сықәшәеит, мамзар ихәартахом... – ихәеит Сукадла харам дшәаны, ихәижыгы қақаза иҕеилагылт.

Абри ашьтахь, хцака мчыбжы аатцхъан еипш, Сукадла ишакэым ихы ибо далагеит. Адырфачены, җажэижэаба шьтэа рапцаны, хыык Чагэ иашта иааталеит. Урт шааиз еипш, Чагэ иапцхъа ахэара шьтартцеит амызк нтэаанза Елыр дцаны Сукадла Аныха дамихразы. Мамзар, рхэеит дара, деилапсар хэа хшэоит...

– Шэара шэахатыр акынтэ сцоит, – ихэеит Чагэ, – мамзар сақэшахатхомызт... Арт Сукадла итэқэа роума?

– Арт хамтас иузааитиит, ара җажэижэаба хы ыкоуп, рызегь рыцкьоуп.

– Жэаба шэырыхнхэ, уахь изыжэга. Хэба шэара ишэымаз, уажэ ижэга, ишэыстоит. Иаанхаз сара исызхоуп, – ихэеит Чагэ.

Убарт иаанхаз ажэохэ хы рахьтэ хэба роуп иара иникылаз, егырт ажэаба ананамгацэа иритеит.

ИУАФЫСТААУА УИАФЫСТАА!

Кьамтыт афыстаак иакэын. Ахзыргара, аехэара бзиа ибон. Акачбеирагы ицэыхарамызт.

Чатэ Чагэ абас икақаз алаф анрылихуаз игэы иахэон. Уажэы Кьамтыт икны данней, акгы мхэазакэа дцозма.

Ишапу еипш, апшэмапцхэыс днықэгьежэаан рхэы калтеит, рыпцхь калтеит, даргы акрыфо инейдтэалеит.

Бзиа рхэы аапырехъан еипш, Кьамтыт ус җааитит:

– Ках, Чагэ, камбашьк акаратцэка сфеит!.. – хэа.

Ас заҳаз Чагэ иауимдырхуаз уи иаанагоз. Акры бзиан иуғастеит, иубома сара сзакэ уафу хэа акэын. Шьта акрыфара уалгаргы цэгьам, иумтцо ажьтцаа зегы умфаргы аует хэа абригы аанагон.

– Кьамтытхеит, шэа шэахь акамбашьқэа хэычызаап! – ихэеит Чагэ атакс. – Сара батк акароуп исфахьоу, макъана сабакоу!

НАРЦӘЫНТӘ ИААҮА ШИҘЫЛАТӘУ

Чагә Уачамчыра аңармыкыа акны аңш итиуан. Ра-
цәак дымхәахәтыцкәа, изымдыруаз пхәыск дааин
даайдгылт.

– Цәара узбахьоушәоуп сшыкоу, узпада? Иухьзузеи? –
дтааит лара.

– Абрагь Чатцәба сицоуп, Чагә сыхьзуп... – ихәеит.

– Аоны шәышцакақәоу?

– Хара ҳамам, ҳацсқәа тоуп, итабуп.

– Ҳаи, зака Абрагь уеицшузеи, дышцакоу, уара, иара?
Аабыкыа дызбон, асалам сызитан сызбахә иахәа.

– Асаламгыи истап... Аабыкыа дыббатцәкьозма?!

– Аиеи дызбон.

– Нас дышцаказ?..

– Хар имазамкәан дыкан!..

– Дихеит, сара саб дызжижьтеи пшышықәса тјеит,
аабыкыа дыббозтгыи нарцәынтә баазар акәхап? – налеи-
хәеит Чагә, еыргәыцхә катцаны хә-мариала аңш имзыхә-
харц зтахыз аңхәыс гызмал.

Ари заҳаз ажәлар ааибарччеит, аңхәыс ыстаагыи нақ
днарылашәкәеит.

«Нарцәынтә иааз дубарц утахызар, атитә уман аңар-
мыкыахь уца», – ихәеит Чатцә Чагә.

АЦӘАҘА ЧЫДА ЗМОУ ДШАКӘЫХТӘУ

Ацәаҗа чыда рхәоит. Уи ацәгъарахь ирханы иухәар-
ггыи ајеит, абзиарахьггыи. Аха ацәгъара иаха иатәуп.

Убас ацәаҗа чыда, ашыцылара чыда змаз Мыдица
Едгяц хәа азәи Чатцә Чагәи ашыха еицыкан ашықәсан.
Зны шәарыцарантә ихынхәны Шьоудыд Ахахә Ду хәа
иахьашьтоу ианааи, ихарамкәа тыцк гыланы рбеит. Акы
инацхарггыи ртахын, атыц ашқа инеит.

Атың ыңыраа абырзен еишыңаа иртэын. Уртгы арахэ рыман ашыа ихалан игылан.

Арт аннеи, руазэк атың дахын, аха адсшэа изхэомызт, хар амамкэа адсшэа здыруаз егы иашыа арахэ иман дгэартцхьан.

Адсуаа реипш ичеицдыка бзиан ари абырзенгы. Исасцэа хатыр рыкэитцеит, ашыашэ рзиххит, цыам дук цыам дук рызна ацма хыртцэы рымтцаиргылт.

Акрыфара иантэа, абракагы Едгьац иказшыа аацэы-ригет: уи сасра дахынеилакгы, ахыртцэы анимтцадыр-гылалак, хэычык аахырымхкэа ифазомызт, уиакара сзы-фом, ирацэацэоуп хэа ирадхирхуан, уаха иуамызт. Ари иказшыа иара иуафра харанакуазшэа, иаха дуафэцсуазшэа дканатцоз цыишон. Уакэытц, абри ееим хэа Чагэгы ихэа-хьан, аха Едгьац уи дазызырфуамызт.

– Ариакара ахыртцэы сзыфом, Чагэ, хэычык иахсырх-роуп, ишцаиасхэари? – дцааит Едгьац. Чагэ абырзен быз-шэа цэгьамкэа идыруан, Бырзентэылаггы дцахьан.

– Валеме қиало қсигала²⁶ хэа иахэа!.. – илымха дын-тахэытхэытит Чагэ атакс.

– Валеме қиало... қсигала!.. – ихэан Едгьац, ицым ду апшэма иахь инаирххеит. Абырзен ари аниаха, даацца-кын ицым ааимихын, даеа кэапеи дук лахеитэан уаха назымкыхуа иааган Едгьац иааимтцаиргылт.

– Хаи, сышцоушы, Чагэ, афстаа уихэхааит!.. Ариакара цыма-хартцэы сфар нас сышцаканатцои?! – ихэеит Едгьац, джыаны исзахатэа хэа ахыирхэаз азы дизгэааны. – Ис-зымфозаргь убап!..

Знык исзахатэа анихэа, иахых хэа шыта ахэара хым-згишыеит Едгьац. Адсуа цасла ишапу еипш, ахыртцэ хэыц-хагы аныжыра цхеишыеит. Убри акынтэ ицым ду тар-цэны, аккахэа абжы го иныкэиргылеит, деихеигэоггы дфэгылеит.

Хашэарыцафцэа хынхэны Силах Ипцта игылаз ртың акны ианнеи, Едгьац убас еипш мгэала ист, ахааназ

²⁶ Валеме қиало қсигала – ахартцэы сзахатэа (абырз.)

ихамыштратә еипш. Убри инаркынгы абри ицәәа чы-
да кайжыит.

АБЖЬАХӘААХӘТЫӨЦӘА ИШРАЦӘАЖӘАТӘУ

Чагә ацъармыкъя аҕны асаранцъ цха итиуан. Ус ы-
цъа уаа ҕеилахәақәак неины инаидгылт.

– Ари ацха абантәиу?

– Гәыц Адстантәи иаазгеит, саргы убрахьтәиуп, Ча-
тцәкыт сынхоит.

– Иухьзузеи?

– Чагә сыхьзуп, с-Чатцәбоуп.

– Уара, Чагә хәа зыхьз рхәо алафхәә-ахьзыртәы уара
уоума?..

– Сеидроу...

– Хәи, ауаа урдыруеит, ара ацъармыкъяе ацха шпоу-
тиуеи, узбо ркынтәигыи цхашьарами!.. – рхәеит, иааи-
лацәкәын. – Хәра ихәархә, еидкылан!

Чагә арт иацәажәоз, реилацәкәра иара изгәамто ды-
казма, рцәажәашьақәа рыла, ишыбжьахәахәтыөцәаз
идырит. Урт абра абас мариала иаахәан, нас иаццаны ир-
тиуан.

– Уара, уа шәиашоуп, аха абри сара ак сзеилымкааит...
– ихәеит Чагә.

– Ыы?

– Ара иузеилымкаауа хәа крыҕахума!.. – рхәеит.

– Абри, сара бзиа, ацхатира сәтәашөымшьозар, шәара
хазынақәа шәааины ацхаахәара шәхы изләтәашөшьа-
зеи?! Нас иаццаны иагьзләшәтиуазеи?! Убри ауп исзеи-
лымкаауа.

Абжьахәахәтыөцәа ргәы итаз шрытидырааз анырба,
ифықәгьежъяан ицеит.

УХЫ

УШАХЦƏАЖƏАЛАША

Лыхны иуацəа баны Чатцə Чагə аоныка даауан.
Амѡан шыта крысфандаз анигəахə, имѡапыхьа
игылаз апацхахь дымѡахытцит.

Апшəмапхəыс, айѡамсқəа дреиуамызт, дмыщакзо,
лысас аґацхəа диацəажəо акəын ихəы дшафыз.

– Ицьяшьатəымыз, еилкаазар!.. – ибжы рдуны даа-
цəажəеит Чагə, дыпшны дыштəаз игəы анцтəа.

– Иарбану еилышəкаауа, ицьяшьатəу?!

– Абра сыпшны стəазаахыс адунеиаф закаѡы амла иага-
ны ипсхьадашь, анацьялбеит? – ихəеит. Нас, ус нацитцеит:

– Амла иамкуа зəыр дкаларушь абыржəы?!.. – хəа.

Асас иихəаз еилызкааз апшəмапхəыс дыццакыр
акəхеит.

VI

ЧАЦӘ ЧАГӘИ
АЛАФХӘАӨЦӘИИ

ЧАТӘ ЧАГӘИ АШӘЫ ҒАМШЫҒӘИ

Чатә Чагәи Ашәы Ғамшығәи еиҫызцәа бзиан, еиц-ныкәон, иаиааиуа хәа еизгәдуны алаф еибырхәон, ихәмаруан.

Енак зны Цығарда Ашәы Ғамшығә икны Чатә Чагә дынеыжәтцит.

Ғамшығә дгәыргәтцәа иҫыза дицылан, аҫныкә днаган асәсеишәа изирхиет: гәыблаа жыцәк азна акәац жәны абыста ашәхаҫасақәа алатцаны иааган иаакәиргылт, пхалк азна акачыц ҫғы аарываиргылт. Нас хәа-тцәцак дрыхны-хәан иааижәын, Чагә иапхәа икәыргыло, ус ихәеит:

– Саб сипам сара, Чагә, уасмыршыуазар!.. Абра сас-цәакгыы стан, аха, иццакузаарын, мацкоуп иржәыз. Иац-саз хәа рацәак акгыы сзидмыржәит, жәабака роуп, ишубо иагысылымсит...

– Уаламгандаз, Ғамшығә, абри аҫыза, иаха еиғын, Чагә ихала пхалк ижәуеит! Ҫыжәрала уи узииааирым, уи адагыы уара асасцәа ирыцужәуан. Иаха еиғуп даеак ухәыцыр, лафхәарала, хәмаррала усас сияаиуеит хәа уа-лагар! – ихәеит Чагә, нас, атцхарпа ижәуашәа, инеишьтар-гыланы атцәцәкәа рыхәбагы акарахәа иаатарцәны ины-кәиргылт.

– Аиаша ухәозаргы калап... – мацк даахәыцшәа днақә-шахатхеит Ғамшығә, нас даеа хәба ижәын ииҫеит. – Уара умыццакын, Чагә, арт ыжәла... Ицшзам, ус иацым умала аишәа уахәадсыжәло, аха агәыларнза снабжкәоит, сыц-шәма уа дыкоуп, аа, аброуп. Даазгоит, аҫы уалмыршыуа-заргы убап!.. Дузаршыыр, уфырхатцоуп! – ихәан, Ғамшығә дындәылкәеит.

Чагә, ихала афьжәра далагозма, иатәцақәа иапхьа икәыргыла, дыпшны даатәеит. Дтәоуп, дтәоуп, дтәоуп, аха Тамшьыгә дыкам! Дыштәаз игәы анцтәа, насгьы Тамшьыгә сжьаны цьара цәиккрак ихәыцзар калап хәа игәы иантәшәа, дыфдәылтцын ибжьы рдуны җитит, аха азәгы дыкам!

«Иусырбап сара, Тамшьыгә, асас ихала аишәа даджьылан абналарәа зейцпроу!..» – игәы иаатиҳәааит Чагә. Нас ашәшьыраф ацәа зәатан ииаз ала-мура дукәа, уажә дырбазма, даарыпхьан, Тамшьыгәи иареи асасеишәа иахьахатәаз, иныфнатцаны ашә лаиркит. Иаргыы дыфәыжәлан имфохь, ақыта агәы шыказ ифәинеихеит.

Мачк данынаскьа днапшызар, ицырцыруа кәалапк амфә агәтатцкьа ианыршәлоуп! Даафәыжәтцын иаашьтихит. Нас иеы агәра убратцкьа амфә иафцынгылаз тцла хачақьак амахә инахаиршәын, иара нак абнарахь дныла-леит...

Даалтцызар, ассир, иеы азәы дакәтәаны ацара дафуп!

– Хәи, уара, уарбану аены шыбжьон сәы зго! Анцәа иныс, уанаанымгыла, убга ишаласыркәац! – фәаитит Чагә.

– Шьапыла усышьтал, Чагә, шьапыла! – ихәеит аеы иакәтәан инеиуаз, даахьахәын. – Аусхәартәф ханнеилак, иумаскуама, нак иустоит, – Чагә Тамшьыгә дидырит. Уи, иакәзаарын амфә акәалап аныршәлан зығзаны итәаз. Тамшьыгә идыруан Чагә, ацшра игәы анцнатцәалак, афны-ка дышдәықәлоз, апортсигар анибалак дышфәыжәтцуаз, данфәыжәтцлак, жәа-тцәйтцак зыжәхьаз нак днылаларгыы цәгы имбо дшыкалоз, акыс ара иманшәалартан...

Тамшьыгә дфәыжәланы, Чагә уи дишьтаххны, уангыл хәа ибжьы икәырго ицонатцы, нахьхьи Чагә ифәнеикыз ала дукәа акәац аимаркын еибәфеит. Аишәа хдыршәтит, асаанқәеи ацхали пыреит; афы икатәази алақәа ахьеибәфоз ршьапхьыц итдырппыз анышәи атлафә тыркьан атызқәа дырхәашеит... Тамшьыгә иакәзар, уи иалидыраауаз. Чагә иеы дакәтәаны саиааит хәа, дгәыргьатцәа днеиуан.

Абас арт афыцъа еишьтагыла аусхэартаф ианнеи, ара ду игылаз иамтатэаз рѣапхъа Тамшыгэ дааеыжэтцын, иааира дук згаз азэ иеипш дгэырғатцэа, ишьталан шыапыла иааиуаз Чагэ ус наиеихэеит:

– Аа, Чагэ, уеы, анцэа иугимырхааит! Фыжэрала узси-ааиуам, лафла, хэмаррала усацлаб умхэаз?! Суахэмарын суацлабит. Сануацлаб уатцахеит, усышьталан шыапылагъ уааит. Шьтарнахыс, Ашэы Тамшыгэ дахьтэоу, убжыы рдуны сцэажэоит, лафк схэоит егъиуеит хэа уаламган. Мамзар иара уеы дақэтэан уара шыапыла аусхэартахъ ушааигаз атэы реихэо далагоит...

– Ашэы Тамшыгэ сара дшысиааиз, дзакэытэ хатца бзиоу ифны дхынхэны днеир ила-мурақэа иархэап! – ихэеит Чагэ дыччо. – Урт уақа данбааришь хэа изыцшуп!

ЧАГЭ ТАМШЬЫГЭ ДИТЦЭЫУОИТ

Ашэы Тамшыгэ иқытатэ лафхэафцэак итан. Рхэы андырхиа, крыфо-крыжэуа аматцуртафэы инейдтэалт. Абри аамтазы Тамшыгэ ахышэ дкылцшыны нахьхы аштатцыхэан агэашэ иаадгылаз аеыуаф Чатцэ Чагэ даагэеитеит.

– Бицылишь, бара, иааз дбымбои?! Хара хайцылазом!... – ипцхэыс иналеихэеит Тамшыгэ. Ацшэма дызспымлазеи хэа Чагэ игэы иалсыр, алаф илырхразы рызбит итэаз.

Чагэ дааеыжэтцит. Дааеыжэтцит, аха Тамшыгэ афны дыканы дипымлазшэа аниба, игэы иамыхэеит, ари цъара гызмалрак ишамааназгыы идырит.

Ус акэзар ибзиоуп ихэан, ихтарца ааихыхны иааицылаз иналиркын, уаауа Тамшыгэ, уаауа Тамшыгэ, рыцха, ушцапси хэа ибжыы рдуны, ихы даасуа, акэаскъа абартца дыфхалеит. Нас дыштцэыуоз наф дныфналан, Тамшыгэ дахьышьталоз акаруат днахагылан, аахихи хэа изхара дтцэыуеит.

Чагә итдәыуабжыы захаз ааигәә инхоз агәылацәә, Тамшыгыгә дыпсит хәә, еибарфны ашта иаәтеибахәеит...

Чагә изхара дтдәыуан данаакәтц, Тамшыгыгә ипцхәыс днеин дналыдгылан ус ихәеит:

– Акы еипцшымкәә сгәы иалст, ди, еснагь зчеицъыка знапы иқәыргылан асас агәашәәф ипылоз, сааицыпхәаза испылан сәыжәызхуаз, абжыуаа ркны еицырдыруз сәыза бзиа Ашәы Тамшыгыгә дахьцсыз... Иахрат бзиа-хааит, иеипш ахатца дабаказ!..

Иара Тамшыгыгә ихатәгы абри акраамта игәалашәон.

АЧЧАРАГЫ УАЛА-ТАХЫЛА

Цгьарда инхоз Ашәы Уанка пхәыс данааига ачара ду руан, ауаагы рацәафны еизеит.

Артәара иалагаанза алафхәәфцәә аисара мөапыргарц рызбеит. Ускан ус икан. Иреигъны алаф зхәо, иреигъны атаккәә кәзтц, иреигъу ажәабжыкәә разхәо хәә ф-гәыпкны рыешаны еисон. Аиндатлара анымөапыргоз ачаракәә, аныхәакәә, агәыргъаракәә раан акәын. Ус акәымкәә уи азәы ихала имөапигаргы ауан. Еизаз ирзымдыруз, изыркәышшаз хшыфк, жәабыжь дук, тоурыхк реихәон. Ари ажәытәзаахысгы икан.

Аиндатлара иалагеит.

Ф-гәыпкны рыешаны реиха арччагакәә зхәо хәә азәә-зәала еисо иааиуан. Ус атцыхәтәаны гәаран ааин, агәыпкәә реихабацәә Чатцә Чагәи Ашәы Тамшыгыгәи иаарыд-гылт. Уртгы еисаны арччагакәә рхәар акәын. Нас их-дыркәшон...

– Сара стәала, Тамшыгыгәи Чагәи реисарафы Тамшыгыгә даиааит, – ихәеит аисара азбаф еихабыс иартаз Ашәы Хабыць. – Тамшыгыгә иихәаз иаха иарччеит.

– Сара стәала, уххь згеит, Хабыць, сара саиааит!.. – ихәеит Чатцә Чагә.

– Избан?! – ицьеишьеит Җабыць.

– Избанзар, – ихәеит Чагә, – Тамшыгыгә Ыгыардатәуп, ара итәуу шәеихарафзак, иара уаргыы уналатқан, шә- Ыгыардатәкәәууп, Тамшыгыгә даиәаир шәтахын, иихәәз иаха шәазыччеит. Ус акәымзар, Гәып аиндатлараф днаган дсеирсеи, нас закаф ирччо убап!

Ари захаз, иара Җабыцьгыы дналатқан, зегь ааибарччеит. Алафхәәцәә афгәыпкгыы еитахеит хәа азырпхәзеит.

ЧАТЦӘ ЧАГӘИ КӘАСТА ХӘЫЧИ

Чатцә Чагәи Кәаста Хәычи еифызцәән. Җнак Мыкә Еизарак акны алафхәәцәә Аңбажә Ду иамтатәән ицәәжәөн.

– Иухъзеи, Чагә, алаба укупей?! – дтәаит Атәмаа Алмасхан. – Ажәрахъ макъана указам, – хәагыы нацитцеит.

– Машәыршәа абаска тәымаг сахацалан... – ихәеит Чагә.

– Абаска тәымаг дахамцалт, аха, – даацәәжәеит Кәаста Хәычы, Чагә лафк илсхып хәа, – икалаз аиаша абри ауп:

Аабыкъя Чагә сасра дыстан. Уаххъя ыфаны, хқафқәагыы гәгәала икатцаны ашьталарахъ ханиас, Чагә дахышь- тахтцарыз хмоуит, хкаруатқәа зеггы кяфцәахеит. Избан шәхәар, ари Чагә дзакароу уггыы ижәбоит, дырнымзалт, доуцәахеит. Ишпакахтцоз, Чагә изыбзиахоз акаруат сара иабасцшаауаз, ишьапқәа харкәалан иааитцаршәны дышь- тахтцеит.

Аухантәиашарак абас дышьтан. Даныцәа, сшьапқәа еитдысхуеит хәа деихеигәеит, аха акаруат даштыуазма. Шаанза абас акаруати иареи шеикәпоз ашарцаз ишьап- қәа чын, апсразы дкалеит. Уиаахыс лабада дызныкәазом, иара дыпхашьаны ихыыз изхәом, аха... – Кәаста Хәычы абас Чагә дихлафаауа инацәа икәкны ишып лабашья кны дахьтәаз днадирбеит. Изахазгыы ааибарччеит.

– Ииашоуп, уи ауха ханышьталоз, – ихәеит Чатцә Чагә атакс, – акаруатқәа зегьы кьаҕеит. Избан шәхәар, Кәаста Хәычы иаргы дхәычуп, икаруатқәагы кьаҕеуп. Ишпакастцоз, иапхъан иара Кәаста Хәычы ихәан еипш, сшьапқәа аасытцаршәны сышьтәлеит. Сышьтәлеит, аха акаруат акны акәзам, акаруат абасыхәоз, ацәартагә акноуп. Уи иаха иаушәа атзы икәакатцан. Саныцәа, сшьапқәа еитцагалан инхар руа иказма, атзы ифәи ифасын, икылжәан, адәахы иаакылхәхәеит. Атцх бзиан, икаххаа иказ амза сшьапқәа ианаарыкәчца, Кәаста Хәычы ипацха наа атзы еикәара икәашза иаавлашеит.

Кәаста ижәкәа ахкаара итазаап, икәашза, ирымбацыз анырба, изакәхарызеишь хәа иааин иадгылт. Нас идырбазаргь акәхап. Ишытцааз анырба, рыбз цьацьякәа рыла рырбзара иалагеит. Ари збо дабакоу, Кәастагы деитцыхны дышьтоуп, саргы сәанеитцысх, саазырцшуада...

Ашарпаз саапшызар, шыоуки сшьапқәа ирыдтәаланы апшхәынтә рыхышьра иаҕеуп! Цшахькгы rysуеит! Мшәан, еитцыхны сышьтамлазатеи аасгәахәын, иааитцазгалт. – Адәахы ажәкәа рыгызбжы аагеит, сшьапсыргәытцәа ркны хәа гәҕәакгы бызбызуа иааснырит. Ас анызба, сахыкәиаз сәатцкәеит, аха, сшьапқәа сызрыкәымгылакәан, ихышәтыз ахпыц еипш саахәны сиарта сәылахаит, сшьапсыргәытцәа рхәаа убас еипш ифәсцралт, исзымчхартә акынза. Убаскан ауп исыхыыз закәыз анеилыскаа – цьыкадара иаргәакуаз Кәаста Хәычы ижәкәа сшьапсыргәытцәа шырфаз аныздыр. Абас ауп абри шыкала, абриазоуп алабагы зыску, зыкны исыхыыз апшәма изы ипшзам хәа исхәарц стахымызт, аха... Абри зегь зхароу, шыта шәаргы ижәдырхәеит, саналага исхәоит, Кәаста Хәычы иоуп. Избан ухәар, еснагь дрылоуп: ачаракәа иара дрыгым, апсракәа иара дрыгым, апсхәракәа ихы рыгирхом – ижәкәатцәкәа ацьыка рытаха имам, ацьыкадара иагоит. Ипацха акәзар, иабду рыцха иргылаз акоуп, ишынкапсара, уаха наламкәаны

игылоуп, афы иашьны инышьталаз асас ишьапы надыр-
гылан еиттихыр, инызкылаша атзы ани иазтада... Уаха
ацсттарыма, сфыза Кэаста?! – ихэан, Чагэ Кэаста Хэыгы
днеизыцшит.

САРА

Чатэ Чагэ сасра дыкан, гэгэалагы икьаф кайтцеит.
Шьта ддэықеларц даныфогыла, идтэалаз алафхэаф-
цэа Багапшь Саиди Ешы Арнаути реыргызмалны изтцааит:

– Уара, Чагэ, адунеи акны зегь реиха ихьантоу иарбан
пстэу хаухэозар?... – хэа.

Алафхэафцэа иртахын, Чагэ афы ыжэны дызлаказ ала,
иашамкэан ишакэым такк ритар, афы уашьит хэа ихыч-
чара иалагарц, фимтыр, акгы уздырам хэа ихлафаарц. Ус
акэу анс акэу, ихыхэмарны атэы илырхырц ртахын.

Чагэ дымлакфаккэа иаразнак атак Кайтцеит:

– Сара!

– Уароу?! – иаацъаршьеит алафхэафцэа. – Изла?! Акам-
башь аастагы, адумбеи дузза аихагы ухьантахама?!

– Схьантахеит! Схьантамындаз, адунеи зегь гьежьюа,
исытгагезеазуа аарла сшыннакыло шэымбазои, уара, уа-
ха?! – дыччо инапы неикъан, иззамуз алафхэафцэа днар-
пыртцит Чагэ.

ЦШЬБЕИ ФБЕИ

Ажэытэан Ацсны абафчыда злаз ауаа рацэан.
Ажэытэуаа излархэоз ала, аеыфкэа ирапызгоз
ауаа ыкан. Имаацсазоз ауаа алашьамх рытцоуп хэа рые-
хэапхьыз рхэон. Убас икакээз иреиуан: Цьгьарда инхакэоз
Ашэы Едрыси Багапшь Рацъаби, Кэтол инхоз Асазба
Цыгэ, Дал инхоз Бытэы Екэып, Тхына инхоз Воу Ханашэ,

Атара инхоз Кэйтцныи Хыцъматѝ Кэйтцныи Сиисеи ухѣа. Аабыкъанзагы абас ицѣоушьашаз ашьамхы цъбара зыр-тысуаз ауаа уафы ицѣлон. Бзыцѣнгы убас иѣан.

Чатѣ Чагѣгы, имч антѣз, данмачыз, ашьамхы цъбара итѣан, аисараѣа раан азѣырфы ираѣигахъан.

Енак Мамсыр хѣа ѣхѣафык, Чагѣ датѣархан салаихла-фаап избын, сара ѣыла, ура шыапыла хѣипхныѣлап, уса-пысыр арахѣтиаа устоит хѣа дыхѣеикит. Ари Дѣѣан аѣша-хѣаѣы ныхѣак атѣыхѣала аисараѣа анымѣаѣыргоз азоуп.

Чагѣ дааипххѣыцын даѣѣшахѣтхѣит.

Адѣ ду аѣны аисараѣа рызбаѣѣѣа Чагѣи Мамсыри ишытѣкъара реырхианы инеивадыргылеит. Мамсыр иѣы даѣѣтѣоуп, Чагѣ – шыапыла.

Акъарахѣ шынѣтѣкъаз еипѣш, Чагѣи Мамсыри еивасны рѣынархѣит. Чагѣ даун, ишыѣѣаѣагы тѣбаан, дласзаны ианеихига, Мамсыр иѣы иамариашаны дниуан. Дызбоз-гы дѣыашѣо изыѣшуан.

Адѣы агѣѣа еиѣараны инеиуаны, Чагѣ даангылан ашь-шыхѣа дныѣѣо иѣынеихѣит. Мамсыр дгѣырѣѣатѣѣа, саѣы-сит хѣа, иѣы даасын адѣ нахъхы атѣыхѣан иѣаз аѣѣахѣаѣы даннеи даангылт.

Азбаѣѣѣа ргѣы иамыхѣѣит Чагѣ иѣаитѣаз.

– Ибзианы ушнеиуаз узынгылазеи?! Мамсыр даѣысит... – рхѣѣит.

– Сара соуп иаѣысыз, – ихѣѣит Чагѣ, – Мамсыр да-ѣѣхѣит!

– Изла?! – иѣъаршьѣѣит азбаѣѣѣа.

– Уара, аказы сшѣызѣѣашан?

– Ыы?

– Абри сара абжара саннеиуаз, иара дабанзаѣахъаз, атѣыхѣан днеихъазма?

– Мап...

– Нас ус акѣзар, Мамсыр ѣшь-шьапык итѣан, ѣшьба рыла дыѣуан, сара ѣба рыла. Ѧынѣѣ рыла дсеихѣан. Абжа-ра саныѣаз, атѣыхѣан дназахъазар акѣын. Абжала абжа са-хысит, азнала азна дахысаанза! Нас иаиааида?!

РАШЬЫТ ЧАГӘ АШЬТӘА ШИЗИШЬЫЗ

Чатә Чагәи, Шьақарица Рашьыти, Абыхә Есыфи Чагә иашта иқәгылаз ацсуа лаха ашәшьыра итәтәан ажәабжьқәа рхәон. Цабыргны, ацсацәа раштақәа ркны рацәак алахақәа ықәдыргылом, ашәшьыра хшытәтәоу иағәшәаны ихақәшәар ҳақьашьуеит хәа. Аха ари алаха, иахәа ажәла ызхәоу сыздырам, ус ағшәара аздырзомызт. Ирзымфакәа иағәхозгы, лаҳарфатдас ихәахьхәла иағәфәон. Нас аапын ацшеи ақәеи икарцсон. Чагә иашта ажагы тағылан.

– Уара, ак уасхәап, Чагә, – ихәеит алафхәәф Рашьыт, мыртаға дахьтәаз.

– Ыы?

– Уааи ҳаисап!

– Иззы?

– Абыржәы абра ҳахьтәоу ажәак ала абри алаха сықәуцалозар, иеипш зыхшыф цару дыкам хәа срылалоит, афныка уганы ақыжә узысшьуеит.

– Уансзықәымцала?

– Санузықәымцала, уара иахзушьуеит. Уақәшахәтума?

– Сақәшахәтуп! – ихәеит Чагә, мацк даахәыцын.

– Есыфгы дшахәтуп! – даагәыргәеит Рашьыт, Чагә иқыжә сфап хәа. – Ахы, сықәлап, иулшо збап!..

Чагә абри аамтаз дфатцкәан, ааигәа зхы ықәтцан итәаны ицәоушәа-ицәамшәа ирзыцшуаз илацәгәа ду инацәа Рашьыт иқәырххан дарбауа, ишилшоз «Да-мшә!..» хәа ыытиркәеит.

Абгақәа дызлареишәарыцоз алацәгәа каимат, цәамхәарагы агымзар акәхарын, ацшәма ас даныхәхәа, ифәцууан Рашьыт ифәижәлеит.

Рашьытгы, ауафы дшәар абыфчыда илалоит рхәоит, дахьтәаз дакзамызшәа дфатцкәан, ақәардә ишьапы ықәрс дууаза дыцан ихақны иказ амахә дфәхьынхалт. Ишьапқәагы дфәрыхан нақ амахә хыхь ианағәаиршә, дкәалкәало

даакынхалт. Дамшэггы апхьатэи ашьапкэа аҕэардэ
иныкэнаргылан, икнахаз икалт иацрасырц аоацамтаз:

«Иазхоуп!» – длақэтцэкьеит Чагэ. Алагы аахынхэит.

– Уаа нар улбааит, Рашьыт!.. – ихэан, Чагэ икьатеиах
птцэо Рашьыт днаизыпшит. – Афырхатца, Дамшэ! Атцла
икэуцалаз Рашьыт гьео икьжэ апылгыды ура иутэуп!

АПРИЛ

АКАЗТЭИ АЛАФ

Цатцэ Чагэ Бзыцка дцон. Уа Иналицацэа рбаа иацэы-
харамкэа инхоз Ҳагэышык икны уск атцыхэала
днеираны дыкан. Ари април акы азоуп, мшац акы азы.

Чагэ дызжьап, нас алафхэацэа ркны салаехэалап хэа
избит Пашэица Сахаткьари. Харантэ еибадыруан.

– Уаа, Чагэ, ушыстахыз узбеит, амѡан ауп иахьуасхэо,
аха абыржэтэи асабша ашэны аѡнынза усызinei, ачара
сймоуп!.. – хэа наиеихэеит.

– Ҳаи, уалагэыргьааит, изакэ чароузеи?!

– Пхэыс даазгоит.

– Уаа, Анат,²⁷ Анымирах дузылпхааит, дабатэиу?!

– Гэыматэуп, лан Абжьаҕэатэуп. Аҕхэара птцэоуп,
абаакэа, умнеикэа умун, тамадасгы усзыкалароуп, суқэ-
гэыҕуеит!..

– Уара, уа сара сацшэымам, тамадас скалар ицш-
захарым...

– Уи апырхагазам, уареи сареи еибатаху хауп, ус иагыа-
цъара икарцахьеит...

– Итабуп! – ихэеит Чагэ. Аха Сахаткьари ихэашьақэа
акалашэа ибан, насгы иахьа април, мшацымза акы ша-
кэыз анигэалашэа, дцишэарц днаиазтцааит.

– Ҳаи, шэеидажэлааит, дызустада иааугаз?!.

²⁷ Анат (Анан), Анымирах – ажэабжьхэаф излеихэаз ала, ауаа-
тэыѡса еибызто, изырѡео, рхыпхьазара иаззырхауа ажэытэзатэи
нцэахэуп.

– Аиы Хацьмат дипхауп, Гэында лыхьзуп, псыртхара^{28*} датәуп. Хацьмат думдыруеи? – Чагә Хацьмат илидыраа-уазеи хәа игәы иаанагон Сахатқъари.

– Дсыздырам... аха избахәкәа саҳахьеит, хатца бзиоуп рхәоит... Икоу уасхәап, Сахатқъари, пхәысаагараан умыц-цакыроуп. Гэындагы пшзак лакәхап, аха абыржәы абна инаспылеит, иааурццакыр урыхьзоит, пхәызбак хөык арпарцәа лыцны инеиуеит, аха, уара уныс, убри лөыза анцәахша дшысымбац!.. Хаи, убри лөыза дааугазшәа уқандаз!..

Чагә иажәа алгахагь цкәа имтакәа, Сахатқъари, иеы даасын дытқъаны ифьинеихеит. Инеиуаз днарыхьзазар, алыцәха дфарылагылт. Х-лаба қамса дуқәак, латцаға еикәатцәак рацхәа игылан иацрыцсса, иқәасқәасуа инеи-уан...

Сахатқъари ихьыз аниба, ихатагы даамхаччеит, Чагә мцахәмыцәа исзиуаз азәгы иеимхәандаз ааигәахәт.

Х-ҒЫК ЗМОУ АКӘЫБА

Чагә арыцхара даниеит: машәырны атцәы исын Гәгәәала дыхәны дышьтан. Иқытауаа, дыздыруаз, ифызцәа ухәа ари захаз иаан дбаны ицон. Ицон рыхқәа ртысуа, гәгәәала даххәыз, ахәаацәгәа ахьимаз ақынтә.

Уахык, игәылацәеи итахцәеи идтәалан, ишгәақыз аниба, ргәы ирфыхарц избит Чагә, усьы днарыхәеит:

– Уара, шәанацьалбеит, пхәыс шәлыхшаны абри аду-неи шәықәзар, аказы сшәыхәоит, исзыкашәтца!..

– Умшәан, Чагә, зегь бзиахоит!.. – ихәеит ачымазаф иапхьатцәкәа итәаз Манча-хақым. – Хаузызырфәуеит...

– Сымцсыр амуазар, – ихәеит Чагә, – санцслак х-ғык змоу акәыба ду статцаны сыжәжы!

²⁸ Псырз апста ахахьоуп, қытан, Псыр Акармара хәа ицәажәоит апсуа-ашәыла...

– Анцәа иумхәан, Чагә, упсратәы, аха изутаххазеи х-фык змоу акәыба?!. – дтцааит Манча-хақьым иватәаз Ашәы Тамшыгә.

– Абзиара зыккалаша, Тамшыгә, акгы шпаузеилым-каауеи! – даапышәырччеит Чагә, имч ааизганы. – Уара, абра хдунеи ныжыны нақ апхәтәи сыпшәма лахь сцар²⁹ ари уажәтәи ашытахтәи сыпшәмаггы, ахыбаара лдыруеит акыс, дсышталан днеир, дабашытастцой? Х-фык змоу сымазар, ҳахфыкгы ҳкәапза ҳамкуеи! Уахынла дарггы мшәап, сарггы сгәы гәгәахап!

Зегь ааибарччақәеит.

– Чча хәшәтәыгоуп, – ихәеит Манча-хақьымггы.

– Иагьхырфыгәгоуп, – ихәеит Чагәггы.

ХЦА ЗЖӘЫЗ АИАША ИХӘОИТ

Кап Еқәып Арасазыхь дынхон. Чагә уи дизықан. Ҷенак абра дахьнеиз атацәа аишәа рхианы акрыфара ишафыз дрыхтыгәлеит. Еқәып дыкәмызт, аха ачкәынцәа ицылеит. Ргәылакгы, Цьоцъа хәа, дыртан. Уиггы д-Қапбан, уафы хәмарфын.

– Чагә, аишәахь уааи! – рхәеит апшәмацәа. – Атцәы-цақәак хзынкыл!

– Ара сас дыкәм, шәыскәатц, истәхым, – ихәан, мап икит Чагә.

– Арахь умааит уггы, аха абри нумкылар калом! – ихәан, аиашъа еихабы, Заз, Чагә тцәыцак азна афы неииркит.

Истәхым шихәоз, идыржәит Чагә. Мацкгы аатцит. Ус дтәоуп.

– Абриггы умжәыр сгәы иалсуеит! – ихәан, аиашъа еитцбы Хәанеиггы, даеа тцәыцак неииркит.

Истәхым шихәоз, абригь ижәит Чагә. Даеа мацкгы аатцит. Ус дтәоуп.

²⁹ Чагә апхәа имаз д-Тәан-пхан. Уи дышқәыпшыз данцсы, ашь-тахь а-Гәблыи-цха дааигеит.

– Абри атџагагы умжәыр зуам! – ихәеит Ыџоџагы, Чагә даеа тџыцак неиркуа.

Уара, абригы стахым шихәоз, убригы ижәит Чагә. Даеа мацк ааттит. Ус дтәоуп.

– Чагә, аиаша хәхәа, уаха утахума?! – даахлафааит Ыџоџа.

– Уажәшьтоуп аиаша анысхәо! – ихәан, днаскъан дна-рыдтәалт Чагә. – Ак ужәыр – амц ухәоит, џба ужәыргы – мцуп иухәо, хца анужә – аиаша ухәоит! Уаах арахь!

ШӘЕИНКЪАШЬА СЫКӘАШАШЬОУП!

Хаџымаа аихәшьцәа абжыуаа ркны еицырды-руаз лафхәаџәан, хъзыртәыџәан. Дара хџык ыкан. Рыхџыкгы хатца имцацызт. Урт алафхәаразы, ахъзыртәаразы ирапызгоз хәа абжыуаа ркны уаџ дкамлацызт.

‘Енак зны абарт аихәшьцәа ркны Чатџа Чагәи, Ыынџьал Темыри еыжәланы инеит. ‘Еыла, еыуардынла акәын усгы ускан ишныкәоз, амашынакәа уажә еипш иабаказ. Арт инеиз ццакуан, апсааитакрагы, какалкрагы цәгы ирбомызт.

Хаџымаа аихәшьцәа асасдкылашья уажә ирбазма, абыста тәиуа ирун рысасцәа надыртәеит. Ускан ажьтцаа анырзлак, асас ибыста иакәтцаны имтцадыргылон, хазы асаан ианырымтаргы калон. Ус зыкартцоз, асас ихәы иакәу иаха дацәыпхамшыакәа ирацәаны ифоит, азеила саан иану ианганы ааста хәа ипхъазан. Уи жәытәзатәи тцасын.

...Чагә ихәы днахәапшызар, маџак иаадымџыло, ика-тароу ихәадыроу узеилымкаауа, кәац еыт дук ақәуп! Иа-хәызба аатиган, иканатцо збап хәа, мацк аамсан иџы ин-теитцеит. Аха, ассир, иуфара укоуп – акәалаа! Хаи, арт цас исзыруазаап, акатара џа зны исымтартеит, фашья амам хәа игәы иаатихәааит Чагә. Ифар – изымфо, икаиршәыр – изкамыршәуа иџы иаатахеит! Ускан алафхәаџәа абас

иахъеикәшәоз еихәмарны итцәылибахуан, иаиааиуаз ихъз цон. Уиоуп уажәы арт а-Җаңыымпҗаңагъы иҗартҗа.

– Чагә, излазбо ала хусқәа җеим, цхыраара утахызар ара сыҗоуп! – ихәеит алафхәаф Темыр акрыфара дахъа-фыз. Аихәшыңагъы Чагә ихъыз анырба, ргәы иахәан ицәытҗаччо изыпшуан.

– Лафхәарала Чатцә Чагә зегъы дыриааиуеит, изу аҗа-тара ада! – лхәеит азәы.

– Җаңыымаа аихәшыңаа залабымтҗои, уртгъы дзыр-иааиуам! – лхәеит егъи, Чагә изакәызаалак акы ихәарц, дцәажәарц лҗахны.

Чагә дцәажәар калозма, аишәа уахатәаны уҗатҗа уҗы иштоу уңәажәар пхашьаран. Убри аҗынтә җымтзә, сзықә-шәаз ауп хәа, иҗатара аҗаҗара даҗын. Анцәа иҗынтә ахәаңышә иафызаз ахаңыцқәа изытҗагылан.

Атҗыхәтәан ииулакгъы иҗатҗа даиааит Чагә. Нас дмыцҗакзә, аҗгъы җамлазашәа, егъырт аңыфақәа иҗеит. Иангылоз, ичабра аатиган имтҗартҗаз аҗатара нылахәан, ари са исымаз хәа, иңыба интәитҗеит.

Афныҗа иҗарц аңаңа иахъаадәылтҗыз, Чагә даахъа-хәын аихабы длазтҗааит:

– Шәара шәышҗа асасцәа лассы-лаас иааило? – хәа.

– Имаакәан!.. – лхәеит.

– Җах, нас ус аҗәзар, абри абра иҗастҗоит, даеазәгъы далажәбап, шәыхъзгъы тҗагап!.. – ихәан, иҗатара аатганы аңаңа ашә аханы ашыш ифцәывтҗаирҗаңеит. – Шәеин-җашыа сыкәашашьоуп!.. – хәа устҗы наңитҗеит.

Уажә абри сажәабжъ захауа ак шәабжъызгоит: иааз-қәылаз крыфартҗақәак рҗны абас алафқәа рхәо иалагеит, урт Җаңыымаа аихәшыңаа иахъа иҗамзаргъы. Издыруада убас ишәхлафаарц иалагар – Чагә иҗаитҗаз җашәтҗа!

Убас, аабыҗаа ресторан хәыңык аҗны абыста тәиуа иу-ны аҗатара ақәтҗан исыртҗеит, лафхәафцәазар аҗәхарын. Сара сәагылан Чагә иҗаитҗаз җастҗеит, даҗа цыт-чытҗкгъы лаңтҗаны. Уи аресторан хәыңы аҗны уажәгъы сыхъз ргәа-лашәоит.

ИРЫЛАШӘЫМТЦАСЫРГЫЛАҚӘӨ ЖӘБАП!

Чатдә Чагәи Киут Хәымпыли Хәцъымаа ахәеихәшь-
цәа иртааит.

Аихәшьцәа рысасцәа рдыруан, итцәылхны ирыхла-
фаарц рызбит – акәаскъя азал ахь инарпхъан, кыршәфа
хәа, аазеишәа, асасеишәа ду ықәкка иахадыртәеит. Иқә-
гылаз саани, тцәыцеи, чанахи зегь тацәын.

– Хәи, хләфхәащцәа хәсасеишәа тацәы иамбар зака
ипсуазеи, ишпанаало! Унан, кырҭәзтцәо тынха дрымазар
ирфаргы каларын, бара! Аха кранырфо ианаалазом!.. –
лхәеит аихабы, Чагәи Хәымпали лхы нарықәкны егырт
лахәшьцәа идырбо, иагъаибарччеит.

– Хәымпыл, икахтцаша убама, ацхашъара иакәшәаз
абарт асаанқәеи ачанахқәеи абра инахмыжып, рыхьымзг
рхыхразы аоныка иаагап... Шәаала, рыцха, арахь!.. –
ихәан, Чагә атакс, асаанқәа леихаиргылан, игәыдкыла-
шәа илеишәыттраикын, ддәылтцуа ус нацитцеит: – Зыххь
згаша хәцшәма лафхәащцәа, ахъзы рныршаны изакәытә
саан-чанахқәоузеи асасцәа рҭәцхъа хьымзыг зшәыргаз!
Шәнеи сыоныка, Гәыпқа, сасра, изакәытә фатәқәоу иры-
лашәымтцасыргылақәо жәбап!

ХЫМСАД ЛЗЫ УАЛЫРК АЗЫ

Хымсад Қырсал данпхәызбаз лакара иеинаалаз,
ишпшаз дабаказ. Закафгы лышьталахъадаз, аха
мап рыцәкуа, длацшуа дааиуан. Абас дшылацшуаз ац-
хәызбатәахъарахъ дагеит. Иара абыржәгы, дышпхәыз-
батәахъазгы, шынәажәа дшыртысхъазгы, паса еипш
длацшуан.

Уачамчыра Гәын Кәымчыч ичарафы Хымсад Чатдә Чагә
дылбеит. Уи уаанзагы дылбахъан, дылдыруан азы лафк
илсхып лгәахәт:

– Чагәхейт, заа ушпеиаси! Ушыпшказ цхәыс дааумгар акәын... Усымдырырц акгы сыгымхейт... – лхәейт.

– Ааи шыта... Уи уиоуп, аха бара хатца банцо ҫызас иса-бымхәэзои, баша ҳаибадыруама? – дтцааит Чагә.

– Ишпауасымхәои!

– Исабхәозар, уалырк азна азы хамтас исыманы сней-уейт!

– Изыстахузеи?! – ицбалшьейт Хымсад.

– Ибтахымкәа, Хымсадхейт, аиаша ххәозар, бар-гы бажәит, бөейт... ауалыр азна азы бхатца истар, ила-быкәйтәар, бамырцсауеи?!.

Абри Чагә илаф Уачамчыра краамта ирхаштуамызт.

ЗАКА СЫЦӘТЫС УЕИЦШХАЗЕИ!

Ахәылпаз Чатә Чагә ицәтыс гәарымлеит. Чагәггы Аилаба аакыдхны ииасуаз акәара хәычы апстахы иҫынеихейт, зны-зынлагы ицәтыс ахыз хәаны дапхьо.

Абриаамтаз алра-ахәацара шыказынтә иеидара амҫы датцаланы дааиуан Чагә игәыла наскы Сукадла. Уи Чагә ибжы аниаха, ахыз кастцап, дызжыап, нас алафхәацәарҫ салахәалап хәа, имҫы зымға ицхыакны инышьтатцан, ачыкыра днылатәейт, цәтыстцастгы знык-ҫынтә ибжы ааиргеит. Сукадла анхафра аткыс ихы еиҳаны ицхязон, аамста-кыаҫ рахы ишыапы кыдиргылон, ахыччарақәагы илан.

Чагә рапхыа ицәтыс акәтәкыаз цыишьейт. Аха ашытахы Сукадла шиакәыз идырит.

– Хаит, уабази, абга ирыхәхаша, Патагәа! Аҫныка агәрларла ухаштма?! – ихәейт Чагә. Нас ашышьыхәа абжы ахыгыз ачыкыра дазааигәахан, илаба иикыз ҫажәйтцеит.

– Хаи, сара соуп, уара, сара!.. Сушыуама?! – ихы акақәчаа амазза, иаахаз ачыкыра дҫылнаркыейт Сукадла. – Уеи-лагама?!.

– Хоуп, Сукадлахеит, усымшыуаз!.. Ара уабаанагеи?!
Хаи зака сыцэттыс уеипшхазеи! – ихәеит Чагә, аччара да-
манакуа.

Абас Сукадла Чагә алаф илихит.

ЧАГӘ АТЦАРАУАФ ДИРИАШОИТ

Чатә Чагәи Басарыи Маҳаиди³⁰ Чаңалка шәарыцара
иқан. Жәеипшыаа дырхымзакәа ихынхәны мөа-
пала абнара илаланы иааиуан.

– Наптаңыла афныка ххынхәуеит... Хаит, абыржәы
хапхәа абна иаалкәаны кәасабк аагылондаз, Маҳаид,
зныкхысрала ишышьтастцоз убарын!.. – ихәеит Чагә, даа-
хлафаашәа.

– Абыржәытдәкәа абна кәасабк аалтдыр, уара ушан-
хашт, ухысаанза иара фөитаңан ицоит, – ихәеит Маҳаид,
дазыхәмарны.

– Сшанханы убри мшыыкәа идәыкәстцозар, абри ашәақь,
сшәарыцафуп хәа, уаҳа сатцалом, хамтас уара иустоит...

Абри аамтаз, абна иаалтцын аеыфхәа рапхьатдәкәа ам-
фөапа инанцалт шыабста дук. Нас ишанхалаз афыцъагы
шаагәанатаз еипш, али-пси рыбжьара абна инылапкеит.

– Иубама, Чагә, иаххәаз Ажәеипшыаа иаҳауан, изум-
шы? Иааг араҳь ушәақь!.. – даахлафааит Маҳаид.

– Маҳаидхеит, сатцамхазеит!.. – ихәеит Чагә дцы-
шәарччо. – Абас ауп шәара, атцарауаа шәшыкоу, зны-зынла
шәфашьоит: сара сызфыз кәасабын, ари шыабыстоуп!

ЕИТАХЕИТ

Чатә Чагәи Ашәы Тамшыгәи Хаңымаа ахөеи-
хәшыцәа ркны инеит. Ускан ачаижәра рапхәа иан-
гәарлаз акәын. Ифыцбарахын. Измазгы маңфын.

³⁰ Маҳаид Басариа – Симон Петра ипа Басариа (жәытәла Жәы-
жәипа, Басар). Еицырдыруаз аңсуа тцарауаф (1884–1941).

Аиҳәшьцәа рысасцәа акрырфеит, аха афы рымжәит, уажәы пшәыма хатца дыкам, афы аажәыр ииашам хәа ирцхьазеит. Ус акәын анкьа иштцасызгы. Дарбан сасыз пшәыма хатца дахьыкамыз инеин итәаны зхала афы эжәуаз. Цьарак-фыцьарак ус калахьазаргы, уаха цсыхәа амамкәан иказар акәхарын акәымзар.

Асасцәа афы анырымжә, крыфаншьтахь хәа, ачаи рызцәырыргеит, ачеи хәа акәын усқан ишырхәоз, уажә аабыкьанзагы, иара уажәгы ус рхәакәоит. Тамшьыгә ашьақартра машьала акыпкәа аатиган ичаи инеитеит. Чагә инапала итигеит.

Ҳацъымаа аиҳәшьцәа Чагә имариа анырбалак, алаф илырхырц ихәмаруа дтәылырхуан, аха иатцархара рзеипшымтәыцызт, ицызкаша атак ритон.

Уажәы аиҳәшьцәа реихабы асасцәа ирымтагылаз ашьақартра аакәылхын, илыман, ахышә днадгылан «Тытышә, Тытышә!» – лхәан, ала дрыпхьеит. Нас итаз зегы нарымталыцсан, «Чагә икьашьит, шьта шәа ишәымаз!..» хәа ҫаалтит. Уи иаанагоз «Чагә, уаргы Тамшьыгә иеипш акыцкәа машьала, чқыцла итугар акәын» ауп.

– Ҳаи, Чагә, абри атак аныкоумтца, уаха ҫызас суцныкәозар, абарт сцатцакәа сҫарытцасны исаны икасыжъуеит!.. – ихәеит дцышәырччо Тамшьыгәгы.

Аиҳәшьцәа реихабы ашьақартра азна ртәны еита инарзыкәлыргылеит.

Чагә, акгы камлазашшәа, ашьшьыхәа ачаижәра даҫын. Данаалга, дҫагылан, ачаи злеижәыз иатцәеи имхатцәи иман ахышә днадгылан адәахьы иршәны даахынхәит. Ицъашьо изыцшуаз аиҳәшьцәа «Чагә икьашьит...» – хәа нареихәеит. Нас, аиҳаб ихы налықәикын инациттеит: – Уажәшьта азәгы хгәазом, ҳаитахеит, акака! Ус акәзами, Тамшьыгә? Шьта уцатцакәагә еикәхеит, ура иутәуп!

ЧАТЦӘ ЧАГӘИ КЪАЧА-ИЦА ХАХЕИ АЛАФ ШЕИБЫРХӘАЗ

Енак Чатцә Чагә җа қытак ақынтәи җыңа асасцәа итааит: Кәыр-ица Гаҗеи Къача-ица Хахеи. Арт акәты рзыршьын, аишәа инахатәеит, ацшәмапхәысгыбы рыматц уа дааин даархагылт.

– Уара, Чагә, абри ххатцгыла илыгуп, ашьха душьты-рауазеи!.. – ихәеит Къача-ица Хаха, даахлафаан.

Чагә алаҗимтит.

Цытк аатцуаны:

– Чагә, уцшәмапхәыс иуцәлыгхацәеит, Ламкац ма Ахарҗа ддәықәтца изуасхәазаалак!.. – дырҗегьых алаф ихәеит, иара итәала Къача-ица Хаха.

– Хи-хи-хи!.. – ихәан, дааччеит Кәыр-ица Гаҗа, Чаҗаҗа имаҗа – ипылт.

Чагә дырҗегьых алаҗимтит.

Аныхәаҗақәа шнеиуаз, ацшәмапхәыс лтәы анааныр-кылоз:

– Чагәхеит, ма мызкы аҗара Соуицсара дышьты, ацхәыс илыцны дыҗазароуп улаҗ данааиуа, ари зынза ду-цәабаахеит!.. – ихәеит еиҗах Къача-ица Хаха.

– Икоу удыруама, Къача-ица Хаха! – ихәеит, Чагә, игәы анццәа.

– Ыы, икои?

– Уа утәы дзеицшрои, уаҗ илаҗ дааиртә дыкоума, илы-цушь?

– Лықәчама узавсуам, убас дыкоуп!

– Ус акәзар, Соуицсараҗа са стәы мызкы цсшьара дсышьтуеит, абриаҗара анухәах, уахатыраз. Аха схала сықәумырхан, лхатыцан уа утәы, ус илыцзар, дысзаашьт, сахатыраз, схәы анықәлыргыло слыхәапшлоит!.. – ихәеит Чагә аҗакс.

УС ЕИҲА ИЗЕИҒУП!..

Чатцә Чагә изку ажәабжықәеи анеқдотқәеи хаз шәкә-ны рацхәа иантытц, ари 1983 шықәсазоуп, ичкәын Жора икны лафхәафык абри ашәкәы иман днеит, Акәа. Жора шыта иқәрахь дықан.

– Ари убоума, Жора, абри афыз ашәкәы тытцит, Абытәба ишәызтижыт, аха царауафык цқьа игәамцхеит... – ихәеит инеиз.

– Избан?! – дтцааит Жора.

– Чатцә Чагә аеадагы иман, дақәтәаны дрылан, дала-ныкәон, ацымшыгы рацәаны ифон, ианифалак нас илагырзгы аанагон, убас ицаз цымшыжәлан, аха урт ари ашәкәы тзыжыыз иаимырбазеит, иагижыт, са са-кәызтгы ус кастомызт хәа абас ихәеит, – ихәеит.

Ари Жора даргәааит, игәы иалсит, апсуа аеада дақәтәан ианбыкәыз данныкәоз, ажәлар данрылаз, ҫын акәымзар, аеада еидарамфангаган, ақәтәарагы хымзгыршыон, нас-гы Чагә иеипш иказ иакәызма аеада иакәиртәоз, аха инимырцшыкәан:

– Дарбан царауафу ус уазхәаз?! – ихәан, дтцааит, иагы-нацитцеит: – Иара ихата, убри зхәаз, аеада дақәтәан сасра дцарызуш, ура?! – хәа.

– Ихъз абатаху... нас иуасхәоит, – ихәеит инеиз. – Уи аеада дақәтәазом, амашына имоуп, ацацха инацәа иа-хаиртәиуеит дануацәажәогы, – хәа усгы нацитцеит.

– Уаха иагуп зихәеи?... деитатцааит Жора.

– Чагә ишыацәкыарақәагы еикаразамызт, убригы агижыт хәа ихәеит, – ихәеит инеиз.

– Дызусту ухәом усгы?..

– Уажәы каи, нас иуасхәоит. Иаргы жәлар рхәамтақәа еизигошәа дафуп, апартия аганахыгы аус иуеит, афбагы еилеигзоит. «Командировочные», «суточные» хәа ацара амхны цыара дцазшәа катцаны игоит, абри ашәкәы иану

ажэабжъкэа зхэамтэкэоу абыргцэа рыхъзкэаггы, иара
убрахъ дцаны дыкэзшэа, ихышылааит...

– Иара ишыацэкъаракэа еикароу, уара, убри уазхэаз?! –
ихэан, днатцаит Жора.

– Еикаразар акэхап, амзар анс ихэозма, сарггы убас
ипакъаза, ишыацэкъаракэа еикараза, измаз азэ дызба-
хъан... Уи шарамшароуп икэзцо...

– Уара, саб ишыацэкъаракэа са сакара убри уазхэаз
ибахъазма?! Насггы ацымшь ца хэа ыкоуп, аха уи афыза
хаман са исгэалашэом... аеадакэаггы абахамаз... Бзи-
оуп нас, дызустоу уажэ иумхэозаргъ, егъоурым, уашьтан
исоухэап... Иара атцарауаф хэа узёу, иарбан тцароу имоу
сыздырам, аха шэагаала, нырхарала аеада иакэиртэоз
саб гышыа Чагэ диакарахарушь?! – ихэан, дтцаит Жора,
иагынациттеит: – Уара у-Анкэабуп, убриак ма исакэа,
уапсуазар?

– Мамоу, цёоушьт, Чагэи ании абейдукулоу, исазхэаз
шэагаала ауафасара дазынапшуеит, ауафасарахъ дыкоуп,
– атак ныкеиттеит инеиз.

– Нас, ус анакэха, иарггы сгэы зызфаз иакэзар, Гыпц
аеадакэа азэы имоуп, азлагара азыхэан, Чагэ иеипш ауф
нырха ду дзакэтэазом, ишыапкэа шытасуеит, дазышь-
тыхзом, абгаггы цитцэар ауеит, ихатыцан уара иаха уазыб-
зиахоит хэа наиахэан, убрахъ дганы акы дакэхартэап!.. –
ихэеит Жора.

– Имур, хароуп хэа мап икыр?! – назгэеитеит инеиз
алафхэаф дпышэырччо.

– Ус хараны итахымзар, Гыпынза хцазом, ара Иашы-
ра издыркэоу шыоукы аеадакэа рымоуп, дарггы аеада-
хьартаф инхоит азы, инарасхэар, днаган акы ашышыхэа
днакэхартэап!.. – ихэеит Жора.

– Мап икыр, убракагъ дакэымтэар?!.

– Дакэымтэозар, дакэхарцап!..

– Уара, уи аеада зтэу иуама?!. Иакэшэыртэарц исзаа-
жэга дызустада хэа игы иалымсуеи?!.

– Уи са избап! Урт са исуацэоуп!..

– Иара атцарауаф ихата иуама ани, уара?! Иафәршәны мап имкуеи?!

– Қартынтә убас узфәртит хәа иаххәап, нас акгыи ихәазом!.. Ус здырқатқаәоу хәлоуп...

Инеиз алафхәафгы даапышәарччеит. Сара усазтәа-уазар, инацәа иахаиртәиуаз имашына ацапха хәа дыз-фызгыи убрахынтә акәымзааитишь...

ХАБАШЬ ШЬРЫНИ АХҰЫЦ ТАТЕИ

Апсацәа уаа шкәакәәкәоуп, аха Хабашь Шьрын иаа-цәоушәаратә деикәатцәан. Шьоукгыи уи хылтцшәтра-ла драп еикәатцәоуп, анкәа зны ишәтра иреиуаз азәы Мсыр-тыхәынтәи даанагеит рхәон. Абри акынтә Шьрын дызды-руаз рацәафын. Иара лафхәафык иакәын, дуаф бзиан.

Әнак Чагә Аблыстара дылсны днеиуан. Ари атып акны абна бзиа аман, адыдгыи адыруан. Уи иахкәаны абна амца анакуазгыи кәалалон. Убри акәын Аблыстара захьызгыи. Аабыкәагы убас абна амца акын, ахұыцкәа цәыббыл-цәыббылза ана-ара амәа ихыкәгылан.

Чагә дышнеиуаз еыуафык дааипылт, уи Ашәы Шәарах иакәын.

– Хәит, иабадихәа, Чагә, – ихәеит Шәарах ицәажәашә-ла, – угәы иалсзаргь, усзымбеит, ушьтан... Анцәа ицъ-шьоуп, угылазаап!

– Иуазхәада?! – ицъеишьеит Чагә.

– Тәмшьыгә икны Хабашь Шьрын дызбан, Чагә апсразы дышьтоуп имхәази, хқака мшы тәует... Узбарц саауан...

– Хәи, уижәеит, алақәа ирфаша Шьрын! Уи ус ахәмар-рақәа идырлоит... Умаалои нас афныкәа?!

– Иара амц ихәазаргь, уара угәы бзиазааит!.. Угәы иа-лымсын, Чагә, шыта шәышка сызцом, иара ихата иахь сдәықәлоит, абра цәара ааигәа дынхоит, амәа сыкәутцар...

– Уара, Шәарах, цәара иакәымк итцоумгалааит, уи ус-оуп алаф шихәо!.. – ихәеит Шәарах ихәыжәла закәыз зды-руаз Чагә.

– Мап, цушьт, сыжәладоума, ахәмарра хәмарроуп...
еыџ титәыкгыы сымоуп ихәан, убригь мцызар гәастоит...

– Ус акәзар, иара иахь узлацаша амџа са иусырбоит:
абри ушану ушиашо уцала, уахь уагоит, игәашә унадгы-
лоит, шыта иааигәоуп. Аха, издыруада, иара дынтытцны
абри амџала абрахь даауазар ауеит, – ихәеит Чагә. – Аеыџ
титә азынггы амц ихәазар, уанибалак, симбанда хәа,
даамџахытцшәа ҕымтзо даатгылар, дузгәатазом. Убри
аҕынтә амџа ихықәгылан узвысуа ахыц цәыббылқәа
зегь напыла игәато уцала. Итатан иубаз – Шьрын иоуп!

Шәарахгыы дааччеит.

ЧАТЦӘ ЧАГӘИ АЛОУ ИЦХАЦӘИ

Алоу даамстан, Мархьаул дынхон. Абрахь уск атцы-
хәала дааит Чатцә Чагә.

Ахалзгантә инеиз асас Алоу ицхациәа афыцъагыы ицы-
леит, аонгыы уаха уаџ иҕамзаара акәшәеит.

Ускан Чагә дмачын, аха ихьз гахьан. Цагыарагь згымыз
ахәса хәыцқәа, иртааз Чатцә Чагә ихата шиакәыз аныр-
ба, хзашьтоузеи, дынхаџуп, алаф илхны хәихыхәмарп
ргәахәт.

Крыфара хәа Чагә ихәы рхианы дандыртәа, кәтагь за-
тцәык ичанах ианын.

Чагә икәтагь затцә аашьтихын, иара убриггы хәычын,
ишеибгаз иҕы интәитцеит, ацсуа сасдкылара атцас еилажә-
геит, шәкацбеикәоуп хәа аанарган идырбо.

– Унан, ари хасас икрыфартәи хәкәтагь зтцаз хәкәта-
цартәи заҕа еинышәалоузеи, нан, нан!

– Знык ала кәтагьк зфаз, ҕынтә рыла иифарызеишь,
хаас кәымпыл?!.

– Хаи, рацәа ибзианы ишәхәыцит, акгыы сызшәахәом,
афырцхәызбақәа! – ихәеит Чагә. – Усгыы, шәуа дарбану
ари зызбаз?

– Аихаб лоуп! – лхәеит иаҳа еитџбшәа, итынчшәа иҕаз.

– Шәара шәеипш ахшыџ тјар змоу дмачуп! Уажәшьта шәара шәеипш ачеиџыка змоу дышмачугыи сшәырба! Нхаџык соуп, аха акырџыара снейеуеит, азәырџы ирзеитасхәап, – ихәеит Чагә, ажәла Чатџәба анхаџра ишеихаугыи.

Ас заҳаз ахәсахыҕҕкәа ыкәгьежыаан убас еипш рысас ихәи дырхиеит, ачамчамыта иазаарыҕа иҕамыз арбаныз.

– Схала стәом, – ихәеит Чагә. – Ара быргк дыҕам, саргыи сбыргым макыана, аихабы бааи бсыдтәал, аитџбы дгылазар азхоит!

Чагә ианимуза, аиахәшьа еихабы днеин иатҕалырхаз лафхәџ днаидтәалеит. Акрыфара нап надыркуангыи, акәтыжы зны изынны аазеишәа агәта икәгылаз асаан иара ишҕа даахан, апыхә змаз ажыыхәта аанихит Чагә. Нас:

– Абри сымбхуандаз абырсаатк!.. – ихәан, инапкәа иҕәеилахазшәа идтәалаз лышҕа инаирххейт. Ларгыи, илзеилымкаазт, иикыз ааимылхт.

– Иатҕаз акәтаҕ сара исфеит, аха шыта иаанхаз бхы ахыбымбаан, бара иф, сбыкәхшоуп! Сгәи иахәоит! – ихәеит.

Абас Чагә аҕкы иуит.

ЛАБАЛА ЇЪАНАТКА, МАМЗАРГЪ ЇЪАНАТГЫИ АЛАБА УМАЗАРОУП

Чагә игәи ҕәгыаны Акәа дышьтан.
– Сымҕсыр анамух, саныжәжуа алаба сыҕташәтҕа, абаакәа! – днарыхәеит идтәалакәаз.

– Анҕәа иукәырхуп, аҕсҕәаҕа дукәыблааз, Чагә, аха изуҕахузеи алаба уҕтаҕаны?! – хәа инаиазтҕааит.

– Лабада сызхәартоузеи! – ихәеит Чагә. – Рапхыатәи сыпшәма, лахраҕ бзиахааит, уахы дыҕоуп, саргыи уахы саннеи, ари ашьҕахытәи сыпшәмагыи мышкы зны уахы дсышьталаны дымнеир лымуазар акәхап, афра ахәса хыбааџкәа, сеимакны исҕәеисуа иалагар, лабада кыр сапсоума, излеиҕәысхуазеи?! Їъанатгыи алаба умазароуп!.. – ихәеит.

Акәаа кыраамтҕа абри рхаштуамызт.

ХЫЧЧА ХАХЬЫ ИЦОИТ

Арахә зманы ашьха ицоз дрыццеит уи ашықәсан
Чатә Чәгәгы.

‘Енак зны ыыца арпарцәеи иареи рымфаныфа аашь-
тырхын, уахыки-енаки хәа, шәарыцара интыцдит, рөыз-
цәа атыц ағы иааныжыны. Ишышәарыцоз ауха аныхә-
ла, асаба этцәффы иказ цса дуззак амтцан агәгәахәа амца
неиқәтданы, ақыдқәа неифажыны, иакәшаны иаатәеит.
Какалк анырк ашьтахь, аенынтәарак иныкәоз, раапса-
рагы рыхьзан, ацәара реыназырkit, аха абри аамтаз уа-
фы иааицәымгхаратәы бжыцәгыак рлымха интасит. Иаа-
зырөит: абжы еитагон.

– Ари закәу еилахкаароуп, хцаны иаабароуп! – рхәеит
Чәгә ифыццәа.

– Шәакәытц, иазыжәуазеи, ашьхабна иагәа баапс
амоуп, насгы инахароуп, – ихәеит Чәгә.

– Уара ушәафызаап, Чәгәхеит, арахь ахьз-апша умоуп,
– алаф ааихырхәааит урт. Нас афыцгегь рееибытан идәы-
қәлеит. Урт арпарцәан, афыцгегы рыгәгәамта итагылан,
дара рааста Чәгә такәы деихабын.

Ашьха дгыл уафы дажәоит, арт ицаз абжы ахьгоз
уажә хнеип, уашьтан хнеип шырхәоз, такәы иагеит, атцы-
хәтәан, ргәы трысын, рышьтахька ихынхәит.

– Абжы хәзааигәахацыцхәаза нак инаскьон, такәгы
хагеит, уи хымцада иафыстаамусхәуп... – рхәеит урт анааи.

– Шәымцан хәа шәасымхәази, шәеышәшыт, шыта уатцәы
ишәшәарыцозеи, шәыпсшәшыа, шәыцә, – ихәеит Чәгәгы.

Ицәахьазаргы ицәахьеит анигәахә, Чәгә иедмыр-
базакәа дфагылан, иеааибытан абжыцәгыа ахьгоз ахь
иғынеихеит; Амзагы каххаа икан. Ус дышнеиуаз тхәаа
баапсык айкәара аманы, дынтәлеит. Абжы гозар абраауп
иахьго ахьигәахәуаз даннеи, ачарханара тиааны тышак
дынхықәгылт. Иеаармазеины, ачарханара еимыртыт-
ны, дынтацшызар, атыша тшәа итцдаз атцла адац дуқәа

– Аказы суазтдаашан, ииашан атак узыкаттар, ақыжә узысшыуеит. Ииашан иузыкамттар, уара исзушыуеит.

– Бзиоуп, усазтдаа, – ихәеит Чагә.

– Зака бызшәа ыкоузеи адунеи акны?

– Зака милат ыкоу акара! – ихәеит Чагә.

– Зака милат ыкоузеи?

– Өба!

– Ишпа уара, өба ишпареихам?! – ицьеишьеит Хәыр-шыт!

– Иреихазам, – ихәеит Чагә. – Адунеи икәу ауаа зеггы ө-милаткны ишоит: ауаа бзиақәа рмилаҭи ауаа баапсқәа рмилаҭи хәа. Излацәажәоуггы ө-бызшәак рылоуп: ауаа баапс бызшәеи ауаа бзиа бызшәеи.

– Зыбжа бзиан, зыбжа баапсны икоу урт иарбан бызшәоу излацәажәо? Уи ахпатәи акәзами?

– Мап. Урт хатәы бызшәа Анцәа иримтазеит. Зны арт ртәала ицәажәоит, зны егырт ртәала. Еиларпсоит.

– Уаха бызшәа ыказами нас?

– Даҭа бызшәакгы ыкоуп, аха уи абзиа иатәуп.

– Ирбану?

– Ақыжә зфо ибызшәа!

– Сқыжә сгәы изытдамзозгы абри акәын, – ихәеит Хәыршытгы.

АЛАФ ЗХӘОИ

АЛАФ ЗФОИ

Азынра аҭарцәгьеит уи ашықәсан. Иаамцазеит. Чагәггы икашәа антцәарахы ахы нкыднатан, иаантцәаеит. Иарггы измахарыдаш хәа дхәыцуа днатәеит, уажәраанза дазымхәыцыцкәа дыказма, аха...

Дцарггы-даарггы азә иакәын изман иидыруаз – Кычын. Аха уи узиднагало акатцара ицәымгын, дуафы псыцәгъан, атцәылатцарақәаггы илан, ашыцраггы. Абарт рхых алаф схәоит хәаггы дафын.

Чагә, иҗахы-иҗахым, инықәыршәны Кычын иахь дцеит.

– Истизом, – ихәеит Кычын ажәак ала. – Алаф суҗар иустап!.. – аҗгәгы наилеитцеит.

– Алаф уҗахызарггы иузаазгап!.. – ихәеит Чагәгы атакс, уаха мхәакәа ифныкаггы дцеит.

Адырфәены Чагә Кычын иахь деитацеит, аха, иизбаз уара идыр, афныка дымнеикәа, дышиашаз иапхәакәа дықәлеит.

– Уа Кычын! – ибжы иргеит Чагә.

– Уарбану? – Кычынггы даадәылтцит. – Уара, уа иқәу-уазеи?!.

– Алаф аазган абра ишьтоуп, алаф!..

– О, бара!.. – ихәеит Кычын даахьахәын.

– Иууазеи?

– Бара, ари Чагәи сареи иацтәи хәицәажәара бмахауаз?

– Нас?..

– Амыждараз алаф суҗар иустап сымхәоз... Алаф аазган абра ишьтоуп хәа, иизбахыз бара идыр, дааин хәпхәакәа дықәтәоуп, ишцеицсыхәо?..

– Унан, уара мыжда, имумхуеи! Чатә Чагә илаф шимыр-хыз хәа хәхьз тнамгои!.. – лхәеит. Уи псымтәык лакәын. Уачамчыра лхатцеи лареи анцалак, Арыш Еқәыц ихәычымыч тиртаҗы, ма Бытә Тариал идәқбан ақны, мамзарггы а-Чаралқәа рба тиртаҗы даазеилахалак зеггы, имыцхәы-имыцхәым, лхазы илыраахәон. Акасы мацарақәа хәба-фба лыман. Зеггы жәлакы иатәын, аха рыцштәқәа хаз-хазуп хәа... Кычын ацхәатәи ипхәыс дыпсхәан. Ари афбатәи лакәын. Иарггы лхәатәи дахыцомызт. Уажәы алаф анылтахха, ихы деигзозма, уаха мхәакәа ирыпхә аашь-тыхны днеин Чагә днаитагылт.

Чагә иеидаратәқәа абырфын иафызаз ацхә хыршәан, еикәтцаны ифәрхәеит.

– Уара, Кычын?.. – ихәеит Чагә, дандәықәлашаз.

– Ыы?..

– Уара, ари ацхә сара скамбашь иафәастцит, аха уара алаф зәоутцода?!

– Сыпхэыс илҕастоит, сыпхэыс!.. – ихэеит Кычын, ипхэ игэы итталаны дахыгылаз.

Уажэ сара сзызхэыцуа Кычынраа рыхэсақәа роуп: рыпхэ нтцэар, алаф рҕазтцода?

ЧАТЦӘ ЧАГӘИ ХАРЧЛАА ЕҚӘЫЦИ³¹

Харчлаа Еқәыт Ткәарчал дынхон, еицырдыруаз Лафхәафын. Пхны шоура мшык асаба каффы ианы-каз зны днапшызар, абар, игәашә акны Чатцә Чагә даа-еыжәтцит.

Чагәи иарей еибадыруан, дгәыргьатцәа днечиылан афныка инеибагеит.

– Амацуртахь ушпаназгой, – ихәан, Еқәып Чагә мап-чап шихәоз акәасқяхь дхеигалт. Абартца ифхалоны, Чагә дааникылт Еқәып.

– Икоу удыруама, – ихәеит иара, Чагә алаф илхуа, – уеимсқәа кьашьуп, асаба иаганы икоуп, ус сыфны уфналар иурхәашоит, иушьухроуп!..

– Ибзиагәышьоуп, ус утахызар, – атак каитцеит Чагә, иагьнацитцеит: – Нас алафхәафцәа ркны уехәаларц, Чагә ишьапы хыркьакьа, Мықә аныхаф дыказшәа, сыфны даныфнастцаз хәа. – Иеимсқәа ааишьихит.

– Ус схәаргыы аует, исымхәаргыы аует, – ҕааитит Еқәып, аччара икьышә иқәххуа. – Уст, абарт ушьатца! – ач-хьарпқәа неиркит.

– Хаи, уанаңалбеит, арт сшьапы егьыртакьакьомеи!.. – Чагә ачхьарпқәа ишьамлазт нак инеирххеит.

– Чагәхеит, уара иузыбзиахо ачхьарпқәа хара ихазтода, итцарцал! – деиталафит Еқәып, Чагә ишьапқәа ахьдууз дахыхәмаруа.

Крыфа-крыжә, уи акатцара Еқәып игхозма, Чагә дыф-еыжәлан агәашә дынтытцны дцеит, акгыы камлазашәа.

³¹ Ари Харчлаа Еқәып иакәын, актәи атыжьраф зызбахә хәоу Чагәаа Кынтышә иакәымкәан.

Екэыпгы агэашэ аркны, дцэйтдччо, даахынхэит. Шьта уи алафхэафцэа ркны Чагэ икышэ икэикышаз иман.

Адырфэены Уачамчыра аеырфэра ыкан. Абрахь иаауан Чатэ Чагэгы Харчлаа Екэыпгы.

Аеырфэра ианалга, Чагэ Екэып днаидгылан:

– Уара, Екэып, угыла Шэлиман дзымаазеи? – ихэан, дцааит.

– Акыр здыруама, Атышаду дтамхазар, дахнагазар акэхап, – ихэеит Екэыпгы, дцышэырччо.

– Хаит, дызбарц шцастахыз!..

– Иззы?

– Уаха унеир дубару?

– Дабацари, сеидроу...

– Иахьа даарц дыкан, ихь сыздырам, абри иара итэоуп, фынтэ исейхэахьан, изаазгеит, унеин исызит, – ихэан, еилахэара кьацск, ацэашьаршь акэыршан, шашэала еикэыфеахэа, инеииркит. – Хэшэуп, хаскынуп, ирфаны икоуп...

– Иарбан хаскыну, иззыхэшэузеи?!

– Ашьапхьаа... Уи амацароума, иззыхэшэу рацэоуп, унеир иуеихэап.

– Хаи, саргы истахымыз, зны-зынла сшьапкэа сыхь-лоит... Ацыка рымазар калап...

– Уаннеилак иоухэар, иааыххны иуитап. Иаразнак иахэшэтэуеит... Уаанза ицумыртлан, амч цоит...

Екэып дгэыргьатэа, Чагэ абри узааитит, саргы цытк сутароуп хэа, Шэлиман икны ахэшэ иман дынкылсит. Гэылакгы дыкан. Шэлиман ицьеишьеит. Иаахыртланы илахэапшызар, ахэшэ абакоу, Екэып ичхьарп еимаакэа цыркьафза илахэоуп!

Икалаз уи ауп, иацы Чагэ Екэып икынтэ данцоз, ач-хьарпкэа дмырбакэа игазаап. Уажэы иара Екэып ихата Уачамчырантэи дрытатцан Арыш Шэлиман иахь дааишь-тит. Ацкгы абас иуит.

Екэып ичхьарп еимаакэа краамта ирхаштуамызт.

ИАЦСАМЗАР, ИСЫШЬБЫМХЫН!..

Чатә Чагәи Қап Нестори Хаңымаа ахәеихәшыцәа
Алафхәаәцәа иртан. Нестори дарей еизыкан.

Ауха крыфаншьтахь ашьтатцарахь ианиас, ускан иша-
пыз еипш, Аитцбы лысасцәа хәтыр рыкәтцан ианышьталоз
ршьатцәа рышьылхыр акәын.

Аихәшыцәа реитцбы Нестор ианышьылх, Чагә днаидгы-
лан дихлафаауа:

– Хара хәәнарта иааиуа асасцәа зегъы ауаа беиакәа
роуп, реимсқәагъы ашьыгърын иалхуп. Сара убарт роуп
зышьхра сашыцылахуоу, Чагә, уеимс башақәарзы сна-
пы сзыкъашуам, ушьхра иацсам, урт рфызцәа ахышьцәа
роуп изшьазцо... – лхәан, даахлафааит.

– Сышьхра иацсамзар, исышьбымхын!.. Ха хашка ахы-
шьцәа абасоуп ишышьтало!.. – ихәан, Чагә ишишьаз, ац-
хәызба ишьылхраз деихысеипысуа дышишьтаз, ииарта
дфыхәеит.

Хаңым-цха Аитцбы икәашәза иказ лхыза ахкәа ацса-
храгъы лыкәшәеит, Чагә иеимсқәа рышьхрагъы.

АИМААТЦАҚӘА

Ари калейт амхаңыырма итанарцәыз Ацсны атыц-
кәа рахь акыртуа ҫыцнхәцәа арымзааә ааган ин-
дырхаанза. Ускан Араду ацсацәа рацәафын.

Әнак зны Чагә абра Араду, зы хышәашәак жәып игәа-
хәын, изымдыруаз ҫнартак акны днеиит. Ацшәмацхәы-
си аанҫасра иказ лахәшьеи ипылеит. Аҫныкагь днарган
абартцәә днадыртәеит.

Чагә дызустаз анеилылкаа, аанҫасра иказ ацшәмац-
хәыс лахәшьа ус днатцааит:

– Икоузеи жәабжыс шә-Гәыцка, Чагә, шыапду-еимаа-
ду?! – алафхәаә алаф илсхып лгәахәт.

Аиаша ххэозар, Чагә иара инырхара шдууз еипш, ишыапкәагы дуун.

– Икоу уиоуп: гәыцаа зегы иааибырхәан еимаа дукәак, бара ибхәан еипш, сшыап дукәа ирзырзахит. Ирзахит, аха изхәартузеи, исзышыамтцо, исышыхәруа иаакәхейт. Избан бхәар, излафасхәашаз, иазыбзиахашаз аймаатцәкәа хмоуит... Гәыцаа ршахақәа зегы еипыршыит, аха иазымхейт. Абри сгәы итыхо сшааиуаз санаапш, абра хыхь шәбартца атуан иатцакнахау абарт аныцә шахақәа анызба, ишцазымхари сгәахәын саамфәхытцит, роура закароу ала, иазхап хәа сыкоуп!.. – атак налитеит Чагә, атуан иатцахәмаруаз абызкатаха рахәыцкәа инацәа рыкәырххан илырбо.

– Унан, иац иказамызтеи!.. – иаалыршшеит адшәмацхәыс.

– Уиами саргы исхәо! – ихәейт Чагә. – Арт шәбызка-тахәкәа иахәа арахь сшааиуаз рдыруан, уи акәхап икала...

ЧАГӘ ДШЫМАЖӘЫЗ АГӘРА ДИРГОИТ

Чатцәкыт еизарак ыкан. Абыргцәа-алафхәафцәа ашәшшыра итцатәан ихәмаруа, ажәабжықәа рхәон.

– Сара шыта сажәзейт, схәареханы схы збо салагейт... – ихы даахашшааит Чагә игәыла Қәаблыхә.

– Сара усазтцаауазар, санғаз ааста абыржәы иаха сымч таны избейт! – ихәейт Чагә. – Иахагы сыгәгәоуп!

– Изла?!

– Ассир ихәоит!.. – иаацъаршыейт итәаз.

– Шьоук шыамхыла иажәуейт, шьоук хшыфла иажәуейт, шьоук рлымха иагхоит, даеа шьоукых-рыблақәа... Қәаблыхә, уара, ушыамхы иагхазаргы, ухапыцкәа еилшәара рымам, – ихәейт Цыынцәал Темыр. – Исыздырам, Чагә, уажә уара иаха узлагәгәахаз, уанқәыпшыз ааста. Уи афыза смахацт. Ус злаулшаз хаухәар харгы иахмыхәоз. Аха исыздырцәом... Иаха узлагәгәахаз харба! Мамзар агәра хазгом.

– Уиакара шəазтцауазар ишəасхəап, сиашамзаргь жəбап, – ихəеит Чагə. – Санычкəыназ, ишəымдыруеи, Цьгьардааи Гəыцааи хəа ханеисоз, Ашəы Едрыси сареи хакəын еикəцоз. Иагьа кастцандазгьы дсызкакьуамызт, иаргьы сизкакьуамызт, хайтахон. Жəаха енак хайкəшəан, хайсаны хайкəцəеит, рацəак сидымхалакəан дагькасыжьит. Шьта шəара шəазхəыц: цаса акəу уажə акəу иаха саныцəгəу?!

УАА ИТАБУП, АНАМАЗ!

Ажəйтə Уачамчыра азааигəа Хабацьа хəа уаф беиа ацсыцəгьа гызмалк дынхон. Уи ацшрацəагьы идьруан, алафгьы схəоит хəа дафьн.

Хəылцазык Чагə дəеыжəланы Хабацьа икьны дниеит. Хабацьа исас хатыр икəйтцəеит, дзыкəтəаз аегьы даара ирехəеит. Аиашазы, ускан Чагə аеыф, аекəар бзиатцəкьа иман. Хабацьа гызмал абри аеы игəапцəеит. Хəыда-цсадагьы Чагə ицəигарц избын, ауха дмышьтыкəа дникылеит. Нас ишицəигаша азхəыцра далагеит. Ус дышхəыцуаз, икаицашаз ихы иааташəеит.

Ашьталарахь еихоны аамтазы, Хабацьа Чагə ижəафхыр днас-насын, деихаччо ус ихəеит:

– Чагə, уаргьы ае бзиа умоуп, саргьы ае бзиа сымоуп. Уаргьы улафхəафуп, ухшыф царуп, саргьы слафхəафуп, сыхшыфгьы убас икоуп. Уааи крькəтцан хайсап! Иаиааиуа аекəа афбагьы, акəадыркəагь шрыцу, имаз! Иахухəаауеи?

– Сақəшахатуп, – ихəеит Чагə, даахəыцын.

– Ус акəзар, – даацəажəт Хабацьа, – сєы устоит, ига. Утахызар уажə ига, утахызар уатцəы ига, аха иануго аамтаз иумган хəа смьрхəакəа иугозароуп. Ус анузыкамтца, уатцахəеит: уєы сара исзынужьуеит!

Чагə аухантəиашарак дхəыцуан, Хабацьагь дыцəамызт, иаргьы дыцəамызт. Атцыхəтəан икайтцашаз хшыфк ихы иааташəеит.

Хабаџа дыпсылманын, есышыжь дгылан, ауархал хэыч итдаршэ, мрагыларахь иџы рханы, дшџамхнышгыла анамаз икуан, Аллах дихэон. Есены убас хынтэ-хынтэ иџаитцон: шыыжьы, шыыбжьон, хэылбыџеџа.

Хабаџа ауархал хэычы каршэны дшџамхнышгыла анамаз абжараџынза днџихъан еипш, Чагэ аџы ивак да-аиваххын:

– Уаа алпха умаз, Хабаџа! Уџы згеит, крухэарц утахума? Исымбеит умхэан! – иџэан, абырсаатк даатгылеит. Нас аџбагъ еиварс днытџџеит.

Анамазкра иаџу, Аллах иаџэажэо ауаџы, инамаз ада даџа ажэак иџэар џалома, Хабаџа игэы џжэо инамаз даџын, итџъан аџџа зман инџиуаз Чагэ дизыпшуа.

Ашьтахь Чагэ абри ажэабжь иџызџэа ианырзеитџи-хэоз абас далгон:

– Анамазкра аџызџаз Анџэа диныхэааит, уи акэым-зар саиааирц сыџазма! Уаа иџабуп, анамаз!

ЧАТЭ ЧАГЭИ АџЗЫ КАДЫРИ

Qымчыбџа нџакэџа иџеит, иагъырхылеит, аха Чатэ Чагэ икамбашь затэ аџныџа игэарломыт. Ёџара камбашьџэак ирыџнагалан бнак аџы инымхакэа иџам. Уи еипш ажэкамбашь маџын. Чагэџы даџэшэан, деимдо днашьталт. Такэы деимдеит, аха ибомызт.

Издыруада Дџџанџа³² иџазар иџэан, џенак шыыбжь нхыџхэаанза абрахьџы деимдон. Аха ианимба, дхынхэны дшааиуаз, Мыџэ аусхэартаџы дахьџалбааз, еизарак ыџазаап, ажэлар дџарылагылт.

– Уара, скамбашьџ збомызт, мызк аџара џџеит иџа-мижџџи, издыруада арахь камбашь џъала зџыр шџылапш иџџашџахъазар? – иџэан, дџџааит Чагэ.

– Уажэы аџыџџџэа раџэџуп, саб Къышь рыџџа иџ-

³² Амшын ашџа иџоу Мыџэ ахэы атџыхэа. Жџытџэла Дџџана, Дџџанажџ(а). Уи ахэы зы амазам, аха зџатџэак, нажџк, ажџытџэ иаман.

саныс иргазаргъ шыќало, акыр тѹоу иумбоижътеи?! – дтѹаит абра иаќѣшѣаз Гогѣуа Хындыгѣ.

– Имтѹыкѣа шыта... – ихѣеит Чагѣ. – Иара абыржѣгыы Дѣѹан апшахѣаќынтѣ сааѹеит...

– Иахѣабалакъ уеимдама уа? – дтѹаит Мыќѣ Ханашѣ.

– Сеимдеит, аха са стѣыхѣа акгыы ыќагѣышыамызт. Ама-ла убра цѹарак сапхѣа еивагылан инеиуаз камбашъќѣак снархыцшит. Дара, сшаагѣартаз еипш, хыла алтар иасны ицеит. Рышытахѣ ала исзымдырит са стѣы рылазу иры-ламзу. Сгѣы иалоуп...

– Чагѣхеит, укамбашъ ашытахѣ ала иузымдыруа аума акрыздыруа уѣѹп хѣа ушырцхѣазо? Баша Дѣѹан апша-хѣахыгы умцар акѣгѣышыан укамбашъ уцшаарц!.. – ихѣеит еицырдыруаз алафхѣаѣ Аѣзы Кадыр дахыгылаз.

– Уара, Кадыр, – ихѣеит Чагѣ атакс, ихарацѣамкѣа игы-лаз ацъ ашыта тагѣаѣа ду инацѣа аќѣкны ирбо, – абыржѣы хѣѣык ахѣса, уцхѣыс днарылатцаны, еипшны еилахѣаны, рышытахѣ нахѣаирханы, рызегъ абни ацъ инамтцаргыланы наќ агѣаѣара рыхѣа ларќѣны итарцшуа – иахдырбар, уцхѣыс дуздырру, абрантѣи, лышытахѣ ала?

Игылаз зегъ ааибарччеит. Кадыргыы.

ЧАГѣ ИХѣШѣ

Асду аура хѣбаќа шыќѣса шагыз инеипцынкыланы аарѣара цнагеит. Абри иахќѣаны ахѣќѣеи ахара-кыраќѣеи рќны инхоз илартцоз апш цышлаауа, ибылуа иалагеит.

– Уара, Шъханыќѣа, уанацѣалбеит, Ахалзга апшахѣаѣы уадгыыл сынтѣа исырхѣа, убра амхы ластцоит, уара ус-гыы, Анцѣа иќынтѣ, аарѣара иацѣымшѣо адгыыл умоуп! – ихѣеит Чагѣ.

– Ибзиоуп, ацъыќѣреи латца, уара узы сеигзом, Чагѣ. Аха уа амхы ласымтѣеижътеи такѣ тѹеит, Ахалзга алеи-

шәә тәгъоуп, уажә иубама, азхыттракәә адыруеит, иа-
гоит, – ихәеит Шьханыкәә.

– Шьханыкәәхеит, ихытца азы уажә иабакоу, аарфара
хагоит, тцыпхгы ихымтцит, тцыпхцәагы, ма сынтәак аура
бзиа тазгалап, – Чагә иххәац еитеихәеит.

– Убри уаламгандаз, Чагә, иахылоутцац илоутцар, аар-
фара каларггы, пхәык уоуан, уажә уахьаеу азы иуцәагар,
напызатә уаанхоит... Уи схәеит хәа, уара ишутаху, сара уа-
хызбаауазар удыруеит, илатца, азы иагар са исхарам...

Чагә Ахалзга апшахәаеы амхы леитцеит.

Цас ирызнауашәа, аарфара зынза амца анаркзеит уи
ашыкәсан. Шьханыкәә имхгы тдышлаахан, ипсылмыт-
кызшәа ацәа итатәины ихьадышышь итагылан. Чагә
имхы акәзар, уафы ицьеишьаратәы ибзиахеит. Махәарк-
махәарк иаарыдымфоло ишәпа-шәпаза, алахәахзы еипш
итагылан, шыта аххәатәггы ааланапсон.

– Иубама, Шьханыкәә, изакә мху иалтцыз! – ихәон
Чагәггы.

Апш афалан еикәтәахьан. Шьыжымтанк Чагә имхәы
днеизар, ауа ақәа хәычыкгы ауит, ила иабоз изхамтцеит:
амхырта тыкка, акгы тагылазамшәа икан – ашьха ақәа
гәгәа аузаап, Ахалзга аахыттын амхы зегь аатцхәан иагеит.
Уи атып акны, абри шәымаз ахәазшәа, алыкь еикәырчакә
шьамхахы инаган илыкәнажът. Ахалзга астәкьа канам-
теижьтеи краатцуан... Уажәы Чагә данаба, иаха ихымтц-
зашәа, ацәгьа шауз адырызшәа ипхашьаны, аеырхәычны
ииясуан...

Адырфашыкәсан цхынгәы алагамтазы Чагә дөыжәланы
Ткәарчалка ихы рханы днеиуан. Ус Дышнеиуаз Ахалзга да-
ныр, амфа азааигәа игылаз ара ду итатәаны зыпсы зшьоз
ауаа днарывалеит. «Шьханыкәә ауаф бзиа, Шьханыкәә ауаф
кәыш, Шьханыкәә ауаф бзиа, Шьханыкәә ауаф кәыш!...» –
ихәоит дахыцо.

– Икаитцазеи, уара, Шьханыкәә уиакара кәышрас?! –
ицъашьаны дтцаит руазәк.

– Көышра каимтцакәа, «Ахалзгака умиасын, Ахалзгака умиасын, лакаёроуп, убра амхгы лоумтан, амгәах адыруеит, уагоит!..» – шихәа-шихәоз сизымзырфызт, уи акәын исыкәнагоз, аа, уажәы, исыхьыз... Схала соума, аоны таацәаныла илаҳалалан, зегы апсразы ҳакоуп...

– Абаак, аҳақым иахь уца!.. – ихәеит Кышьмарыи Нарықь.

– Хаит, уанацьалбеит, ус акәзар, арахь уабаци, Манча-ҳақым иахь уеиха, Нарчхьоу ашьапаны дынхоит, цәгәла дказа бзиоуп! – даацәажәт Цылкыи Рацацгы.

– Хаи, уара абзиара зыкалаша, Рацац, ҳара таацәаныла хзыргәакуа ахәшә Манча-ҳақым изтада, Арыш Шәлиман имоуп ҳә сахан, убрахь сымға хоуп, итиуазар... – ихәеит Чагә.

Чагә днарывсын днаскьахьан еицш, итәаз зегы ааи-барччеит. Убаскан ауп рыхшыә аназца Чагә Арыш Шәлиман ишка апш ааихәарц дышцоз. Шәлиман уи ашықәсан ацьыкәреи рацәаны ишиоуз зегы ирдыруан. Чагә ахәшә ҳәа дызфыз убри акәзаарын.

Чагә абри ихәшә такәаамта азбахә рхәон, ирхаш-туамызт.

ЧАТЦӘ ЧАГӘ ЛЫХНАШТАН

Уи аены Лыхнаштан аеырыфара мѡапыргарц азгәатан. Абрахь иааит Гәдоутә араион акны еицырдыруаз ауаа, алафхәаѡцәа: Цънеи Цыгәат Ачандарантәи, Гыц Қәатцәара Цыырхәантәи, Цлыи Бырдыгә иара уа Лыхнынтәи, Жыи Абзагә Мгәызырхәантәи, Ладареи Кансоу Абгархықәынтәи, Кәарацхьхьей Дажь Дәрыцшьынтәи, Амаба Кыгәа Жәандәрыцшьынтәи, Отры Тамшыгә Абгархықәынтәи, Аргәын Дыгә Кәланыхәантәи, Қәтар Кыча Блабырхәантәи, Габлыи Ханашә Отхәарантәи, Дбар Басиат Мгәызырхәантәи ухәа убас егьыртгы. Абрахь аеы-

Уажэы уара уаалаган ахэаа утытны «ахэаанырцэтэи», азтцаара аҕаакхэа исутоит, – ихэеит Чагэ дпышэырччо, зеггы аабарччит.

– Ө-зтцаарак ртак ҕоутцеит хэа ихацхэазоит, иулшо-зар, уалага, «ихэаанырцэтэуп», аха изтцаара бзиоуп; хара иахцэагхаз ауп Ыгэат иацитцаз, – ихэеит Махтгы. – Мап хэа иаҕауршэуазар, ихацсахуеит, узин ауп.

– Ус акэзар, ибзиоуп, – днақэшахатхеит Чагэ. – Ара, Ыгэат, иухэаз ганкахыала сақэшахатуп, аха «Анцэа», «Анцэы» иханахэо даеакуп хэа усгы цэырнагоит – нцэ ауп; н – жэытэзала напуп, цэ – иҕазоу, иҕэҕэоу, ицэны иртэоу, иахараку ауп. Анцэа, Анцэы – зегь зылшо, зегь зшо, зегь здыруа, зегь ҕазто напуп; тцарадырроуп, лшароуп, лшароуп. Хжэытэ бираҕ анап аҕа Ахаззеи³³ ахакны изанызгы убриоуп. Усоума, Ыгэат?

– Ус унеилеи! Нас ҳахаапып!

– Абри адаггы, «Ханцэа», «Ханцэы» рхэо саҳахьан, ацхэа хдыргылон. Ари иаанагақэо рацэоуп, «иаххаку» хэа усгы ацнатон, «ах» акэзаргы алшоит, «хана» акэны шьхазаргы ҕалап зхэозгы ыҕан.

– Убартгы иашоуп.

– Абартқэа рнафсан, Ханы(жэ) жэытэла Адгьыл иахь-зуп рхэо саҳахьан. Ханцэы – Адгьыл ҕазтцаз, изшаз, изцэыз хэа усгы ицэажэоит. «Уаанкыл, иузысцэып!..» хэа гэынамзаран изырхэои ацэажэараан?..

– Убригь сақэшахатуп.

– Нас ус акэзар, узтцаара атак ҕатцоума?! Мамзар, сааур-гэаар, аццара сақэытцом!..

– Иҕатцоуп хэа испхэазоит, – ихэеит Ыгэат, иагына-цитцеит: – Анцэа Дуззахэара имазақэа зеггы макыана еиҕарауаа ауаа ироухэар ҕалома, – хэа, дагыаапышэырччит. – Иазхаз.

Афбатэи азтцаара иитон Гыц Қэатцэара.

– Ажэытэуаа шьоуку излархэоз ала, анкыза зны убас еипш ауаа адунеи иқэын, ахатца дыпхэысхо, ацхэыс

³³ Ахаззеи, Ахаззеи – Хэылпыетцэ(а).

дхатцахо, убас реырцсахуа. Ус кыр уахахьоума, Чагә? – дтцааит Қәатцәара.

– Ус рхәон, ииашоуп. Зак иааиуаз, рак иеихамыз, тла жыцәк иакараз ауаа анықәызгьы ыкан ари адунеи, рхәон. Уимкәа, ашәыра, аңыба зманы ииуаз ауаагьы зны иқә-лахьеит хәа усгьы саҳахьеит.

– Тәыџак зхагәта иқәгылаз ауаагьы ажәытәан зны Мрагыларахь, Аазҕа инхон рхәон, – налеитцеит Аџы Лу-ман Аацътәи.

– Атыхә паҕа змаз ауаагьы зны иқәын рхәон, – на-цитцеит Гәыблыи Тәмшыгә Лыхнытәигьы.

– Изхысхәааз уиоуп, Чагә, – ихәеит Қәатцәара, – убарт са сызғыз ауаа анымаалазт иқәзааит, иннажьызгьы кәлеит, аха урт ус аееитәкра иакәнахит. Уажә омашәа уаџы ибар-гьы, убаскан азкы дызмаз апцхәыс дхатцахан дкаларгьы алшон, избанзар, ахшаа данлоулак акәын леанеиталкуаз. Уи, уа утәала, ишпалыхьыз, ишпалышьтаз, «уара» хәа акәу, «бара» хәа акәу?

Азкы дызтцаз ан «уара» хәа лоухәар акәхон. Издыруа-да Анцәа изы, иахьа «уара» хәа иаххәо убри аамта хара акнытә иаауазар? Уи саргьы агәра згацәом, аха иалуды-раауазеи?..

– Агәра ахьумгацәо иашоуп, Қәатцәара, – ихәеит Чагә. – Ус еипш иказ ауаа рызбахә рхәон, ииашоуп, аха реа-неитаркуаз иарбан аамтоу – ахшара данроулак иараз-нак акәзу, азкы агәыхәңы датьытцаанза хәа акәзу цқәа еилкаам, мбатәа ахытәеит, ирхаштхьеит. Убри адагьы Анцәа Хадгьыл зшаз иоуп, зегь зшаз иоуп, убарт узғеу-гьы убрахь иналатан. Уи дызустоу мазоуп, аха апсшәа иагәылатцәахны икатцоуп, ацәыргарагьы аамтак азп-тәоуп... Абасоуп, Қәатцәара, даара ажәытәра иалахало ауп узтцаара атак шыкастцоу, уара уакәшахатзар, – иаахир-кәшеит Чагә.

– Сақәшахатуп, – ихәеит Қәатцәарагьы, иагьнаци-тцеит: – Ашәы-псуалагьы, абазалагьы азкы анцәа ихьзуп, аха еихырџашьалатәым, – хәа.

Ахцатәи азтцаара Пдыи Бырдыгә итәын.

– Чагә, сара абри афыза азтцаара сымоуп, – ихәан, дна-
лагеит уи. – Ажәытәуаа ус рхәон, ауафы есқыынагь деи-
татцуеит, деитаццыпхьаза ихәыштәара ду дазааигәахоит,
аха уанза дзыназом хәа. Дназаны дкаларгы, дьгәхәаиа-
ны дмыцәароуп, мамзар дтахоит хәа. Ари аказы ихәоуп,
ак аанамгазо иказам. Акыр сазхәыцхьеит сара абри. Уара
утәала изхыухәаауазеишь?

– Дырфегьых «ахәаанырцәтәи» азтцаароу?!

– Мап, ари зтцаара «кәымпылуп!» Зегь уахь хатца-
накуеит...

– «Ахы кәымпыл», «атцәа кәымпыл», «ахахә кәымпыл»
ухәа акәымпылқәа рацәоуп, аха «азтцаара кәымпыл» хәа
смахацт, – ихәеит Чагә дпышәырччан.

– Абри атаканыкоутдалак, «изыкәымпылугьы» ухәароуп.

– Уара, Бырдыгә, издыруада ари узтцаара зынза «икәым-
пылымзар», мацк акара еидыркьақьалашәа иказар?! –
дтцааит Чагә ирхәмарны.

– Мап, ампыл еипш «икәымпылуп»!.. – ихәеит егыгьы.

– Ампыл еипштцәкьоу?!

– Ампыл закәыхи, итцегь, аихагы икәымпылуп! Зегь
аркәымпылуеит, иамтцанаркәымпылуеит, убас икоуп!

– Уара, ампыл аиха икәымпылу хә хәхь акгы ыказамеи,
шәахь ус крькоума?!.

– Шәа шәышкә ишцакам, «Къараз» Кәыдры ианнеи,
азәы устәи дхыкәтәалан аразина мпыл, адсышәала иухәо-
зар, апач мпыл имтцатцан ацәра дафын, дагьақәымтцит...
Иумахәзеи?..

– Ицәуазу ишәалашьынуазу?!

– Ицәуан, арт инеиз рыгәхьаагы имкит, дагьырцым-
леит... Уи уара иузымдырзози, мшәан?

– Ацхахә ахышьяуазтгы?! Импыттцәраан имцарцаз?..
– ихәеит Махтгы дпышәырччо.

– Ицәуан. Лакәаба аланарцшыга-бинокл дкылцшны
игәеитон. Ацхахә иван, нас иахышьяуазу, ихышьяуазу, из-
хышьяуаз уи сеидро...

– Изитахыз, уара, иуеипсхь схәап, арт инеиз рыгәхьаа мкыкәа, ампыл цәуа егыуа?! – ихәеит Чагә.

– Еигъны иркәымпылуан... Убас кәзтқәо рымпылқәа хазрымхыр, акахьы хкылсыр калап...

– Уи, са дызбар илымҳа атафәра бзиастанып, импылгы ихы ашыгә иаахап, иаргы апац еипш деитырхуа усырбап,³⁴ убриоуп иқәнагоу!.. – ихәеит Чагәгы даазпышәырччан, нас инацитцеит: – Егыи, уара узәу ахәамта, абжьуаа ркынгы ирдыруеит. Сара сахьахәапшуала, уи зызхәо Амроуп – зегъгы ххәыштәара ду ауп. Еснагъ икоу хәа акгы ыказам, излархәоз ала, ажәытәан Амра иаха итғын. Хәычы-хәычла аихсыгъра, апсыгәхара, атәара иафуп, иухәар калом, итцасым, акәымзар. Ус анакәха, ауафы хақы, дунеик анылхәалак, уи акынтә даеа хақы дунеик ашкә деитатцуа Амра азааигәахара дафуп. Атцыхәтәантәи адунеи акны даннеилак, Амра зынза еихәлакыианза, даеа хәыштәара дук – даеа Мракы ашкә дзиасуазар диасроуп, мамзар дтәхеит... «Даннеилакь, дьгәхәаианы дмыцәааит» зыхьзугы убриоуп. Узтәара зыкәымпылугы Амра иазкуп, Амрагы кәымпылуп, убриоуп. Уақәшахәтума?!

– Сақәшахәтымхар сабацои, – ихәеит Бырдыгәгы даапышәырччан, иагънацитцеит: – Уажәы абри анаххәа, уахык сабду Етцәацъаа сырбо, абнантә хааит хәа рхәон ажәытә хабдуцәа хәа иихәаз схаштзом. Уафгы иоумхәан, еилызкаауа хәа азәгы дыкам, иухыччоит, амала мышкызны уцылтц рпыск дкалар, иахәа, сара сабдугы убас сеихәеит, ихәеит.

– Апылтц хәа узәу амаца иами? – дтәаит уажә Чагә.

– Ааи. Апылтц рпыс, апылтц цхә – абас иртәан жәытәан... Ахылтц, апылтц, умбои ишыкоу... Нас сабду ус ихәеит, ажәытәан Етцәацъаа зхакыз афә зныз апсуа-база, апсуа-ашәы биракгы ыкан, икацшыын хәа рхәон хәа, – атак ныкеитцеит Бырдыгә.

– Сабдугы убас сеихәахьан, санмачыз, Етцәацъаа даеа жәытә хьзыкгы рыман, изхьеит хәа... Абирак хәа узәу,

³⁴ Апац(а) иеипш деитырхит, деитихит хәа усгы рхәон.

атарчеи апшь ахѣ ахы еипшшѣа «иѣыпсан» хѣа усгьы
саѣахьеит хѣа убригьы ихѣон. Етѣаѣаа зныз апсѣа иаса
кѣылз акѣын хѣа ус зхѣозгьы ыѣан, – ихѣеит Чагѣгьы.

– Усгыы рхэон, иашоуп. Цыгэат зызбахэ иаухэаз абирак кацшь еипшыз ацсуа-абаза, ацсуа-ашэы иатэыз еакгыы ыкан рхэон. Уи атарчеи аазыхэхэа-аазыкэымпылны, акэты кэтагъ абжа еипшны аёа Ахаззеи ахакны ианын. Уи акы иамаанан, акы иадырган, аха изызхэаз закэыгтэкёу аиаша сеидроу – ма Амшын Еикёа мрагыларахтэи абыз артэашъа акэын, ма Хадгьыл абжоуп, мах идаеакуп хэа усгыы ацыртдон. Иантэаз аёа Ахаззеи баша иахакымзар акэхарын, «абриоуп» хэа акёу, иакэкны ак днарбон, – иазгэеитеит Бырдыгё. Уи иарцысраан Шьам акёу Мысрах акёу дцан даахъан.

– Ахаззеи ахы ануп хәа баша ирхәозма, хара уа хназ-гаузеи акәымзар, изыхкых уазхәода, аха «хабникхьеит»... Убрахьгы анеира аамтак амазар сгәахәуеит... – наци-теит Чагәгы, иагынатишьит: – Етцәац, Етцәаца ма Етцәацьеи, Етцәацын хәа абасгы ыкан. Уи Етцәацаа ракәзамызт, тачкәымк иакараны иубон, настгы Хадгьыл акынтә акәмызт иахьубоз, Ахаззеи уқәгылазар акәын хәа абас ихәон Члоу инхоз ажәабжхәаф Абытәба Чул. Уи аетцәакәа – агақәа, ахақәа рыхьзқәа даара издыруаз иакәын. Аетцәа гәафагы ыкан хәа угьы ихәон³⁵.

– Аетцәа гәафәгы ықан, ахәхәла италан итанхон, иаг-
ранхон, хыхь узықәынхомызт хәа усгы рымхәозиз.

– Ажэытэуаа ирхэоз ухэар: Ө-Мзак ыкан, Адуи Ахэычи хэа рхэон, Амрагы зны Өбаны ианеимфэатцаз ыкан хэа у-гы ацыртцон... – ихэан, даацэажэеит азбаӨ Махтгы, нас Бырдыгэ ихы найқэикын: – Уажэшьта егы азтаарахь хайасуама, уахь ххы хэрхар шцоубои? – хэа днаиазтааит.

– Ҳаиасуеит! Ибзиоуп! – ихәеит Бырдыгә. Уажәы Жьи
Абзагә иакәын апшыбатәи азтаара кәзтоз.

³⁵ Иахыпраан ицоз амфаныза излагәанатаз ала, Сатурн убас игәафазаап. Уи иадхәалоу ахәамтакәа даҭеа фбагы ыкоуп...

– Сара сызтаара «ҳаракуп», – ихәеит Абзагә даапы-шәырччан. – Уажәраанза шәызлацәажәоз иара Амра ахатә ахыз иханахәозеи? Абригь атданакуам умхәан, Амра бзиа иумбои, уажәраанзагьы шәалацәажәон.

– Амра бзиа изымбода, ариакара ас анухәах, хыцье-гьы хчычны хәкәнатцозаргьы сахцәажәоит, – ихәеит Чагә-гьы, иагьааибарччеит. – Апсуааи абазакәеи Амра, Мара, Мар... хәа абас иашьтоуп, ари уажә иубама, Абзагә. Итцегь жәытәан Ра, Реи, Ры хәа усгьы ыкан рхәон. Дырөгегьых итцегь нақ жәытәзан Гга, Ггы, Ггеи хәа иртәан. Аха абарт җба-җбала иказ ашьтыбжькәа кьаҗо, акахы ииасуа иа-налага, ицшзамхаз кәлеит, убри акынтә р ашка ииаргеит. Ггы, Гга, Ггеи, Ггө хәа усгьы ыкан, урт ус инхеит, иахьа рацәак рхы иадырхәом, аха. Арт еикәысыпхьазаз ажәытә хьызкәа илашо, ицоу, ишу, игьөфу, узбылуа ухәа убас ала ицәажәоит, уи уара иуздыруам хәа акөым, аха. «Ажәла» хәа ус узырбогьы ыкоуп – гга, агга акынтә, ииашангьы зегь зхылҗеаауа, изхылтцуа иара Амра ами. Ра хәа ирхәогьы абрантә ауп ахы шакуа. Абасоуп, иахухәауеи, Абзагә?

– Ибзиоуп, аха итцегь уахцәажәар стахын, умбои, Амра Дузза анакәха.

– Ажәытәан Амра итцегь апсуа-ашәы хьызкәа аман: Шьашә-Ра-ха, Шьашә-Ра-гәа, Шьашә Ду, Шьашә-Ра-гьгәа; Азз-Ра-ха, Азз-Ра-гьы ухәа убас итцегь. Атцыхәтәы шьтыб-жькәа амазашәаррахь иартәахьоугьы ыкоуп.

Ус акәзар, хар умам, аха шьта сызтаара «заҳараку» атәы хазцәырга!

– Цкәа уазхәыци даба, Абзагә, узтаара «ҳаракытцә-кьоумашь?» Уамжьозааит!..

– Мамоу, ихаракуп!

– Уа хәыччык агга ухьит, Абзагә, шьыжьы хәылбьгехеи Амра ҳаракны икьидума, узтаара «злаҳаракхои?» Шьы-бжьон акәзар калап уи сутарц анузбыз, Амра ухы иа-ныкәшуаз сҳәаргьы, уажә шьыбжь абакәу, мамзаргьы цас иухәеит, сақәшахатхар, салаублырц, – ихәеит Чагә даапышәырччан.

– А-ат, апсра умоундаз, ишцоудыри, убри умхээр дала-зыблып сымхээзи!.. – җааитит Абзагэггы дыгчо, итээзггы ааибарччеит.

Абри ашьтахь ахэбатэи азтцаарахь ииасит, уи изтоз Кээрцхьхьей Дажь иакэын.

– Гагра ахьз азы хган ашка згэаанагарақәа еикэымшөо ыкоуп. Абри ахьз иханахэо хәа иудыруеи? – дтцааит Дажь.

– Уи га-гра, га-гры ала уахәапшуазар, амшын аңаф, аҗықә аңаф, еакала иухәозар, аңәытцагәафара, азы ахьтало аңаф хәа ицәажәоит, ө-цакык амоуп.

– Га-мга, га-мгы амшын амгәа хәа шханахэо еипш, жәытә ашәы-псыуала мга – амгәоуп.

– Усоуп. Амшын аңаф мацк Гагра иоацәхыкны иамоуп, убри анафс даеа цаккгы ыкоуп. Убарт, аҗықә цакала ад-гыл итданы, азггы татцәо, анышьқәа таныкәартә еипш, еимадазар каларын ажәытәан. Иахьа зынза азы ахьтцарц егәагым амшын иахьацлаз иахкьаны. Излархәоз ала, уб-ра аталарта, атыгтыртагы, амца зхәылкьоз агәылшьап-қәа ирыхьчон, реытцәахны иахафон, абылгыгьа дукәаггы аман. Жәытә цсуа-ашәыла агра зыхьзу тагәафарауп, аңаф адаггы хаптас, амала омак итбаамкәа, ихәхәаны, такәы итагалан иказароуп. Гагра иаан инхаз априпц Ольденбургски, атцара ду змаз ауаф излеихәоз ала, убри атып ажәытәан аибашьраан рхы иадырхәозар каларын... Уа цьара-цьяра убас еипш икоуп анышьқәа рхала иуз-ныжьзом, иара ашхәа акәзарггы, иааган аңаф, агра ихәы-цанагалар калоит, убас иеисуеит амшын; икоуп иахьей-кәнаршо, иахьейкәанартцәиуаггы. Аха уи иара Гагра аҗ-нытцәкьа акәзам, уакагы агәеанызаара цәгьазам, аха, ишысхәахьоу еипш, мацзак иоацәхыкны ауп. Амшын аҗны еснагь агәеанызаара атахуп, аихарак уахынла – иа-гьацьяра иахзымдыруа иагьа амоуп, иагьа тоуп...

– Гагра аҗықә тахәалоуп, игруп, азггы еихыкәшоит, еикәнаршоит, убригь «гыруеит» ауп, Гагра ахьз абас ала иртәазарггы ауеит. Азыблара хәа ицәажәошәаггы унар-боит.

– Гаг-ра ала ҳаҳәәпшуазар?

– Ус ала ҳаҳәәпшуазар, гаг ацсуа-ашәыла х-тцакык амоуп: ажәәа ма ажәәахыр, амшын ацәкәырц ду, аблы-гаг. Ари атцыхәтәантәи, жәйтәла, агаґаґы итәшәарыцо гәылшәап жәлоуп, аиҳарак уахынла... Тагалан антцәам-таз, азын, аацын алагамтаз Гагра амшын гәґәәла аис-ра адыруеит, даеакала иухәозар, игагуеит – жәәала икшоит, жәәала аґәара иасуеит. Убри аґнытә Гагра – амшынеисырта хәа ус ала ицәажәарґы ґалоит. Уатәык исеихәон, амшын анеисуаз зны ацәкәырц агәақхәа аґықә ианас, ааигәа сахьгылаз саацшәартә иартцысит хәа. Уатәи ашхәқәа зы рымазам, ирыґрало-ирыґ-рысуа иалагахьеит, кьырхәқәоуп азы, амшыни дарей усала еимадазарґы ауеит. Иара Гагра иахьабалак-ґы, цьара затәык ада, зы замамґы убриоуп. Гагра аәхааґы, апстаґы, әада-мратәшәара иамоу жәәаәкәа-ра алаҳамтцозар. Аха иара убриґы ашоурақәа раан итабоит... Амшын италә изы Гагра аґықә иацәыхара-ни итцаулаи азсара атахымзарґы, ара амшын азы иаҳаґы икейкейуа ицқьоуп, избанзар ааигәа-сигәа, қәоунашьтахьґы, изырхәашьуа хәа иалалә зқәа ыґам... Уажәраанза сызґыз ақәара ахьз атцакқәа акымкәа-әбам-кәа иамоуп, амшын иахьалаләґы аә итцалоит. Жәы аә ақәара аґнытә ақәзар ґалап ахьз ахьынтәәауа, жәйтә-затәиуп, иаҳа ииашазарґ ґалап хәаґы испхьазоит. Жәы, Жәйтәа ажәйтәзан ара иқәыз азы-мшын ахьз ами. Убри Жәы аә иахылґаауазарґы ґалап Гагра ахь-зґы, даеакала уахәәпшуазар.

– Убра акы суазтцаашан, Чагә? – ихәеит Дажь.

– Ыы?

– Пицунда, Алаҳазы аганахьала убраґаґ Гагра еипш амшын гәґәәла аисра адыруеит, ицәкәырцоит – игагуеит – жәәала, жәәахырла икшоит, аґықә иргәґәаны иасуеит. Уртәотцкґы еипшуп, рацәакґы рыбжам, еизааигәоуп, убраґаґы Гагра хәа захьзрымтцей? Ана ианахьзыртцоз? – дтцааит Дажь.

– Саргы акы суазтаашан, Дажь? – ихэеит Чагэгы.

– Иззакэи?

– Иаххэап, ыцъа апацэа умазар, арт еипшуп, арпар-
цэоуп хэа афыцъагь хьзык еицрутозма?

– Ус убахьоума?!

– Нас ана Гагра ахьзыртцеит, аварафгы ус хьзыс иар-
тозма? Алахазы – алахаз, алхазы ыкоуп, ажракэа алдан,
иалхан азы зго, еизызго, изхауа. Алахазы, Алхазы захь-
зыртцазгы убриоуп. Иара Пицундагы азыкэлара, азы-
кэтэара адыруеит, аихарак азыни аапыни. Жэйтэан Пы-
тыусса, Пытунта, Пытунда захьзызгы убри акэын. Ппа-
тыжэагы ыкан, – ихэеит Чагэ. – Егыс, даеа усуп, Гагра
уаха еа цакык амазар хэа азхэыцра. Уи аган ахь ала уара
уиашоуп, саргы сиашоуп хэоуп ишыздыруа.

– Са стэала макьбаназ ибзиан уааиуеит, – ихэеит Дажь-
гы. Нас: – Чагэ ара зегь хаикэпапан датцахаргы стахцэам,
иаргы ус илоушьтуа иакэымзаргы. Хара хаисоит, аха
иара дсасуп, – нареихэеит.

– Уи атыхэтэан иаабап, – аахихэааит Махтгы. Нас
Чагэ ишка: – Крацутцома?! – ихэан, днаиазтцааит.

– Ааи, – ихэеит Чагэ, иажэагы инацитцеит: – Иара
убри Пицунданти ма Алахазынтэи иахьазыманшэало
уфыкэгылан ашьхарахь уцшыр, Мамзышьха ахы атыкэра
кказа иубоит, иара азыфада мраташэарахь ала ажэаагы,
ацелуан ижэаахь еипш, ицацаза, ихэхэаза, мацк иааз-
хьыцсааны, 15-ка километр ракара аероуны Гагра ина-
заны Жэааакара, Жэааакара апста, Гагра апста, акны
иахьылбаагоу унарбоит. Ари Жэааду ауп, еакала иухэозар
– Гагра... Ара уажэ иамоуыргы калоит, ажэаа акатцэара
амоуп, ижэаазам хэа. Аха уи акатцэара фадала хьтырта
амазам, мцы-катцэароуп. Уара ишутаху ицхьаза, сара уи
Мамзышьха ажэаа акэны сахэапшуеит... Насгы убас
акэстцоит, Питцунданти ишунарбо, ишубо еипш, мшын-
ла инькэоз, мшынла иаваныкэоз ажэытэ апсуа-базакаа,
апсуа-ашэкаа роуп убас избоз, уи ахьзгы азтаз хэа.

– Гаг зыхьзу жэоуп?!

– Ааи, усоуп. Уи атэы схэахьеит. Аидара гага, гага – жэфа... умбои ишыртэу. Ари – Ацсны мшынчыкэ иацу ахэкэа, акэкэа зегь реиха ихаракуп, жэйтэла иухэозар – ирахәуп, Гаграгы, ганкахь ала уахәапшыр, иара акэзароуп.

– Кэыдыртагы иками Жэфаду, Пеихә хәа ашьхакәа, ашьхахызкәа?

– Икамкәа!

– Жэахыргы Гагра хәа ицәажәошәа збоит.

– Жэахыр – гагхыр ауп. Жэафа, жэафы – гаггыр ауп; фа, фы, гыр, кыр!.. – зы змам, зы нызымкыло атыц хәа усгы ицәажәоит. Гаграгы зыржәтә амазам, цыара затцөык ада... Жэафакәара ахызгы, ганк ахь ала, абри-оуп иахнарбо, уи иахаршалан, даеа хы-хызыкгы амоуп аха.

– «Азантха» акны х шыбжышәаз еипш, гаггыр акынгы г мазашәарахеит.

– Ас ала ус ауп. Еггыс ала, даеакала гаг, гыг – блыжәлоуп, блыгагуп, гәылшыапжәлоуп. «Гагра» убартрзы, рзыжәырта, иахәмоу атыц хәа усгы цәырнагоит. Ажәйтәан гаг рхәомызт, ахыз ршыон, «ажәфа» хәа иашьтан...

– Ажәфа дагеит рхәон ак каларгы. Саргы ирхәоны исахахьеит, уиашоуп. Абри адагы иара Гагра даеа кәа-ра хәычык, зыччак алсуеит, уигы апхын итабо егыиуа. Ццәыр акәу акалагы иашьтоуп, атцәры жәйтәла ихәы-чуп хәоуп иахәо, ажәтцәры шырхәо аипш... Гаграгы ахызуп. Ажәфа, Гаг акнытә зыцсы зманы иаауа иарак ауп. Абри иахылҗеаазаргь калоит Гагра ахыз. Узкәымгәыгуа ахәак икәнуп рымхәои...

– Уара, Чагә, еита акы суазтаашан, – ихәеит Дажь.

– Ыы?

– Гагра ахыз иахәозеи хәа хар змам азә дуазтцаар, абыржә иааухәаз зегь иоухәома? Иуркәфәуоу? Иркәфәны акәзами ишатаху, абри абриоуп хәа?..

– 30 маат ыкәйтцозар, еиханы иаццангы иасхәоит, итахызар исыркәфәуеит.

– Уи шца? Иацутцо арбану?

– Жэйтэла га-ггра-га-гга... хэа абасгыы ыкан хэа унар-боит, умаашыакэа унеин ага акэара унахэапшыр. Уи ипееу, жэйтэла – игтоу, ахахэқэагы ирыхъзуп, еикэыршэшэоу, еикэырцпоу. Уа акэара, егырт рылымкаа, убас икан, иа-хыагы ашыта-мтақэа убоит, амшын иарфызхьеит, иар-кэымпылхьеит, аха.

Егыс, агра хапыжэлоуп, га-гра – ага ахапы ахыамоу апаф ауп. Еилукаама? – ихэеит Чагэ дпышэырччо.

– Уаха кры апутцома, уа унгыло?

– Саангылазом, цасхэангы! – ихэеит Чагэ, иагбаарч-чеит. Нас иаггнациттеит. Абра ихэатэуп сазз-цсуа цэа-жэашыала Гагра – ахэада ду, ашыха хэада дукэа хэа иш-цэажэо. Какара иахэогы убриоуп. Дара асаззқэа зыпсы таны аибашыра иацэынхаз хтэаны мшыннырцэ ицеит... Акэамақэа ртыпан аса-ззақэа, аса мацқэа ныкэыргон, ирымғамтқакэа рапхыала ирымгытцатцаны. Иара акэама ааста еихауп, аха аса ааста еитцоуп, асаззқэа зрыхъызгы уиоуп, ас-азз-цсуақэа хэа. Уи зыхъзу итегь ыкоуп, аха ара абасоуп. Гагра, Гаг – ха хцэажэашыала Гэагэра, Гэагэ, Гагэра, Гагэ... роуп. Нас ауаагы ирыхъзыртцо иалагеит, – ихэан, даатгылт. – Исцэоухазаргы, узтцаара атак сзыка-тцан убама? – дтцааит атцыхэтэан.

– Хар умазам! – ихэеит Дажыгы, – Гагрыхэтгыы ыкан.

– Ыба рылагы иртэан. Уи адагы убра ахыкэшарта ажэытэ мфэхэастагы амоуп, Жэфахыр ахылбааго апста-фы, хахэраны, аарла ианубаалоит, мрагыларахь ала ува-пшыр, «Гагры» убригы иахылфеиауазар калоит...

– Махты, Чагэ ишка уаха этцаара сымам, шыта шэара иацышэтца! – ихэеит Дажь.

– Ибзиоуп, афбатэи азтцаараз Ладареи Кансоу хаи-зызырфып! – ихэеит Махтгыы.

– Чагэ, Гагра Адсны мшынфықэ ашыхара ахэқэа зегь реиха ихаракуп умхэеи? – дтцааит Кансоу.

– Усоуп.

– Бзып афхаа, апста астэи аталартаф иамоу ашыхақэа иаха илакэу еихараку?

– Урт амшын жэабака километра иацэыхароуп, мшын-
фыкэтэикэа раказам. Са ишысхэаз амшын иацну хэоуп.

– Нас, урт ус ибзиан иудыруазар, рыхьзкэа хэхэа!

– Ара уажэы ѿ-зтаарак цэыругеит: Бзыц ацста аталарта
аргыарахь иамоу ашыха ахьз – акы, армаарахь иамоу ахьз –
ѿба. Хара айкэшахатра хнапы златцаафыз ала, – иагьаарч-
чеит, – азэы ѿ-зтаарак рытара азин имазам, ус кэзцо
ибжыы имырхуеит, – еитаарччеит. – Урт рыхьзкэа аныс-
хэалак, «рыхжэлакэагь» утаххозар акэхап.

– Сара зтааракоуп иустаз, аха ашэакь еипш еимфеа-
поуп, убригьы акоуп, аха еимфеапоуп, – ихэеит Кансоугьы
даапышэырччан. – Бзыц ацста, айѿхаа астэи аталарта
акоуп икоу, аха нырцэ-аарцэ ѿ-шыхакы амоуп, умбои
изыкьба, сара егьсхарам, – изахазгьы аарччеит.

– Уара, Кансоу, ари ас, бзыцаа дукэа, Гэдоутатэи алаф-
хэаѿцэа фьцны иазышэызбыма? Сара хатыр, пату шэыкэ-
стдоит, – арахь шэара акэтца згар хэа шэшэаны, ашэакь
еимфеаа сыкэкны сшэыршэоит, ашэакь еимфеац хтэаха!
– ихэеит Чагэ, – иагьаарччеит. – Мамоу, егырт аласкуам,
уара уоуп изхароу, ирацшыызгаз.

– Ацсны ацсуаа ашэакь еимфеацкэа хтэаны ицхастар-
тэзом, ус рыздырзом, айхарак Гэдоутаа, – Чатцэ «дааи-
риашеит» Кансоугьы аччацшь ааифыкэххын, иагьнаци-
тцеит: – Ииашатцэкьаны, Чагэ, иустаз азтаара уадаѿуп.
Избан ухэар, хцэажэаѿцэа дукэа, хтоурыххэаѿцэа ргэаа-
нагаракэа цкьа еикэшэом, шьюуки Мамзышыха рхэеит,
шьюуки Мамзышыха рхэеит, – шьюуки егьи азы Мзахала
рхэеит, егырт Мсахала рхэеит. Еимаркуеит, еимтцар-
куеит, аха аиаша рзыцшаауам.

– Уртгьы иашоуп, егыртгьы иашоуп! – ихэеит Чагэ.

– Уи зла?! Ишца?

– Мамзышыха – азы змам хэа ицэажэоит, уи ажэѿагьы
жэѿаѿа ауп, зы амазам. Егьи, Мамзышыха – Маамзышыха
анакэызгьы ыкан, маа ду – амаа, ажэѿа хэагьы ицэажэон,
ихараку хэагьы. Амаамзы, амаамыз хэа амзатцла жэлагьы
ыкан, аққамыз хэа шыказ еипш, ѿбаны еимфеацахон, ак

духон, инааны ицон, егы – хыхь, тѣѡантѣы иахагы-
лон, иаха ихѣычхон, иларкѣны иамтѣыруан. Амтѣыр ам-
хатѣ(тѣ) ахьзын, х аныбжышѣа нас (а)мамыз, (а)мам-
зытцла хѣа икалеит, мамзышыха хѣагы иартѣеит... Ари
ашьха ахьзкѣа аѡбагы абасоуп ишыкоу... ииашоуп зыс-
хѣазгы убриоуп. Иара итѣегь рыла ицѣажѣаргы ал-
шоит, аха аригь азхап. Амала, ажѣытѣан ашьхакѣа рыхьз
аныршоз, иандыртѣоз азы амоу иамаму адырбон, ус иаха
иманшѣалоуп, азы аمانы нас иахьамзаакѣазгы калеит,
аха. Уажѣы Мамзышыха иахѣо закѣу здыруа, зыржѣтѣ
шытымхкѣа даѣалазом, дхалазом. Абри аган ахь ала уи
ахьз иаха ииашоуп, хѣартѣ алоуп. Насгы апсуа-шѣыла,
саз-псуала мзы, мызы – аду, ахарак ауп. Иара Бзыци Жѣѡ-
кѣареи – ари акѣара хѣычы ахьз ус иркѣѣынгы ирхѣоит
– рыбжъара 15–20 километр инеихангы нак зыржѣтѣ
амазам, гыроуп – ари ажѣа ѡ-тѣакык амоуп, исхѣахѣеит.

– Уи бзиоуп, Мамзышыха атѣы удырит, аха егы ашьха
ахьз аз ихѣахѣои? Иара ѡбангы иамоуп, еихазаргь калап.

– Ари исуто узтѣара рацѣак исгѣапхом, – ихѣеит Чѣгѣ.

– Избан?! – иаѣѣеишьеимт Кансоу.

– Мамзышыха шыхоуп, егы ѣакѣоуп. Уара шыхоуп
ухѣеит, сужьарц иухѣеит!.. – изахазгы ааибарччеит.

– Исытдимхи уара!.. – ихѣеит Кансоугы дѣышырччо.

– Ѣакѣароуп, аха ашьха иатѣуп, – нацитѣеит нас.

– Уи мрагыларахьтѣ иаауа Хѣбыз акѣ иатѣуп, ахѣта ду
ауп, ѣакала иухѣозар, алахѣтоуп; Мамзышыха аастагы
ихѣаракуп, марда цѣгыоуп, хоуп, гоуп. Ахашхѣапсалара
лахѣаны иамоуп, ахьзкѣагы акым-ѡбам, рызегь ѡба-
ѡбала еивартѣаны, ани ушѣакь еипш еимѣѣаны, нас-
гы урт ахьызкѣа еихѣаб-еитѣбыла хѣа икоуп. Ажѣытѣан
рынтѣамтѣѣ гь ма гѣа, хѣ ма хѣа рыман, аха нас рацѣак
ипшзарымтѣуашѣа анаба, имазащѣарахѣеит. Уи алахѣта
убарт ажѣытѣ хьызкѣа роуп абарт: Мсахала – Мсы аха
ла(хѣа), аха ла(гь)(а), ма Мсы аха ла(хѣ)(тѣ), аха лахѣы –
усгы ауеит; Мсахыла – Мсы ахылагь(а)(ра) акѣын... Убас
иртѣан Бзахала – Бзахыла, Цсахала – Цсахыла, Мзаха-

ла – Мзахыла, итцегь иркѡаѣны Ахала – Ахыла хѡа усгьы рхѡон; абарт еикѡыспхѡаз запхѡа хѡа гылазгьы ыѡан. Мс(ы), Пс(ы)... Бзыц анкѡатѡи ахѡзкѡа иреиуоуп, рапхѡа Пс, Мс хѡа иркѡаѣзан акѡын ишыѡказ хѡа ус зхѡоз ыѡакѡан ажѡытѡуаа. Ус акѡзами, Тамшьыгѡ, цаса зны уара укны абри анцѡырырга ишырхѡозгьы? – днатцааит Чагѡ.

– Ускан иухѡаз уажѡ иагужѡкѡазгьы ыѡоуп, – ихѡеит Гѡыблыи Тамшьыгѡгьы дахѡтѡаз. Уахѡагьы даламлакѡа уа даангылт.

– Уа уиашоуп. Хѡабыз хѡа сызѣыз иара асы аныкѡтц-лак ихѡикѡатцѡаауп, ихѡыблаауп, аха ѣакала ицѡаажѡаргь ауеит. Питцунда хѡа сызѣызынтѡи уѡыкѡгылан иара ашѡа упшыр, акѡ акѡушѡа, хѡадоушѡа ус унарбоит, аха уажѡоит. Ари аушѡакѡ иазыртѡоу ашѡхара ладахѡтѡи аган ѡызы атѡтѡѡапшь ауп, ахѡкѡ ауп. Абри ашѡхѡ мрагыларѡи мраташѡарѡи хѡа ѡеитцыхны, ѡеырхѡхѡаны иѡоуп. Ахѡта Бзыц азиас ѡада-мраташѡарахѡ иахѡцои, нас иавалан иааны иахѡкѡшан итѡины лада иахѡцои наѡ-ааѡ ирбыжьдоуп, ѣакала иухѡозар – аха ауп: бжьындоуп, кѡсыртоуп... Бзахѡ, Бзаха ауп. Аха ахѡтагьы шѡхѡми, жѡытѡла хоуп – Хабзыха, Хабзаха хѡа усгьы иартѡоит. Уи акѡ. ѡба – ашаха, ашашѡа ма арахѡыц зхѡаз иеипш, ѡ-тѡѡанк нахѡхѡии аахѡхѡии ирыбжьудозар – иухѡауеит, ацхѡагьы ѡ-ѣыкѡк, ѡ-цаѡк, ѡ-цык – еиманадоит, иахѡауеит, ацхѡа захѡзугь убриоуп, уара иузымдыруан хѡа акѡым, аха. Изхѡсхѡаауа, абри ашѡхѡ Бзыц азиас убас иахѡауеит, еиманадоит нахѡхѡии аахѡхѡии, мраташѡарѡи мрагыларѡи хѡа ассеиртѡкѡа – усала Хабзыха, Хабзаха ауп... Ари жѡытѡмѡоуп, кѡсыртоуп, хѡа дууп, иуадаѡзаргь, ишѡартѡазаргь, икѡѡѡуп, уарласуеит, издыруазгьы мацзар акѡхарын, шѡхамѡоуп, имазазаргь кѡлон, аибашѡракѡа раан изламѡасуаз акѡзар ауеит, грала – иагралан, ѡнутѡкала, мазала хѡа, цѡара аныѡкѡартѡ амазаргь алшоит. Ажѡытѡан, аибашѡракѡа раан, грала иныѡкѡон рымхѡозиз... Абарт ахѡзкѡа анкѡа цлыи, цла хѡа анрыцызгьы, изцызгьы ыѡан. Жѡытѡла цлыи, цлеи, цла – гѡѡѡа дууп, цста-гѡѡѡа дууп,

цста-гәәә ду гылартазаргь әуеит, иаҕрысыртазаргь, иты-сыртазаргь калоит... Абас икоуп абри ашьха, абри аха хәа ацыртцит, ус цәырыргоит. Убри адагьы цлыи ма цла аттәцәапшь, ахыкә хәхәа ҳарак ду акәзаргь калоит, усгьы ицәажәоит. Абри адагьых Җабзаха мрагыларахь ахы рхан-ны итәоушәа икоуп, цстәтцас аҕы аартуп, хатцас абыз амоуп – җабзыха, бзыха – азырәашгьы аҕытцует. Бзыц иалало егыиуа... Абри зеипшу закә цстәу еилызкаауа маза дук изаанартует хәа усгьы рымхәозиз... Уи уажә ҳаламлап, иоуцәахоит... Ари загсыжьуаз, иахзахьымгзаргьы, аҕырыфә иахцәалагаргьы калоит, хәоуп... – ихәеит Чагә. – Акәымзар, итцегь ахьзкәа, атцаккәа амоуп; Җабзахара, Мзахара, Мсахара, Бзахара... ҳа, ха хәа рапхьагьы знызынла инаргыланы; ара ра – аду хәа ицәажәаргьы алшоит, жәйтәла уи га ма ха ахьакәхогьы калар әуеит...

– Уа Чагә диашоуп, иаахарласроуп... – днақәшахатхеит Махтгьы. – Узтаараз иуеихәаз атак иахухәауазеи? – дна-тцааит нас.

– Ибзиоуп, усоуп! – ихәеит Кансоу.

– Ус акәзар, егыи, абыжьбатәи, азтаарахь ҳаиасует. Амаба Кьагәа, ҳаузызырәует! Гәаран уа иутәуп.

– Чагә, иара убри Бзыц азиас ахьз ихәнахәозеи? – дтцааит Кьагәа. – Рапхьаза иахьыз руа иарбану хәа иудыруеи?

– Уара, Кьагәа, абри Бзыц ахьз закәи хәа ушсазтцаауа азәы иахар, уара узы ипхашьаразами?! – ихәеит Чагә дпышәырччо. – Ара увараҕ икоупеи!..

– Зашта утоу иашәа хәа!.. – ихәеит Кьагәагьы. – Иузым-хәар, ақәтца уиҗазом!..

– Иашта акәу иашхәа акәу сызтоу?.. Мамзаргьы – иашы салоутцоу?..

– Утахызар ашхәагьы уҗаз, аха иашәа хәа!..

– «Иашәа» акәу «ииа шәа» акәу, «ииа шәшәа» акәу ис-хәо?...³⁶ Мамзаргьы исхәхәоу?..

³⁶ Жәйтәла аиа – ахырхартә хәагьы ицәажәоит, аҕба акурс ауп; ашәшәа, ашәшәы – цшоуп; ахәара – азаза ахәоит, азгьы убас, апцагьы убас – зашхәа утоу ихырхартәла, ииала апша изаага, из-арс, изхәа хәоуп усала иахәо.

– «Арац дызтам гба зныкѳом» акѳу, «Рац дызтам гба зныкѳом» акѳу, «Рацды зтам...» акѳу, арацѳд акѳу, арац-дыз акѳу!.. Арацдах(а) акѳу?.. – иагѳаарччеит.

– Арацды акѳу, агацды акѳу?.. «Ага» акнытѳ акѳу?.. Акѳны акѳымхазеи?! – еитаарччеит.

– Гоу, хоу, роу?!

– Рацхѳа агба (а)гажѳ акѳзу, нас ражѳ хѳа икарцѳоу, жѳ анатѳах, ра акѳхоу?!

– Уи уиоуп, аха Бзыц?

– Бзы, ишудѳруа, азыхѳкѳа иреиуоуп – бзы, бза, база... «узылпшны иубѳ», «аза», «ацкѳа» хѳа ицѳаажѳоит; азы шакѳу цкѳа аилкааразы ажѳытѳан бзыжѳа, ицѳегъ наѳ жѳытѳан – бзыжѳжѳ хѳа икан. Нас, игѳаау здырхѳада, атѳыхѳ атѳахт. Бзы зиасны идузар – бзыжѳ ауп, ацста ду ма аѳхаа ду итазар – пажѳ, цѳыжѳ хѳа ацлоит, аха жѳкѳа азоит, Мыкѳажѳ, Мыкѳажѳа хѳа ишыѳказ еипш.

– Цѳыжѳ, пажѳ,.. еиѳхаа дукѳоуп?

– Усоуп, ц, пѳы – азы иара иканатѳаз атѳхѳаауп, иажыз ауп; ца, цѳа – изталаз ауп ма изтѳысуоуп... Егѳыс, бзы ицѳегъ атѳаккѳа амоуп, атѳак дукѳагъ, цѳара б аууп, цѳара з аууп, цѳара – аѳбагѳы, аха уажѳ урт срылалом, ара саан-гылоит.

– Ёакы затѳѳык иадамхаргѳы ихѳхѳа!..

– Уара, уи азы иатѳанакзѳмеи, иалазам!

– Санѳхѳах ихѳа, иахѳа!.. – ихѳеит Кѳагѳа ирхѳмарны, егѳыртгѳы ааибарччеит.

– Ибзиоуп нас, – ихѳеит Чагѳгѳы дѳышѳѳырчѳо. Нас днаиазѳѳаит: – Ажѳытѳан аиѳѳатѳѳа ѳа хѳзы уарла-шѳар-лакгѳы аман рѳхѳон, иуаѳахѳоума?

– Ашѳы!

– Уи акѳым. Уи ахѳыцгѳы ихѳап...

Кѳагѳа даахѳыцын:

– Ацѳыбблы! – ихѳеит.

– Мамоу!

– Ацѳыггара! – иааибарччеит.

– Мап!

– Нас иарбану?

– Аббыза, аббыз!.. Ари азы акәушәа уарфашьар ауеит... Амца иалсхьеит, амца ахысхьеит хәоуп иахәогы. Убас икоуп апхьан Кансоу зызбахә иасхәоз Хаббыз аха. Уи асы кыраамтагы икәуп, ианыкәтцлак еикәатцәзоуп ишыкоу. Алаҳазы ма Питцунда апшахәантәи угылан уцшыргы, анацьалбеит, зака иҳаракузеи, ас амца иабалси еикәатцәза угәахөп. Аха уи ахьыз уиала мацара иртәам. Итцегь еилукаартә иухәозар, жәйтә цсуа-ашәыла хаббы нас хабы ахәада иахьзын, апҳагы – жәйтәан уи җа хьзыкгы аман. Изыпшаауа аартырак кәитцотгы рымхәозиз; арт ззы, зза хәа рыцлар – ахәада ду, ацҳа ду ракәын, аха нас з-қәа акахы иианагеит, ахәадеи ази – бзыи(бзеи) – рыхьзқәа реифдыраара аруадафит. Иахьа урт реифдыраараз абри удыруазароуп... Хабззы акны апхьа ха анырхәозгы ыкан...

– Уаҳа?..

– Уара, «еакы затцөык» умхәазази?! Уаҳау?!

– Ахы нас, бзиоуп, аха уаҳа ацымтцазакәа Аалзгака ухынхәуама? Гәыцка?

– Убригь ажәйтәан Аҳалзга(жә)(а) акәын; аҳалзз, аҳалззә акнйтә, иахәхәоит, иатцанахәхәоит. Атцыхәах арраан, иахьшышьу, угәуҗанымзар, уцашьшыны уахьа-куагы ыкоуп, уцалошәа ануба – уамеисакәа җацъара уи-асроуп, ахыкәшараз умаашьароуп.

– Ажәйтәан азы бзыжәа, бзыжәжә акәызтгы, атцыхәтәа затцәахуеи, амазашәаррахь изианагеи, икәыннашьартә иказамеи?..

– Ирцәеилафашьан акәу, бзыжә хәа рхәо ианалага, иатцәахит.

– Избан?

– Уара, абзиара узыкалааит, еицырдыруа, аха Кьагәажә хәа азәы иузихәар, угәы иахәоума?

– Иалсуеит.

– Егьыгы убасоуп, жә – аду, ажәйтә хәа ицәажәоит, аха «рацәак иадсам», «икәсхьоу» мамзаргь «аилымга»

хәа уахь изырхозгьы дҕкалеит, ари азы иазуқыр ҕалома, иаргәауеит, жәа ма жәжә роуп иара иахәтаны иацхьазо... Абри атдыхәала жәйтәан аибашьрагь ҕалахьеит... аха уи ахәара ҕалазом зхәақәозгьы ыҕан... Ара итцегь ахәатәқәа ыҕоуп, аха аригь азхап.

– Бзиоуп нас, Бзыц ани ц хәа иацу итцегь ахәоны хәа ирхәоны хәатәыс иуахахьоузеи? – ирхәмарны даатцааит ҕагәа.

– Ц ада уаха акгьы ацзами иара? Сасык дааир, иааиз-цәыраагаша?! – даахәмарт Чагәгьы.

– Иацзам!.. – инаҕаиршәт ҕагәа.

Чагә даапышәырччан:

– Ц затәык ада акгьы ацзам ухәеит, Бзыцта хәа иахьашьтоу адгьыл азбахә уахахьоумашь?! – ихәеит ирхәмарны, изызырфәуазгьы ааибарччеит. Нас еитархәмарны инацитцеит: – Абри абастгьы шаңыз шудыруаз акәызма абыржәраанза исамхәазакәа исытцакны итцәахны ушсыд-тәалаз?!.

– Аскаамта азбахә анцәырумга, ус акәгьы анумхәа, ихазы итахызар акәхап, азәгьы иитом, зақәғимтуагьы, изцәыримгогь уи акәхап сгәамхәызи... Уара уи шудыруаз шыздыруаз здыруаз дудыруаз цьысымшьози!.. – ихәеит ҕагәагьы дырфәегьых ирхәмарны иааидишьын.

– Ишыздыруаз шудыруаз абаздыруаз издыршаз изым-дырзеитеи! – атак ныҕаитцеит Чагәгьы ддышәырччо.

– Иахәауеи нас Бзыцта?..

– Иахьатәиала, Бзы азиас афхаа, Бзыц азиас ахьамоу, иахьыҕоу, аңны, ацта хәоуп ихәоу.

– Уи иахьатәиала, жәйтәла?

– Ажәйтәан Бзы-ц-тах(а) хәагьы ыҕан; ц – цстоуп, гәа-фәоуп, еифхаауп, иахьарцо акәзаргь ауеит – уи схәахьеит, тах(а), ах(а) – аду, ах, аҳарак... – ауп – Бзы ду, Бзы ах, Бзы цста ду... хәа ицәажәоит, цтахгьы усоуп иахәо, атдыхә-тәантәи х(а) атцәахуеит – умбои уигьы шыҕатцо, ахзыргара атахым... Ус акәмыз ажәйтә ацсуа дшыҕаз... Ари Бзыцта, Бзыцт хәа усалагьы иартәоит, та – атыц хәагьы ицәажәоит.

– Бзиоуп, ҕаак уасхэап, Чагэ?!

– Ыы?

– Абри Кэыдры цста амазами, аѳхаа?

– Иабатаху?! – ихэеит, иагьяарччеит.

– Нас уи Кэыдрыц хэа ахьз зыдмыртэеи?! Аракаггы убас Кэыдры еипш Бзы хэа икартдар еигъзамыз, ц егьи хэа аҕырпынкэа зацыртца?

– Ғырпынзам, сырпынуп, иттегъ амазашэаркэаггы амоуп.

– Ус зыкалеи хэа иудыруеи? Убригъ хзацта! – ихэеит Кыгэа.

– Апсны Бзы зыхьзыз азкэа акымкэа-ѳбамкэа ианы-кала, убас идыртэеит, убриоуп, – ихэеит Чагэ.

– Иабакоу Апсны уиакара зы Бзы зыхьзу?! Кэтоли Тамшыи ирымоуп Бзана хэа з-хэычык, уаха иабакоу?! – деитатцааит Кыгэа.

– Ажэытэан Апсны дуун рымхэоз, Кэтеишьгы зны апсха дтэан, апсуа хэынтқар. Изхысхэаауа, уажэ Егры уанырлак, наќ ѳ-зык ихарамкэа иавоуп, акы Бзыгэ ахьзуп, егьи, иааитцаны, Бзыч ауп. Иара Егры Бзыгэду анахьзызгы ыкан... Нас наќ такэы уанцалак, Бзыста хэаггы ыкоуп... Уа ажэытэ иапсуаазгы нхоит, сдыркгы дыкоуп. Уи излеихэоз ала, иара ихата абри атыцхьзы Бзыстапан, Бзыстапан, Зыстапан, Зыстапан хэа инеивга-ааивган ианырхэоз дахаануп; нава, ныва (нажэа, ныжэа), ныгара, ныхара хэа усгы ацыртон ихэеит. Уи жэытэ цсуала апаныжэа, апанажэа, аныцтара, аныххара ауп – азы мачны иахьто, иахьхэо, ҕакала иухэозар, аныххара ма аныхххэара, аныцтара ма аныцгахэара, ахэара – аңэажэара акэым, азы ахьхэо ауп, уажэ ишэахама; ажэытэан арсыртаггы ҕа хьзык аман рымхэозиз, – атак ныкеитцеит Чагэ.

– Апанагды, апанагды; апанахты, апанах, апанаха... – абартгы зырсыртақан... Ари хапсшэа шеифартэу ухэар... – назгэеитеит Кыгэаггы.

– Иахьа уа Зестафон хэа иашьтоуп, ажэытэ иахьыкас мацќ инавакуп, аха. Иара зыршьтроуп, мацзак ауп итоу-

гы, алабжыш хакѣѣала – ма игѣаан итѣалейт, ма зынза ианызааит, азгы акгы амбо цѣушьома, Кыгѣа?! – ихѣейт Чагѣ. Кыгѣагы итѣтынжѣа аатиган, тыгѣ-тыгѣ-тыгѣ... хѣа иапхѣа иныкѣикшейт, икѣасагы аацѣыригейт; уи идтѣалаз Кѣатѣараагы иразын кѣалац аатганы инап-сыргѣйтц апкѣакѣхѣа инаникѣейт...

– Уажѣ убри анухѣа, – ихѣейт Кыгѣа, – Бзыгѣи Бзычи амазашѣаркѣа акымкѣа-ѣбамкѣа ирымоуп, айхѣарак рын-тѣамтѣаѣы, урт узырцѣаажѣар – Бзыгѣк оумажѣуп икѣанатцѣ: абри азы амѣа аѣыкѣѣоуп, иара шнейуа имѣахѣоуп, уб-ра ахцѣа рхѣатгѣынкѣа амоуп, ажѣытѣ доуртѣ аѣцнуп хѣа мбатѣуп иахѣо... Иара цсуа-ашѣыла Бзыгѣды, Бзыгды ауп Жѣыргѣыт ажѣытѣ ишырхѣоз: Бзыгдыд, Зыгдыд ахѣзтѣрык ала изхылѣиаауагы... Гѣды, гды жѣытѣла гылартоуп, мѣазаргы алшоит... Уа нас иаан инхаз алаз-гыркѣа рхѣычкѣа, саргы схѣычын, Бзыгѣ-ди-и-да, Бзыгѣ-ди-и-та, Бзыгѣ-ди-и-ту... хѣа абас иахѣычѣа-хѣмарны исаѣ-цнырхѣон хѣа сеихѣон уатѣ сдырк, жѣытѣ иапсыуаз азѣы, омазакгы цуам, Акѣа акѣын иахѣсеихѣозгы; ахѣыч-кѣа – хѣычкѣѣоуп, аха, умбои, иара ишигѣалашѣо... их-мыштѣзейт...

– Иухаштѣа аумашѣ, Кыгѣахѣейт, анс икѣоу, ахѣычы ихшыѣ еихѣагы ианшѣылоит... – иажѣа налеитѣейт Кѣа-тѣара, иагѣнацитѣейт: – Ахѣычы – дхѣычуп, аха дара ус зхѣоз «тѣытѣ» разхѣашаз ду дрымазамыз? Рдуцѣагѣ духѣа-кѣацѣзу? Мамзаргѣ цшаѣѣыскѣазу³⁷ – иагѣаарчѣейт.

Чагѣгы иажѣа инацитѣейт:

– Бзыца дууп, урт ахѣзылакѣа иреихѣауп, аха «Бзы ду» хѣа иузыртѣом, «Быз ду» хѣа убас мышгаѣык изыртѣѣиуа дѣкалар аѣейт, ихжѣацѣахоит, «Бзыжѣ» – аз ду хѣагы иар-цѣаажѣоит, аха ус инужыр – убригѣ азыцшзамшѣа икѣоуп... Сахѣахѣапшуа, Бзыцѣа(х)(а) еицш Бзы-пыжѣа хѣагы ыкѣазар каларын, аѣбагы ирхѣо аѣоуп, аха ари уажѣ-

³⁷ Апшаѣѣыс – хѣажѣык иаѣароу, ажѣѣанаѣ цѣарак такѣаамтѣа иаан-гылан, апша ахѣаауа ахы рхѣаны, атцыхѣа ахѣтарѣыла-ахѣтарѣыло, амтѣѣыжѣѣаѣа аѣѣахѣа икѣо, «ацѣѣасра» здыруа цсаатѣуп.

раанза сызҕыз иреихауп, апыжәара змоу зыхьзугы иа-роуп... Азыхьзкәа иреихабу арбану ухәан жә, жәжә акәзар ауп хәа акәстцойт, иамазккәоугы ыкәкәоуп, аха.

– П, цта.. – уаха акгы цәыррымгазои? – дцааит Кьагәа.

– Пыжә – апста ду, агәафа ду, афхаа ду ауп; цыжәа – урт иртысны ицо зызароуп, «ыжә» атцәахуеит; итцегь ама-зашәар рымоуп, урт зегь уажә срылалом, уаргы иззым-дыруа уакәзам, иахроуцәаргы изырфуа хараапсойт. Ари афхаа цста цтаулоуп, ахахь иахьарцогы ыкоуп – Бзы ца. Апан аныжәара ажәжәарстакәа, агәафастакәа амазар, иатцазар калоит, усоуп дара амазашәаркәа иацу ишырхәо. Иахьарцоз ажәйтәан икан иахьа иашәахьазаргы алшоит, аха ахьз нхон. Егьи, Мыкәгы ажәжәарстакәа амоуп, ала-шәры тыцьжәләкәа. Азәы икамбашькәа ахьынтеитцаз, акы илатцафрын, хымш дашьтан, цакәла амшын ахь икы-лнаган, устәи Тамшь иган ифькәнажьылт.

– Бзыцын хәа уггы рымхәои шәышкә?

– Ирхәоит, Бзы цы аныжәа акнытә; ца, цы, спы... жәйтә-ла иагызыштражәләкәоуп, иагызырыртакәоуп, итцегь ир-хәакәоугы ыкоуп – ихәан, Чагә даатгылт.

– Иухәаз акгы иамаскуам, Чагә, сара усазцаауазар: Бзып, Бзыца, Бзыпта инаваргылан Бзы-цыжәагы сад-гылафуп, аха атыхә а рцәамшәан ирцәеилафашьо ина-лага, «ыжәа» амазашәаррахь иагеит... Бзып еипш еифар-тәу азыхьзкәа рышьтахь еихаразак мазашәарны жә(а), жәйтәзала жәжә(а) гылан хәа акәстцойт. Убас икан: Бзы-гәдыжә(а), Беидыжә(а) ма Ббедыфажә(а), Мыкәжәа, Бжьы-гәажә(а), Баслыжә(а)... – ус зака, аха иатцәахуеит. Усоуп ажәйтә жәабжьхәафцәагы ишырхәоз... Бжьыгәажәа хәа узҕыз уи иарбаныз?

– Кәыдры, Кәыдраца, Кәыдрацпажә хәа уггы рхәон, ц-шьоукы идроууан, шьоукы идыркьафуан. Санмачыз абри Кәыдры апа шцамоу хәа сазхәыцхьан, уажә сарчсойт. Ари Кәыдры апстоуп ма Кәыдры атцәапшь ауп, акәадоуп...

– Кәыдры хьгтыр имшынхойт хәа уггы рхәоит... Бжьы-гәажәа хәа зызбахә ухәаз иханахәозеи? Ишцацәажәоу?

– Бжыгѣажѣа – зыбжы дуу азы хѣа ицѣажѣаргы ал-
шоит, амшцѣгѣакѣа аныѣало абжы гѣгѣахоит, иалардыр-
уеит, о-оп, амш цѣгѣахоит рхѣоит. Еггыс, бжы азыхъзкѣа
иреиуоуп, Бжып, Бжыпцѣа зхѣоггы хѣаками. Бжыгѣажѣа
– азду хѣа усалагы ицѣажѣоит.

– Уаха хъзы амазу ажѣытѣан иара Кѣыдры? – дѣааит
Кѣагѣа.

– Шѣаланамгалацѣан, уара, уи ѣа зѣаароуп, ахѣаа
шѣтымѣын, – ихѣеит Махѣты. – Мамзар ахарацѣа наган
ишѣыкѣэстѣоит, – иагѣаарчѣеит.

– Мамоу, иахѣа, дѣаалааит, хѣаиуацѣоуп!.. – ихѣеит
Чѣагѣ, еиѣаарчѣеит.

– Шѣызлеиуацѣои?!.. Уи хѣа ихѣаздырзомызтеи!.. –
ихѣеит Махѣтгы дыхѣмарны. – Шѣеихыраазалама?!

– Хѣаихыраазалазтгы ихѣабаргѣыз, ус хмыхъкѣа...

– Изакѣи иара?!.

– Хѣыцѣагы жѣламачкѣоуп, убриазы хѣаиуацѣоуп,
Кѣагѣа дсеиѣуп, аха уиггы дшѣартѣоуп.

– Чѣагѣ заѣаѣ имада? – ихѣан, дѣааит Махѣты Тѣамшыгѣ
ихы наиѣѣикын, иааирмачшѣагы иун.

– Ыцѣаа аѣацѣа Леуарсеи Жореи хѣа. Чѣтѣаа зхы-
лахѣоу тѣацѣа уаха Аѣсны иѣазам иаразѣк итѣы ада.
Ажѣытѣан Чѣтѣ – кыт хѣа Гѣыц акытан ахабла дуггы
ыѣан, ахабла моу кытан. Кѣыдры аѣстахъгы инхон. Аха
иахъа ишубо ус иѣалеит... – ихѣеит Гѣыблыи Тѣамшыгѣ
дахътѣаз.

Чѣагѣ аѣхъатѣи иѣшѣмапѣхѣыс Атѣан-пѣа данѣсы, их-
шаз маѣкѣан, Гѣыблыиаа иреиуаз дааигѣит, уиоуп уажѣ
Махѣты Гѣыблыи Тѣамшыгѣ дызизѣаазгы. Иахѣзгы
ааиѣѣымѣхан:

– Зеггы Анѣѣа ду инапы хѣануп, Анѣѣа абзиара хъыѣатѣа!
Анѣѣа хъырѣа! – ихѣеит.

– Анѣѣа ихѣааит!

– Анѣѣа ихѣааит!.. – агу ааилдыргѣит егъыртгы.

– Кѣагѣа, уансазѣаах, аѣак ѣастѣоит убригы, амала
абра ихѣаркѣшома нас уареи сареи?

– Ас хшеиуацәаз сыздырзомызт, заа исоухәарауааз, аскак хаибаршуазма кәтцак азыхәан, шыта ртахызарггы аабатәи азтцаарахь ииасааит, сара са сган ахь ала, убзироуп хәа испхьазоит, крутахызар – иацтца! – ихәеит Кьагәаггы ирхәмарны.

– Кәыдры, – ихәеит Чагә, – ажәытә хьызкәа Бсы, псы хәа рхәоны сахахьеит. Абри ииашоуп хәа зласыпхьазо, Наа агәафә, иара Кәыдры мрагыларахь ала, иефынгылоуп ахәы иамадоу шьхапафәк Акәакәар хәа, Каурггы ахьзуп. Абра ажәытә баа ыкәгылоуп, икәыбасахьеит, Бсқал, Псқал хәа иашьтоуп, Псқьал, Бсқьалггы рхәоит, руа иаха ииашоу арбану хәаггы еимаркуан. Ари Кәыдры ускантәи ахьз ақынтә иаауазар, иахылҕеиаауазар хәа сыкоуп. Бслеи, Пслеи, Пшьлеи; Бслыи, Пслыи, Пшьлыи – абартггы зны Кәыдры иахьзын, аз ду хәа ицәажәоит зхәоз ықан Чагьам, Цьгьарда, Ахәтца, сара санахьяз, иахьа қәрала сахьааихьо жәбоит. Шьоук ус рхәон, убригь еимаркуан, абаа дыргылаанзаггы Бскалыи ма Пскалыи хәа ус ықан хәа. Акәакәар змадаз ахәы жәытәла ака ауп, ашьхапафә албаарта ахьзала иртәоуп рхәон; Псы, Бсы ахәада албаарта хәа, мамзарггы уи ахәа ду хәа. Абри иа-лацәажәо, иагьааимаркуа фынтәка избяхьан уа ааигәа-сигәа омазак иацәыхарамкәа инхақәоз Ашәы Шьахан, Лакр Платон, Маршьан Хәйтбеи, Маршьан Багьлар, Абыхә Шьааб, Цәыць-пқа Татышь, Кәытцныи Цьоцьа, Цәыць-пқа Фелдышь, убарт зегь иреихабыз атоурыххәаф Кәытцныи-пқа Арухан ухәа ажәабжьхәафцәа. Егьи, Бытәа Сеилах излеихәоз ала, агәыжә(а), атәажә(а) жәытәзала иахьеиҕытцауаз афнду иахьзын. Уажәшьта Бжьы агәыжәа хәа еиццаны абасалаггы уахәацши, иахәо убап. Уи итцеггы рыла ицәажәоит, аха ариггы азхоит, – назгәеи-тәит Чагә.

– Иара «Кәыдры» ахьз ахәта иахәозеи? – дназцааит Кьагәа. – Иаххамштхьаз ура!..

– Ожәшьта иазшәырхаларггы цәгьам, мамзар аеырыф-ра иахцәалагарггы кәлоит, аамта итанаршәыртә хәқәны-

кәалароуп, – нареихәеит Махты, нас: – Аабатәи азтцаара Отры Тамшыгыгә иутәуп, хаузызырәуеит! – ихәеит.

– Сара сызтцаара сыпсахуеит, Кәыдры иахәо закәу хәи-хәаит, иара итәык иахмырхәазаргы иагыңхашьяроупеи хара хзын!.. – наиеихәеит Тамшыгыгә атакс.

– Бзиоуп нас, уара ишутаху, – ихәеит Махтгы. – Уара узтцаара уара уакәитуп, – хәа усгы нацитцан. Нас Чагә ишқа дахыхәмарны: – Унасың иакит, хаузызырәуеит! Амариа уқәшәеит!

– Хәи, Анцәа шәиныхәаит, сышпашәыркьәтеи, сына-сыңах иакызар уаха истахузеи! – атак ныкеитцеит Чагәгы, аха нас: – Уара, сара Кәыдырта сабақоу, Мықәгы сықам, Дтамшыгы, итегь нақ Ахалгзгоуп сахынхо, Гәың ақыта Чатқәыт ахаблан, – нацитцеит.

– Уи зхухәаи, Чагә, Кәыдырта унымхозар, иабапыр-хагоу?!.. – дааыхәмарт Махты.

– Кәыдры инымхо Кәыдры ахьз закәу иалидыраауа-зеи?! – ихәеит Чагәгы дахыхәмарны.

– Знык иануазтцаах, шыта уи азтцаара ақәхра, апсахра кәлазом, иузымдыруазаргы, иудыруашәа кәтца!.. – ихәеит Махтгы, иагыәибарччеит. – Даргы ргәи иахәап, – хәа ус-гы нацитцеит.

– Кәыдры уоталан хәдацәахынза уотәгылар, угәгәа-зар, ушыапахы иутцнакьартә иаха игьуп, ухәдацәахы, ужәоахырахь ааста.

– Атца иаха игьуп, ақә атқыс.

– Аиеи, усоуп. Насгы иара цьара иаха итынчуп, цьара итқаны ицоит – уахәапшыр, афыцъарагь, ахыцъарагь... шыақьастароушәа убоит. Абас икоу азы тгы, тыгь, дгы, дыгь ауп; кәи зыхьзуп, кәйтгы, кәйдгы – нас кәыдры – азтқьа, азырәаш, гәгәала игьу хәа ицәажәоит, алеишәа цәгьоуп, ианхытцлакгы имшынхоит. Аеҳә иахьтоуггы ыкоуп, уоны ахықә уақәххны уахыңарашәа убоит, аха уа-жәоит – уагьзахыцом, нақ аңаф аңанахь цакьоуп, уталар, ахацакь уанқаны ухы пнаеуеит, ус зыхьқәахьоуггы ыкоуп, уа ахахы ма атыхәахь ала уахыкәшароуп, кыр-

гы уцароуп. Аехә ахьамоу рагы акара омазак иагъым-
шәа унарбоит, сталаргы исыхьрызеи хәа, аха уи атцака
арыптә итѣкьоушәа иагъны ицоит, уаф дахәом.

– Уара излоухәо ала, Кәыдры тгьыр, тыгъыр, тыгъры,
тыгъзы ауп, ус ахьызаргы сеидроу, Тыгъзаа зусцәадаз?

– Урт Шьам акәын иахьынхоз рхәон, жәйтәза. Уа ус зык
ыказаргъ аует...

– Дыгъстан акәзаргы калап иахьынхоз зхәозгы
дсахахьан.

– Усгы рхәақөзар акәхарын. Егъыс, Кәыдры – кәйд-
хы-рыхәагы итәоит, – зыкәкәарста ма зыцста, зыкәа дуу
азырфаш ду хәа; х мазашәархахьейт, ибжышәазшәа унар-
боит. Ара уажә иагсыжыызгы ыкоуп, аха абасалагы иаз-
хоит. Абри атдыхәала иуасхәогы абриоуп, иуасхәахьоу
ахыхь, – ихәан, Чагә Тамшыгә днеизыпшыи иаргы дна-
иатцааит:

– Егъи иарбан зтаараз исутарц иутахны узкәатцыз?

– Уара, уи афбатәи акәхоитеи!

– Иапырхагам, аҭаарха! Уг уҭы иамырхәазакәа кало-
ма?! Усгы таха сүтом.

– Рытца³⁸ хәа иахьашьтоу унеихьоума?

– Гәыблыиаа срыцны хымш хакан.

– Абри ахьз иханахәо атәы шцоудыруеи?

– Уара, ари уадафымшәа збоит, Тамшыгә, зынза
иумырмариазан, мамзар ақәта ихәтаа алоуп, еибыр-
хәахьейт, уиоуп изирмариаз хәа ишыцны хтәылхра,
хацәгьахәара иалагоит, апсуаа шыоук хшыкоу, хазмыр-
гьацақәо умдыруеи, фыстааи цъныши иахзыруа хзымхо-
шәа... – ихәейт.

– Уи аусзымдырхуа, аха ари ахьз ус ишухәатцәкьоу
имариангы иказам, ара уи атдыхәала еизааибамгазгы
хакоуп... еикәшахатым...

– Нас абас еимаку азтаара сытан сзыхуркьоз, Там-
шыгәхейт, срыцхазами уара?! – иагъаибарччеит.

38 Атыпхьзқәеи, ахьызқәеи, ажәлақәеи ашәкәаҭы ажәабжь-
хәафцәа ишырхәоз иньжьуп.

– Рахь акәу сахь акәу уахьатәу алагәастарц икастцеит. Рахь уатәызар, уаамхәан укасыжьуеит!.. – иагьаарччеит.

– Убри «рахь-сахьра» хәаҕәйтңны, зегьы хәаидгылан «хахь» хәа анеицахамхәа, Рытцаҕа амҕа хшықәу, Анцәа иумхәан, аха иаапжәаны иҳажәлоит, хнеирцгьы хәказам, иаргьы даарак игәгәаны итатәазам, иумдыруеи?..

– Убригьы сзымдыруа ауакәху, аха хәисаноуп ишыҕа-лазгьы, уара-сара хәа, хәинраалатәуп... хәилыргатәуп...

– Еисақәаз шәызустцәада?

– Сара, Хакәыцә, Хаҕа, Хабаҕа, Хапара, Кьача, Кәбар... зхәаз иеипш мачхәума ажәабжьхәаҕцәа, ауаа нага-аагақәа...

– Акыр ықәтдан шәеисазма?

– Ахыбжа жәны!.. – ихәеит Тамшьыгә дпышәырччо.

– Кох, нас ус акәзар, сара шәеинсраалоит, амала ахыбжа са исымаз, аҕыбжа шәа ишәымаз!.. Ишәықәнагоуп!..

– Ибзиоуп, атәыҕа шамоу аума ишутаху?! – ихәеит Тамшьыгә датҕаччо.

– Ахыбжа ижәны атәыҕа шамоуу, уара?!

– Ааи!

– Ус акәзар, атәыҕа ташәҕәкәа!

– Иззакәи?

– Икыдкнасхалоит! Отры Тамшьыгә Абгархыкә абас исасцәа рымтатцара далагеит, харгьы иапшыаагароуп хәа иааиуа зегьы идсырбалоит. Иманшәалоуп, уара, атәыҕа атаҕәкәара аанкылан акәац аамухуеит, нас – икыдкнахал!

– Икылтәазар иахагьы еигъзами? Атәымҕ инахауршәуеит! – ихәеит Тамшьыгәгьы, иагьнацитцеит: – Абартцаҕ баска тәымаҕк агәашьа илалатцан, инаган иаахауршәт, анеи-ааи зегьы ирбартахойт, саргьы сзырнагоит, уаргьы узырнагоит, аа, Чагә Чатцә Абгархыкә даныҕаз Отры Тамшьыгә имтцеитцаз закә хазыноу, харзаману хәа.

– Ибзиоуп, иухәазгьы сахайт, аха ари збо ауаа ухьз шпарасхәари? Тамшьыгә иҕайтцаз, иапшыгаз хәа ус схәару... мамзаргьы хәычыхьз умазамыз? Ухьзкәа аҕбагьы зырнагоит. Ус иаха еигъзами? Ишцоубо?

– Иумуазар, афбагы хэала! Ейхагы еигьуп. Саныхэы-
чыз сабду даеа хьзыкгы сеихэон – Атлацсын хэа, иара
итцегь ацын, иаун.

– Атлацсын зыхьзыз ха хашкагы икан. Атлацсынгы
рхэон... Шатицак, уи анбыкэу, хэы цацэа иман, азэы
Атлацсыирыира ихьзын, егы Цсикэана, ахцатэи Атлац-
сыикэана хэа ишьтан, хэычыхьызкэан, аха иандухагы
ус разхэоз ыкан. Жэ, жэа хэа абасгы рыцын, иаццан
ирхэомызт, аха. Убартгы зын. Иара Чагэгы анкьа ажэа,
нажэа хэа абасгы ахьацкэаз ыкан хэа, рхэон, зкэан.
Чатцэгы Ө-махэтак, Ө-тэрык аман, акы пасмажэлан, егы
зын, ччацэа акэын. Уажэ Адсны уртгы ыкам, егыртгы
– ажэкэа иреицэаз абоура атынхоит хэа.

– Ус ахьцоухэоу... – ихэеит Тамшьыгэгы, нас: – Чатцэ(а)
иагызын ухэоу?... – хэа нацитцеит.

– Ааи. Чатцэа. Чатца зхэозгы ыкан. Рытца, рытцэа хэа
фбаны ишырхэоз еипш.

– Нас, нас? Рытца ахьз ашка укылсит!..

– Убри ахьз атыхэала шэарт шэеипш икоу ауаа,
шэыззааибамго иарбанхазеи?

– Уи ус мариала ихэзуахэом, уара уазкылсроуп!

– Сазкылсуоу сазкылахоу, – иагыааибарччеит, – абаз-
дырхуеи, аха уиакара икэадамшэа снарбоит, уиоуп ус
сагьзастцааз. Уажэ шэара шэахьеикэшахатым ари зыхьзу
рфашу, цстоу, ма зтатэоу хэа акэхап мамзаргы «Рытца»
акэу «Рытцэа» акэу хэа акэхап? Ажэйтэан ишыказ руа
иарбану хэа.

– Мап, убригы акэзам...

– Убри акэны исытакны иумхэозар, Бзып акэу Бжып
акэу, Тамшьыгэ? Усгы рымхэои?

– Усгы егысгы афбагы дара роуп, зуп, аха бжы
даеакгы иахьзын.

– Егыгы убасоуп, тц-и тцэ-и афбагы дара роуп, угэк
иатэуп, иатцахэоуп, еитнупсахлар аүеит, мамзаргы хац-
лакык афгыатамак, афмаак роуп, уртгы еитнупсахлар
калоит, ахацлакы уа ишгылоу... Егы, бжы даеакгы

иахъзын хәа узәу уи ашьхыц ауп, «бжьжы» аҕнытә, ажәытәан ашьхыц даеа хъзыкгы аман рымхәози, пжыгы иара акәын, бзгы убрахъ махәтак, тәрык амазаргъ ҕалап. Ацхагъ ҕа хъзык аман, ашьхымзагъ ҕа хъзыкгы аман рымхәози: ацха – акқа акәын, уи итцегъ ирыхъзын, аха; ашьхымза – бжы-тәыжә(а), пжы-гәыжә(а) акәын; гәы-жәа – ҕнын, гәарцын, агәыжә(а) – аҕн ду хәа изышьтоу, иахъеиҕытцыз акәын, уи схәахъеит... Аха уахъ ҕалалар, ҕа-ланагалацәоит...

– Уа уиашоуп. Ажәытәан ахәажәа рацәан, уи ахышәт амати ганы иалазтцоз ашьхыцжәлагы ыҕазар акәхарын, ацха арҕәон, иуфар – умгәа уашьуан азы икажъын, азәгы далакысуамызт... Иуршыргы ишәартан... Абжынтц акәын дара ртәы, апжынтцә... Иҕоушь шәа шәахъ? Насгы ишцәажәо, иахәо умбои...

– Макъаназ иҕақәоуп, аиҕабацәа иңышәкар ҕалом рхәон... Абриакара абна шықәырххыоугы, хацсыра ша-зааргахыоугы, ахәажәа абыржәыгъ Тамшы Кындыги агаҕа азааигәарагъ иубоит... Абжынтц уа иҕам, акык-ҕбак аламшәозар. Убригъ ахыз умбои: уа иухәан еиңш, абжынтц – абжынтцә, апжынтц – апжынтцә, тц-и тә-и рееитнырцсахлоит, усгы егысгы цәажәашьас из-маз ыкан. Уара, уимоу, шәарт Аацы иатәуи Калдахәара иатәуи убас акы-ҕба, хцәгы, шәахъеиҕысқәоу ыҕоуп, ус акәзами? Ара уажәы калдахәаратәқәагы збоит, аацытә-қәагы, бармышьтәқәагъ ыҕоуп – Агырбақәеи, Аҕыз-бақәеи, Абармышьяақәеи.

– Усоуп.

– Ишцәкам.

– Уа уиашоуп, – рхәеит.

– Уа ииашан иухәеит... – днақәшахәтхеит Тамшыгәгы. Нас инацитцәит: – Тц-и тә-и убартты еишыцәоуп, иахъеи-высуа ыҕазаргъ, азә роуп.

– Кәыдры ацста ахахы тыцк ыҕоуп Тцәхәаркыра, итцегъ жәытәла Тцәхәажәркыра хәа, тә тц ала ирхәоу егы-уа. Тцәхәкы, Тцәхәкыра хәагы. Уа ацәахә(а) кны уахъ-

хало тың ыказам, иазгәәшә, иңсә хәйчшә икоуп, атә хә азухәргы калойт, жәйтәла, зыччакгы анаара тәылхны илбааны иаауейт, нас илапашә ныкатан, адәхәйпш ааихтәаны илықәсны наң илталаны ицоит, мхацә хәйчыкгы амоуп. Абра абас захъзузеи хә кыр сахәапшит. «Уара, Шьяаб, абрака абас захъзузеи?!» – схәан, снаиазтәаит, Бытәа Шьяаб Атәратәии сарей хайцын. «Абра уахъгылоу адәхәйпш жәйтәан зтәтәан, тәхәан, тәхәажәын – тәхәан, тәхәажәын – арфаш иаттәан: иатцанахәейт, иатцанахәажәит. Тәхәажәкыра, Тәхәажәкыра акәын. Аха арфаш ахалази атцәеи ааган итажыа иартәит, жәйтәла иухәозар, ианаркит, Тәхәажәкыра хә икалейт, акәхейт; тә тә ала изхәозгы ыкан. Уажәы ари азычча убас ахъзуп, адәхәйпшгы. Жәйтәан ры апыргылан ирхәон, ра хә иацу акәара хә ицәажәргы алшоит. Атәхәә, абаза-псуала атәхәә, атәхә – кәаражәлан, зыччан... атцхәры гылазар, рфашыжәлан... Ари азычча уажә усшә иубоит, аха атыхәрыкь цәгъан, жәйтәан итцегъ идуун, уажә иагхейт акәымзар», – ихәейт Шьяаб. Ус – хашгылаз, азы злаауаз шыказ хххххә бжык агара иалагейт. Хәпшызар – азычча мафак акара азыхәашь ахылан иаауан. Наң амш цәгъахоу, арахь икаххаа икоуп. Ус хәшцәажәоз такәы ханхейт. Адәхәйпш атцыхәан анкәатәи азымжә амхацә нханы икан, убра хыланатц ахалз аананган иааубартә итәнажххәз иацнатейт. «Ишнеи-шнеи-уа уи амхацәгы артәуейт... Хара ара омак иацәыхарамкәа Бшыикәара ханхон, хәхтәаны Тыркәтәылака ацара анхәкәшә, сабду Ормат дыпсхәан, аха уаанза симан абрахь даахәан, ара ашхымзакәагъ аман, гылартан. Ара ари атып акны омак узгылом, аха усгы еимаркуан – рапхәа инеиз ашхымзакәа рымгәа, ирымаз ацха итәын...» – хәа сеихәейт Шьяаб.

– Хо-оп, хо-оп, хо-оп!.. – ихәейт иаалыркәан Тәмшыгә даапышәырччан, аха уаха ацымтәкәа даангылт.

– Изакеызи, Тәмшыгә, сахыцоу стәхәу? – дтәаит Чәгә.

– Уажә уахыңеит, уашьтан уахууаароуп, улабашья атцларкәыкә итәнамҗәкәар... Нас, нас?!

– Нас, изхысхәауа уиоуп, шәышкәтәи Рытца аңәырга-разоуп. Уа инеиз ауаф ахьз закәу иара инарбоит. Ахата арфашкәа хца алатәоит, иахьатәиала иухәозар –идыр-тәоит, ирытатәоуп, ирхәоит. Ирытцахәоуп, ирытцахәкуп, ирытцахәажәуп, ирытцахәажәкуп. Абарт иргәылшәаны Ры-тца хәа иартәоит. Аха иара абарт зегьы атахзам, имцхәуп... иаргәакуеит. Иркьяҗены амфәа амоуп: жәытәла Рытца(хә), – арфаш ма арфашкәа рыхәтоуп, ирытцархәаз акәзаргь кәлоит. Рытца(жәжә) – арфаш ма арфашкәа рызтатәоуп, рзиоуп. Абарт рынтцәамтәкәа пхьакны Рытца хәа удыр-боит, аха ара ариала интцәазом.

– Уи шца?

– Ры-тца – арфаш ма арфашкәа ргәафәа, рыпцәа-гәафәа, апцәа... хәа ауп. Мап, ус стахым, исроуроуп ухәозар: ры-тца ма рытцәа – афбагыи шыха рфаш хьызкәоуп, рфашкы-разаргь ауеит, ашыха зтатәа иацыртцауа рфаш тькьазаргь кәлоит.

– Ажәытәан Рытцала хәагыи рхәон, уи закәыз?

– Уи аилкаараз Калдахәарака хцароуп! – ихәеит Чагә даапышәырччан.

– Избан?!. – иңьейшьеит Тамшыгыгә.

– Агры Алыкьса³⁹ хиазтцароуп, уи дтцарауаф дууп, дсеитцбуп, аха ажәытә цсшәа бзиан идыруеит, апцсшәа абызшәар кәстцеит, цшыиңьейжәижаба шытыбжь амоуп хәа даҗын, Акәа дызбон, – ихәеит Чагә, иагынацитцеит: – Анбан егыи хәа зхәакәогьы ыкоуп, аха абызшәар ауп аиа-ша, иапсуоу; абыз шәшәара, зака шытыбжь азхәо; апсуа бзы шәшәара – абри аңәыргара, алартцәара омазак атаху-ма?! Ажәытәзан ус икан рхәонеи?!

– Чагә, иухәо сахауеит, суқәшахатуп, уи ирбартә икоу азә дфәагылан ихәар ами... Аха, уажә сзызхәыцуа, абри

³⁹ Алыкьсандр Агрба (1862–1941) Тартутәи ауниверситет апро-фессор Леонгард Мозинги иареи апсуа бызшәар (алфавит) кәртцеит. Уи 90 шытыбжьы аман, аха ахархәара амоуит...

Калдахэара хтара атэы маншэаламхар калап!.. – ихэеит Тамшыгэ дпышэырччо.

– Избан?!

– Аоны дхақэымшэар, нас ишцаауеи?!

– Дыкоуп, иац дызбон, уахь уск сыман, – ихэеит Царгэыш Мсурат. – Алацэгьақэа имоуп, шэрымфааит!.. – хэаггы даахыхэмарт.

– Дыкоуп, аха хашнеиуа дашьны дхақэшэар?..

– Уиоуп иухэаша! Арт шнеиуа иаханы цас иеаиршьыр, нас ишцарыцсыхэоу?! – даахлафааит Аабыцъ Хэытабаггы.

– Уи ижэзом, аха дашьяанза шэца!.. – ихэеит Ацъы Теимырггы даапышэырччан.

– Бзиоуп, хцап, аха Тамшыгэ изымдырзаргь, Чагэ, уара иухъзеи, арахь дзааугоз, уа иоухэарауазз хэа аауеи-хэар?.. Ахырзаман узыкамлеи!..

– Кааметмхой, аха... Ахы, нас, бзиоуп, уи хайкэатцып, ихъз ахынзаххэаз азхаз. Егъыс, Рытцала зыхъзыз Рытца агыларта акэын, убрака атцыцъ амазаргь калон хэа унарбоит. Рытца хэта дуун, жэйтэла иухэозар – алахэта. Рытцала(хэт) хэа абасггы ыказар акэын, уи итцегь атцанакуеит, аха. Ари омак ицшзамшэа ианаба, хэт цхъанакит, Рытцала хэа иартэеит. Аа, уажэраанза Кыгэа иасхэон Мсахала хэа иказггы атэрык Мсахалахэта, Мсахалахта хэаггы иашьтан. Рытцала(гы)(а) – абасала иртэаз ыказаргь ауан – Рытца Албаарта хэа.

– Итцегь атцанакэоит ухэеит, урт арбақэану?

– Рытцала хэ, жэ, жэжэ(а) хэа анацызггы ыказар акэын, нас иазеит. Жэйтэла хэыжэ(ы) – чуануп, қабуп, жэйтэ гылартазаргь, цста-гэафа дузаргь, гыларта дузаргь ауеит; егырт рыла – цста кэакэазар, цста кэыбазар, цста жэжэазар алшоит...

– Уи бзиоуп, аха хэажэ(а), хэакыра, хажэкы мыцхэуп ухэеит, итанартэаз, итанахэаз, ианаркызы, иакызы, иахэаз, иатцанахэаз хэа даеакала иркыафэны иухэар ауеит ухэеит, уи шпыкэу? Ара ари ариала интэазом ухэан, уиоуп, наф инацташэа еазнык хэарзырф...

– Уи атэы уажэраанзагь исхэон. Жэытэла жэжэ(ы) арфаш иатцанартэаз зтатэоуп, абри иааухэаз зегь иа-роуп, итнажаама, иатцанахэама зхэаз еицш – зегь иа-роуп, ца агэафарақэа зегьы ишрыхьзу, апста-гэафа хэа изышьтоу шакэу еицш, амала арфаши иареи еицызароуп, хыхьтэ иалатэозароуп. Рытцажэжэ – арфаш ма арфашқэа ирытцадыртэаз итцегь рылагьы ицэажэоит, аха, зтатэоуп, рытцажэ – урт рыцста ду ауп, рытцажэа – арфашқэа лба-аны иахьеилало ирхэоу, ма апста иахэоу азырфаш ауп, рытцахэагы иароуп – абас ауп иркыафны, жэытэзала – ари схэахьеит, аха еитасхэоит. Арт дара псуа-ашэыла тцэи-и тц-и, ры-игьы-и еитнапсахлоит. Рфаш дузар – убригь ры-тцажэ, идуны иагызар, тариал жэлазар -рытцар(а), ры-тцагь(тыр), тцагьтыр... Азтатэа иахьацрытцуагы рытцар(а), рытцэар(а) акэхоит.

– Уи уиоуп, аха жэжэ арфаш иатцанартэаз, иатцанахэаз ишахьзыз зхэоны уахада?

– Иара иахэоит, иахьалатэоу, иалатэои иареи еибыр-хэоит, еицыхэхэоит... Абри соуп сара... шэтоурых... шэсы-хэапш хэа абас ахэоит... Уи еснагь иахэом, амш, ахауа ақэшэо иказароуп.

– Уара иубахьоума? Иуахахьоума?

– Ёнак пста-гэафа жыцэк акэара сыштэз «жэжэ»... хэа азэ ғырпыну-сырпыну акы ибжыы атан дтатэхэо ишаирхэоз саҳаит. Аха ари дақэымтцит, уара, сладахэоуп. Жэжэжэ... имшуп, мшэан, ицсы еитеикыр акэзами, ҳа-тамғыарума изирхэо, аха уи ус ахэазом, пи-и хэоуп, ари закэу збапи схэан, снеит. Смачуп. Акэара адэы иавсуан, уа апшгы лартцон, ихьтцны иқэло ианалага, ажра картцан ақэытцэа артеит, адэы иқэданы, уажэ уи хэычыкгы талан ицоит, ишнеиуа фбака ра ифатцакны пчатлак иақараны ихагыежьза ататэа, ататэа катцаны иамоуп, убра иахьа-латэоу ауп иахьахэоуггы. Ишалатэоуггы аеыртлан, аеыр-тағаны ауп, иара иалатэоуггы хэычуп, итцэоуп, ичцоуп, егыс еакала иухэозар, итцоуп, итццоуп. Аа, рытцажэжэ, рытца ҳажэжэ хэыцны иахьыкоу, жэжэ закэу утцанахэоит,

абжы аргойт, иунарбойт, уи ускан иабаздыруаз, аха. Ани изыцрыргаз акэара нактэи иахыкэшаны итэины абра иааин иафыкэсны ицоит, ара итатэоу жэжэы хыхьханы астэи инеин уа иалалоит. Быжыбака метра роуп ирыбжэоу, аха арахэ рышыта арахь ауп иахыаагоу, егы акэара афыкэ алыкь амоуп, ари зыжэыртас иалырхит. Ажэеипшь, Жэеипшьркан, Жэеипшькан, ажэытэ, ажэа, ажэла, ажэды... – зегь абриоуп, уара, изхылфеиаауа, ари хжэытэра тоурых ахац ауп... Акэара ахататцэка Жэкэара, Жэжэкэара хэа иашытоуп, жэжэ акнытэ, иазкэандоуп, Қыацтакэара, Ққыдыикэара хэа абас итцегь ахызкэагы амоуп... Ахышэашэакэа жэжэы ахэара рцэымгуп...

– Нас, нас, уа уаха крунарбама?

– Ишысхэаз еипш, сазхэыцуа жэжэы сышхыкэтэалаз, ааадахька сааиасын, ажра-зышытра сыаагагылт. Уи артбаахьан, азхыхагы мафак, закы акароуп, уаха итаулам, уиакарагы ыкоу сеидроу, итагоуп. Сшыпшуаз, сапхьа, аба-хца метра реиха бжамкэа, аааф, апаныхэычык ацака азы акы иаархэашыт. Изакаэizei шысхэоз, инааза, матык хикэатцэааза, жэжэы ашка ахы рха, аеикээыр-еикээыр аэырхэа-рхэан, пачтас аеитцагалан ишнытцкэара, уажэымзар-уажэы аха еипш ишын-ткэара аэырцсны изаатэалоуп. Сазцшны саагылт, аха аеартасзом. Аихагы скуп, амагэкаагь сышыоуп. Иказааит сгэахэын, саакэтэаиан, арахьтэи ахыкэ сныкэ-гылт. Санынапш – иабоубоз, ицахьан, иахытцкэаз цэыр-хэашьны; жэжэы илтапконы атцыхэ снахьцшызшэа збеит. Амаатгы сышытит, абри жэжэы хэа изфыз ахэара иакэы-тцит, уара, пшагы амысит, аеакит. Ицэашыо сышгылаз, атэыр арган жэжэы абас цшыбака метра цэоантцэы цсызк налтэраан, нас акэапахэа сапхьа егы ахыкэ иахыкэшэалеит, ицаптатуа, акаамет ззыкалаз. Снеин иаашытысхит – цсыз хэычык, ихьпшшэылаха. Ааигэа лаба дук кажьын, жэжэы иаасыргэежыт, аха ани убоу иказ-ма. Алаба еитаатасыргэежыын, иара хэбака ра итаулан, ари уара утэоуп, Анцэа иузишаз ауп, уцсыргы иоумтан

схәан, апсыз уахь интасыршәт, цыткгы сахафәит... Са-
ра уи ахәаза мшыкәа исышьтит, иара, сҕапхәа, жәжәы
этәыз апсыз таргьежъны итнацон. Уиакәхап, уаха иал-
зырцодаз. Амаҕ ззырхәатцәкьо...

– Сара урт ахьызбо среиосзом, сыңан рхы саграцалан
исыркыцуеит... – ихәеит Тамшьыгә. – Ус иманшәалам-
шәа збар, саасны исшыуеит. Урт Анцәа имшазар калап,
иршазгы ыкәми... ишазшәа хдырбоит, аха... Апсыз уахь
итоумыршәыр еигъын...

– Азычча ма акәара итоутар акәын. Җазнык иалнар-
цәраар, азычча итамшәакәа еитахыкәшәалар ауан.

– Уи уаанзагы убас итыпахъазар каларын, иахьхыкә-
шәалаз итцегь аеакъар, са сахьымзаргы, азычча иала-
шәон, иахьыцоз дырны хәычык ибрызшәоуп ишыка-
ла... Насгы егы агмыг алаба иаршәазаргь, иаахазаргь
сгәахәын...

– Урт лақәоуп... Ауафы цәкьарас дрымоуп... Имариа
рбеит – иҕылоит, иҕалоит... Хаҕоу-псаҕоу игылацәахаша...

– Ак уасхәап, Тамшьыгә, шыта ихаркьаҕлап, – ихәеит
Чагә.

– Жәжәы ахьахәоз уцшааит, аха цс-гы ахәоума, з-гы
ахәоума, урт шпыкәу? Бзы – еилкаауп аха, – деитатцааит
Тамшьыгә.

– Убри жәжәы ахьахәоз хәа сахьаҕыз лада инацәхыкны
акәара азталарта аман, азцафк, азхак харакын, егы аҕыкә
лакәны цслымзран. Убра сылаиан. Шыта сагьхәыццәамызт.
Ацаф фбака метра ихаракын, иалшәшәан цыра-цырала
икыдышәшәан апслымз, ахалзз алеира иалагеит. Атца-
ка иахьылацсоз цәаакын пық... пық... пық... зны пыкә...
пыкә... пыкә хәа аарла иуахауа абжыкәа го рҕаархеит,
антцәамта анумахауазгы ыкан. Абри цы злымха адцан
изахаз ажәытәуаф иоуп ацаф, апан, апанах(а), апста, апс-
лымз, апарта... хәа ахьзкәа ахылзырҕаааз. Изакәыз иара
иахәоны иахаит. Цака иаха иахьхәаараз пық... пық...
пыкә, пыкә... акәын иахылтцауаз. Итысны ицо азы ццакы-
зар сс... хәа ашытыбжь ахылтцуеит, уи апслымз иахәаргы

ауеит, псы, пыссы – апан итоу, апста итоу, агәаәа итоу азы
ауп, ари уара иуздырам хәа акәым, аха, – ихәеит Чагә.

– Уа уиашатгы! Азы – уи абахэо хэа иудыруеи?

– Сахыылаиаз апслымз азы ыыластэан слымхэ ладтцан саназызырө, зык... зык... зык... Зынгы зыкэ... зыкэ... зыкэ... хэа абжыкэа, аа хэхыкоу хаубоума, рхэозшэа иаа-цэырибахэеит; атцыхэтэантэи қ ма кэ анумахауазгыы ыкан. Ус апслымзкэа зегы ирхэазом, уакэшэароуп, нас-гы цхынразароуп, азгы акэандакэа иреиуазароуп, апшагы ыкамзароуп... Абриала ажэытэзан апсуа иар-бан дгылыз дахьаныз, ахауагы зеипшраз еилукаар ал-шоит – зегь хбызшэа иануп... – ихэеит Чагэ, нас: – Шьта ихаркыафьп, Тамшыгэ, иара усгы исроуцэеит, стак иахухэаауазеи? – хэа днаиазтцаит.

– Иуроузаргъ, ус аҗахын. Егъыс, харт җаинзраалода, Чагә? Рытҗа атыхәла еимахкуа арбану? Ахыбжа баша икәстҗама, атәыҗа җызза?! Даеа хәычык сзаттҗа!..

– Уара, слабашьягы атларкэыкэ иасмырҕакэиит, Кэыдыртантэи Бзыцтака, Рытцака сууза сыңан скаууа салааит. Уа Кэыдырта иказ ара Рытцагы иказаап, избеит, аха шэеинраалара атэы уадаҕхеит... – ихэеит Чагэ.

– Избан?! Иззакәи?!

– Избан уиоуп, Рытгагы мрагыларахътѣи арѣаш аты-хѣрыкъ баапсызаап, алеишѣа цѣгъоуп, ахалзз, атцхѣа тхѣаны иааганы итажбуа мацара, иахьалало уарталк инеи-ханы афықѣан адѣы канатцяхъеит. Мышкы ахы мышкы атцыхѣан, мышкы зны азтатѣа зегъы анаркраны, иартѣраны икоуп, идѣхоит. Аха уажѣы ари иканатцяхъоу адѣхъыпщ гылартоуп, калдахѣараа, бзыпцѣа, алахѣазаа, лзаа ухѣа арахѣ зман ихало еимаркуеит, уа рацѣак узгылом, аха. Уара, шѣара еимашѣымклан, кѣыдыртѣа ишыкарцѣаз еипщ, рацхѣа иѣеиуа имазааит. Егъыс, Рытѣа ахъз шѣара ишѣзеилмырго шѣыкоума, Кѣатцѣара идагы уахѣ уаѣ датахым, сара ишѣасхѣаз хашѣымтцозар.

– Еишьтагылан ифеир?! – ихәеит Тамшыгә дпы-
шәырччо. – Изтәхода, еимарымкзои?!.

– Апхъа игылоу итәыз! Апхъа дымнеизои?!

– Еивагылан инеир?!

– Уара, убас Кәыдыртагы Тәәхәкы ҫыңа еивагылан инеит, аабыкыа... – ихәан, даатгылт Чагә.

– Нас, нас?! – дтәаит Тамшыгә.

– Насу? Шәцаны Отры Тамшыгә шәиазтәа, зәыр ил-шозар убри шәеилиргоит хәа абрахъ иаарышьтит, иумба-зеи?! – ихәеит Чагә. – Аҫны инеин Абгархыкә иузыпшызар, пхашъароуп, иушьталан арахъ иааумышьтын, ари ускак шыта хәадхмырхалап! – хәа усгы нациттеит.

– Ибзиоуп, бзиала иаабеит! – ихәеит Тамшыгәгы дпышәырччо, нас азбаф иахъ: – Махты, егы азтәарахъ шәиас! – хәа наиеихәеит.

– Уара, Чагә, убра акы суазтәауан? – даацәажәт Махты ихата.

– Ый?

– Рытца мраташәарахътәи аган цкы игәоутахыоума? Рәашк алалоит.

– Уара, уи патисанк ауп, – ихәеит Чагә, иагъаарччеит, – амгәацәа хәычы тырсхакъан, апста хәычы, ахәхәкәа, иара, егы, зырәашуп, рәашзам. Иара ахъз ры акәымкәа рыи акәзароуп, избанзар, егырт рааста ииоуп, икыдзам. Апста, атца абри иатәны ипхъазазаргы каларын. Усала Рытца акәхоит. Егырт рылагы изхәоз ыказар акәхарын, аха урт уиакара бжы, ға рымазам, избанзар, итабақәоит. Рыи ауп еснаг икоу, иапшәыматқәкыан иаху. Иара, ажәытәан Рытца татәанза, жәжәы ма лажәа – атцатәан хәа ақәстдоит. Иара убри атцыңгы атца кылтәазар каларын, нақ итцегъ лбаака акылсырта аманы. Уажә иара Рытца иахыалатәо ишатқанатқәаз, ишыхнатқәаз ҫашьом, уа иаха итылашыңаны, иаха ишытцаулоу унарбоит. Ахата ахыытцугагы, арахъ иахыалагогы, итцәтәоуп, итцдоуп... Рыитцта хәа зхәозгы ыказар каларын... Уа хцамоу пшьбагы алалоит.

– Аҫадахъ иалало иахухәауеи?

– Уи Аеееи ауп, Аччеиггы рхэон рхэеит, дэхэыцш хэы-
чыкгыы канаттахьеит. Мрагыларахьтэи – Рытцахэа акэ-
зар калап, оумала ахэхэа тнагоит, Лашшеипсы хэагы
рхэакэоит, гэгэала ишшеуеит. Апшьбатэиггы ыкоуп урт
рыбжьара, аха уи зынза ихэычуп, Ыппа ауп, – иагьяарч-
чеит.

– Хамыткьалгыы убас ибганы, еимахан иамки шэа
шэышқа?

– Ааи. Уи Кэыдры апстоуп, уиакара ахытцуам... Ры-
тца акижътеи еиха акыр еихабуп хэоуп ишыздыруа...
Азатқа такэы исычхауеит, убра ихьшэашэоуп, аха иа-
хьынзауаз санлеи, апсатцлакэа шэны иахьзаагылаз, иахьа-
ҕагылаз збеит... Дгьылтцысразар калап ари кэзтца. Рытца
аыттыртагы ашэахэит, ианаркит. Аркыстагы аладахьтэи
ахыкэ иунарбоит. Рытца Хэычы ашқа даеа цшьба-хэба ки-
лометр мраташэарахь уағалан ухалар, цшахэы ашьха ду
абжакы амыфрны иахьатцанажьыз убоит, Рытца Хэычгы
пытк агейт, уиггы хьатцыр акэхеит, ианытцэтцэит, уи-
адагы тагаланынза фба-хца метра иагхоит, еихангы.
Нытцэтцэа, Нытцтца... хэа акэзаргы калап убри Рытца Хэыч
иахьзытцэкью, жөжөггы ацзар каларын жөйтэан.

– Уара, аскатэи шудыруаз аума... иагыжъны... арт сара
изсоумхэеи?! Цас йкоутцеит!.. – ихэеит Тамшыгэ дцы-
шэырччо.

– Сгэаан сыкан!.. – ихэеит Чагэггы, иагьяарччеит.

– Избан уара?!

– Калдахэарака усыцымцазеит. Шьта уи ауаф дызбар
ишцаиасхэо? Ашьтэа шыны дахьыцшын!.. Ахы фарханы
икнаҳаны!..

– Изакеи ус изыфеирха?!

– Ахыбжа атэыфа шамаз ирымтазтцоз абас ихэтоуп
ихэеит.

– Кох, иабапырхагаз, акэац хамыхоз, уи атэы зсоум-
хэеи?!.. Хамцарыз!

– Иуасхэар, арт итэоуггы хашьталон!.. – иагьяаи-
барччеит.

– Шьта шәеиталамгозар, Аргәын Дыгә хәизызырәып! –
иҳәеит Махтгы дыгчо.

– Дыгә, лассы аҫаарха, мамзарны шәызтәарақәа жәа-
ба ртак кастахәеит, самхахьхәыр нас ухымтәеи! Уара
иухарартәеит!.. – днахлафааит Чагәгы.

– Аа, ахы иахьыкоу, ажәбатәи! Кәланыхәантәи сахо саа-
ганы абра Лыхны сыхуртәома?! Иара уаргәамтцзом, зтәа-
ра «ааигәоуп», «иагькьаҫуп», атак азы хара ацара атахзам!

– Саапсаны сшыҫаз иалудрааи?! Даба?!

– Абри Гәдоута хәа иахьаҫу адгьыл акны унанагахьоу-
ма?! – иҳәеит, итәазгы ааибарччеит.

– Уатәкьа сымнеиц, ихароуп, аха салсны сцахьеит!.. –
еитааибарччеит.

– Нас ус акәзар, убри ахьз иҳанахәоны хәа иудыруа-
зеи? Уалсны уахьцоз ус зәыр акры иҳәоны уахазар?

– Ишцасмаҳаи, акәымзар ари утак сара исзыкатцозма?!
Цабыргытәкьаны, ари иахзааигәоу зтәароуп, иара харо-
уп, аха, – иҳәеит Чагәдпышәырччан. – Гәдоута иахәо закәу
уа иалсуа азы иаанарпшуазароуп. Зы иаанамырпшуа
тоурых ьҫам рымхәои. «Атоурых азы изаауп», – умбои
изхәаз ишихәаз, ианзаамгы убап, аха.

– Уа иалсуа Гәдоу ауп, уи иахәои?

– Сара убра иагьараан снейргы, абри азы ахықәан,
еснагь алахь еиқәуп, еиқәнахын сымбац, агәы акы алоуп,
закәу сеидроу. Ас зылахь еиқәызтцоу азқәа имҫахгақәоу
роуп... ахатгәынқәа ирықәсуа роуп... Ари акы ахьит схәан,
сазеимдан иангәаста, итгегь мраташәарахь инаскьаган,
иахьатәи ақалақь иахьатцанакуа шыкоу иалсны ицозаа-
рын жәйтәан. Усоуп ара ишеилскаа. Изцәажәом акәымзар,
ашьтра уқәнатцоит иара мцахәмыцәа. Абас зазырузеи
хәа санахәацш, усақан амшын иахьалалоз цәуламызт,
ахата иаазынаараны италан уахь илеиуан, уа апшақәа
адыруеит, акы аатцыыр, ашхәақәа, апрақәа ззыхгы-
ломызт, рхы цхьаркырц иара италангы изҫеиуамызт.
Иҫейргы иахәомызт, избанзар, мраташәарахьтәи аган
ахықә аартын, апша ааиуан, амшын ахьтәгы итәсуан.

Абри акнытә имѡахырган, уажә ишыкоу, иртбааны, иртцаулары, амш баапсқәа рзы италаны иѡеин изыхгыло, рхы пхьаркыртә икартеит, иара усгы изыхгылартә еипш. Амшын иахбалартцазгы иаха итцаулоуп. Ацшақәа зладыруа мраташѡарахь ала азыхқә атданахықә, атданах анышә ықәпсаны, ацша ахнакьо, иахнахѡо итцегь иѡаргеит, ихараркит... Ажәак ала, азы мѡахыргеит, аха алахь еикәнаттеит, жәйтәла иухѡозар, изшышьхеит... Абри ѡтәрыкны иказаргы калон: аду – Гәдоу(жә)(а), ахәычы Гәдоус(ы), хәа аха... Усала жә, жәа ацзар – иатцѡахит.

– Сақәшахатуп. Ара Бармышь хәа ыками, Бармышь, Бырмышья – хахәкѡароуп, хахәзуп, аха абриггы жәа анацыз ыкан. Еггыс, жәжәа иахылѡеаауазар – атаѡыртақәа, ажәжѡарстақәа, ататѡақәагы амоуп хәа цѡырнагоит, атәы ззымдыруа усгы издырам, издыруа дахымнеишақәа амазар аует.

– Моқәгы Моқәжәа, Моқәжәжәа акәмыз. Моқә, Мықә – ѡба рыла ирхәон.

– Гәымстагы, убас абри Гәдоу еипш, ашхәа талан изыхгылозма?

– Уи уамжъароуп, агәгәым акнытә акәзаргы аует, ахәеиагы⁴⁰ амоуп.

– Ахәеиа ухәоу?! – ицъашьаны днатцаит Дыгә. – Уара уи охәтасуп⁴¹!.. – иагъаарччит.

– Аиеи. Уи уажьоит, иумдыруеи, утанагалар узхалазом, ахашхәапсалара уцыѡрны уаѡаѡруа, улбааѡруа уалагоит. Уаѡысны ушцо уааблакьар, ма угәуеанзамкәа иутцәхәазан утанагаларгь, уланагаргь аует, нас чуаншәа утахоит. Убас убра аурыс ируаа ѡыцъа ацшыхәцәа

⁴⁰ Ахәеиа, ахәеиѡа цста-гәѡаажәлоуп, ѡакъа хашхәапсаларан, бгацимкыран икоуп, уаѡалар, ушгылоу иаѡахәазаны улбаанагоит, аха нас, даѡа мѡак амамзар, узтыгцзом, уаѡалар, иқәхәазан ццака уеитагоит.

⁴¹ Аохәтас – тыскыгоуп, ачалт хәыч иқәшышны, ласбак, цгәык татәартә акара еихамкәа, ашә хәыч цкьо иаѡатцаны, ашшагыч, ардәына ныкәтәар, ицкъаны итанарпало, ашәгы анаркуа икартцоз цәкьажәлоуп.

тахыхеит рхэеит. Азы амазшәа анырба, азба цәгыми, даргы ирзымдыруазу, илбааны италан, итанакит. Ихәхәеит, ихыст, аха ана избодаз. Ипсуа ианалага, дара еибашыт. Уи акыр тцует... – ихәеит Чагә. – Иара ус доу, тоу, теи – гылартақәоуп, тыцуп; гәдоу, доутеи – идукәоуп, аангылартоуп, аанфасыртоуп, уи уара иуздырам хәа акәым, аха са издыруазар убар ами! – иагьяарччеит. – Итцегь ртакы ыкоуп.

– Урт арбану?

– Уи халагар, иоуцәахоит.

– Мамоу, усгы?

– Ус ала, Гәдоу, Гдоу зхәозгы ыкан, еизартоуп, цьармыкьазаргь аует, лхәыпраны иказаргь алшоит, доухакыртазаргь калоит. Уажәы Гәдоутә амшын фыкә апцшьарта бахча, апарк ахыыкоу алхәыпра жәытәан доухатәартан рхәо сахяхан, ус крудыруама?

– Ииашоуп, ус зхәоз ыкан.

– Ажәытә адоухахә шытан, адоухагы иароуп, адоухахә акнытә акәхап. Дфыкәгылан Анцәа диҳәон ма ажәлар рфәцхәа дцәажәон, ахәычкәагы ыкәыргылан Анцәа идрыхәон. Уи штәжәлазаргь аует, аха.

– Ахәычы данныхәо Нцәа дзырфует рымхәоз.

– Ааи. Уи уажәыгь ирхәоит. Ажәытә убра, агака ма азхыкә ахь мацк уазынаскьан, мрагыларахь ма амшын ахь уфь рханы, Анцәа хазшаз узиҳәаз калон рхәон. Амала иухәаз х-ажәак иртоугзар акәын – уеиҳахар икаломызт. Настгы Амра тцлак ашәара акәу, еиҳағәы ашәара акәу ифеианза акәын. Нас иапцхьазомызт. Уа ипцшьоу тыцуп рхәон. Иара уажәыгь усоуп зхәоугьы ыкоуп.

– Нас убра ишытаз адоухахәа абагеишь? Аибашьрақәа раан ахтәара рыкәшәан иргарызушь? Убас, Қычаа Рныха, Қыач-Ных, рыман ицеит рхәоит, шәышкоуп ус ахьырхәогьы, уи хәычызар акәхарын.

– Урт Бенгал амшынфыкә ашка ицеит, хәындысаа рахь хәоуп ишырхәоз, – ихәеит Хәкыр Иыбрахам Уачамчыратәи.

– Урт рфызцәа адоухахәакәа духоит, ус уара ишухәо-
гы иузгом, иузыртдысуам. Иара убра иахьышътәз анышә
ақәпсаны итцартцәахызаргь әуеит, цсыхәак азызбан ирга-
заргь алшоит, ус идумзаргь әуан.

– Нас арт ара Гәдоутә иқәтцны ицаз хынхәны ианаа
изаадмырцши?

– Урт заау изымаау сеидроу, иргоу ирымгоу убригь
сеидроу. Итцартцәахызар, азнык анышә анақәрыпса нас
аарцшра қалом, уа иахьытцоу уқәгылан иухәалар иапхьа-
зоит, анкьа зны иахьышътәз убрақәгы иухәо апхьазоит,
иаланатцоит...

– Уаха изызкхарыз иара, уа утәала?

– Аинрааларақәагы иртәызар қаларын.

– Сара шәарт шәеисара салам, аха уара, Дыгә, сызтцаа-
ра «ааигәоуп», «икьәфуп» ухәан, еитцухуашәа збоитеи,
амырзакан еипш, – ихәеит дцышәырччо Барцыц Шьрыф
Блабырхәатәи.

– Амырзакан архәашьа уздырзом, уиоуп иззухәо, Чагә
сицхраар исиртцап хәа, – атак ныкеитцеит Дыгә.

– Уара, саргы убасшәа избоитеи!.. – Шьрыф днаикә-
шахатхеит егы алафхәаф Хаг Жагәа Ачандаратәи.

– Уаргы амырзакан шаурхәоз ицәуртцәахьеит, саб
Гыд ицсы аныс схәап... – ихәеит Дыгәгы.

– Уара, Дыгәгы дрыцхауп, шәикәатц, акәымзар иа-
хьынзайтаху изхара дизымтцаар, уаха афны днеир дзы-
цәазом... – нареихәеит Махты, иагьааибарччеит. Нас: –
Дыгә, уара уақәшахатны иазурхозар, саргы зтцаарак еи-
тасымахуп Чагә ишқа, – ихәеит.

– Сара иазсырхоит, сақәшахатуп, иара уиазтцаа, иуа-
зар, – ихәеит Дыгә, иагьаарччеит.

– Уара, Чагә, Дожәа еипш Доусы хәа угьы ыказтгы? –
дтцааит Махты. – Сы, са убригь зыми изыхьзу?

– Ус ала сы амтцәахыр акәын, уи атцәахзом, ихнафазом,
Доустә, Гәдоустә акәхон. Аха, уи схәеит хәа, нақстәи иан-
цоз иазынаараны италан илеиуан амшын ахь, иласын,
жәа акәхарымызт, сс акәхон ахьз, илахәыхын, ара уажә

алахъ зеикәугъы убри акәхап, иахзымдыруа иагъа ады-
руеит, хазхааным ишахаану еипш... Убри адагъы ахахъы
ишааиуа итцалан цытк иааскъаны еитатцытцауазар – доусы,
тоусы ауп; амца хыкәыршәлан иаагазар – гәдоусы, гдоу-
сы, гәтоусы ауп; жәа ала антцәамта ртәазаргь калон, ускан,
Кәыдргъы жәытәан атоу, адоу итан, итцан рхәон, атоу ахат,
хата хәа иашьтәзгъы ыкан, ашәкәа апхъа а дыргылом, –
атак ныкеитцеит Чагә.

– Саргъы убас акәзар сгәахәуеит, – ихәеит Махтгъы.

– Убри адагъых Доусы, Доуыс, Доуышь зыхъызыз азы
уахынла ахыкәан амца еикәтцаны ажәфан иахьацшуаз,
иахъазызырәуаз, жәфангәашәпхъара аабозар хәа иахъа-
тацшуаз ауп; доу, тоу ажәфангъы иахъын зхәоз абырг-
цәа ыкан, арт ажәакәа амазашәаргъы рымазар калап.
Еитасхәозаргь, Етцәацааи Етцәацъеи рыхъзкәа еилзыр-
го аартра кәитцоит, Нцәа дибоит рымхәози, урт еилзыр-
го апсуаа ржәытә хәамта «Етцәаца гәафуп», «Етцәацъ
гәафуп» ауп... Амца еикәтцаны ажәфан ашкәгъы башакә
ипшрымызт... Ажәытәан апсшәа амтцәыжәа аман, ипыр-
хъеит хәа баша ирымхәозар сгәахәуеит... Амца еикәызтцоз
ма жәфангәашәпхъара аартра иазыпшын, ма акы албаара
иазыпшын, амца еикәтцаны иахьпшыз, иахьтәаз адырбон
ма иддырбон... – нацитцеит Чагә.

– Убрантә хааит зхәоз иззырхәозгъы акы ыкан азоуп,
уиакара ахәарагъы ртахцәамызт, – ихәеит Дыгәгъы, иагъ-
нацитцеит: – Сара усазцаауазар, амца еикәтцаны атәара,
жәытәла, азыпшра, ахырбара иазхәоуп. Жәфангәашә-
пхъара хәа зызбахә хәмоу закәыз? Жәфан-гәгәашә-пхъа
Ра акәызтгъы. Ра – пражәлами. Га – убригь иара акәзар
калап, апхъатәи ашьтбжькәа еитнацсахлоушәа сыкоуп.
Ага ахъз цшьоуп, ирхәомызт, иршьон хәа жәытәан изыр-
хәоз? Ажырае икоу аума мамзаргъы идаеакызу? Са стәа-
ла идаеакын, амца еикәтцаны илбаауеит хәа рхы здыр-
бозгъы иароуп хәа акәстцоит. Етцәацаагь ыкоуп, Етцәа-
цагъы ыкоуп... – нареихәеит Дыгә.

– Иаацэажэахьоу зеггы, Дыгэ, ухайгуп! – ихэеит Чагэггы.

– Уара, Чагэ, абыржэы Махты дузымтцаарггы, абант иу-хэақэаз мхэазакэа уцарц угэы итатэқьазма?! – дахлафны дтцааит Дыгэ, нас: – Са сакэын иуазтцауаз, изсоумхэеи?! – ихэеит, иагьаарччеит.

– Ишцауасымхэеи, иумахазар акэхап, уеилахан... Уажэ са исхароутэуеит!... – ихэеит Чагэггы ддышэырччо.

– Иабантэухэеи?

– Уара, ара стэаны ишцасхэоз, убра Гэдоута сгылан, абрахь схы рханы, иуеиарханы ғыстуан, иумахазеи?! Сыгэра умгозар, аоны уаннеилак учкэын Цыгрыц уиазтцааи, убригь дгылан, сыварағ.

– Иғэгэаны ғутуазма?!.

– Аетдэа кыднацааит!.. Ерцахэггы артцисит!..

– Сужьоит!..

– Избан?

– Аенышыбжьон аетдэа аоубоз?! – иагьаарччеит.

– Уара, убри сарггы ицьасшьеит ианызба, сыбжьы иланашьтзар акэхап, мамзар иказыжьуаз?! Сыварағ икахазар изысымбо-оз?! – ихэеит Чагэггы.

– Уара, уа уварағ Цыгрыц дгылазтгы дамшьоз?! – ихэеит Махтгы.

– Уи дыгэгэоуп, дычкэынуп. Уи моу сарггы сазымшьит, ихэычын. Аду леизтгы, ханнамыртдэоз, ара, алафхэо, егыуа, сузырбодаз, – ихэеит Чагэ, нас инацитцеит: – Гэдоута ахьз азы даеакгы иацтатэу убриоуп, абри фбахпаны икалазаргь ауеит, ажэытэзатэи настэикэеи хэа. Настэикэа иарбан ухэар, Акэантэ абрахь уанаауа, Гэдоута уаалалаанза, илацэхыкны амшын акны еикэатдэаза камбашь бғатдас акы зны-зынла азы иалыхэхэо иубоит. Аа дахьтэоу, Тамшьыгэи сареи зны хазсаны убрахь хдеит, иахьынзахалшозгы атца гэахтеит. Иара оумак идузам, абас 15-ка метра ракэхап, еикэатдэак, акэакэар аау-гэаланаршэо, ашьбатаншэа аталарта ағгы азытбаан иаманы абас икоуп. Ажэытэан ари ма ныхэартан – доу-

хакыртан, ма ныхатэаран, мамзаргъ зыхгылартан, ағба-шахақәа акәдыршон, ғбағәхәартан. Изхысхәаауа, аха(хә)(а), атха(хә)(а), адоуха(хә)(а), гәдоуха(хә)(а), гәдоут(х) а... – абарт зеггы иара акәзарггы алшон хәа сыкоуп... Тамшьыгәи сареи ххынхәны акәарағы ханааи, хаапсанггы хакан, аха хаатгылан такәы хазыпшуан, ацәкәырпақәа ахьағәнахәоз, ахы иахьықәнахәоз, ажәйтә иамтданыкәоз ма иамтданыхәоз апацәа апсуаа рахь иаапшны цыхыраарак иахәозшәа, абартггы абас рыхьмашь хәа ацәкәырпа анцалак иаацәытцыпшуазшәа акәын ишыказ. Иара игәғәамкәа ианцәкәырпо ауп ианубо, абжъаапны иубазом, шамахамзар. Ашықәсан амшын анчүеи иандоуи хәа ыками, ианчу иубазом, – хәа даалган: – Егьи азтцаара арбану? – ихәан, Махты днаиазтцааит Чагә.

– Убри атдыхәтәан иухәаз аган ахь ала уаха кры ацу-тарц утахума? – днатцааит Махтггы.

– Ацтатәкәа ыкоуп, аниакара мбатәы зхытцау, ахьзқәа ицегь амоуп, аха уажәазы иказ, аригь азхаз.

– Ус акәзар, Қатар Кыча, хаузызырәуеит! – ихәеит Махты. – Убриала хағьалгоит! – нациттеит.

– Чагә, уажәраанза сара даеак акәын сызуазтцаарц истахыз, аха абра Дыгәи уареи шәцәажәараан, атдыхәтәаншәа Ерцахә хәа анухәа, уи азы еилкаатәык сыман, суазтцаауеит, угәы иалымсуазар амариа сүтеит хәа?!. – ихәеит Кыча. Ари заҳазггы ааибарччеит.

– Ибзиоуп, уара ишутаху, унапы иакуп. Ус анухәа – имариахап, нас шца!..

– Иарцахә хәа рхәоны саҳахьеит, иацхьан уара Ерцахә ухәеит, реиҳа ииашоу руа иарбану?

– Уара уи Иарцахә, Иарцахәа хәа акәын... – натдишьит Гыц Қәаттәараггы. Уи дышьхаказан, иабггы иабдуггы убас иқан, хашьхара инапсыргәытц еипш идыруан.

– Уажә ара, Кыча, уара иузымдыруа иуасхәозеи, аха жәытәла иа, ие, иы, еи, е, и – абарт рызегь иа жәлақәоуп, аерггыа иахәлытцыз сатлашь-хахәыжәлоуп, нас ағәкьақәа ирғәашәыз роуп, зеггы ак роуп, жәытә цәажәа-

шьала ус еивыскэоит, аха. Узёу ашьха ахьз апхьа абарт еитныпсахлан иаргылар аует. Рцахэа, рцахэа хэа иацу антэамта атцакхэа рацэоуп: изыршуа, ишу, изхэлытца, иахьахэоу, иахьахэоу, иахьамоу... хэа убас итцегь рыла ицэажэар рылшоит. «Иарцахэа» ашьха хэа зеицырхэогьы убриоуп. Ари ахьз акны жэытэан ц цэ ала, хэ хэ ала изхэоз ыкан... Ас ала уахэапшыр, Иарцахэ – аиа рцэа ахэы хэа ицэажэаргы алшоит. Аха ари шьхоуп, шьха дууп... Жэытэла иарца агэабангы иахьзын, цэ ц ала изхэоз ркны... Иарцахэа ахьз даара еиласоуп, уи атоурых ахэаргы ар рычуан азна азы азхарым, итанарбоит... Уара има-риоуп хэа уааует... – ихэеит Чагэ дцышэырччо.

– Аиа рца, аиа рцахэа – иа ршуп, ицахэцахэуа икоуп; аиа рагьа – аиа ркэымпыл ауп, аергьгьа иаршэуа, итнар-кьо иреиуоуп, бзарбзан хык иаадфоло, ус акэзами, исы-цэфашьоу?

– Усоуп. Еитцакэоугьы ыкоуп. Акэараш змоу кэарак итахар, акьырхахэ акэиааует, иакэнасоит, иагэылатцаны чыцс иканатцоит. Уакэшэан иузыцэыр, иунарбоит. Агьа кэымпылза иагэылоуп.

– Уажэ убри анухэа, арт лада-мрагыларатэи хгэылацэа бзиахэкэа, иааны бзарбзанла Цыгьарда иалахысуаз, аб-цар, ацапцаны иарагьа, иарагьа хэоуп ишашьтоу, аха ари ахьз апсуоуп ухэар ргэапхом...

– Уара, уи дара иртэуп... – ихэеит Чагэ.

– Ишца?! Излартэуи?! – иаацьеишьеит Кыча, егырт изахазгы иааргэампхеит.

– Аергьгьа жэытэан ианаршэ, уахь ицан, икаууа иш-неиуаз, азэ ихкаара итахаит. Шьта изтэыда? Мамзар ани ани далакьысуа дыказма, иумдыруеи?!.

– Апсуа хьзы шамазу?

– Уиоупеи! Апсуа хьзы шамаз итахаит, шьта ахьзгы иаргы афбагы иара итэуп, уара иутахи?..

– Кох, ус аума ишыкалаз?!.

– Аиеи.

– Иарцахә азы еакы суазтцаашан, – ихәеит Кыча, уажәы даапышәырччан.

– Ыы?

– Иарцахәәф хәа абасгы саҳахъеит...

– Аиа ахьахәо, иахьтнаго акыркы, ахәламшәы, аф ауп ари. Акәацәрахь ауп иахьаанахәоу, аварахь иаургы алшоит, аха. Иахәлашәны икәаданы иахьыкоу утабгар калоит, иуеижъан иутабгоит. Убас, «Амчба захьзыз» хәа убра атыц амоуп. Ишырымуаз, дреисан, астәи дафәлеит. Уи калазомызт, кыргы дхалт, лахәак дакараны дырбон, сыжәбома хәа ибжы аарла ирахауан... Уахагы ихабар камлеит... Нас ишьталт, аха дрымбеит – ма дажъан хәаф-амаак, хәафамхацәк дтахаит ма аблыжә дагеит. Иарцахәа астәи узхалазом, ахалараз афалара, акыдларагы калазом. Егыс, ани хәаф хәа иацу хәаф ала изхәозгы ыкан – ихысуеит хәа усала иартәаргы алшоит, аха ихәычны, итынчны. Хәаз анакәха – уи иаркалазоит, – иагьяарччеит, – иергыга гәгәоуп.

– Убарт злеипшыми аергыгъеи аергьяаи?

– Аергыга – аиа ыргьяга-ыргьягъан, еикәтца-еикәтцоу ихагалан ашьха фанагоит; ишуп хәа угы ицәажәоит. Аергьяа – уи аиа ргьяа(ла)(хә) ауп, иаргьяалоит, иаршәуеит, иагьалахәоит, алеишәа цәгьоуп. Аергьяал зхәозгы ыкан ажәйтәан.

– Убри иаха ииашазаргь калап, еилнаргоит.

– Уи, хәаз, ма гәаз акәзаргь калоит, Иашыра ахахы иамаз афызоуп. Убрантә иаршәыз, итнаркьаз цаны Ханакәапеи афакьа-наара иафәхаит, иахьагы иубоит. Иара Иашырагы Иашыт(а), Еишыт(а) хәа угы азырхәон жәйтәан зны – аиа рацәаны ма ишны изфәоу ага, аха – анаара, афакьа хәа. Иарцахәгы афада аиа зкыду анаара ду, афакьа амоуп, иага, иаха хәа. Иагсахәа – аианаара ду, аиашьха ду хәа абасгы зхәоз ыкан. Иарцеихә рхәогы саҳахъан, Цьгярда. Амала цсуа-базала, цсуа-шәыла иагъцеи, иагъцеи ашьхацәгы иахьзын, урт ыкәырххейт, аха аабыкьанзагь иупыхьашәон, аиа ахьамаз анаара дуқәа,

аеаѣаѣа иаархѣон, ашьха, Иарцахѣ акѣын иахѣамазгѣы атѣыхѣтѣанынза, – ихѣеит Чагѣ. Нас: – Иазхархар шѣоу-бари, Кыѣа? – хѣа днаиазѣаит.

– Даѣа хѣыѣык сзаѣуѣаргѣы ѣѣгѣамаызт, – ихѣеит Кыѣа.

– Иарцахѣ ахѣзѣа зегѣ рѣѣырѣара, аѣоурых зегѣ аѣѣара ѣ-ѣѣабѣгѣы азымхар ѣалап, иаѣхѣан ѣуанѣ ѣанарѣоит сѣѣеит, аха... Иахѣа иаѣахѣаѣ, иахѣаѣ хѣа хѣжѣа иалоу иа-ра аѣынѣтѣ акѣзар хѣа акѣѣѣоит, уи иѣегѣ атѣанакѣѣоит, аха... Абри адагѣы Иарцахѣ акѣѣтраѣѣѣа амызгѣыѣѣѣа хѣа ирышьѣоуп, азы-мшын, Жѣыѣѣа, ианзаагѣылаз, ѣѣаѣас иаѣхѣазозар акѣхарын. Дара ѣѣа ыѣоуп, аха ак еимѣѣоуп азы хѣаны иуѣхѣазар аѣеит, иуздыруам хѣа акѣым, аха. Абартѣ аѣѣа хѣа ирышьѣазгѣы ыѣан, ашьха ахѣз убарт рыла иурѣѣаргѣы алшоит... Абри адагѣых, ус рѣѣон Иарцахѣ азыршы анѣнагозгѣы ыѣан хѣа, уи ахѣзгѣы акала ирѣѣазар акѣхарын... Абри анаѣсан, жѣыѣѣан зашхѣа уѣоу ииа шѣшѣа хѣа рымхѣѣиз, ииа – ихырхарѣа акѣын, ишѣшѣа – иѣѣсуаз аѣша акѣын, ихѣа зыхѣзыз иарс акѣын.

– Иашхѣа уанѣала, уиѣхраа хѣа акѣын усала иахѣѣз.

– Уѣоуп. Жѣыѣѣан Иарцахѣ иавусаз аѣѣѣѣагѣы иакѣы иѣѣымнѣѣѣоу изѣомызт, аиа ма аиара рѣызар акѣын. Уртѣ риа, рѣарѣа дзырѣоз Иарцахѣ, Иарцахѣа аѣ, ма аѣѣа, амызгѣыѣѣѣа раѣѣон... Егѣыс, Иарцахѣ иамоу ахѣзѣа: Агѣабан зѣѣу, Агѣаѣѣыха зѣѣу, Ѣѣоуссеир амыѣа ма ѣѣыс-сара амыѣа, Амаѣа зѣѣыршоу, Амѣѣа дахѣызыз сѣѣахѣеит – абарт роуп. Агѣабангѣы амаѣагѣы ажѣыѣѣан ѣа хѣзык-хѣзыкгѣы рыман рѣѣон, уажѣыгѣ ирѣѣоит, иаѣхѣан уажѣ-раанзагѣы ѣыѣѣ салаѣѣажѣахѣеит. Абри адагѣы, Иарцахѣ ахѣз Агѣаѣѣы-ха, Агѣаѣшы-ха хѣа ианырѣѣазгѣы ыѣан...

– Ажѣыѣѣан аѣсшѣа амѣѣыжѣѣа аман, иѣырхѣеит рѣѣѣзма?!

– Ирѣѣон, ииашоуп. Азѣымѣѣа-ѣыѣѣамѣѣа ирѣѣоны исаѣахѣеит, араѣагѣы иѣѣыраагахѣеит...

– Нас ани аиа азы ихыршѣлан ишыркуаз, ишыѣѣны-ѣѣѣз еипш, хыхѣѣа, ѣѣѣанѣѣы ирѣаны ирѣыргѣы амузѣз, аѣсшѣа амѣѣыжѣѣа аман хѣа ианаѣыз аамѣаз?

– Ишпамуаз? Аха ускан Иарцахә ҫеихъазу, иахьынза-ҫеихъаз сеидроу.

– Нас уи агәабан хәа узеу, жәйтәлә аиарцәа – аиарца акәын, ихәхәаза уа икәу, иазыманшәалоу, ант цкәа иахзымдыруа, зхы хазмырбо, хыхьтә илбаауа-ихало, аказы иртахны иказар?! – ихәеит Кыча.

– Урт рхы хдырбарггы макъана цкәа иаадырыртә хакәм... Уажә иацастарц истаху уиоуп, – ихәеит Чагә, – Иарцахә ирласны иҫеиуеит, иазхауеит, ичуеит, асггы рацәаны икәхауеит. Абри иахкәаны Кәыдры апста ахы, итцегь накггы, ацәаакыра ду ыкоуп. Ари адггыл, ашьхара аршәшәоит – ибганы ахахәкәа алккәаны илеиуеит, адггыл атцысра адыруеит – убригь ишәшәоит ахьзуп. Убас, иааз иреиуоу ҫыцәа ашәанцәа ишызбоз азә ихы ааихнахит, иахьагаз умбазоу, еггы инапы ааҫнагәыцәит изтцысуаз ахацаккә иалкәан илеиз ахахәкәа руак. Шәаны, Шәшәаны хәа ахьз зартазггы, изыхьзуггы убриоуп, убас канатцәоит, убас икоуп; свана, сван хәа ирхәоггы сжәана, сжәан акнътә ауп; ажәйтә пыжәаа, пываа рыла иухәозар, свана, сван ауп – в-и жә-и еимаркуаз шытыбжыла, иалсан, иалхәатан, иалкәкәан... ухәа илеиуа зкәоуп ари зыхьзу... Уа урт рҫызцәа мачхәума, – назгәеитеит Чагә.

– Шәшәаны, шәшәны – апша ахьтасуа, иахьыкәсуа хәа усалаггы ицәажәоит, ашәы – апта ахьадыруа хәаггы.

– Уиашоуп. Уа ус иаггыкоуп. Ажәйтәзан (Х)ашә, Шәны хәаггы иашьтан уа, ашьхауаа ашәкәа – абазақәа ахьынхоз хәа. Урт рышьтра ҫтәрык ашәанрахь иаганы ус икоуп. Ртыц акны ишынхоз ауп ишрыхьггы, еггырт рацәаҫны иаауа-иаауа иааит... Абри цьара ихәа хәа убрахь иагаз иреиуоу азәггы дсыхәахьеит... Дара ирхәар кәлом...

– Шьта цсыхәас ирымоузеи нас урт мышмышәлә ззыцшыз? Уа ирылазытыз?

– Анцәа ду!.. Иарцахәынтә ма жәфанахьтә дылбаапшны!.. Дыртаар!..

– Иара Иарцахәггы Брц, Брцә анахьзызггы ыкан рхәон, иуахахьоума? – дтцааит Кыча.

– Ииашоуп, Брс-ггы иара акэын, еицын, Ха хэа рапхэа, ха хэа рышьтахь иргыланы изхэозггы ыкан, Ха-Кавказ, Хакавказ шырхэоу еипш. Ус акэын абыргцэа дукэа ишеи-тархэоз, урт иахэа шыта иабакоу акэымзар, – атак ныкеитцеит Чагэ.

– Иара убарт нак, мшыннырцэ иагаз абыргцэа иреиуоу ражэабжэкэагь даргь хцэыззеитеи. Кевкен мацара закау амадада зихэоз Абытэба Мстаабе дааны даныказ?.. Уара убарт рыгба цас, мазала ирыцэкылыртэеит, аха иказтцаз уаха дырзымпшаазеитеи, ыы?

– Уи еибыхэан, мазала, цас ирзыруит... Ишэаны-изаны икатдан... Азхытра иахымзартэ еипш... – назгэеитеит Чагэ.

– Махты, шыта сызтцаара хсыркэшоит, дшьахэуп хэа испхэазоит! – ихэеит Кыча.

– Егьигь усазтцаа, рапхэа усызтцаарц иутахыз, – ихэеит Чагэ.

– Егьигь?!

– Ааи.

– Убри аамтаз цкэынак даарыдгылан: – Иаарласны Лакэабаггы даараны дыкоуп, нас аеырфараггы иалагоит хэа хазраха хэа саарышьтит, – ихэеит.

– Ибзиоуп, дад, аха уара усзымдритеи? – дтцааит Чагэ.

– Ари Бармышьяа Муса иоуп, Аацынтэи, амцапшь! – ихэеит Махты уи итакс.

– Упсынтры духааит, бзиоуп, дад, уца! – ихэан, Чагэ, афбатэи узтцаараггы аашьты хэа аанарго, Кыча днеи-зыпшит.

– «Акэа», «Сахэым» – абарт ирхэо закэу, нас егьи хтны-калакьс ихамаз хэа изфу Кэтеишь убригь иахэо закэу. Ара ф-зтцааракны, хпанггы исцэыкалт, аха ухэашья сгэапхоит, дарггы хтынракэан азоуп... Уара ишутаху, – ихэеит нас Кыча.

– Акэа хыцъаран иахьзын. Акы – Басла ахахы, ажэытэ апсхацэа рыпсшьарта-реыхэшэтэырта, атыфшаз ахьа-моу. Уброуп. Жэытэла атыфша еахьзыкгы аман рым-

хэози – ахакаа хакаажэ(а). Аха апхъеи ашьтахъи азахъеит, мазашеархахеит. Иара Баслагы жэйтэан Хэакэажэа, Хакаажэа анахъызы ыкан сгэахэуеит. Абазагыгъаа хэ х ала ирхэон. Аѳба – Басла азы амшын иахьалало инацэхык-шэа ижэжэахъаз акэажэжэа, хакаажэжэа амшын изаагы-лоуп, иахытцэахъеит, иагахъеит, иаргы тэазар, икэазар, ижэжэазар акэаап. Абрантэ агаѳа мраташэарахъ абаажэ ахьыкоунза ицаны, нас итцэины иара убра аѳыкэ аеама-надон, уажэыгъ усоуп аха. Излархэоз ала, жэйтэан абрии аѳыкэии рыбжьара, Басла аган ахъ ала утало, азхгыларта амхажэ аман, амхацэ ду – сы-хэы-мхажэ. Абри адагыи азиас ахи атыхъеи реипш, ахи ашьапи зхэоз ыкан. Ашьа-пы жэйтэла ашьахэы, асахэы акэын, ашьахэырзз(ы)з хамхэои. Азиас азышьтраду ассакаа злало жэйтэла амхажэ ами, амхацэ ду хэа. Иара азиас амшын иахьалало убригъ шыахымхажэ, сахымхажэ акэын. Абарт ркны хэ хэ ала изхэоз ыкан, х-и жэ-и мазашеархахъеит, ицэырнагом... Изхытцэахъоу акэажэжэ хэа сызѳызы шыахэы, шыахэ, сахэы, – ахэы хэыч хэагыи иашьтан сгэахэуеит. Абри иахьатэи уа агаѳа мшын мхажэуп, зыгѳахэыртоуп – сыхэым, соу-хэым, сыхэым хэа усалагыи иартэар алишоит.

– Акэа мраташэарахъ иамоу азтатэагыи Сыхэымажэ акэу, Шыхэымажэ акэу Сындыкэажэ акэу ак ахъын, – налеитцеит Махтгыи.

– Сыхэым итцегъ атцаккэа амоуп, аха урт зегъ рышьтых-ра уажэала иуадаѳуп, хахъзом... Мап шэхэозар, ара сыкоуп, – ихэеит Чагэ, даапышэырччан, иагынацитцеит: – Егыи, Кыча, Кэтеишь, Кэтеис хэа узѳу акэзар: кэ – ақэцэ, хыхъ ауп, атеи – жэйтэ гылартоуп, тагэаѳаразаргыи ауеит, шы-и с-и роуны ирхэозтгыи – зкэоуп. «Хыхьтэи агыларта азы» хэа ицэажэоит аѳбагыи. Ус акэымкэа Кэтеишьа, Кэтеиса хэа иказар – «Хыхьтэи агыларта хэычы» хэа ус ахэоит.

– Кэтатышь хэагыи зны иахъын, – ихэеит Махтгыи. Уи атцарагыи иман.

– Татшь, тышь, татышь – зыхтартакэоуп. Суа Абыхэ Шья-аб Чагэам ипшэмапцхэыс Цэыцъ-цха Татшь слахэмаруан,

Татшь акәу Татышь акәу иарбан зыхтартоу ибыхъзу хәа. Изхысхәаауа, Қәтатышь, Қәтатшь – «Хыхътәи азыхтарта» хәа ицәажәоит; Қәтатышь акәзар – «Хыхътәи ағыларта хәычы» ауп, – ихәан, Чагә даатгылт. Нас инацитцеит: – Ажәла Қәтаргы, Ақәтарба «хыхътәи арфаш», «хыхътәи арфаш ду», «хыхътәи ашьхарфаш», мамзаргы «хыхътәи ашьхауаф» хәа ицәажәоит.

Ахәуаа, ахуаа хәа иахъа ишаххәо еипш?

– Усоуп. Уаха зтәара умоума, Кыча? – ихәеит Чагә атцыхәтәан.

Кыча Махты днеизыпшын:

– Ақәтца Чагә итәуп! – хәа ҫааитиит. – Ацәкъара агәта итаиршәит, жәаба дцеит! – хәа усгы нацитцеит.

– Умыццакыни, Кыча, – ихәеит, атакс Дыгә даацәажәан.

– Ара ишапу ала, даиаины ақәтца зго ауаф, азбаф ма ихъз ма ижәла дахцәажәароуп, изакәу, изхылҫаааз атоурых ихәароуп. Убри ашьтахъ ауп аиааирагы анианаршьо, ақәтцагы аниго. Уи анизымхәа, ақәтца зтәу ирзыхынхәуеит.

– Уи азбаф ишихәо ауп ишыкарто!.. – иаамеикит Кыча.

– Азбаф азин имоуп уи адагы аиаaira ианеишьар.

– Иара Чагә хаизызырфоп, ишихәо иҫахтцап, иихәо аабап, – ихәеит Махты, иагынацитцеит: – Уара, Дыгә, ари – ажәытәан акәын, арахәтиаа анықәыртцоз, уажә иакәытцхәеит, иабакылупцааи, иацсахаз аиаaira ианасшьар азин сымоуп! – хәа нацитцеит.

– Хара хкынгы ари иакәыгтцижътеи ианбатәиу, ирхаштхәеит, аха иара Дыгә ус анитахха, сара сақәшахатуп. Ари шыацхәа-зтәароуп, цәкьоуп, кыгоуп, ииашан ианысзымхәа, слықәынтцәан сцеит, – иагыарччеит, – сбылуеит. Амала ииашан иансызхәа, иара Дыгә, Аргәын Гыд дицзар, даеа х-маатк ааган уажәнатә ақәтца иавеитцалааит. Зыкәты ызыз исызбал иканатцоу аабап!.. – ихәеит Чагә атакс.

– Уажә уиакара сҫыба итам, итаз ахықәу иузыпшуп иихәарызеишь хәа, – ихәеит Дыгә дцышәырччо. – Амала

Чатдэ Чагэ атак изыкамтдан дкалар, Аргэын Дыгэ изтцаара шытахька ирхынхэуеит, – хэа угсы нацитцеит.

– Уара, ара Аргэын Дыгэ депутатс дыкоума?! – ихэеит Чагэгы дцышэырччо. – Цара ицьыба итазам, аха азинқэа зака утаху имоуп! – иагыаибарччеит. – Убриоуп хатыр зикэстцо, х-мааткгы зизышэо! – Чагэ ақэтца ахықкэыз даеа х-маатк навеитцеит.

– Зегь дара роуп, ишузыхынхэуа удыруеит, уиоуп атыхэа кны, умшэазақэа, изавоутцаз, – ихэеит Дыгэгы дцышэырччо.

– Чагэ, иутахымзар, уаламган, Дыгэ сара сияцэажэоит! – ихэеит Махтгы. Иагыаибарччеит. Ишидыруаз ибон.

– Ухьз акэу ужэла акэу, Махты, Дыгэ иаха дзеилахауа? Крудыруама?! Сзыхцэажэара руа иарбану?

– Асбагы! – ихэеит Дыгэ, Махты атак иамразакэа.

– Цэгбагы иубарымызт асбагы!.. Астэи аоныка сышцо Атарака сымсыхытцуеит, сахънеиуа Бытэ Шьяаб уцэгбақэа иасхэоит, шэшеизыкоуггы здыруеит, Аргэын Дыгэ ужэла изымхакэа ухьзгы сирныхэон, сахимыжыт, аенышыбыбжэон саршыны скаижьуан хэа.

– Сыцэгбақэа урытцалан убра нахьхынза узцозар – уагыца!.. – даттамхеит Дыгэгы. Уиггы кааметк иакэзаап.

– Нас, нас, Чагэ?! – ихэеит Махтгы. – Уажэа иацталеи!

– Са ишыздыруа усоуп, Махты, иара Бытэа Шьяаб Атара излеихэоз ала, Нарықь Бытэбагы, Пақэашь; Чу Бытэбагы, Цлоу; Авел Бытэбагы, Гал ухэа атоурых здыруаз убартгы ус рхэон, ара Шьяабангы дақэшахатуп, Метафгы, Мыстаабе хэагы зархэоз, дааны даныказ усоуп иихэаз, Абытэбақэа зеггы Псхэы рыонду, рцынць ауп. Иахьагы убра инханы икоуп «Бытэаа ргыларта», «Бытэаа рқабтақэа» хэа атып, адгьыл. Зегь раб Қыаламат Чрыгба, Чыргбагы рхэоит, иакэын. Ран – Гэашьасахэа ма Гэашсахэа Арыфтаа-пха лакэын. Абтэа, бытэа – ласажэлоуп, ауаса анырсалак, иахьатэиала иухэозар, псардла иандырқэйдлак, ирықэырхуа ласоуп, уажэ ижэбама-ишэахама; ауасцэагы убас ахьзуп... Атэтцлақэа – ашьха

тәә, аиа тәә ухәа рыкнытә акәзар зхәоугы дыкан. Аха уи уиакара иадгылом. Арт атәатцлақәа жәытәзақәоуп, рыжәла анытцхьейт, ианызаахьейт, шамахак ада... Сара издыруа скыжәбыжә бызшәақәа рыла Бытба хәоуп ишырхәо, урысшәалагы убас акәзароуп, аха папу сеидроу рацхьаза азәы ииашамкәа Бутба хәа ианитцан, ус иааиуейт... Урысшәалагы Бытба акәын иатахыз, – ихәейт Чагә. – Махты, иахьсцәыхәахәогы «ыык» хәала, мамзар Дыгә сытцаирбгоит, – хәа усгы нацитцейт, иагьяарчцейт.

– Дыгә икаитцаран дыкои?! – дтцаит Махты.

– Нырцә – дыгә-дыгә, аарцә – дыгә-дыгә!..

– Ацәа уеоумтан, амарцья! Иансыргәгәа – убас азә дгаркхьахьейт... – атак ныкейтцейт Дыгәгы, рызегь ааибарчцейт.

– Уцала, уцала, Чагә, ус уцала, макьяна шәфыцьягы шәыбзиоуп! – ихәейт Махтыгы.

– Цсхәынтәи Бытәаа Дал-Цабалка илбааит, Мрамба ма Бшьыикәара акәу, – инацитцейт Чагә. – Маршьанааи дареи уаанзагы еимабзиан. Атцыхәтәантәи ахтәараан Тыркәтәылеи Шьами иагейт. Шьяаб иахәшьцәа ыцьеи иашьей енак ала ицхейт. Убас зыхькәаз рацәоуп, фатәужәтәу акы иахарартцон, цас ирзырузаргы еилызкаада. Зегы Кевкен адәафь апсуаа реилажыртаф анышә иамардейт... цшьбака шықәса антцы Шьяаб иани иареи ахьцара шәаны, аидараз ацыкәрей азы иаауаз шхәак акны аатәажәкәа рыкәыршәны, мазала Апсныка ихынхәит. Аха Дал – Цабалка иназышьтуадаз... Атара ианшьа Кәытцныи Хыцьмат ихабла атцыхәан хәы тшәак акны иеыкәикит, уаха дгыл ыкам анырхәа, егьырт руацәа Акабақәеи Адарсалыиақәеи рахь ацара иан ианылтахымха. Аха иара абракагы уахпырхагоуп, хамфа укит хәа, ҫыц цәгыла иргылаз ифны рблит, иказтцазгы ианшьцәа дрыжәлантәызаарын... Убас, егьырт мшыннырцә иагазгы изыхынхәыз хынхәит: азә – Пақәашь, азә – Гал, азә – Цсырзха, азә – Дәрыцшь, азә – Гагра зхәаз еипш – иапцакьейт,

ухынхэыргыи иахьутахыз узынхо иказма – ухынхэи хэа
уазхэада, узустада, уабатэиу, ари уусс иалоузеи...

– Уара, арт Чрыгбақазар, Бытэба хэа излақалеи, уаф-
шыроума изыхқаз?.. – дтааит Цьнеи Цьгэат.

– Уи акэзам, зынза қакуп. Гэашсахэа лыбафлтэымкэа
дықан, лцэалтэымкэа. Лбаа акэара-ца апстафы ахышь-
цэа ауаса рсон – идырқэыдуан, рыхэсақэа абтэа азэзэара
иафын. Ари пшак насфасырсып, изфугыи, икоугыи збап
лгэахэын дылбааит, лматцуфцхэыстыи длыщны. Абра,
ахауа илфасыз акэу, иаалықэнакын, хшароура далаге-
ит. Ара лара сцэастэым, егым хэа леазықатқан дылба-
ау цыушьо, астцэкэа дшақэымгэыгуаз акэап, анс-арс
иатахқэаз абақаз, афнынза ахаларагы ааигэамзу сеидроу,
ахэыцы дани даашьтырхын, абтэа рызэзэан, икэашэза
ибаны ишьтан, даалархэеит. Ашьтахь рыцсқэа анеивыр-
га, еигэныфын ихалеит, аха ахэыцы, азқы аласа ила-
пан, илымтцуа, дхэымбабисаза дқалеит, иагырччеит.
Нас дырбаазан акэу, аласагыи амырхт, егыит, Абытэ хэа
хыызшьарастыи иоуит абри иқалаз ақынтэ. Иара ажэ-
фашэақэа апшра идыруа, дгылтцысра гэгэак қалан, хымш
шыбжыз иреихэо егыиуа ус дықан. Ихылтцыз Абытэ
ипацаэа хэа ицеит, нас Бытэба хэа ишьақэгылт, Бытэаа
рқынтэ нас Мқанана, аха уи қа жэабжуп, – ихэеит Чагэ. –
Абриалагыи сажэабжь салгоит, Махты, зтцаара умамзар,
крацумтцозар.

– Уи ихьзтцэкэаз Атлацсын акэын, – ихэеит Махты.

– Атлацсынражэжэынажэажэажэ(а), – нацитцеит Чагэ,
иагыарччеит.

– Аиаша ихэеит! – нареихэеит Махты, иагынарза-
цитцеит:

– Сабдугыи Атлацсын хэа сеихэон, зегь қазхылтцыз
ихьз абри акэын хэа. Атлацсын хэа усалагыи исазхэоз
агэылацаэа быргцаагыи ықан. Ёнақ, абыржэ Чагэ ишихэаз
еипш, зегь қабду ихьзтцэкэа абас акэын: Атлацсынражэ-
жэынажэажэажэ(а) хэа насеихэеит, атцыхэтэаны шыоук а
ацыртцон, шыоуки иацыртцомызт, ихэеит, апхэа қ зыр-

гылозгыы ыкан, ихэеит. «Җах, шака иауузеи, уара ари, ипшзазам!..» – наиасхэеит амыждараз. «Аа-ат, уара ахэ-лыццы уакэызма ари затэазымшьоз?!» – ихэан, акакеихэа дфасытцакьан, даагьит. Схэыцуп. «Сара сыхэлаццзам, ус зсоухэеи?!» – схэан, саргыы сгэыи аалсит. «Удухар абри ахыз алоугэалашэаларц исхэеит!..» – ихэан, даапышэырччеит.

– Даба ишухамыштугыы збап! – хэа усгыы наци-тцеит... Уажэыгь исхаштзом. Атлацсынражэжэын(а), Ат-лацсынражэнажэ(ажэ)(а) хэа абасгыы ыкан, акоуп ихэеит, зы-мшынын хэа рхэон, абра икэын, икэсны ицон, аихабы-аитцбы хэа убартгыы ыкан ихэеит. Сиргэааит, умбои, исхамыштырц, нас ауп цкэа иансзеитеихэа, ани ахэыштааратэ исеихэаз апырхагам, схэычын, – ихэан, дпышэырччо иажэа аахыркэшан: – Чагэ, Кычеи уареи шэеилгама?! – хэа днатцааит Махты атцыхэтэап.

– Иихэаз уахаит! – ихэеит Чагэ,

– Кыча диашан, – ихэеит Махтгыы. – Чагэ атцэкьара агэтатцэкьа ажэаба итаиршэит, ақэтцагыы иара итэуп! Иакэшахатда?! – инапгыы даафахеит.

Зеггы рнапкэа ирфахеит. Ақэтца-царагыы Чагэ иапхэа иаахан иныкэырцтеит. Идырныхэалеит.

– Жэалагалак сымоуп, иахышэхэаауа сыздырам, аха, – ихэан, Чагэ дфарылацшит.

– Иарбану? – дтцааит Махты.

Чагэ, ааигэа игылан аханатэ ирзызрфуаз, цкэынак уааи хэа дааиваиргылан: – Абри Виктор Кэыкба иоуп, Жэын-дэрыпшьтэуп, шэаргыы дыздыруа шэыкоуп, атцара дтоуп, дыстудентуп, аубыхкэа ртоурых ифырц иеазтцэылхны дашьтоуп, абри, зегь хэхызала, иара имазааит! – ихэан, иигаз ақэтца – ацарақэа рызегь – наган ицыба интеитцеит.

– Ус анакэха, абри, рашы сызбалуп, сыкэты иаухэ-таскьаз ауп, сыхызала хамтас иумаз!.. – ихэан, Аргэын Дыгэ дааин Чагэ иапхэа еилыбзаауа абырзыкь теисцыхэ ныкэйтцеит.

Уи Чагэ дыпсаанзагь иман, иныкэйгон, уажэ иахы-коу сеидроу, аха. Ихылтцыз Леуарсеи Жореи ркынтэ ма-

та, жэытэ цсуала иухэозар – цылт, рцыс хазшаз ди-
кэимтцеит... Апхылтц(апха лкынтэ амата) згаб дыкоуп,
Жора ипха, дагытцарауафуп, Лиалиа хэа, аха цхэыс теис-
цыхэ ныккэылгом, илымтцэахызар. Лпагы дыкоуп Иура
Лазба хэа, аха макъана дхэычуп. Мамзаргы Ашэбақэа
рган ах ала имата Лиуба хэа дыкоуп, Ашэы Уанка ипха,
илпыхъашэан цъара италтцэахызаргъ ауеит. Ант рфызцэа
алафхэафцэа дукэа, ажэытэ тоурыххэафцэа Чатцэ Чагэи
Аргэын Дыгэи ртэы ус идырзрымызт, иаргъ башак
акэмызт. Мышкы зны, уи анакэхоу сеидроу, аха Чатцэ Чагэ
имузеи хэа, мамзаргъ алафхэафцэа дукэа рмузеи хэа,
уафы икаитцозар, иматэахэхоит.

* * *

А ф б а т э и а ж э а б ж ь х э а ф и а ц и т ц а з:

– Чагэ ас аныкеитца, ааигэа шыоук гылан, гэыпфык, рцы-
бақэа инарталан акааизырган, иааин иаарыдгылт. Арт
блабырхэаа ракэзаап: Блаб Казылбақь, Лакр Тада, Беиы,
Фат, Хэтыи Тышэ, Абыц Дахаир, Жьи Жагэа, Барцыц Ксагэ,
Дбар Шьрыф, Қрыи Дамеи. Цкын Хазгъари иакэу Ханашэ
иакэу сгэалашэом, Сақанеи Маадан рацхъа дгылоуп.

– Уара, Маадан, арт Блабырхэаа Дэрыпшьтэ уабаргэа-
лашэеи? Инеины уааргоу, унеины иааугоу?! – даахэмарт
Чагэ.

– Хааибагеит! – ихэеит Маадангы. Нас: – Чагэ, атцыхэ-
тэан икоутцаз рбеит, иухэаз рахаит азы абригы еизыр-
геит, атцара итоу ихазит хэа убасгы снапы ианыртцеит, –
ихэан, ишырбоз еизырган иикыз адарақэа наган астудент
ицъыба интеитцеит. Усгы нацитцеит: – Блабырхэаа убыхэ
затцэык дрыланхон, Хамытк, ажэытэ убыхэ тоурыхқэагы
реихэон, ашэытоурыхқэа, зегъ хатыр иқэыртцон, омак-
гы ихытцуамызт, абицазатцэын, идунеи ипсахит... Ап-
сыжраан саргы сықан, – хэа усгы нацитцеит.

– Ихъзеи анацъалбахит?.. – ихэеит Чагэ. – Ианбақалеи?

– Уи шыта кыр түеит. Ауха дахьнышыталаз, ашыбыж дзымцэажэо ифы акны даапшит. Анс, арс, мчыбжык, мызкы... фымз... – ианаму, ани ус ичхауа дыказма, иааигэйдитцан, ихы далгеит.

– Хаи, игэнаха акэшэааит!... Иаргы дыццакцэеит...

– Уара убарт шөипхыызк рышьтоуп...

– Абри ачкэынгы лапшхырцагак ныкэигалааит, сырманшэал хэа Анцэа хазшазгы дихэааит!..

– Ашөипхыыз сыздырам, аха рзыхь цынышк ма фыстаак дрыцэталеит...

– Ус калар, адыд еиманарчыфөеит... – ааибырхэан, еикэшышы еикэызырфөуа иаатэеит.

– Атцара, атоурых иафөу абас иааибыхэан хрыцхраалар, аиныхракэеи ачара дукэеи иахыркыацэаны хазрышьто... – атынчра ааилеигеит Маадан. – Ауафы дыцсын дыкфөуп, хара хтэаны игэы икэаажөуеит... Ажөытэан ус акөызма?!

– Уи еихабык ус акым хэа ирацшыигароуп, аихабыра ахатцгылароуп, акөымзар... – наихэеит Махтгы.

– Уара, Махты, Чагэ шөтоурых иагмыжкэа изхэама? Икаитцазгы аабойт, аха дсасуп, егыиуп хэа акэтца итө, егыиуа ус умузааит?! – иаартцөишэа иаархэмарны дтцааит Маадан.

– Слымха ашыбатала акэын ишсахауаз.

– Ашыбата ианахауаз акэ абаказ?! – ихэеит Чагэгы, иагьяарччеит.

– Уи факы иаызырфөуан... Уажөтөи аамтаха, акэгы атцагы рыфбаг азөы иазразода, иумбазои?! – наиафеикит Маадангы. – Иутаххеит уажөы, слымха зегь уара иустар, иузыскыр, нас са исзынхеи?!

– Чагэ хтоурых ачалап еипш еикэшэо ихэеит, – ихэеит Махты. – Цсхэынтө Быдгэ халбааит, уигы уахьоуп, ладахька, нас – ишихэаз. Амала Бзыптака, Аспака, Гаграка ицакэазгы ыкан, ажөытө хтцэаракэа, амхацырра икэыргеит акөымзар. Атдыхэтэантөи аан, 1867 шыкэсазы, Көыдыры апста Мрамба хэа Чагэ дахьяфызнтөи иагеит Екэыци

(Шьяаб хәа Чагә зызбахә ихәоз иаб), Жьгъарии, Шьяиби, Аслани, Хасани, Фафеи ртаацәарақәа. Урт рашьцәа рахьынтә убри ашықәсан Члоунтәи иагеит Гьадлачи Езқъарии.

– Дал иахьатцанакуазынтәи уаха ицада, иагада? – дтцааит Маадан.

– Ирацәафуп.

– Усгы?.. Даргы хьртцәаны иаго, рыхьзгы хамхәо, иахгәаламшәо, ус Анцәаггы игәы иахәом... – ихәеит Маадан.

– Дал – Амчара ақытантәи иагеит: Аслангъри, Балхәыхә, Хәсыин, Уасман, Рацъаб, Сауфадан, Кадыр, Гьадлач, Хәцъмат, Хәсыин, Шәлыиман, Азнаур, Хәцъадла, Тьркәбеи, Хәнашә, Цьанхәат, Қәаблыхә, Хәсан, Мамсыр, Осман, Саурадан, Дгыреи, Шьяруан, Быинагә, Қазылбақь, Быирам, Ахмат, Мат, Ацгъери акәу Хәангъери акәу... ртаацәарақәеи дарей; Азантхәнтәи иагеит: Быирамалии, Езыи, Ахмәти, Османи; Нағәышынтәи – Кәадац; Дгьантцәышынтәи – Цьаныцъым; Абгызрантәи – Қьамсыс; Ажарантәи – Сасыркәа; Зымантәи – Фат Бытәкәых, усгы ыкан, ртаацәарақәеи дарей... Ари сара иахьынзәдыруа ауп... Амхәцъыр хәа иаххәо омакгы ииашазам, уи зыхьзу адин азы ихтцәаны ицоу иоуп, арт рыкәттра, рыхтцәара аибашьроуп изыхкьа, хтцәафцәоуп, адин азы хәа рыпсадгьыл кажьны имцазеит... иржьаз азә даламшәазар... Ажара, Чхалта инаркны нақ Азгара ацста, Чхалта ацста, жәйтәла иухәозар, Хәтшеи... итанхозгы заа иқәтхьан...

– Чагә, уара утәкәа азәгы дамгазеи мшыннырцә? Иахьа уаразәк утаацәарада Чатцә тзы уаха Ацсны иказамеи?

– Кәыдры ацста Амткьали Шәхәатцаа Рхәблеи рзааигәа Ақытартыхә хәа қытак ыкан, убрантәи атыхәтәантәи аан ицеит Хәти, Маци, Кәачапи, Фафеи Ачатцәбақәа ртаацәеи дарей – инхан иказ ахәычгы уа иаалгеит... – ихәеит Чагә.

– Абри аамтаз гәыпфык ацкәынцәа: Енықь Ражьдени, Лакәоу Никәалеи, Арзын Григории ааин иаарыдгылан Лакәаба дааит рхәеит. Итәазгы агәыркьхәа ифагылан зегь уахь иаанапшит. Шьта аеырыфара иалагон, акәымзар саргы итцегь схәараны сыкан, аха иааг.

ЧАТӘ ЧАГӘ МЫҚӘАШТАН, МАМЗАРГЫ БАҚА ИЦА ЗАУР АХПАТӘИ ИАЖӘАБЖЬ

Ари – Ацсны ахыцшымра, ахақәитра аиура хәы-
анышыақәгылаз арыцхә ала. Мықәаштаә ажәлар реи-
зара ықан, аеырыџаггы мџапыргон. Уи ашықәсан
хәажәкырамза алагамта бзиан, амра кажжы, ашәапы-
цәап шындықәлара реырхианы игылан. Уачамчыратәи
ажәйтә җырџырта Лоуны хәа изышытаз адә ду узырбо-
даз, уа игылақәаз алакациа дуқәаггы надкылан амшын
иагахьан. Уажә ара Мықәаштаә абжыуаа хар змам аи-
хабацәаггы еизеит: Ашәы Җабыць, Ашәы Тамшыгә,
Багацшь Саид, Чаныи Қыаламат ица Аслан, Нацҗеибыи
Кадыр, Кәағәаныи Кәаста Хәыц, Бебеа Қәата, Ануа Есхәк,
Быжьнеи Шхәнгъари, Зантарыи Лажәа, Киут Хәымпыл,
Бытәа Шыаб, Кәытцныи Шыабан, Чан Кәагә, Чаны Хабыгә,
Кәакәа Кадыр, Кәакәа Схандыр, Аџзы Кадыр, Гөгәуа
Қымышь, Плыи Шыханыкә, Мнеи Хәанашә, Бытәа Чу, Хар-
члаа Еқәып, Латарыи Шыака, Арыш Шәлиман, Шапковски
Цыц ухәа; Чатә Чагәи сареи хәицнеит... Ус җуардынла иа-
акылсит Аргәын Дыгәи Амаба Кыагәеи. Гәдоутәа анааба
хрейгәыргәеит, шәахзаазгазеи хәа хәгынаразтәаит.

– Акәа хәқан, арахь Мықәаштан аеырыџа азбахә
анхәа хәакыдгылт, шәаабарц хәаит, – рхәеит. Нас Дыгә
даацәажәан: – Уара, Чагә, Лыхнаштан аеырыџаә уаныказ
Кыагәа кыр иоухәазма? – ихәан, днатәаит.

– Мықәаштан аеырыџа аныкоу унеи, ушхәадахкыло-
гы убәп, сызтәарақәа ртакгы шыкоутц збап хәа абас
иасхәеит, уаргы иумахауаз? – ихәеит Чагә.

– Нас, ус акәзар, аа хәхыкоу, хәаит!

– Уи уажә хәлагар, азбаџ далхтәуп, ицхырааџцәа алх-
тәуп, жәаџык алафхәаџцәа алхны иртәатәуп; алафхәаџ-
цәа мачхәума, ихәмоуп, аха аицлабра, айсара амџацгара
џба-хца ркынза саат хадхалар ауеит, шыта хзәхьзом, аеы-
рыџа иахцәалагоит, – ихәеит Ашәы Җабыць.

- Диашоуп!
- Диашоуп!.. – ааилдыргеит Мinei Ҳанашә, Бебеа Қәа-та, Аәзы Кадыр уҳәа.
- Чагә, уара иахухәаауазеи?.. – дтцааит Дыгә.
- Ирхәаз ишырхәаз ауп, заа шәаазтгыы хманшәалахон.
- Ҳанзырхазгыы ак кәлеит, аха шыта даеакала хәил-гаргыы алшоит, уақәшахәтзар? – ихәеит Дыгә.
- Уи арбану?
- Иркәәҗны алаф зтцаарақәа жәаба уахтоит, уаргыы иркәәҗны рыжәабагы ртак рлафны икоутцоит, аамтагыы маҗны иагоит, алафхәаәцәа жәаәык рыртәарагыы атах-зам, харгыы хәаилнаргоит.
- Уара, ари уа Лыхнаштан шәизтцаауа, аракагыы иара шәизтцаауа, иарбан ныха кылтцәоу ихарахаз?! – ихәеит Ашәы Тамшыгыгә даацышәырччан.
- Ибзиоуп, ус анышәтахха, убригы сақәшахәтуп, аха ақәтца аажәама? – нареихәеит Чагәгыы дпышәырччо.
- Ақәтцагыы хәмоуп, уи, узиааир, иуахтоит, амала Дыгәи сареи еитныпсахлан ауп хашузтцаауа, уара иаразнак уамкыкәа атак хәуталароуп, убригы лафзароуп, уақәшахәтзар, – ихәеит уажәы Кәагәа, иагынацитцеит: – Шәта-хызар, хәык азбаәцәа алшәх, иказааит, алаф анакәха, харт хганахь ала магы кәлазом, аха, – хәа.
- Чагә, уаргыы кәтцак коумтцар аурым, абарт ужәаны убырзыкь теиспыхә уцәырымгааит!.. – ихәеит Чаныи Қәаламәт ица Аслан.
- Уи хәмтас Дыгә иситеит, шыта игатцәкьозаргы игааит, – ихәеит Чагәгыы. – Уганахьалагыы ақәтца атахуп рхәозар, ара сыкоуп.
- Ақәтца хтахзам, хара хызрацара хәаит! – даахыхә-март Дыгә.
- Хызрацара ицаз дышцааргеи? – дтцааит Чагә дпышәырччо.
- Ғадаиала, – ихәеит Дыгәгыы, иагыаибарччеит. Нас иагынацитцеит: – Аха хара ғадала хмаәзеит. Ажәытәан амахе ға хызыкгыы аман рымхәози, аеадаиа зыхызыз

махежелан; аеадапа – уи ица-по, ишьтыца-шьтыцо ит-рысуа иныкэон. Аха урт уажэ ара Апсны иказам, иабактаху.

Ажэакала, Кэакэа Кадыри, Зантарыи Лажэеи, Чан Кэа-гэи збащэас иладыртэан, аисарахь ииасит, Кыгэеи Ды-гэи еишьтаргыланы азтцаарақағгы рғаадырхеит:

– Кэрыкь Фаф Зацшыица Қөмаць данирхэхэаз рхэоит хашка, избан? Изыхкьеи?!

– Инацөкьыс ашө иавтцаирхеит.

– Лызэа ртыцха Акэлан Акэланқари дызырымтеи?

– Иаашьаны.

– Инацха Кыгэа дызиртеи?

– Акэлан Акэланқари Кэланырхэатэын, Нацха Кыгэа Калдахэара дынхон. Калдахэара Лзаа иаха иазааигөоуп азы Кыгэа днаган диртеит.

– Кыгэеи лареи бзиа еибамбазоз, Чагө?

– Лызэа зыраашьазеи зышгөахэуа?!.

– Аеаца-Цьамхэыхэ дышнеиуаз иибаз ацэагэаф дишь-тагылан агэалкэа зегь ыфо, амла-амла хэа ихэхэо ицоз ауаф ус зыкайтцоз?

– Дашьцылахьан!

– Уаха?

– Насгы Аеаца-Цьамхэыхэ дахьцоз фызас дигарц икайтцон.

– Аеаца-Цьамхэыхэ егы иибаз ауаф, арфаш иатцагылан ззегь зөы итатэоз, азба-азба хэа дзырхэхэоз?

– Датцагылан арфаш зегь иөы итатэозтгы ибжкы зла-иргоз? Датцан акэын дшыхэхэоз, Мыкэаштаө ирахап хэа. Нас дырөегьых датцапалан ижэуан.

– Багь ица Пэра аибашьраан ахахө еикэатцэа ду иеа-важкы дхысцыпхьаза азэк длаишьтуан. Иэра дзакө уафыз?

– Дуаөеикэатцэан.

– Уаха?

– Ауаөеикэа Хацьяцья дитэын. Сибап, игэы иахэап хэа икайтцон.

– Фахьамшэеи Уалтамыжкы анышэынтраө еимарки?

- Амацүра аахэага.
- Сашэ Моурати Гьаш Махмыти нырцэ-аарцэ ихыкэ-
гылан ытны еибырхэозеиз?
- Уи Гьазырдаа Мзалеи шэизтцаар ишэеихэап.
- Избан уи?
- Илымхақэа тцаруп.
- Уаха?
- Дыргэылоуп.
- Атара, Дуутеи, Кэакэаа рхэаны, Кэакэа Кадыри Кэа-
кэа Схандыри ирхэаз хэа кры уахахэоума?
- Хахьзқэа еихаршалоуп, рхэеит.
- Уаха?
- Абри захан изхэара, ахашхатэарахара ацынхэрас,
патхь дук ихашэалааит хэа усгыи ацыртцеит.
- Изахада? Иуазхэада?
- Ахэычы, Алыкьса Кэакэаба, аштэе дахьыхэмаруаз.
Уи иоуп акэымзар са исазхэодаз, шэартгыи ишэазхэодаз.
Ахэычы иихэо иашоуп.
- Гэбаз Гэыгэи Чыкэбар Шачи лафхэаоцэоуп, аха еип-
шымкэа ирхэоит, изыхкэеи?
- Гэыгэ дкэеуп, Шач даууп! Гэыгэ Мгэызырхэатэуп,
Шач Калдахэаратэуп.
- Ах ица ипсылмыткны атыш итажьыз апхэызба-лаша
даниба, далихырцгыи лгэы данкыдсыла, акарахэа ылығ-
шэаны икашэаз закэыз, настгыи лара дызустадаз?
- Мацэазу цышэшэоит – алаф лығешэаны акэапахэа
икашэеит; лара Хацымаа Ахэеихэшэцэа алафхэаоцэа-
ахьзыртэыоцэа Реитцбы лакэын. Ихашэымтцозар, уи уа-
жэыгь дыкоуп.
- Ацэныш атыш дтацалан дахьтакыз мазала дантытц,
Апэхамбар апсуаа дрылалан ишцареихэеи?
- Хат абаақэа, шэыкэша шэацшла, ацэныш атыш
дхацэтытцын дшэылалеит, шэеичырчаны шэеимирсааит
хэа реихэеит.
- Уаха иихэеи?

– Аоны днеины дымтцаазакэа шэаазеишэакэа дрықэ-
гыланы, Напкылтэа – Цэаблакэ леипш, уахынла шэимыр-
цэоггы далагоит. Имышэаз рызегь азэаэала ма ихэае-
уеит ма тэыс икаитцоит, абаак, афаргы абри рдырузааит
хэа ихэеит, ихэеит.

– Изхэада?

– Хэыни! Апехамбар даеакгы ихэеит, аха... – ихэан,
Чэгэ даапышэырччеит.

– Ыы, уи арбану?

– Аргэын Дыгэи Амаба Кыагэеи шэызтцаарақэа ха-
тэааит, егырыцышэтцеит, шыта уаха еитдашэымкэахан,
иазшэырхар акэзароуп хэа убасгы ихэеит хэа рхэеит
ихэеит.

– Уи уара иуазхэада?

– Кэрыкь Фаф, Запшыца Қэмаць дирхэхэаанза. Кыагэа
днеин аеыуардын ахгылаз цатхь дук хьзыркны иаати-
ган, иааган дфахан ионапык рыла Чэгэ инеииркит. Сар-
гы сгэы иаахэан, зеггы ишырбоз, скоукоу уапа шкэакэа
хамтас Чэгэ истеит, имазааит. Истаххар, ауаара имасхлап!

Абри афыза ажэабжь сеихэеит Бақа ица Заур. Уи иаб-
ду Нарыкь ихэамтаны иаб Бақа икынтэ иахаит. Зэыр
итаххозар, абра икоуп. Инсыжьюеит. Ирызныжь ихэеит.

ЗЕГЬ РЕИХА ИХААУ

– **А**дунеи аҕны аханқәеи аонқәеи рацәоуп: аду
утахума, ахәычы утахума, ажәытәтәиқәа, аҕа-
тәтәиқәа зхәаз еидш. Убарт рызегь иреидгу арбану? –
Чатә Чәгә иазтцааит енак зны.

– Ухатәы! – ихәеит.

– Ус акәзар, убри ухатә ҕнаҕы зегь реиха ихааузеи? –
рхәан, еитаиазтцааит.

– Ухатәы бызшәа! – ихәеит Чәгә. – Уи абри хәдунеи
аҕны зегь реихагы ихаауп!

АЦӘЫЗҚӘА ИРЕИХАУ

— Чагә, абри хадунеиағ тәызс икоу зегы иреи-
хаузеи? – хәа иазтәаит ҕнак.

– Ухатәы бызшәа, – ихәеит. – Уи зцәызыз инаур ауп ин-
хаз, – хәа усгы нацитцеит.

– Зегь реиха иашоу арбану, ма итцәытцәу, – рхәан,
еитеиазтәаит.

– Хатәы бызшәала тара уанақәитым, уи ацынхәрас
какатәыс иумтартцо акәалаа, – ихәеит.

КӘЫМЧЫЧ ЧАГӘ ДШАТЦАИРХАЗ

Гәаныи Кәымчыч Уачамчыра дынхон. Уи шәкы
ркынза даннеи, ихы дзамыхәо аиарта дылахеит.
Ацсуа изы шәкы аиарта дыланамырхар акәын, аха ари ус
икалеит.

ҕнак Чатцә Чагә Кәымчыч дибарц дыфхалеит. Иара
фбаны еихагылаз ахьатә фны, амшынгы иазааигәаны,
изгылан. Кәымчыч ицха Гәил лықәрагы шыта имачмызт,
аха хатцадымцацызт, алафгьылхәон, лабдидтәалан. Уажәы
иара дыцәан. Афбатәи аихагылағ акәын дахьышьтазгы.

– Чагә, ахаан иумахац акы усырхауозар исутәузеи?!.. –
лхәеит.

– Кох, устәкьа былшозар, ана Чаралаа рыдәкьан акны
абырфын касы бзиақәа збон, ак бзаасхәоит! – ихәеит. –
Батцахар, акәты сзыбшьуеит! – хәа усгы нацитцеит.

Еикәышахатхеит.

Гәил Кәымчыч даалырцшын:

– Даба, Чагә, ари уиазтәаи, уан илыжәлаз хәа, игәа-
лашәозар?! – лхәеит.

– Кәымчыч, уан илыжәлази? – ихәан, дтәаит Чагә.

– Ишцоухәеи?!.

- Уан илыжэлааз, уан?! – идуны дтцааит Чагә.
- Ыыншыалын, – ихәеит Кәымчыч.
- Бара, ари идыртей?! – налеихәеит Чагә.
- Шьта упхәыс илыжэлааз хәа уиазтцааи!.. – лхәеит

Гәил.

- Упхәыс илыжэлааз, Кәымчыч? – дтцааит уажәы Чагә.
- Кәымчыч мацк даахәыцын:

- Ыыншыалын, – ихәеит.

– Хоуп, рацәа исхоурбгеит, ас здырызтгы, акасы ураа
иузаасымхәозиз!.. – ихәеит Чагәгы.

КӘЫМЧЫЧ ЧАГӘ ДШАИРИААИЗ, МАМЗАРГЫ АМКӘЫБА ЕСНАГҢ АЗЫ ААНАГОМ

Мызкы акара аатцхьан Чатцә Чагә Кәымчыч дибарц
деитанеит. Уажәы Кәымчыч ус дтанагалашәа ды-
кан, аха даапшуан.

– Хәитеисап, Чагә, утахызар, цаса еипш, иани ипхәыси
рыжәла игәалашәозар хәа; уатцахар – уажә ашьал сзаахә,
уа Чаралаа рыдәкьан акны икоуп, сатцахар – еадак иа-
кароу арбагь дук сымоуп, иузысшыуеит! Усгы сыкәтқәа
ыкәнаргылом, – лхәеит Кәымчыч ипха Гәил.

– Бара ишцазыбхәо: «игәалашәоит» акәу «игәалашәом»
акәу?

- Издырзом, игәалашәазом!
- Сара уажәы «игәалашәоит» схәоит!
- Ус акәзар, нас уиазтцааи, даба.

– Кәымчыч, исхәоу уахауама?! – ихәан, ибжыы рдуны
дтцааит Чагә.

- Иутахузеи?!.
- Анкьа улафхәафын, угәалашәома?!.
- Исутар, исымхәои!

– Уан илыжәлаз схамышти, иахәац, уажә иугәала-
шәозар?!.

– Ыдыншыалмыз, – ихәеит Кәымчыч.

– Упхәыс дзыжәладаз?..

Кәымчыч инапы ыртрысны ищәытцган Гәил ищә-
лыкәирххан:

– Аа лыпха бзиахә дахьгылоу, илзымдырзои, улазтцаа!
– ихәеит. Ирхәоз иахауазаарын, длызгәаан дықан.

– Хәи, Анцәа уиныхәааит, Кәымчыч, цаса исхоурбган,
аха иахьа сәы ишцпоургеи! – ихәеит Чагәгы. – Уаргы сар-
гы харбагъ ашцы уа иутәуп! Гәил атцәынтцәлагъ лахтәп!

ЧАТЦӘ ЧАГӘИ ЧАЧХАЛЕИ АУГЬАНИ, МАМЗАРГЫ АШӘКӘЫ ЗШЫШУАЗ

Енак зны Чатцә Чагә Уачамчыра ақалақь далалан
дышнеиуаз, данынапш, азәы фнык ацхьа ажра
дхықәтәалан агәашә азааигәа, ицанапык ала ихықәдаз
аанда абыца ахеитцоит, егы инапала шәкәык икуп, ишьям-
хы иқәкны иаартны дацхьоит.

Чагә имфа уа иавган иган, иибаз данааивала, даатгы-
лан: – Уа бзиа ууит! – ихәеит. Егьыгы атак ныкеитцеит,
аха дызфызгы дакәымтцит, даланагалан дацхьоит, аанда
гәынхәтцыстала даеа быцакгы нахеитцеит, ишышуеит.
Ари Чачхалеи, Чачхалыигы рхәоит, афбагъ зыхьзқәоуп,
Аугьан иакәзаап.

– Узфәу закәызеи?!.. – ихәан, дцышәырччо дтцааит Чагә,
арт еибадыруазаап, Аугьан акыр деитцбын умхәозар.

– Ашәкәы сшышуеит!.. – ихәеит Аугьан.

– Ашәкәы ушышуоу аанда уацхьоу?!

– Абра абыржәы умааизтты аандагы сацхьон!.. –
ихәеит Аугьангы дцышәырччо. Уигы длафхәафызаап.
Нас ффагылан Чагә имахәар лтарс афныка днеигеит.

Ашәкәы зшышуази аанда иацхьози иагьа лаф ржәит,
хара ихазырбодаз акәымзар.

VII

**ЧАТЦӘ ЧАГӘ
ИРЗЕИҢҖЕИХӘОИТ**

АПСЫЦӘГҖАРА

Ускан ашьоура апырхразы хәа акомиссия ыкан. Уи далан, унеишь-уааишь хәа зархәоз абыргцәа азәырфы реипш, Чатцә Чагәгы. Аены убри акомиссия иа-лаз Акәа еизарак рыман. Чагәгы абрахь дааит.

Аизара ианалга, мачк сыцсы ааитаскып игәахәын, акалакь бахчае тлацшза харазык иамтакатаз арымз хәхәа ду дныкәтәеит Чагә. Ааигәа убас даеа рымзкгы ыкан. Уа икәтәаны акы еимакуа иалацәажәон җарацәак. Чагә днарзызырфит. Урт Ашьхаруаа рышкол акны атцара зтцоз ракәзаарын, ауафытәыфса игхақәа ирылацәажәо еимаркуан. Зака имоузеишь урт ауафы? Гха змамкәан хәа икоу зәыр дыкоума? Руазәк Чагә днеизыцшит. Нас дфәагылан дааин, атамзаара шьтатцо, дтцааит.

– Шәара шәжәытә уафуп, абра еимахкуаз шәахауан, акры збахюу ажәытә уаа хаймак иахырхәаарызеи? Ауафы далагар, игхақәа зеггы изкажьру?..

– Ибзиоуп, дадраа, шәынсазтцаах, шәызтцаара атак шәыстап, сабду Цяабас ихәоны исахахьаз акы шәзеи-тасхәап, уи нас шәара шәазхәыц, – ихәеит Чагә. Абар уи иихәоз:

– Зегзылшо злыпхахаура адггыли ази аниша ашьтахь, зыпс тоу зеггы ыкәицеит. Нас урт акәрақәа рзыптцәара-хьы диасит. Атыхәтәан ауафи, алеи, аеадеи, амаамыни, акәуеи рыкны дааит.

Зегзылшо, егырт зеггы ишрейхәаз еипш, убартггы адггыл акны ирыптцааашьахоз атәы рейхәеит, нас рықә-рақәаггы нариҗеит.

– Ауафы, уара, цшынфажәижәаба шықәса устоит; ала, уара – фажәа; аеада – фажәижәаба умаз, амаамын, уара –

фынфажәа; акәуа, уара – ишхышәу иустоит, хышә шықәса уқаз. Иахышәхәауазеи, зәыр гәала унатома? – ихәан, нас днаразтцааит.

– Зегьзылшо, сара исымоуп агәала! – иаразнак даа-цәажәеит ауафы. Агәала схәахт, гәалазам, акы еипшым-кәа сүхәарц ауп. Икалозар, исүтаз даеа жәаба сзацтцаны шәкы исызтартәа! Шәышықәса сымаз!

Анцәа дақәшахатны ихы ааиртцысит.

– Ибзиоуп, ауафы, даеа жәаба са стәкәа узацыстоит, иумаз! Уара, ала, иухәоузеи, фажәа узхома?

Ала, агәы намзо, ҫаанатит:

– Иазызуазеи исышәтаз афажәа шықәса, шыапыла исыцәхасуа, лабала срыпко?! Слахынтца зеипшрашәтәыз ала, жәабагы сызхоит, уаха стахым!

– Арт әжәаба, ала иатахымзар, сара исышәт, уаа Анцәа ду! – ихәеит ауафы. Анцәагы днақәшахатхан ихы ааиртцысит.

– Саргы фажәижәаба аказаара стахым, – иаацәажәеит аеадагы. – Изыстахузеи, аидара хьантақәа сыбга цырцәо, аашьафцәа сықәыртәаны иго? Фажәижәаба шықәса дузза ас изычхауада, сқәакәа пырымтцәои! Сүхәоит, жәаба сза-хыхны фажәа шықәса сызныжь!

– Зегьзылшо, аеада иатахымхаз урт әжәабагы сара исышәт! – Анцәа деитаихәеит ауафы.

– Ига, иустеит! – ихәеит Анцәа. – Уара, амаамын, уар-гы иугәамцхазои фынфажәа иустаз?

– Исгәацхазом! – ахәеит амаамын. – Фынфажәа шықәса дузза шәара исышәтаз ахафкылгәыгә-мылгәыгә афыза уманы узлаказаари?! Ауаа шарамшақәатцәкыагы сыхы-чо, ахәыцқәа сыхыччан ахахә садырго, алаба сгәыдыртцо! Итабуп, фынфажәа стахым, фажәижәаба сымаз!

– Урт әжәабагы сара исымаз, икалозар!.. – Анцәа деи-таихәахт ауафы.

– Иумаз, нас! – ихәеит Анцәа. – Акәуа, уара иухәозеи? Хышә шықәса адгьыл ақәзаара уақәшахатума?

– Қәшахатхашьа сымам! Хышә шықәса дузза азмах-кәа сыртарарцу? Фышәи фынфажәижәаба сышәт!

Ауафы дахьгылаз Анцэа деитаихэеит:

– Акэуа афынѡажэижэабагы сара исымазаанит, баша изызрызеи?!

– Ибзиоуп! Уаазыхээз зеггы умаз, иустеит, аха иудыр-уаз, рацхятэи ажэаба рыда егырт зеггы, грак-грак ры-цуп, – ихэеит Анцэа, ауафы ицсыцэгъараз дахьирхэырц.

Убас иаггыкалеит. Ауафы пшынѡажэижэаба дыртыс-ны шэки рахь дандэыкэла, нцэатцас ихэацшуеит, дбырг кэышуп, дхалалуп, ддыруп. Абас дыкоуп Анцэа иара итэ-кэа иитаз ажэаба нтэаанза!

Шэки дыртысны ифанынеиха, дшажэыз, дышкэада-хаз ибоит, аха игэы уи ауам, аицхара иалагоит. Абри иах-кэаны иаргы агыракэа тцигоит. Абас дыкоуп ала атэы иитаз ажэаба нтэаанза. Ари рацхятэи гхоуп.

Шэи жэаба инадыркны шэи ѡажэа ркынза, аеада иа-тэыз ашыкэсқэа нитцуаны, ихшыѡ иагхоит. Ари аѡбатэи гхоуп.

Шэи ѡажэеи шэи ѡажэижэабей рыбжьара, амаамын ашыкэсқэа нитцуанат, хэарта имамкэа дхэоит, ицшра еи-цакуеит. Ари ахпатэи игхоуп.

Шэи ѡажэижэаба дыртысны нак даныкэла, акэуа еицш пшынапха аныкэара далагоит, нас ииарта даалахоит... Ари апшьбатэи игхоуп.

Аха, дадраа, шэара ишэтахын гха змам уафы дыкоу дыкаму атэы. Ишэасхэоит: дыкоуп! Уи, ауафытэыѡса ици-шаз агхақэа рацхятэи ртатцгэы дырны, аханатэ инаркны, зхы ацэызыхьчо иоуп.

– Сара излеилыскааз ала, ауафы гха дуны имоу иц-сыцэгъароуп, – ихэеит изырѡуаз халакыак.

– Ииашоуп, ицсыцэгъароуп! Аха апсыцэгъара агха ду еицэоуп, чмазара баапсуп. Ацныш ихэыцын, ауафы, имырбазакэа, инаган икэа итеитцеит хэа абас ихэон саб-ду Цыабас. Ари ачымазара, апсымтэра захьзу, изыхны иалтцуа хэа даара дмачуп, хэарта роуам: шьюуки латцас, шьюуки еадатцас, даеа шьюуких маамынтцас итанархоит. Зака шықэса рхытцуагы иахэацшуам.

АТЫ АЛА АНОУ, АҘЫМШЬ ИАХЭОН

— Ацсуа жәапқақаа рхы-ртыхәа такә удыруеит, абри аты ала аноу, «АҘымшь, аҘымшь!..» — ахэон хәа ацсуа иажәапқа абантәааи? — инаиазтааит Чагә зны.

— Уи шыҕалаз хәа сабду Цьабас ихэоны исахахъаз абри ауп, — дналагеит Чагә: — Злыпхахаура, иишашаз шаны, зегъы рыпсы татцаны данаалга, ацсаатәкәа драз-таазаап шәхы шцажәбои, зегъы шәызлаҕақәоу шәгәа-цхома хәа.

— Сара схы рацәак исгәапхом, избанзар, ацсаатәкәа зегъы хаблақәа хлымха ашьата ирзааигәаны, ххы аварақәа рыҕны итоутцеит, хаблақәа аҗбагы рыла азэгъы хазихәапшзом, хәпхәала иааиуа ххы ыртәины блак алоуп хазлаихәапшуа, мамзар цқәа даабом, са сахәом ари, схы ҕәазцәоуп арахь, егьырт рыхқәа хәычүп, иахьыртаху им-җаныртцоит... Абри аҕынтә ауаҕы иеипш сыблақәа сапхәа итатца, сапхәала иааиуа уаҗтас дызбалап! — җаанатит аты, Анцәагы днақәшахәтхеит.

— Уаха зәыр акыр шәтахума? — днатцааит иара.

— Сыблақәа сапхәа иантоутцах, иурҕәазыр!.. — еиҕа җаанатит аты.

Анцәагы деитанақәшахәтхеит.

— Ианурҕәазх, ақаруаса иалухыр! — ахәахт аты.

— Бзиоуп нас, — днақәшахәтхеит Анцәагы.

— Ақаруаса ианалух, уахынла ижапжапуа иҕоутцар! — Анцәа еиҕаихәеит аты.

Анцәагы деитақәшахәтхеит.

— Уахынла иануржапжапх, ирбо иҕоутцар! — иаашьап-кит аты.

— Деитанақәшахәтхеит Анцәагы.

— Уажәшьта аҕымшьгы сзацца! — җаанатит иара, ихәара иханагалазан.

– Хоҳ! Тыжәеит, уара уда егырт акгы ртахым цыу-
шьома, ацәажәахыгы рутом, рыцсы тоушәагы укам!... –
иазымчхазт иаацәажәеит ахыажь ахытәаз.

– Изакеызеи, аты, ахәаркыиара узакеымтца?! Уара
моу, сара, азкәа саартасуа, азы итоу апсыз ала ахныкәгара
здугы сыкоупеи! – җаанатит азтас.

– Уара, аты, икәапца ишоу, ақаруаса блакәа зыртаз,
ацымшыгы анутахха, нас сара исхәаран исыхәтоузеи?! –
ахәеит абтгы, аффы закәу узеилымкаауа, уцынтца итасны
ухы ааухнахуа, аеикәархә иахышьтаз.

– Аты ахыртәтәуп, ахы мацара иазхәыцуа апсы
ахыцәгыахаз азы азбахә зегы ирылартәтәуп, иахычча-
лап, нак-накгы азы ус азәгы имыхыларазы. Иара ахатә
ахыртәразы, лашыцарамзар лашара абара иакәитымкәа,
апсаатә ирбар, икны абла қаруасақәа иауз тырхуа ика-
лааит, – иаацәажәеит адагь, икәаҗза, аблақәа тқыкза ахахә
иахықәтәаз.

– Ишәхәо саҳауеит сара: ахыажь, уара, ахәыжәла баапс
уоуааит, ахышькәатәкыагы шәаны уааигәа изымнеи-
уа; азтас, уара, азы утасцыцхыза ухиахалааит; абты,
уара, уффы баапсуп, ицбароуп, аха хәшәыс ауаа ушьта-
лалааит; адагь, уара, ахшыф ахыхәаз азы убыз абцарс
иуоуааит, апхыала иағалааит – уштәоу итыркыаны ианым-
ғанутцалак, иузааигәоу кәыбри-мти адырчаблан икны
иухәлоугаларатәы, – ихәеит Анцәа. Нас апсаатәкәа рахь
ихы наирхан: – Изылшарыда адагь иахәаз ирласны аду-
неи ахыртәара? – ихәан, днаразтәаит.

– Адунеи иахыртәтәуп, аха уи азнык акәхап ианах-
дыртәара. Аамта цацыцхыза ирхаштып зегы. Апсыцә-
гыара – ирфашыагоу усуп, убас ақәрақәа анхаутоз, ауафы
дхәо мацара ифынтәкәра аихагы игеит... Абри иахкыаны
уи ихы дзамыхәо, ихшаз рзы дуадафха, дзымцсуа дкаларц
дыкоуп... Убри азы аты апсыцәгыара атәы есены зегы
иргәаларшәалатәуп, – ахәеит арбагь.

– Арбагь, уара абри ахыхәаз акынтә аика кәцшь устоит,
аты апсыцәгыара азбахә есены зегы ргәаларшәарагы

уара иудыстоит. Ашарпаз, умтэыжэақәа еинканы, ацәа иаалхны: «аты ала аноу ацымшь а-хә-он» хәа рықәфылла, ажәацканы ирылаларатәы, мамзар ацсыцә-гъара баапс атдыхәтәы шхаирымхо ауаа ирхаштыр, дара-дара нибартцәар алшоит. Абри анагзаразы абжы трыхәтцәа умас! – ихәеит Анцәа. Абринахыс апсуаа ажәацканы ирылалейт: «Аты ала аноу, «ацымшь, ацымшь!..» – ахәон хәа», – ихәеит Чагә.

АПЦЕХАМБАР АИАША КАИЦЕИТ

Ажәабжхәацәа ахьейкәшәаз цъара апсреи абзареи ирызкыз атоурыхкәа ирылацәажәон. Ус иш-цаажәоз ауафытәықса иацбал идьруазари изымдыруазари ирейгузеи хәа еимаркит.

Шьоукы ибзиоуп рхәеит, егырт ибаапсуп рхәеит. Ишнеиуаз Чатцә Чагә иазтцааит, абри атдыхәала угәы иаанагозеи хәа.

– Сгәы иааного абри ауп, – ихәан иарггы, итатынжәга неитцеитцан, жәытә жәабжхк дналагеит:

– Ажәытәзан зны Анцәа ипцәхамбарцәа руазәк дааипхьан Апсны уцаны ауаа шынхо сызгәат хәа иеихәеит. Апцәхамбарггы дөыжәлан Апсны далалеит, ахы-атдыхәа дахысны ибаразы. Дахьуцыло дызуста иалудыраауазеи, иаабац азәы диеипшуп.

Ускан Апсны дуун. Апцәхамбарггы дөыжәланы такәы дныкәахьан еипш, тахмадак алтә цәфәнкәа ахьейпсоз днаивалеит.

Ари игәамцхеит Апцәхамбар.

– Уаа бзиа зуша! Алтә цәфәнкәа ирзууазеи, ахьей ацыи Анцәа икынтә икажбуп, утахызар ашыцгы ыкоуп, алтә лассы имбаауеи?! – ихәеит.

– Сара җааны сыпсуеит! – ихәеит атахмада. Ускан рацбал рдыруазаарын. – Шықәсык алтә сызхоит. Ацыи

ахъеи рѣыпсара иаха цѣабаа атахуп, сзыргѣакрызеи? Нас, санпслак, итѣхны агыгцѣа иргарц азоума изыѣас-
цара?

Апѣхамбар уаха акгы мхѣакѣа, имѣа инацитѣит. Ус
дышнеиуаз, ассир, даѣа тахмадак ипылтѣи^{42*} иареи аутраѣ
лаха дук атдырѣаара иаѣуп!

– Изыхшѣырѣкозеи ари еипш атѣла бзиа, алаха аѣалар,
ишѣымфои?!

– Иабахтаху, – атак ѣаитѣит атахмада, – спылтѣ
хѣыггы саргы даѣа фымш рыла хѣпсуеит, уаха азѣгы
дсымам, амшгаѣа ирзынхажѣуама?

Еитеигѣампѣеит Апѣхамбар. Дѣыжѣалан дахѣцозгы
дхѣыцуан ишѣакастѣари хѣа. Атѣхѣтѣан, ауаа раѣьал
рзымдыруа иѣартѣеит.

Мышк аума, фымш роума реиха мѣыцѣкѣа, иѣоу збоит
хѣа дхынхѣны, ишѣтра дыѣѣлеит. Дшааиуаз ѣаса алаха
пызѣкоз даарыдгылт. Уртѣ уажѣы иасны алахамахѣкѣа
рытѣатѣара иаѣын.

– Уаа бзиа зуша, ирзыжѣуазеи асѣатѣи итѣашѣтѣо, алаха
дукѣа хѣа шѣызгылоупеи?! – дѣааит Апѣхамбар.

– Уртѣ ажѣхѣеит, имачны ирѣалоит, лассгы иѣозар
акѣхап. Уаанѣа артѣ хѣхѣзоит, нас лаха хѣгхом! – иѣѣеит
атахмада.

– Есѣааны пшзала шѣаѣылалааит! – иѣѣан, имѣа ина-
цитѣит Апѣхамбар.

Ус дшааиуаз, ѣаса алтѣ тѣѣѣанѣѣа тѣѣзырѣсоз дааи-
валт. Уи уажѣы аѣьтѣ тѣѣѣанѣѣа дырѣын, хык азмырхѣкѣа,
аѣхыкгы тѣѣирѣсон.

– Бзиа зуша, артѣ атѣѣѣанѣѣа рыхгы рѣѣыхѣагы
зѣѣупсозеи?! – дѣааит Апѣхамбар.

– Азхык анытѣабаалак, иаархѣны егыиала иасмырсѣеи!
– ѣааитѣит атахмада...

Апѣхамбар аиаша ѣаитѣеит, сѣѣѣашѣхѣатуп, – иѣѣеит
Чатѣѣ Чѣгѣ.

⁴² Апылтѣ амаѣа иоуп.

АПСУА САСДКЫЛАРА ЗЫХЪАЗ

Енак зны Чатцә Чагә ихәеит абри Ха-Кавказ⁴³, х-Апс-ны абас асасдкылара кәзтәзеи, апсацәа абриакара рысас хатыркәтцара зыхъаз иудыруази, иахзеитахә хәа.

– Уи шыкалаз хәа акымкәа-ѳбамкәа ирхәоит, – дналагеит Чагә, – аха сара сабду ицныкәоз ажәабжьхәаѳ ду Дал инхоз Чырг Къамышә ихәоны абас саҳахьеит.

Апеиаамбар⁴⁴ иеырѳашьаны Апсны далсны игәеитон. Дышнеиуаз, артәаа-артәаахәа хәхәабжьык илымҳа интасит. Иааиамхацәгъахан, изакәу збапи хәа, ахәхәабжь ахьгаз шыказ иеы ахы наирхеит. Ашта атыхәан днеиуан, аккахәа пхәыск луазхәабжьгы аагеит.

Апәхамбар дахънеиз еиликааит зда дрымамыз асаби дыпсны дшыкәыз, итцәыуозгы уи иан шлакәыз, акыр шыкәса урт абри ахәычы ишизыпшыз, уаҳа хылтц дышрымам, даргыы шыта ишәақәам...

– Ахәхәабжьы слымҳа иантас, хәашак амца иақәдыршәын ихәхәаз цысшьан, ус кәзтәз дахъсырхәырц сааиуан... Аха, Анцәа иара ицъшьоуп, уи акәзамзаап!.. Ишә-хашәмырштын: ачеицъыка адоуха мчы амоуп, цсра ақәым, цсра рықәлом хәаша мца иақәзмыршәуа, хәаша сас бзиа даѳзымго жәларгы!.. – ихәеит Апәхамбар. Нас днеин ипсны икәыз днеихагылан: – Уаа шәара ашацәа, ишәхәаз иацстоит: абри асаби ипсантцры цсантцры ахылааит, ихъз хъзы ацлааит, уи Апсуа акәзааит, чеицъыкала игааит, теитпшла деинаалахааит, уи азы дгъыл ицхырааѳзааит! Уаа абри атцас, доумбеи шкәакәа мшын итытцыргы, мзацаннза⁴⁵ имазааит! – апааимбар, асгыы рхәоит, икам-

⁴³ Ха-Кавказ – ас зхәозгыы ыкан.

⁴⁴ Усгыы рхәоит.

⁴⁵ Мзацан – ажәабжьхәаѳ ажәытәуаа ирхәоны излаиахәхьоу ала: Амза Адгъыл ныжьны ицараны икоуп. Убаскан адунеи хбыкы-уеит, Амза даеа дунеик ашқа ииасуеит. Ацә (адумбеи) шкәакәа амшын итытцыр – арыцхара ду иатәуп, уи дгъылла, жәѳанла икалоит; аеыхәа шкәакәа тытцыр – аибашьра калоит.

чы кны дахыгылаз ахауаѣ абжы геит, уи атдыхаа назыхь-кысыз ахэычы, еидара хьантак наикѣхазшѣа, артѣаа аатиргеит.

Икалаз иархашхатѣарахазшѣа игылаз цшэымеи гѣылеи нацшызар, асаби ицсы талан анапкѣа-шьапкѣара даѣын, апѣхамбар дабакоу – цѣхамбаргы дыкамызт, дызлааз ѣгы ыкамызт...

Ари аныкалаз анбыкѣу, ускан Амза Адгыл иазааигѣан икыдын, калатк иакараны иѣежъза икан, уиаахыс акыр инаскъахѣит, рхѣоит. Убриаахыс апсуаа асасдылара, ачеицѣыка уалцшыаны ирцхѣзоит. Амала, аиашаз, знызынла изыхѣтам аѣыр-сасцѣагъ хатыр хамхарыкѣтцѣацѣозар калап. Аха, Апѣхамбар уи иалидыраауаз – ускан аѣыр-сасцѣа Апсны иказамызт...

АПЫРПЫЛ ЦЫКА АЦОУРЫХ

Ижѣдыруоу шѣара рацхѣаза апырпыл цыка зхыз дарбану, настгы ианылхыз? Ишѣзымдыруазар, уи шыкалаз сара ишѣасхѣап. Аха ажѣа ахы мхѣакѣа атдыхаа узхѣом рхѣоит, убри акынтѣ ахы инаркны салагап.

Зкѣи жѣшѣи жѣаѣа шыкѣса рзы, ари зласгѣалашѣо Асду анауз адырѣашыкѣсан ауп, уахык Чатцѣ Чагѣи Плыи Гѣакеи саб итѣаит. Плыиааи хѣреи хѣизыкан, Чагѣгы ара дтѣымуаѣымызт, даакѣахѣан, аѣыцѣаггы асасра реазыркуамызт.

Саб Шѣааб арт итѣаз ашѣтѣа чах рзишьит.

– Акѣац цкѣа ибзианы ижѣжѣы, ижѣцѣама ухѣаратѣы акынза, Чагѣгы, Гѣакагъ, сарггы убас иаха еиѣгахъшѣоит! – ихѣеит саб, ихѣаихѣабыз сашѣа, акѣац азы аказа хѣа ипхѣазаз Едыгѣа ихы наикѣаикын. Уи, Едыгъ хѣаггы иархѣон, ускан дагъхѣыцѣаамызт, акѣацфаразы иахѣеисакѣоз дыриааи-уан. Акѣжѣ жѣны инаимтѣаутѣар, абаѣкѣа хазы инеикѣып-саны, ифан дѣагылон. Изхысхѣаауа, ускан убас икан...

Рацэак мыртцыкэа, иахынзажэхьоу шэгэацхома хэа, игэартаразы акэаскьа азал акны аихабацэа ажэабжькэа хэо иахьтэаз саанла акэац цытк наган инаддырбеит. Саргы ак стахушэа, ажэабжь бзиақэа рхэозар хэа, слымха кыдтцаны, акэац назгаз сишьтагыла уахь сныфналеит.

– Ари Едыгьа акэац азы дказатцэкьазаап, иахынзахтамыз идьуазшэа иакэиршэеит, аа, еимышэшэаны ишцо! – ихэеит Чагэ, акэац напыла игэато.

– Ус акэым, Чагэ, Шьааби сареи икахтцо катцеи! – дахлафит Гэака, кэац еытк ифь интатцо.

– Уи агсырхар хэа уацэымшэан! – ихэеит Чагэгы даапышэырччан, җатцак акара аамихын, иацхьа иааган икэдыргылаз ацыкахтра итаз апырпыл цыка инылшыны днацхаит. Нас саб ихы наиқэикын: – Уара, Шьааб, абри ацыка зхыда? – ихэан, дтцааит.

– Стаца а-Тар-пха илхит... Узатцааи, уара, Чагэ, халмырпхашьазааит?! – дахлафаашэа даацаажэеит саб.

– Абри зхызгы д-Тар-пхаума?! – ицьеишьеит Чагэ.

– Ыы, имузо а-Тар-пха илхызар?! – ихэеит ауафь хэмарфь Гэакагы.

– Уара, ара узыкоузеи, нахьхьика уцеи, дааиааит рхэеит... – днасагышэа иуит саб. Сара ускан 12-ка шықэса ракэын исхытцауаз, цсыуа тцасла ас еипш икоу ахэыцы аихабацэа, асасцэа тэаны иахьцэажэоз итыпмызт.

– Уикэатц, дыказ! Ари уажэ иахауа ихаштзом, иаргы идьуазааит... – ихэан, сцар имуит Чагэ. Нас ус днаразтцааит:

– Уара, абри апырпыл цыка рацхьаза изхыз хэа тоурых шэахьоума?

– Ус тоурых смахатц, аха ажэйтэзан апырпыл цыка рыздырамызт, рхэоит...

– Апырпыл цыка ажэйтэзан икамызт. Акэыд иартоз ацыкахыши апырпыли ракэын.

– Ахэсхэа цыкагы ыкан, – рхэеит изырцуаз.

– Ус акэзар, уажэы, апырпыл цыка збацыцхьаза исгэалашэо тоурыхк шэасхэап, нас а-Тар-пха лыжэла зцьас-

шыазгъы уа ижэбап, – ихэан, Чагэ абри афыза ажэабжэ дналагеит:

– Атара аханы Наа албаартафы, иахъа Трабоунынтэ аерманцэа ааны анхара иахъафэу икоу агэафа тышша Адлеиаа ргэафа хэа иашытоуп, ус ами?

– Усоуп...

– Ааи, усоуп, – рхэеит изырфуаз.

– Убра, хэба-фба абицара уажэапхъа, тзы фажэа ина-реиханы Адлеибақэа танхон. Уа инхоз зегъы ртэы ахэара абасылшахуеи, сара сызлацэажэарц истаху Адлеи Едгъагэ итаацэара роуп. Адлеи Едгъагэ ипхэыс а-Тарбақэа драхэ-шъан, Тар Хэыт дипхан. Убри аамтаз Хэыт амал змаз уа-фын, апсаса рацэаны изанын. Иара Атара дынхон. Абри ажэабжэ зыкнытэ исахаз излалхэоз ала, лара дарбану нас ишэасхэап, иахъагъы иказароуп Хэыт еитеихаз абгызра. Ус крыкан жэдыруама?

– Икамкэа, икамкэа! Абгызра хышэ, цшышэ шықэса иреихангъы иннатцуеит. Иагъараан сцаны Хэыт икыапта хэа иахъашытаз абгызра сфахъан, икэазын. Убрантэ иааган итастцаз афны шытак сымоуп! – ихэеит абра изырфуаз Кэытцниа Кыча.

– Абгызра ашымха иафызами, ашыта афарахы ахы архар, даеак автцаан иатцагылоит. Уи азханы нас афара аамта анааилак, даеак атцагылоит, убас мацара амбатэ ннатцуеит, акыс ашышыхэоуп ишазхауа, уажэ ижэбама, ашымхагъы убасоуп, – назгэеитеит Гэакагъы.

– Атара иахъагъы икоуп а-Тарба Ихэыста хэа ахабла, иара акыта ахызгъы а-Тарбақэа роуп изыхкыа зхэақэо ыкоуп... Нас, нас, Чагэ? – ихэеит саб Шыабгъы.

– Адлеи Едгъагэ ипхэыс Хауида лыхъзын. Лахэшыа Цыынцъал Царцоу диман. Уи арахъ архака, чаныка узлалбаауа ахэыпшзарафэ иашыцэеи иареи нхон. Кэыдрахыкэ иахъаду ала. Ақэатцеи абахчеи рацэаны иаман. Иахъа икоу сыздыруам, аха Царцоу иаирсыз аатэ ца шыака убра да-хъынхоз икыаптафы акыраамта игылан, ижэбахъазар, дук акэын, ус аума?

– Аабыкьанзагь икан, ибаарцгьы иказма!

– Ашьтахь Кэйдры ирны Наа итанхаз ракәу, Траб-зоунынтә иааз ракәу амилат шьоукы итцхны иргеит, ифь-цынхацәамыз...

– Уи уара иабоубахьаз, Чагә? – рхәеит изырџуаз.

– Уи нас атыхәтәан ишәасхәап. Уажәы исхәарц истаху Адлеи Едгьагә итаацәа рызбахә ауп. Едгьагә иман фџык ахшара – хәфь пацәеи рахәшьа затцәи – Чапаси, Гәамаси, Абаси, Алиаси, Алмаси, Қыатуанеи хәа. Ран лыхьз усгьы исхәахьеит, Хауида акәын. Дара Адлеибақәа уафь ихьыцшымызт, иара убас раншьцәа а-Тарбақәагьы. Ускан амалуаа, атуцъарцәа ирыдкылан ирымаз атәцәа ианыртахыз ишыртјуаз, ишаархәоз, уаха дара рџыза сас бзиақ дыртаар, афь ыжәны ирхьыцшыз рахәтиаа хасабла ишрыртџоз, згәаг рымаз, иртахымыз ауаа рхәыцқәа заны иахьыхараз иганы ишыртјуаз атәы салалом, са сеиха шәара ижәдыруеит. Абри зысхәо, Адлеибақәа ахьтанхоз убри аамтаз мџак ада мџа амамызт. Абри ала рхы рыхьчон, еимданы амџа иахылацшуан аишьцәа. Зегьы ахы рызтџоз Чапас иакәын. Наа аџадахьтәи аталарта, убрахьгьы мџақы акәын иказ, уи Чапас иџыза Хахәбеа Гәрац ихьчон. Ускан а-Хахәба хәа акәын ишырхәоз.

Адлеи Чапас ускантәи аамтазы ауафьцәгьа, агәымшәа хәа ирцхьазоз, хара зызбахә неифхьаз иакәын. Иара ус уахьихәапшуазгьы уафь харақык, ацсуаа ражәа ишалоу еипш, алагәра хыла итицџсоит ззырхәоз иакәын. Ашәуа ҟы еипш ипынтца агәы ырхәан, илагәы тбаакәа, илахь ақьақьара, иацсуаматәа, иабцъар, ианшьа Тар Хәыт хамтас иитаз иеџ ццышә дақәтәан данаагылалақ, абри акала дысзыканда зымхәарыз дыкәмызт. Абас дахьыказ азы ахцәа, атхагәадцәа, аамста хцарацәа шьоукы игәаг икны иагон, итцаргалалақгьы дтадырхар ртахын. Аха уи ус имариамызт, ихы ритомызт.

Гәамаси Алиаси ацсаса ирхылацшуан, рнапы ианын. Иахьа Хьарахәы хәа иахьашьџоу икоу ахац ду акны азын

рырахə ргыжəуан, апхын ашьха ицон, Хахəбеа Гəрап ир-
зааигаз, Хыгə зыхьзыз ахьча дрыман.

Алмаси Абаси шəарыцаџцəан. Абна кəза илаз ашəа-
рах рацəан, шəарах жьы ртаацəа ирыгрыжьуамызт, ра-
хəшьбазатə Қыатауана баџлашала ддырчон.

Сара сызлацəажəауа аамтаз акакан рацəаны икалон.
Ускан ақəтца хны арашылхра зегьы ирыздырамызт. Аха
Хауида леипш абри аус иазкааз, ақəтца хны арашы ылыз-
хуаз ускан моу, уажəгы дыкамзар калап. Ақəтца злалхуаз
атакə ғыц ачакəа аипш итыхны, тамскəагəла илхуан.

‘Енак зны Хауида ақəтца злалхуаз атакə цейт. Ас аны-
кала, лычкəын Чапас диҳəейт атакə лзыкайтцарц. Иаргы
такə катцара абнахь дцейт.

Иара убри Адлеиаа ргəаџа агəта илган Кəыдрыка рффа
хəычык ган. Абри дтанагалан дышнеиуаз, ахахə кьа-
кьа гəаџақəа, еихала ирцəызшəа, иахьтажьыз днанагейт.
Уи арффа иахьагы икоуп, Ахакьа Зтоу, Хакьазтоу хəа
иашьтоуп. Иахьагы унеир, зейцш утаху ахахə кьакьақəа
убоит, аиқəатцəа утахума, ашкəакəа утахума, ишəым-
бацкəа шəкаларым.

– Иаамбацкəа, иахагы итцаулахахьейт.

– Иагьытбаахахьейт.

– Асып Зтоу, Сыпызтоу хəагы азырхəалоит.

– Нас, нас, Чагə? – рхəейт изырџуаз.

– Чапас абра ибейт хахə кьакьа дук, такəатцас агəта
гəаџаны. Абри лзааигейт иан Хауида. Илзааигейт, аха
Хауида лтамскəагə ари ахахə акны акгы алымшейт,
арашы алхра цəгыахейт. Чапас деицацан арашы злалыл-
хышаз, атакə агəаџара иазыбзиахартə ихəхəашəа иазы-
кəымпылны иказ хахəык лзааигейт. Абри ала Хауида ақə-
тца хны арашы ылылхуан, Чапастгы уи деилахан ифон.

Адлеибақəа рахəшьа Қыатуана ғыц данаагыла, тцəгьак-
бзиак ахьыказ днарга-аарго ианалага, иналыхəапшлак
зегьы рыкəа ирысуа лбара хəа лыџныка идəықəлон. Ла-
ра омашəа дыцшзан. Ғыц икапшьхаз абымбылтцəа еипш
лзамџақəа ттцəрааны ицон, лхы-лґы асахьа, лцынтца,

лыцъымшь, лылагъы аймхэыц тацсоушэа, лзара па, лы-
жэоахыр къакъа цшыбаны ипан икэыз лыхцэы шыкыр,
фыц еицлабны иагэылпыжыз ацъакалкэа иреипшыз
лгэышпы... Ажэакала, Адлеибакэа рыгхарцарта џба-хца
еы анадгыламыз ыкамызт. Урт зегы Кытуана лбара иаа-
уаз ртэка ракеын. Лара Кытуана бзиа дылбон Маршъан
Мышь, иаргы дигар итахын, аха итынхацэа анхаџ тыц-
ха дзугазеи хэа иаецнырхэар хэа дшэон. Кытуанагы
диццар лтахын, аха лашъа Чапас илеихэахъан а-Маршъан
биццар калом, итаацэа баадырбуам хэа, уи ларгы ил-
дыргэышъон. Абарт рыбзибабара абри ипнакуан.

Атыхэтэан Маршъан Мышь, ачкэын цшза, апхэызба-
чкэын ззырхэоз иакэын, Аилакрба ипхэыс – ахкэажэ
длыдылкылт... Мышь ара дшыказ Аилакрба ианеиликаа,
иматцуца даарацэажэан, дыдиршьит.

Маршъан Мышь дышны Аилакрба игэашэ акны дшы-
шьтаз рбеит. Амаршъанкэеи Аилакрбакэеи ажърацэа-
ра рыбжъан, икартцози, Амаршъанкэа рыпсы дыргеит.
Аилакрба убри аамтаз Атара аханы Цыганкэоу хэа иа-
хъашытоу ахабла апшъан иахтынра ыкан. Уажэ уа арт иаа-
уа афыцнхацэа иркхэоу сыздырам, аха...

– Макъана уафы имкыцт, амала ерманык даванхеит.
Аилакрбакэа рракэа иахъанзагы иааит. Азахэа зкэугы
ыкоуп. Азахэа фышэ-хышэ шыкэса ицоит. Аброуп Лакыр
Платон ажэытэ дахынхоз хэа сан Арухан лыпсы антэз
ислырбахъан, – ихэеит Шъааб.

– Ари атоурых ура иабоуахаи, Чагэ?

– Изхэодаз? – инаиазцаакэеит изырфуаз.

– Уигы шэасымхэашеи. Аха апсуаа ражэа ишалоу
еипш, бзиа нагзагы ыкам, цэгъа нагзагы. Изхысхэауа,
иаалыркъан Адлеи Едгъагэ дыцсит. Псрак уафы ишиба-
хъаз еипш дымџапыргеит ицкэынцаа. Чапас дшеиха-
быз еипш ифната ахызгы-ахымызгы иара иаaidхалт.
Иашыцаагы изызырфуа, егырт Адлеибакэагы изы-
зырфуа, ахы ритауа, рыфны унеиргы афатэ-ажэтэ ры-
гымкэа, ран Хауида лгэы дамыршыкэа дныкэырго иаа-

шыақәгылт. Нхарала рацәак игәғәамызт, анхара картцарц ртаххар ирылшартә икан, аха Чапас итахымызт. Избан ухәар, усақан апсуаа рыкны анхара ду казтаз, шыоурак икәшәаргы, ишыа изуам, инхара дадхалоит хәа азыр-пхьазон. Ус акәзами, Шыаб?

– Ускан акәым, уажәгы ишцакоу? Уи анухәа, уажәа сапыфолоит, аабыкыа зны Абгархыкәынтә Пдыи Гәака дыс-тан, аа иаргы дахыкоу! «Уара, Шыаб, угәы иалымсын, ак уасхәоит, – ихәан, җааитит уи ускан. Анцәа иуқәырхуп уи еипш, аха, уаф дызнымиауа акгы ыкам, шыоурак уқәшәаргы, ушыа узуам...» – ихәеит. «Избан, цыоушьт?!» – схәан, стцааит. «Избан умбои, уоцара акны хәышә-фышә пхал зкуа ахапшыақәа тәны иузытцоуп, иара уоцара хьатә гәыла икәыршоуп, уетра акәзар, ахьа гәы еихасаны ихыгәны, итцканы икатцоуп, укәаскәеи, уматцуртеи, утаца мхарей ухәару. Абарт урыдымхалар калашам» – ихәеит. – Ус умхәазеи ускан, Гәака?

– Аиаша сымхәазеи нас?... – даацәажәеит Гәакагы.

– Убриоуп Чапасгы ихыз, – ихәеит Чагәгы. Ахцәа, атауадцәа, аамстцәа шыоуки игәғ рыманы ишишьтаз идыруан. Иара дзыцныкәоз ифыза бзиа а-Хахәбеа Гәрац иакәын. Уи Наа Амыкә хәа иахьашытоу Хахәбеаа рцыинцә акны дынхон. Афыцәагы ныкәафцәан. Чапас иоуп арстәиала Наака аеы лбаартә амфә казта. Цаса уа еы шыап акуамызт. Убри азоуп убра Чапас Ифада хәа изашытоугы.

Апсуаа ражәа ишалоу еипш, атаацәа реихабы дан-цслак, инхауа афната апхаста дуны ироуеит, ма малла, мамзаргы уафцсыла. Абри ажәапка абра уархәыцратәы икалеит.

Убри аамтаз Маан Мырз иаркы-ирцә хәа ар иман аб-жыгуаа дрылан, иааигәампхаз анхацәа ишитахыз дры-лахәмаруа. Ари Чапаси Гәраци иргәапхомызт. Мырз изыр-цхаит, икайтцакәо, анхацәа ирзиукәо дыркәатцааит хәа. Ари еипш иказ ажәа Маан Мырз ианиаха, арт ртархара дашьталт. Ауаа азыкайтцеит абарт афхацәак иахьцо-иа-хьаауа еиликаарацы, ачархәаф дроут.

Зны Чапаси Гэраци Далка – абригъ жэйтэзан џма-
зашэарк антэамтэџ иаман, џба рыла ирхэон – Ахсалбақэа
рахъ уск азы ицеит. Ари Мырз еиликаан, цшьџык ир
иреиуаз ауаа абцъарла еикэных, иршьразы, амџа дир-
кит. Арт аџацэак ирдыруазеи, ргэы каршэны ихынхэны
ишаауаз, уажэы Гэрац Иџада хэа иахъашьџоу, Наа Амыкэ
аталарта иамоу, џыцъа еишьтагыланы иаџымсыр ада
ахъамуа, ацэхэыра-џыбгара ианааџала, абра зэыцхъакны
итэаз ацшьџык акэкаахэа ашэакъкэа аатдыркэан, Чапас
уака дтахеит, Гэрац дыцан абахэ иеатан дрыцэцеит.
Азэ дыбгалеит, егэи дахъыит хэа, ихысуаз аацэыртцын
ишьаартэыраха ишьтаз Чапас ианааихагыла, имгытцраз
икъарахэ аавтицаан азэ уа дишьит, даеазэы дихэит, ма-
къана ицсы тазаарын, дыгэгэамыз. Абас ала Чапас иара
ишьа иара иуит.

Хауида лычкэын, укэшэира изыкалаша, дыцсны дан-
лызнарга, илзымчхакэа агэашъа лхы ахъанылкэаз да-
хыцсааит. Аишьцэа реитцбы Алмас, иашъа чархэара изы-
зуз ашэануа, убригъ убра дааны дхарацэамкэа дрыванхо-
заап, анхацэа зыргэакуаз ахамакэачцэа дыцэгъахэаџны
дрымазаап, дааилкааны дишьит. Иаргэы дыкэтцит. Иахъа-
гы икоуп хэа сыкоуп «Ачархэаџ дахъыршьыз» хэа атыц.

– Икамкэа, – «Ашэануа дахъыршьыз» хэагы рхэоит.

– Амала убас захъзыртцаз аилкаатцэка сыздырамызт,
азэгэы ихэо смахацызт.

– Изхэода, издыруаз зегъ ыкэзааит... иахытцны ицеи-
теи...

– Нас, Чагэ? – рхэеит.

– Едгъагэгы, Хауидагы, Чапасгы анрыцха, Алмас
даныкэтц, инхаз аишьцэа еилацъабо иааилатэеит. Хы-
шыкэса ицъабон. Атыхэтэан Хахэбеа Гэрац даапхэан
рхахэкэеи рпатцакэеи иамдырхит, иара убас рахэшьа
лыхэда ахэгэы икадырцсеит, Чапас ицынхэрас дкартцеит.
Гэрац Адлеибақэа ешьара рзиуан.

Қыатуана лашьцэа рыкэнага аныкалтца, лани лаби
анылцъаба, хца-цшьба шыкэса антцы, лашьцэа иаанхаз

Абаси, Гэамаси, Алиаси ахәса длырааган хаз-хазы анха-ра иалагеит. Лара, арскатәи гәәкра зхызгаз, згәы былхьаз, шыта хатца сцом хәа хәыцны дыкан.

Аха җба-хца шықәса ракара аатцуаны, җенак, лтацацәа руазәи лареи, уи җьбаразак лакәхарын, акы неимарк-аимаркуашәа ишафыз, ажәеи-ажәеи ррахә(а) хибатуеит хәа шырхәо еипш, уи зуп апхьа изхырхәааз, заб ихәыш-таара иехәахаз хәа лалхәеит. Қыатуанагы уаха мхәазакәа дыфдәылтцын, лгәи лылагырзи еилатцәо, лан лахәшья лахь җытк акара аанҗасра хәа дцеит. Уи, ишшәасхәахьоу еипш, Җыынҗьал Царцоу диман.

Ажәеи ажәеи еихысхәаалоит, агәбылра атәы ухәозар, ани аби рыхшара дшыртаху аамышытахь, аехәшья лакара аешья изы згәы былуа дыкам... Шәаргы дыжәдыруеит, Ашәы Шәарах ица атцара бзиа змаз Сандра, Ахалзга ашья-хәаны амшын данашьы, сашья дыцсны сара адунеи иқәс-хуазеи хәа, иахәшья лыгекнаханы ләылшыит...

Абри зысхәо Қыатуана лзоуп. Уи, абриакара зашыцәа бзиа избоз, лтаца илалхәаз даара игәнылгеит. Аха адыри амдыри акы еимаркыр, адыр иеникылароуп хәа даеа-калагы дазхәыцит.

Ускан апипиархәафцәа рапхьа иандәықәлаз акәын. Асадыкылхәфцәеи ахәчымыч тифцәеи акыр шықәса уи апхьа ирылалахьан, ишәымдыруеи, иагыараан, иалахҗы-раагап хәа, ацара, асадакы рышәтахьан.

– Ирумтар руазма, рықьтапқәа аартны тырқәшәала иапхьо, җьара ак хашәтар җьанат шәцоит хәа, агәашәқәа ирылагылан.

– Апипиархәафцәагы ак румтакәа апипиархәара иа-кәытцуамызт, хфы-хфыла еицархәо иныкәон.

– Урт азақәангы рыдгылон, уажә уиакара икақәам, аха иагыа угәы җыртцәаргы, урылакьысыр калозма.

– Ахәчымыч зтиуаз иамур ак урымтоз, изыпсаз ахә иаццаны иргон, аха... – рхәеит изырфуаз.

– Апипиархәафцәа зысгәаласыршәа убри ауп, – ихәеит Чагә, – убарт дрылан Багья хәа Гыбныиак. Иара д-Ланбан,

аха Гыбныиаа драазеит. «Зымца сыхъззар атцкыс...», – лхэан, бзиабара дук лымамзаргы, Қытуана абри диццеит. Иара Азѡыбжъа, Өзгээр⁴⁶ хэа иахъашьтаз азааигэа дынхон.

Абри ашьтахъ Адлеибақэагы, а-Тарбақэагы, Адъын-цбалқэагы рыѡны-ргэара кажъны Тырқэтэылақа иахытцны ицар акэхеит...

Шықэсы ѡажэижэаба рақара ансхытцуаз зны Тырқэтэыла Чатэаа рыкны сықан. Стампыл Топқана хэа иахъашьтоу инхо апсацэа рыкны Гыбныиак иѡны сахънеиз, неихыркэа змамыз, шэи ѡажэижэаба, шэи ѡынѡажэа шықэса рақара зхытцуаз тақэажэык дтэан. Апснынтэ сшықаз, сахъынхоз анеилылкаа, атэыуара далагеит. Нас сналыртэан абыржэы ишэзеитасхэаз атоурых салхэеит. Уи абыржэраанза зызбахэ шэасхэоз Адлеи-пқа Қытуана лакэын.

– Ассир!..

– Нас, нас?! – рхэеит изырѡуаз.

– Нас, лажэабжъ даналга, Апснынтэ иаазгаз фатэык иахъанзагы итэахны исымоуп, ус аламала салакысыуам, аха хѡыцъагы ағыама аабап, – лхэан, ацэашьаршь илахэан ак длыраагеит... Ацэашьаршь ианаалылх, ахѡа зхашэоз сахантэ сындыкэран. Иаахылтызар, иқацшы-цэеикэараза азна апырпыл цыка тан. Ағыама анызба, ицахэцахэуа уажэраанза сзызтаауаз, стаца а-Тар-пқа илхитхэа узѡыз, уахатэи шэцъыка иеипшын. Ари Апснынтэи изаабгазеи анысхэа, «Сан, Хауида а-Тар-пқа, лычкэын Чапас еитамхэа изы даныцъабоз чгахъас илхыз ауп. Хара акыраамта хъабон. Иахфоз атцаратцэка ххы ахыбааны, абри рацэаны ианахталак, халағырз хаддыла иаанагон, иара угъы тэыуара хагмызт, аха... Уаанза ацъыка анырхуаз пырпыл артомызт, апырпыл цыка уаѡгы издырамызт, хэысхэа цыкан акэымзар...» – лхэеит.

⁴⁶ Өзгээр (Өзкээр) – Шөкәйрча. Ажәйтәан абра апсха ибаа ықан. Уи ѡ-зык акәыршан. Уажәы уа 2–3 гектар атцанакуа азымжә татәоуп, апслымз анытцырх итәтәеит.

– Ахәсхәа цыкәтцәтцәа амбатәза ахытцәеит хәа саҳа-хәеит, – ихәеит Шьяаб.

– Ус рхәоит, – днақәшахәтхейт Чагәгы.

– Нас, уара излоухәоз ала, рацхьаза апырпыл цык-тцәтцәа зхыз д-Тар-цхауп, Адлеи Едгьагә ипцхәыс Хауида лоуп, – ихәеит Гәака.

– Усоуп.

– Хауида лыцкәын даныршь, лхы агәашьа иананыл-кәа дыцсызар, нас апырпыл цыка злалхуаз? – схәеит скәагьза сахьгылаз.

– Аа, ижәбома, зака икәышны дцәажәауа, нас нахьхыка ддәыкәутцон, Шьяаб!.. – ихәан, даапышәарччейт Чагә. Нас инацитцейт: – Иара саргы абасшәа слазтцааит Қьатуана. Аха Хауида лхы иаразнактәкәа дамгазаап, җобака мзы дыкан. Зынгы дгылан, дыбзиахашәа дкалейт. Убаскан ауп апырпыл цыка анылхызгы. Уи лыцшәма Адлеи данцсгы убас илхызаарын. Ашьтахь лара Хауида данцсы, итцегьгы агәакрақәа ианрыкәшәа, Қьатуанагы абас илхуа далагейт апырпыл цыка. Уи лцыка хышья, излархәоз ала, Ацсны лгәылацәа а-Латцбақәагы ирбахьан. Агәакра ианақәшәа, уртгы убас ирхит. Ашьтахь а-Хахәбеақәагы ирхит... убас-убас ицейт.

– Уажәы акы суазтцаашан, Чагә? – даацәажәеит Кыча.

– Ыы?

– Ажәабжь ду хаухәеит, аха ацыка хәа абри ацсуаа иаххәахьоу ажәа иаанагозеи, изахьзузеи ацыка? Акыр уахәхьоума?..

– Уи уаргы иудыруейт, Кыча, – ихәеит Шьяаб. – Иугәа-ламшәои, ашьха амшә хеы анахә ишыкахтцаз?..

– Ацыкахыш тьызәзәааны, ацыкзырз цәырцаны ахәра җахмызәзәаи... ацәгәа-мыцәгәа тнацьяауейт хәа.

– Убриоуп иухәаша, итнацьяауейт хәа иҗахәзәзәааит! Атыцьяареи ацыгеи, ацыкеи еихаршалоуп, ирхәогы акоюп. Ацыка, агазы ажәйтәан аахыс хәшәыс ирцхьазон, ашьха хара ишыкахтцаз еипш, ахәрақәа җызәзәааны иала-

тырцъаауан, нас ргъара ласхон, ажэйтэ заххэарызеи, иара уажэыгъ ус иказами?

– Уи анухэа, ацъыкеипш ихэшэуп хэа ирхэо ажэапка даеакалагы уазхэыцыртэ икалеит... «Имачуп» адагы еак ахэоит.

– Хэшэыс ицхъазаны акэзаргы калап рацхъаза ацъыкахыш афара изалага. Ус акэу, анс акэу ацъыгеи ацъыкеи аѳбагы акоюп, ма зынза еизааигэоуп.

– Ацъыка ѳ-ажэакны еилоуп: – ихэеит Чагэ, – ацъра, акра. Иагътнацъаауеит, ихэахынгы иакуеит. Абри анаѳсан, убра Бытэ Мыстаф излеихэоз ала, ацъыкахэ, ацъыккахэ хэагы рхэон, узбылуа, икказа узлыцшуа ахахэ хэа; атыхэантэи хэ атцэахуеит, иунарбом, к аркъаѳеуеит, ус икоу ажэйтэ хыгъкэеи ажэакэеи егъмачцэам, иаххэозар, ашыла – ажэйтэан ашылахэ, ашылахэа акэын – ашы лахэаны... Адгакэа ркынгы «цъыг» зыхъзу ицоу, ицъбароу ауп. Изхысхэаауа ацъыка мацара акэзам... Хара цкъа ихаздырам акэымзар, ацсуаа хтоурых хбызшэа иануп, иагъаѳы иамаркыргы, уи мышкы зны иацхъашт... Аус злоу убри иара ахата, апсшэа амырзроуп...

– Убриоуп иухэаша... – ихэеит Шъаабгы.

Абра ацэажэара иаакэытцын, еикэышышыы иаатэеит. Убри аамтаз иааѳналаз сашъеихаб Тариал анапызэзэарахъ иаамтоуп хэа нареихэеит. Сара шыта нахъхыика аматцуртахъ сцар акэын. Акрыфара иантэа ирхэаз ажэабжкэа здырхуада...

Чагэ абри иажэабжъ, уиаахыс зака цуазеи, аха, иахъагы апырпыл цыка збацыцхъаза иаасгэалашэоит.

ѳАХА-ѳЫМШ АМШЭ АТЫѳРАѳЫ

Енак зны ари аѳны икоу а-Гэблыи-цха аилацъ сызу хэа слыхэеит:

– Уцаны абна цха цшааны исзааугар, иуызуп. Уара аилацъ бзиа иубоит, сара абна цха иалху ацхаршэы сеилахауеит, – лхэеит.

Адырѡаены ашьжымтан ѡагылан, сеааибытан, бна-
зара бна шьхашѡара сеынасхеит.

– Сара Ачамѡазра ахахьы сѡит. Устѡи Арасазыхь
Пыицыикѡара аѡста – Пыицеикѡарагь рхѡит – сталаны
аѡада такѡы снаскѡит. Уахь абна шьхаѡѡа маѡымкѡа
иамазароуп. Уаха сзымаар – ашьха ахьтѡаз сымбеит ауп
иаанаго, бысѡѡымшѡан, амѡа неикѡтѡаны исхызгоит, нас
уатѡы сеитеимдоит, – хѡа наласхѡеит.

– Ухала затѡѡык умѡандаз, ѡызак дышьтухыр иаѡа еи-
гьын, иалудыраауазеи абнаѡ узыниауа, акьыс шьхароуп...
– лхѡеит сыпшѡма, аха илзызырѡадаз, сеибытан амѡа
сыѡѡалахьан, аѡыза сишьталозма, сзыниарызеи ѡѡгьарас
сгѡахѡт.

Ачамѡазраѡа акгьы сымбакѡа, Пыицыикѡара аѡста
аханы Ашѡра хѡа иахьашьтѡу саннеи, ѡаѡьак иаѡагылаз
шѡтѡла дук ашьхыѡ штыѡпрауаз аагѡастеит. Уажѡы абриа-
ѡара схьтѡеит, аха иахьанзагьы убри иаѡароу тѡла сым-
баѡт, убас ишѡпаны ѡбаны еидиаан, еимѡиаан иѡан,
ашьѡаѡѡы зынза ишѡпазан. Ѣнык агьдра атѡкьыс иѡѡа-
ракны руак хжѡахьан, егьи аѡырнаашѡа ажѡѡан иалан,
ашѡ наахазом, аха, еилѡаашѡагьы иѡан, убри акѡын ашь-
хыѡ зтыѡпрауазгьы.

Ари ашьхыѡ тѡуп, раѡѡа сеикѡшѡеит схѡан, слымѡаѡѡ-
ѡѡагь аакьакьахеит. Аха, иабаѡоу, иахьтыѡпрауа атыѡ
амахѡѡѡа ѡѡѡа исдырбом.

Ахьжѡѡѡара аѡынза уныѡѡлар, нас ѡѡѡа иубарѡанны
иѡан, абри аѡынтѡ сшѡаѡѡ атѡла ашьѡа инкьдсыргьылан
сыѡѡларѡ сеыназыскуан еипш, сзыѡѡлоз шьѡаѡѡ аныз-
шѡа збеит. Саахынхѡын сшѡаѡѡ аакьдсхын такѡы сзырѡит,
аха иѡѡызгаза тынѡран, ашьхыѡѡѡа рыбжьы ада акгьы
гомьзт, Пыицыикѡара ашыѡьбжьы аарла иааѡуан. Атѡла
ахьѡаѡылаз аѡѡѡѡа еилѡѡашааран, ихѡажѡраны иѡан.

Сшѡаѡѡ тѡѡа инмыжькѡа иаашьтысхын, аѡѡлара ман-
шѡалан, сыбжьы мыргѡзо сныѡѡлан, ахьжѡѡѡара аѡынза
сынхалеит. Уа саннеи, ахьжѡѡѡара инаркны тѡѡанза
игѡаѡазаап, итылашьтѡаза сылтаѡшит. Абри азы акѡаап

урт руак иазымчхакэан изхжэазгы. Хыхь санынапш, ашыхыцкэа ахытыпрауаз сбартанымызт, амахэкэа спы-ран, даеа пытк акара сөеир акэын. Икалап ашыхымза тазамкэа ашыхыцкэа ус ицо-иаауа ипыруазаргы хэа зна-зы сгэы иаанагеит. Нас сшэакъ, уи сыжэфа ишахшыыз, сханы иказ амахэ еилачыра афада саштыуамызт азы, убра аилачырафы махэ фа хэчык аман, иаапыстцэан, уафы илапш иттамшэаратэы инкнасхает. Абри аштыахь искиз амахэ фа аптцэаха атцла агэафарахь инаршэны, итцегь афа-да схалап хэа сфыфасхеит.

Аха абри инакэырццакны гөитцибжык, атцла агэафара акынтэ ауп схэаратэы, слымха интафит.

Саахынхэын, абрантэ акэушь иахыгарыз, абри агэафара итыфрызушь хэа, изакэу еилыскаарц, сөырхэан, ахыжэ-жэара схыкэгылан тцака агэафара сыштатцуаз, икалаша хырцашыа амам хэа, ишыкалаз сымбазо, сөантцашэа цнапыкла искиз амахэ цэафа-цэа хэычы аасымпытцап-тцэан, уаха сыгесызнымкылазакэа тцака атцла агэафарахь сарпеит.

Сынасып иатцанак, иманшэалан скахает, сыхгы цыара татарак инанкэеит, цыпхыкэакгы цөфеж-жөфангөып-шшылаха сыблакэа ифарытцибахэит, уаха акгы смыхт.

«Маттрак стахазар рацэа срыхэеит...» – аасгөахэын, сыгөмыртцысыкэа сөааныскылт, избан ухэар, аматкэа рыгөта уеуртцысыр калом хэа сахахьан. Ус, снапшызар, алашыцара аарла иаалзбааит ишөакыаны, икөакеыкэны иказ амшөхэара хэычкэа. Урт рапхьа ран сакэыз цыырым-шыакэа икам, аха сыффы анраха, сыштэымуафыз анырба, ишөакэеит.

Атцла агэафара хыхь ахыжэжэара инаркны тцака адгьыл акынза итцаулан, иазыбаан, атца татан. Сара сөышытакны сыгөмыртцысыкэа ус сышытан, снапы иратцэан макыана иакын исымпытцаптцэан амшөхэар рахь сасра сзышытыз амахэ мышытацөгьа аптцэаха.

Даара ацабааа збеит атцла агэафара стытцразы, аха сна-пы анеитцысх: ахыжэжэара акынза сара сзымөазеит, иара

узлахалаша, узыкәгылаша хәа махәы афнутқала иамамызт. Аура азыхәан саргыы смачмызт, аха, егъа зундазгы ахыжәжәара ақынза сзымфазеит. Ус анакәха, ара итаз амшә даара идузар акәын, ишгылаз, ма ифәпан ахыжәжәара ақынза ифазон мамзар изтытцуамызт.

Схәыцит, сеитахәыцит, аха иухәыцуеи, атдла агәафара сызтымтца саатахеит. «Иуфеит, Чагә, аилаць!..» – сгәахәуеит сахьтагылоу.

Ауафы ипсы дақәпшыр иимхәыцра, игәаламшәара хәа икоузеи, иидыруа зегь анихаштуагы убап, аха... Изхысхәаауа, атдыхәтәан саргыы убас хшыфк схәфы иааит. Хыхь санцшы, жәфәан кәамкәа хәычык хәаа змам амахәқәа ирылцшны иахьсыхәәпшуаз сфатцапшит. Убри ауп абри ахшыф схәфы иаазгагы.

Сахьтаһаз тқаа унцәытцатәартә еипш ацәытцагәафарақәа аман. Абас иахьыказ сынцәытцатәан, хыхь сыжәфәан кәамкәахь стәытцпшуа саатәеит. Сахьтәаз абажә татарақәа, абгыжәқәа сыкәсыпсеит, урт ауаф иффы рхәаеуеит хәа сахәхьан.

Уажә иааиру, уашьтан иааиру хәа сыцшны, фаха-фымш егәаарыгымхауа абас стәан. Атдыхәтәан, сыжәфәан кәамкәа атқаа, хыхь ахыжәжәараф, мышәшьапык фықәгылт, даеакгыы навагылт. Ашьапхыцкәагь збоит. Урт амшә апхьатәи ашьапқәа ракәын. Ус иара ахафгыы аацәыртцит. Нас иаахәын, апхьатәи ашьапқәа ахыжәжәара ифәфәршәны, шытахьла афәанахеит, ашьтахьтәи ашьапқәа атзы икыдыргыло.

Амшә шытахьлоуп ишылбаауа, саргыы абри акәын сыцсы заны сыззыпшыз: саацәырқьан, сакзамшәа сфәпан, ашьтахьтәи ашьапқәа рыфбагыы ашьахәырзызкәа ифәрыцәхыкны сыфнапык рыла илтарс искит, убасгыы сыхәхәеит, атзкәа ирныфны слымха «тцуу» аргартә еипш.

Агәы ртынчны зыфныка иааиуаз амшә, ишақәымгәыцзос ас акаамет атра италан ианыхәхәа, ашьапқәагь анакы, еитцасны пхьака ицеит. Сара сфәган ахыжәжәара сфәханажът, иара ахууаан, икәымпылуа, афәкәа илтәлт.

Сааласын адиаа ахыжәжәара сәаларцсны иахыскыз
иааушьтны, сытрысын сшәәқь аакныскәыцәаит. Аха ани
еипш амшә ду анс аґақьа баапс ақны аеазнымкылазар
акәхап, икәымпылуа ахәажә сса ғашмаш еимыцқьаан
ицеит. Атқан инеир, нас арахь икыдлозар акәхарын.

Сара уаха ахәыцра саламгеит, сахьықәгылаз сәалбаа-
цан, егыи аган ала ишсылшоз афныка сеихеит. Ашыра сәа-
зысымкит, икәзааит, атцла агәафара сытнагеит, апацәа
ирымаз!

Абас сыхьит Пыцыикәара аханы Ашәра хәа иахьашьтоу
атыцан. Абас цъашьахәылагыи сеикәхеит.

Абзиара ххәааит, даеакала икаларгыи амуаз... Афникоу
сналзызырфны, фызак даашьтыхны хәиццазтгыи, хазха-
рагыи хшәарыцон, абна шьха ахьамазгыи итацшыхәны
хаауан.

Изхысхәаауа, шьоукы-шьоук ахацәа рыхәса ахшыф-
қәа анырхәо, абри сара ишыкастцаз еипш, ирзызырфзом...
Уажә са сахьахәапшуа, урзызырфлар иаха еиғзар калап
сгәахәуеит, фаха-фымш амшә тыфарафы атцла гәафа ата-
тәара уқәшәар атцкыс.

Уи схәеит хәа, досу ипхәыс дзеипшроу еипш акәзароуп.
Анцәа иумхәан, аха ағьычрахь улырхозар, уанылзызырф
– амшә уакит!

ШЬХАТӘЫЛАТӘИ АХТЫС ЦЪАШЬАХӘТӘ

Абыржәы ишәасхәараны икоу ажәабжь ииашаны
Аицьоушьаратә сақәшәеит. Уи шыкалазгыи абас ауп.
Саб Абрагь ацсаса хар амамкәа иман, ацьмақәа изанын.
Қап Қәаблыхәи Арыш Еқәыци иареи ааилалан саргыи
срыманы ашьха ицеит. Ускан сара жәибжь–жәаа шықәса
реиха схьтцуамызт, ашьха рапхьаза санцаз акәын.

Хәхьнеиз Ахарфа омазак иацәыхарамкәа ахаскьын
қашәқашәо иахьыказ цъара тыцк ақны хәангылт. Урт ашь-

ха ианцоз есышықәсагы убраќа акәын гылартас иахь-рымаз.

Ашьха тыхкәа ҕыхьтаахоит, аха икаи, икәандашь-шыраза, амзагь каххаа ианыказ уахык, ҕашьталаанза хәа ақбала хдәылтцын, аихабацәа ахьтәаз ажәытә ажәабжь бзиақәа рхәон. Ус наќ ацстахьынтә, ахрақәа рытцакәнтә «ыу-у-ым-м...», «ыу-у-ым-м...» хәа уаф дацәшәаратәы бжыцәгьак хынтә хрыжь-хрыжь иаагеит.

– Ари алым абжьоуп, ашьха лым абжы, – ихәеит Қәаб-лыхә, сара атцааха сымтақәа.

– Абжыас акәзаргы аүеит, абжыас абыжыгы иеип-шуп, – ихәеит Еқәып.

– Мшәызаргы алшоит, абгамшәкәа рлеишәа цәгьоуп, рышәагаа омазак иќамзаргы, ауаф ишыта ихылоит, – даацәажәеит Абрагьгы.

Аха хара уи абжы хәцәшәартә хәкамызт, хәцпхьаза абцарқәа хаман, атып ла дукәа хца ыќан, харахә атцан-гәара итәкын.

Аихабацәа ражәабжыкәа еитанарылагон, хнацшызар, абжыцәгьа ахьгаз иахьадыз ала ижжаза акы ацста иааты-цын аҕаанахеит. Уахьахәапшуа пхныгак аиха инеихауп, ацыпхь ацрыдды, икәымпыл-азыхәхәашәа, азә ишәара аќара ихаракуп.

– Анцәа, улпха хәт!.. – ихәеит Абрагь иаармачны. Нас са сахь даацшын, инытцакны: – Умшәааит уара, ашышыхәа утәаз, уи арахь иааизом, умцәажәан!.. – ихәеит.

– Анцәа уоуп!..

– Анцәа унапы хануп!.. – рхәеит егьыртгы, инытцакны. Ижжаза ишааиуаз, хә хәхь имааикәа илаҳавсын, ала-ба атцаргылан ицозшәа, алақәырақәа рќны аҕыларќәуа, афхацалартақәа рќны аҕырхаракуа, ацпхькәа ашытахь ала ишацрыддуаз, уаха иаанымгылазакәа ицеит.

– Ари Ашьха Шьашәа хәа изышьтоу ауп, иудыруаз, – ихәеит Қәаблыхә, ихы насықәикын. Нас егьырт днарызп-шын: – Уара, иахьцаз шәызгәамтәзеи?! – ихәан, днараз-цааит.

- Игәһәмтәкәә, Агыруа Дызтоу аганахь имцей!..
- Хымпада абри зыхәабжыи хәхәз агыгшәыг иасны, иркәтан иаауан, – рхәеит.
- Злыпхахаура араҕагы илапш ххыми, агыгшәыг хәр-цәихьчоит, – днахақәшахәтхеит Қәаблыхәгы.
- Иабациеи зышәхә?... – снаразтәаит сара.
- Агыруа Дызтоу хәа ыкоуп, ахапы, убрахь ицеит, зны ицәажәан иалгаанза, узырәла... Умтәазақәә, узырәны, ирхәо закәу еилукаалароуп, акәымзар уара абаа уоума сыжәла змырзуа?.. – дазыхәмаршәә даасагьт, сшәмхы еихысаанза иахауеит, саб Абрагь. Нас Еқәып ихы наи-қәикын: – Уара, Еқәып, иуасхәахьоума убри Агыруа Дыз-тоу ахапы ахьыкоу ахраҕы шықәсык зны Ламшьәтәи са-реи хзықәшәахьоу? – ихәан, диазтәаит.
- Мап, ус ак ухәоны смахәцт. Аха, уара, Абрагь, дарбан гыруоу убра итоуп хәа ззырхәо, Запшьәа дыртәызу, Ачаа ртәы иакәзу?
- Запшьәа ртәы иакәын хәоуп сара ишсахахьоу, ус акә-зами, Қәаблыхә?
- Аа, ус акәымкәә! Запшьәа дрыдкылан дрыман, ма-тцуфы пхәысеибак дылхатәан. Уи анбыкәу, акыр тәуеит. Рырахә ашьха ирызкеицо, абас дықан. Есышықәса арахә анхеицалоз, убри ахапы азбахә иархәон, ааигәара ум-неин, убра утамлан, адыд адыруеит, убри ашьха злып-хахаура Шьашәры иатыпуп хәа. Ари знык иархәеит, ғынтә иархәеит, ахынтә раан, уара абра икоу збап, цъара ак тәахны ирымазаргь сыздырам хәа, дыҕхалан ахапы дтәлеит. Данхалоз ашоура даку здырхуада, иблуза ишәы-хны мақатцас икәыршан, аңхәа хәымцъартцас еиларшәны, ижәцәеимаақәагы, ишьапы идмырхькәә икам, ишьхны имака иадхәаланы абас дықан...
- Ишыкалаз уара идыр, абас дыңсны ахапы дыштәз рбеит, ишәақьгы хәхәза иван.
- Ахапы дтыргарц реазыркқәеит, знык акәым ғынтә-гы, аха дрынамтеит, ирывахысуа ианалага, ус дшышь-таз дааныжыны ицеит, ишцакартцоз. Убриаахыс убра

убас дышътоуп рхэоит. Ари умаҳахъеи, Екэып? – дтцааит Қаблыхэ атыхэтэаны.

– Уи саҳахъеит, ааи. Шьта, Абрагъ, ҳаузызырфоеит, Қаблыхэи уареи шэзықэшэаз ажэабжъ уалагеишь! – ихэеит Екэыпгы.

– Саламгои, – ихэан, Абрагъ иажэабжъ дналагеит. – Хабацэа рыпсы антэз, Қаблыхэи сареи хкатақэаны, шықэсык зны абрахъ хрыцааит. Ари ахынтэ раан ашьха ханцаз ашықэс азоуп, ус ами, Қаблыхэ:

– Аа, ус акэымкэа!

– Ашьха ханхала адырфәуха, аихабацэа абри Агыруа Дызтоу аҳапы азбахэ аацэырырган, рабацэа рхаан икалаз ак акэын, акыр иалацэажэеит, гэнаха казымтцац ауафы пшыа днашьтны дхыннархэыр калап акэымзар, уаха азэгы дшынанамышьтуа атэгы рхэеит. Инанашьтуа дыд-нарбоит, аха дрынатом... Рацхэа ашьха ханрыцца, хнар-пшны иахдырбахъан, аа, абни нахъхы иаабо абахэ гъаз-гъаз акны унеины накстэи такэы уанхалалак уброуп, уах шэымцан хэа.

Абри анырхэоз ауха абра иааин икан Тхына инхоз, арахэ зманы ашьха ихалаз, Рашьытицацэак. Уртгы ыыца аишыцэа ыкан, ихәқәлацәаз ракэын, еилкықәак, ашьтахъ азэ дыцсит.

«Уатэ шьыбжышьтахынза убри абахэцэгъа хэа шэыз-фэу акны сцаны схалан саауазар, иреигу шэышьтэқәа руак сзышэшь!» – ихэеит Рашьытицацэа руазэк.

«Уара уакэым, сара сцан сзымаари?!» – ихэеит Қаблыхэгы. Иумдыруеи, ари Қаблыхэ данычкэыназ алашьямх итцоуп ззырхэоз иакэын, дыццакын, даапсомызт. Ашьха атэгы, дхазынамзаргы, хар имамкэа идыруан.

Иазаауазеи, ара аисара калеит Гэыцааи Тхынааи хэа.

Аихабацэа азныказ иртахымхеит, уи абахэ адыд адыруеит, шэымцан рхэеит, аха аҳап аганахъ хцом, астэиала ххалоит анаххэа, ақәцәанынза ахалара калом, абжеиҳара шэаннеилак, амца еикэтцаны алфә хшэырбоит, нас

шəхынхəуеит хəа иакəшахатхейт. Аисара атəы иубац, аихабацəагы аланагалеит.

Излахəзбыз ала, рацхəа ицоз Кəаблыхəи сареи хəkəын, адырəаены егырт цон, уаанза рəызцəакгы атыц акны ирзааирц икан, иааиуаз азəки аешыцəа руазəки ракəын ицоз. Аешыцəа ашыцəагы рейццара аихабацəа акəша-хəтымхейт.

Ажəакала, Кəаблыхəи сареи шаанза хəагылан, хəи-хнапи аазəзəаны Анцəа хəаихəан, амəа хəkəлеит. Амра-гы гылан икаххəа, цəабаа мыцхəгы мбазакəа абахə цəгəа хəа иахəафыз хнадгылт. Анцəа хайтааихəан, хласны хнафəлт. Ацəабаа хнарбазаргь, аамта ихəамаз абжа акара цахəаны еипш хəзфыз абахə аихара хəеит. Амзареи аи-кəареи ныжны цəхəырала такəы ххəлт.

Уаха хамфəеикəа, уа хəаанахкылан еихымцала амца аакны, ихəамаз ахычмыч накəтцан ахы анааифəхтцə, ал-фəтцə хахаза ифəагылт. Ашыха цыфцыфуа, халфəтцə шыта атыц акынтəгы иаапшны ирбон, ашыха ифəеиуа алəа зəка улапш итцашəо угыы ижəдыруейт.

Ас аныкала, Кəаблыхəи сареи хгəы ааибархатцан, хə-хыыказ ахыкəыз ххəштны, «хəит-чейт!» хəа хшəакькəа рыхкəа афəада ирханы, ашыха-цəхəыра хəракыраф ус коу-цар ауама, «ахəф-сəф» аатхəргейт.

«Ахəф» тхəргейт, аха хшəакькəа рхы цкəа аларкəыха хамразакəа, иткəацит, аха узтахым убас иваткəацлааит – хханы зымəа ишытаз ахахə ду илеи иласын, ишытазамыз-шəа, икəыбаса илыкəнатцейт, атыфшафəгы лахəлахəуа илыкəчит. «Аа, Анцəа!!!» – ххəан, Кəаблыхəгы саргыы фыцха хəынкахəпсейт угыы ххəхəуан, аха... Хшəакь хəычкəа хампытцыкькьан, рыгəкəа ххəххьала-ххəххьала, хшыапаны иəфəцсан.

Икаххəа иказ ажəфəан хамбазо иаразнак ацстхəа аах-чылт. Шыəфəк уацхəа игылоу думбаратəы иаакəлейт. Атцыкьхəа еитəхысын, хəаигəара ифəцəхыкны цəара еи-тасит. Абри инакəырццакны мацəа дук аиха ишəпоума ухəаратəы инеимагылан, акəагы аланы, акырцх афəа-

нахеит. Ҳара ҳақсы заны ҳахышьтаз, ҳғылар адыд ҳацә-шәан, ҳшәақьқәағ Ҳаман мгәацәха тјака ҳаихеит. Ара аан-гылара каломызт. Акы, адыд шәартан, ҫбагы ихкәанза ҳәа ҳацшыр, ихымкәар, ашьха дгыл ус адырлоит, ҳла-хәуан. Мацк Ҳаныласкәа, нас ҳлабашьақәа ҳеырнахтцан, Ҳамҫагы марда мариамызт, аха гәынхәтцыстала иаады-руан, ашышьыхәа ҳталеит. Амацәыс анааимнакьозгы иахнарбон.

Абас ҳашцоз маҫак инеиханы акырцх ауит, ачыхь атца-ны цшакгы тцысын, ҳацхәыхә еихамгыло ҳкалеит. Адыд-гы зны-зынла хыхь ана-ара икшон. Ҳанаауаз ишьтаххыз ауапақәа, ихазхагалом, ҳхалан ҳалбаанза икаларызеи ҳәа, абахә ашьапы ҳахьаҫалоз ишьтахтцахьан. Ус акәзами, Қәаблыхә?

– Ус акәтгы...

– Зака аамта цаз здырхуада абас ҳшылбаауаз, акгы камлазашшәа Амра каххаа иаацәыртцын, ҳҫы еилымго ҳахылеиуаз иҫахақәпчеит.

Ацс цха анхалала, ҳаибакеибашьтуа, ҳацсы Ҳаманы аиқәара акынза ҳлазеит. Шьта ихабаргәыз, ҳшьапгы акуан. Ажәжәахәа хычмычк ааизааган, мцак ахы неихә-лахкит, алҫатәгы хәхәаза иҫхалеит. Уи иахзыпшыз ир-бон, ҳшеиқәхаз рнардыруазар акәын...

Ҳхынхәны атыцакны Ҳанаа, хәылцазтәи ашәацшь ахәа-нга ыкан. Еибганы иурхынхәуазар, рыла ҳшынтапцшак рыцсы ацынхәрас акәырбанқәа шыкахтцара ҳәа доуха артазаап ҳабацәа, иреигьыз ҫ-бкatak аалырхын рҫатахьа нарыгзеит.

Уинахыс уахь ацара атцыхә пахтәеит.

– Рашьытцацәа ашьтәа шәзырымшьзеи нас, уара? – дтцааит Еқәыц.

– Ирымшьырггы ироухәоз, избанзар, ҳара, шыбжьы-шьтахьынза ҳәа ҳшеисахьаз еипц, ҳзымааит. Цабыргны, иахьынзаххәаз ҳхалеит, аха уи абахәагәышьоз. Аха дара «Уи шәара ишәхарагәышьоузеи, Злыцхахаура игәампчеит ауп, шәахьымзазаргь шәхалеит, шәылҫа анаабоз шәдәы-

кәләзтгғы шәахъзон», – рхәан, шьтәа кәиматк хартейт. Уи нас иахшьит, – ихәан, иажәабжь даалгейт Абрагь.

– Дара уахь хцаны ххалоит хәа иаламгазеи? – дтцааит Екәып.

– Аихабацәа ирымуит...

– Иара Агыруа Дызтоу ахапы абахә акны зеипшыртаншәа иамоузеи?.. – снатцааит атцыхәтәан.

– Уи абас ауп... – рхәан, ахапы ахыкәз аганахь снарпшны цкәа иаасдырбеит.

Ауха ражәабжькәа ирылган ханышьтала ус сызбит, ма-кыана гәнаха кәсымтцац, Анцәа дышпасмышәари, уатцәы имхәамырза сцаны убри Агыруа Дызтоу дыштоу збап, ахъз кәстцап хәа...

Ашьжымтан арахә анеилхарга, схәырцъан аашьтысхын: «Икалозар, жьынтцәрыкәшәара сцоит, азна аамгакәагь арахь саауам!..», – схәеит. Акыс ажьынтцәыр зы ртцәны ажьырзы бзиа ирбон. «Уара, хара умцааит!..» – хәа насархәеит. «Хара сышпацои, аха такәаамта сшәымбаргғы шәысцәымшәан...» – схәан, сшәакъи смакәани аашьтыхны сцеит. Санынаскъа, саатцәиин Агыруа Дызтоу шыкәз амәа сныкәлеит. Иаха хзыниейт хәа ирхәоз ажәабжь еицәаз уахь исзыпшызаап, уи сара издыруаз акәымзар...

Сзышьтаз ахапы ахьамаз абахә атцака саннеи, Амра такәы иәхашлахъан. Мачк сыпсы ааитакшәа сәәәәлеит. Акыр схалахъан еипш, аәада уаха царта амазамкәа, атцла еипш ишшаза хра тцәыцаран иәсәәагылт. Изулак сахыкәшан, снатцсын нактәи аган ахь саниас, еилкәашаараны, ана-ара амзатцлакәа ыканы, әәәәк снаәагылт. Бытәаа рыхәшә хәа изышьтоу ашьхардацгғы цъарак-фыцъарак ракара ишәтны иахыкәоугь збоит.

Уи схынхәны санаауа итцхны изгап хәа, сееибытаны сыфкыдлеит... Акәәқхәа ишхысыз здыруейт, сапцхәа игылаз амзатцлагь алахабаа еипш фыцъараны иааикәжәеит, нас уаха акгғы сгәалашәом...

Санаалтц, ацəымзақəа кəи-кəиза еилафеиласуеит, рəашкгы «шш» хəа абжыи гоит. Ари абыкəу хəа цқəа саазырфызар, арəаш абақоу, слымхəқəа ракəзаап зыбжыи го, цəымза кəитцас исшыаз сыбла итцашəо акакацқəа ракəзаап, цəымзагь ыкам, алашыцара схатəоуп. Хəит, слымхəқəа рыбжыи го, сыблахатц акакац ытцашəо, хьтак сылалазаап хəа сгəи иаанагеит, макьана афны сышыцоу цьысшыоит. Аха сшышытақəаз сгəамцхазт санаапыршышь: цəа хəхəуп, хыхь хəхəуп, схахь хəхəуп, сшыапахь хəхəуп, сармарахь хəхəуп, ахықəтəаларатцəкьагь амуратəи сеи-фырəхə цьара сцəывтəоуп. Цəбыргны, саргьарахь затцəык ала цьара снапы фкылхəхəан, иахьынзацəз еитцьит умхəозар. Уахьтəи аганахь ахəхə дукəа апыратцан ишəаханы икəтцазаап. Абрстəиала акəхап абра сааган сышцəывтəртцазгыи аасгəахəт. Ахəчахəагь иаасгəалашəеит амзатцла адыд шасыз. Саргыи исысзар акəхап, мамзаргыи гəгəала исзывасит, дабақоу хəа иансышытала, сыцсны сахьышытаз сырбазтгыи, афəтахьа рықəтцаны, ипсы тəлозар хəа, аамтала анышə самардон, убри азы акəхап абра сааганы абас сзытцəртца хəа саахəыцт.

Сыбжыи сыргап схəоны, ура, урт астцəкьа сеифырəхə сцəывтəртцəрымызт, издыруада мшəык сааганы, дцəыларбаан дысфоит хəа, хəцык акьны цьара сцəытцəтцан сатцəахызар, ааигəа икəзар аасгəахəын, иаххəакəо ирзууазеи, иаасцəымгхəеит.

Слымхə нкьидтцан даара сзырфит, аха иреицəа-ирейханы иарбанзаалак цьара чьитбжыи гомызт. Ишцəакасцəари хəа саахəыцт. Иагьысызбит ашышыхəа схəазаны сахьынзацəо сцəларц. Саанапыршышышьын, хəхəфəеыха цəарыкгыи аасцыхьашəеит.

Сахьцəывтцаз ахəхə фəеыха хəхəа дукəа цшыба аушəакəеиватцаны иапыран. Изулакгыи, снапыршышышыуа, реиха имачуп зысгəахəуаз руак ашышыхəа снахан, схəазан, сыцсы заны схы фцəывтцызгеит. Тынчроуп, ишылашыцац илашыцоуп. Абцьарс хəа напызатцə сыкоуп... Сахьынапыршышышыуаз хəхəфəеыха цəарык хəхəаза испыхьашəан,

цнапыкла икуп, иароуп сзыкэгэыгуа хэа исымоу. Агыла-
ра саламгеит, мшэны сахьцэывтцанатцаз ахыхь ақэтэарта
аман иказар сакуеит хэа, ус сшышьтаз, снапыршьышыуа
схэазо, цшыынапха цхьака сфынасхеит.

Ладаран сышнеиуаз, рацэак сымцацкэа, уаха цхьака
самшытуа, тзык афэгэхэа схы инадгылеит.

Ишыкастцалац еипш, сеитазырфит, сахаггы скуп. Сар-
гъарахь лапш-фапш хэычык ыказшэа анызба, атзы сава-
хэазан уахь сфынасхеит. Сышнеиуаз, армарахь иаатэиин,
алапш-фапшы итцегь иаагэгэахеит, атзкэаггы рыцэаара
убо, ахапы тыкка, ихэхэаза, иаакалеит. Нахьхь рацэак
бжамкэа ихагьежэаза, атцламахэкэа тцыс-тцысуа иапы-
раны, ахап аталарта ахыказггы аапшит. Алашара злауаз
убрантэ акэын. Сфагылан иаасырццакит, аха сгэысеанны.

Аталартаф саннеи, атытцра саламгакэа саатгылан, ашь-
шыыхэа схы навтцырхэхэан саазырфит. Уахынлоуп, ае-
тцэакэа кэеицеиуа, икаххаа, рфашкгы абжы аафуйеит.
Ахапы, ашэапыцьяп апыриааны, рффак аханы икоуп,
унадымгылакэа ус аламала улапш итцашэом, хыхь ба-
хэыкгы ахагылоуп.

«Уаа, Анцэа, уара уоуп!...» – схэан, ашышыыхэа алашь-
цара сеалакуа саатытцын, издыруада уахь амшэқэа тазар
хэа, арффа еилачра стамлакэа, абахэ илавтаршэны фака-
раны сфыласхеит, испыхьашэаз лаба хымпыф гэгэакгы
аашьтысхит. Аха сышнеиуаз еилкашаараны, ана-ара ам-
затцлакэа гыланы ианызба, абракаггы адыд адыруазар хэа
сгэы иааташэан, уахь сымцакэа уа сеааныскылт. Усггы
саахэыцт, уажэы амцеикэтцара салагар, акыр садхалоит,
бгамшэзар, сышцаз гэатан сышьта ихылар, исыхьзоит,
иаха еигьуп слабаггы шыску мзатцлак снықэлан ацэқэан
шаанза исхызгап хэа, атцхгы шака цахьоу здыруада, аха...

Унапқэа бзиа иаакэшартэ мзатцлак гэастан, фбака
фныгыдра рышэара махэ амамкэа ицон, нас амахэқэагь
аманы, иманшэалан икан, абни сықэларц сызбит. Аха
зеипш камло егыкам, даеа лабакгы стаххар схэан, саа-
напшы-аапшит, напшы-аапшра усггы исыгызма, аха...

Җадахышәа тҗлак аҗажын, иманшәалан лаба гәгәак сзамхуазар хәа снейн тҗакала снадгылт. Алаба сшашьтаз, аа, уара, шәақьк ахьыкоу! Махә пак ақәжьуп! Сахан иаа-тҗхны снахәацшызар, ашьхәа кылтҗәаза, аа, сшәақь! Сахь-гылаз сеитамтҗкәа атҗла икажьыз цқьа слахәацшызар, еикәжәаны, ихбыл-җебылны икоуп! Акәжәахоуп икажьугьы, егыи абжак еилыблаан игылоуп.

«Иаа, Анцәа уоуп!..» – схәан, сшәақь ахы ларханы икны сышьтахьҗка сеихеит. Сагьгәырҗеит, сагышәеит. Сара сьзтаз ахацы ааигәазан, Агыруа Дьзтоу, излархәоз ала, итҗегь такәы ухалар акәын. Шьта уахь сдәықәло сыҗазма, атыц ахь сызлахынхәышаз амҗа здыруан, сеихеит. Сахьыҗаз шәартан, лассы лбаатәын, абра акәын адыд сахьашьуаз... Уи зыхьҗка хәа издыруа, сшәақь сыхәда иқәк абра санхалоз, аҗада ахы самхархазар акәхап. Адыд ахьадыруа ушәақь ахы аҗада ирханы иуқыр ауам, ухы хутыр җалом хәа аихабацәа ирхәоз цқьа сазымхәыцт. Насгьы уи ашьхацихәыра харақыраҗоуп ус иахьыкоу сгәахәт.

Уажәы, сшәақь ансоу, сышьтахьҗка сеихеит, аха уажәраанза иарыхьтшьуаз ауафы, уажәы сшабо, азы аасмоур ада цсыхәа сьмамкәа саакәлеит, акыс арҗашгьы ихарамкәа абжьы гон, санаауаз исгәалашәоит, уи сырны ауп сшаа. Атыц акынгьы, санырымба, ишеилоу здырхуада, снейр исархәаран икоугьы сеидроу, уигьы сацәшәоит.

Цьтҗк санынаскьа, шьта сыцсы ансоу, саахьахәын сахьцәөывтҗаз ахацы шыҗаз ахы рханы ахәө аатсырҗеит, кыр сышьталан иаауазар иаршәап, мамзаргьы ара ишааи-уа ахәшәбылфҗы акыр, исышьтыгьтып, хьтыц акынзагьы ахысбжьы нейфыр збап хәа. Аха аҗак азәгьы дымхысит, ихаран, шьхак хабжьан, исышьтазаргьы арахьтәи ага-нахь иҗамызт, хара умцан хәоуп ирхәаз, цьара ак ихьт хәа убрaxь еимдозар акәхарын.

Ашәақьгьы скын, акыргьы сгәысеанын. Уахынла, шарпазыла, арҗашқәа рахь зьжәра ашәарах лбаауеит, агыгшәыгьы уахь инеиуеит, амҗан иуҗахаргьы ауеит, уи здыруан.

Абас арфаш акынза санылбаа, абракагы ахыкә еил-
кыашааран, иаразнак азыжәра саламгакәа, зымға аңа
аҳаракыраҕ саатгылан сзырҕит. Саңхьа нырцә ладеи-
ҕадеи иахьынзазбоз еиҳаракцәамкәа цақыараны илашь-
тын, азы сырыргы царта хәа амамызт, насгы паса сзы-
рыз арфаш итегь идуун, ари гҕак акәхеит, абри адагы
паса сахьырыз амзатцлақәа хца гылан, ас цақыагы ыкамызт.
Шьта сышьтра сықәлан сышзымылбааз, сшахкыаз збоит,
аха иааг...

Сзырҕуа абас сышгылаз, «ыу-у-ым-м...» арган, аңста
зегы тырзызаауа, еиларҕынтуа абжыцәгы ҕталеит.
Инақырццакны иара ахьгаз шыказ ажәған лейкәжәаны
адыд акы иасит. Арфашгы ааилаҕеан «кыац-кыац, цш-
шш...» хәа быжь-дагәакгы аагеит. Абжыцәгы сахьы-
тцәахыз аҳапы иацәыхарамкәа игеит хәа ақәстартә икан.
Акаруал шәақь скын, аха зеицш камло егыыкам хәа, саа-
ласын сызвагылаз аңсатцла снықәлеит. Иара аасгәйдза-
лартә, аеыуаҕ иеынеитцихыргы дзымҕазакәа акыр
игхартә акынза махә амамкәа, нас ихаха-чахан икан.

Уажәраанза цстхәацкгы хымызт, уажәы адыд ахык-
шаз ашьхара аханы уархалк иакараны икәашза ак хын.
Сахьахәаңшуаз, хыхыла иаҳа ицәхацшьышәа збеит, шьта
лассы шар калап, уиоуп ус изыкоу хәа саагәыргәеит. Сызба
абакоу, исхаштит...

Абас абра сшықәтәаз такәгы тцит. Ус арфаш ахь сың-
шызар, азә дуауаза дтагылоуп! Аа, дкәашза, кыаҕк, мак-
еахәаранза дҕазоит, афкәытцәак рыбжьара адгьылбжьаха
хәычы ахыкә аңгара акны дзаагылоуп! Цкыа сыңшызар,
ижәпаза ахцәкәа лықәцсоуп!

Слымхәкәа ҕеин соуңцәа хылца иҕатцагылеит. Са-
хықәтәаз саахьантәхеит. «Кох, раңа сызт, Цәыхь ҕбагы
ихьт хәа, уи акәын уажә исыгыз, дубеит, Чагә, аҳаң итоу...
Уи акәын узыршуаз...» – аасгәахәт. Аха зылан Чатцәаа
дырпырхагам, Чатцәбак «Уашхәа мақыаңсыс...» лирхәа-

хейт хәа саҫахьан, уи анаасгәалашәа, сгәы ааргәгәеит, ииашоушь хәаггы саазхәыцит.

Сыңсы заны краамта абас сыңшуан, аха лара дахьгылаз қәацара лымамызт. Ус, даахьахәын, са сахь ләаалхеит. Адгьылбжьаха хәычы ааихылтцәан, арахьтәи ақәытцәа дныгепынгылт. Нас уа ағтарағ қәацара лымамкәа ләаанылкылеит.

Зызлан улеихсыр қалом, уабцъар еибагом хәа рхәо сахьан, аха, иқалалакгы, Анцәа – уара уоуоп, усыхә хәа, даара дкылкааны санатцаха, атдық аатгеит! Сзызланггы дхышәтын ағтара дфалахаит, дырхәазоггы ағынанахеит. Дзеипшроу сымбазакәа дагоит аасгәахәт, аха дабақоу дамзхуа ахатца? Унеи агәы умоуп, ғырпсы қалтцазар? Нас ишцақалои?..

Абас сшылзыпшуаз, ахахәқәа дырғацан ағтара дазымгакәа дааныркылт. Сарггы ашара сазыпшыны сшықәтәаз, ашьа ахантәи сыпта қәаш итгегь идухан, ицәхапшьзахан иааилызбааит. Ишеит!

Смыщцакыкәа сеитанапшы-аапшит. Зызлан дабақоу, исшьыз цсаатәуп. Сфалбаан снейзар, уи иақароу сымбацт, мақәахәара ифазо т-цәыш дук шыны ағтара ахахәқәа ирықәжьуп. Сгәы иаалсын, иаатганы ақәара инықәстцеит, азы ажәырц иааизар ақәхарын, аха абриақара қәацара амазамкәа иззаагылаз хәаггы саахәыцит.

Саақәтәиан алада санпшы, арфаш зытцсуаз абахәқәа фба срыбжьыпшыны итыкка цстак сылтапшит. Нахьхьи арфаш ахықә ақны х-мзатцлакы, агәтантәи иаха ифарылыхәхәо, иаагәастеит. Урт ракәын Агыруа Дызтоу ашқа санцоз арфаш сахьнырыз сызвысыз. Уа даға рфаш хәычыкгы алалон. Иаха санылбаауаз фда сагацәазаап. Шьта сымфохымқьар ақәын.

Сытггы уа иқәмыжкәа тцлак амахәқәа иларыбжьастан, зык ласғәтәаны, сыцхахә еихамгыло сдәықәлеит. Азышьтра иаваршәны сымзатцлақәа рқны саннеи, дара ракәын, нас сеихеит.

Бзиа санынаскъа схысит, сеитахысит, наќынтәигъы ахысбыжъкъа геит. Сеитахысит. Атак еитаќартцеит. Ари хтыц аќынтәи акәын. Шьта уа сыказшәа исыцхьазон.

Иацухаахыс рыба тќәыкәы рыешаны исышьтазаап, уца хәа ахьсархәаз аган хәыц-хәыц еимырдахьазаап, ашьыжъ еитасышьталаанза ас ахысбыжъкъа анга, иара иакәу, дтаханы зәыр дибоу хәа, еиханы арахъ идәық-лазаап. Саргы мацк санынаскъа сеитахысит, са соуп, ам-џа сықәуп хәа аанарго. Наќстәигъы ахысбыжъкъа иаха иааигәаны игеит.

Ас сыцсы таны Анцәа сандирба, иагьсеигәыргьейт, иагьсагьит.

Сылахы слакытцей ашәытақәа рнын, сцацхагъы, шыап-хыц тыцқәоу, убрагъы шәытақәак аман, схылца атцда сыхәда мацк ицәнаќьейт, уаха акгы смыхьт. Сымаџәа-қәеи схылцей кәыкә-мыкәшәа иахьыказ ыкан.

Сзыниаз зегь анрасхәа, иахьтәаз рыхқәа дыртцыуан. Абрагь Анцәа иахь иқәйтцаз аџатахьа кәйтцан, иреигъыз б-ќатак ишьит.

Адырџаҕены реааиқәыршәан, доуха кны аџатахьақәа ларықәыртцан, алақәа рыхтагъы рыманы Абрагьи Қәаб-лыхәи сахьытәахыз рбарц ицеит.

Ахәылпаз иаапсаха ихынхәит. Урт Еқәыц излаиархәаз ала, уа амшә таз цьыршьон, аха акгы рымбеит. Сахь-цәывтцаз аазыхаракын. Уи ахыхь ақәтәарта аман, аган аќны атцыць еипш атца умбазо, уаџ дызтамло тышак ыкан. Ахапы иџадараны, нас амахәқәа аманы, итдегъгы ицон, аха алақәа сахьытәахыз ианахымс, даргы уаха хара имцакәа итытцит. Амала схапы азааигәа, адыд ахь-сысыз авараџ, мышә дук, афы иашьу, абз аџыхәхәо ипсны ишышьтаз рбеит. Утгы ахьыкоутцаз ыкан рхәейт. Ауха апсыз акузаарын, уи акәын имтцызо иззаагылазгы.

Сахьцәывтцази адыд ахьсысызи рќынтә иааргаз ақәых-қәа иныхәаныпхьо схы иакәрыхшан, ркәырбанқәагь кәртцеит.

Ихарамкәа игылаз ахьшыцәа анааиқәа:

– Дызтѡахыз мшѡызар ꙗалап, ус казтѡгы ыꙗоуп...

– Мшѡындаз ашьта ꙗамлоз?..

– Зеипш ꙗамло иꙗоузеи, дыбнауафызаргъ ауеит...

– Уара, абрагъфык устѡи цъара дыщѡз, ас даниба, ахап
 уа иааигѡан, ихѡозар хѡа дтеитѡазар? Усгъы ꙗалоит...

– Дабрагъфызар, анс деифырѡахѡ дцѡывтѡитѡзма,
 деитцыхны дытѡеимтѡз, дакуанеи?.. – рхѡеит.

Абрагъи Қѡаблыхѡи изакѡыз рзеилымкааит, аха
 сахцѡывтѡз ирбаз аѡѡтѡартѡи атышеи ргѡампхазт, адыд
 иашьны ирбаз амшѡ акѡзар ꙗалап иꙗазтѡз хѡа аѡѡртѡеит.

Сара иахъа усазтѡаргъы, мшѡхарушь сгѡахѡеит, аха
 изакѡыз аиашатѡѡъа сызуахѡом.

Ѧ-КАМЧЫК

Мсоуст фыцъа аѡаѡѡа иман. Афыцъагъы ахѡса еи-
 цаарган ачара ду руит. Абри ашьтахъ раѡѡак
 мыртцкѡа Мсоуст иааикѡшѡан дыпсит. Ипхѡысгъы,
 абас аныꙗала, раѡѡак лызнымтѡит, ларгъы иаалыѡѡшѡан
 дыпсит.

Еизынхаз аишьѡѡа рыхѡсаѡѡа мааибуа иалагеит,
 аиѡытѡрагъы аѡшьыргеит. Цсуа тѡасла хазы хѡа аѡара
 зыѡѡнаго аихаб иоуп, усѡуп ишапу. Абрагъы убас акѡын.
 Аха аихабы иѡъабаа цѡгъан. Рыѡны-ргѡара зегъы иаб
 днаивагылан инапала иꙗаитѡеит, аитѡбы, деитѡбуп хѡа
 дрыѡѡашъан раѡѡак кридыруамызт данхѡычыз инар-
 кны. Абри иахꙗъан, дышнеи-шнеиуаз, акрымѡра, аашъа-
 ра иѡѡа иалалеит, дбаѡданхеит. Уажѡы аиѡытѡра аныꙗала,
 зегъы сара соуп изыѡѡнаго, сеитѡбуп, ихѡеит. Абас-абас
 шырхѡоз, убри аꙗынза инеит, аѡны аарбганы фыцъара
 ирымшар ада цсыхѡа амоуа. Ари аишьѡѡа ртынхаѡѡа,
 риешъара рзы ипѡашъарахеит. Избан ухѡар, акы иаму-
 суп хазы иѡѡ, игылоу ѡнык рбганы игар, иара убригъы
 пшзам, аха ус ꙗалаѡѡахѡеит. Аха араꙗа Мсоуст икѡасꙗѡеи
 иматѡурѡеи убас еипш еиѡаѡшьны, еимаданы ирѡшзан

иҗатдан, игәәгъны узалакысырымызт. Ак урбгар, егъи ак-
гъы иапсамкәа иҗалон. Анапщәагъы ахыччон.

Ус акәу, анс акәу аб имал ҫыңыара ишаны, аишыңәа
еиғатәын. Абри азы уахык риешыара еизахъан, аха ир-
зымхасабкәа даеазны хәа иахыргахъан. Даеазны захъ-
зыз ааин ианаарыдгыла, еитеизеит. Абра иҗан дара
ирцәыхарамыз, унеишь-уааишь хәа зархәоз азәык-ҫы-
ңыак раҗарагъы.

– Мсоуст ицара шәапсамхеит шәара, ҳаиашыара шәыр-
пхашьеит... – ихәеит риешыарахытә уаҫы цыбарак даа-
цәажәан.

– Ус ахыңоухәои, урт акгъы рхарам... – ихәеит Чатцә
Чагә дахытәаз.

– Изхароу риешыара ҳаума, нас?

– Шәаргъы ишәхарам...

– Дара ирхарамзар, ҳара иаҳхарамзар, рыҳәсақәа роуп,
нас уаха дарбану!..

– Уртгъы ирхаран избом...

– Чагәхеит, зегъ ҳабзиазар, изхарада нас?!

– Изхароу дутахызар, сара иуасхәап, – ихәан, Чагә
иажәабжә дналагеит:

– Ажәытәза зны Ацсны итцегъгъы ианкыакъаз, ага
инаркны ҫынхыбра мацарала ацыгәқәа анеишьталоз иң-
хеибатдан ашьха ицаратәы еизааигәан иангылаз, ашьха
дынхон ацсуа хатқак. Иҫнра-игәара зегъ инапала иҗеитцаз
ракәын: ҫбаны еихагылаз икәасқъа каччо, еихақаца,
иматцурта уи иаҫапшьны еиқәқаца, ица ықәпраауа, тцәа
змамыз ицсаса, ишьамақа, иқәатца – Анцәа ишихәарыз
дықан. Убригъы иман ҫыңыа аңацәа. Ишыкалалац еипш,
анхара аихабы иңыбааа рацәаны иадын, аитцбы насоуп
данахъза. Аб иңацәа атцара дукәа диртцеит, ақалақъ аҗны
аматцурақәа роуит, аҳәсақәа ааргеит, итааңәарахеит. Аха,
ишырхәо еипш, бзиара нагза ыҗам, цәгыара нагзагъы.
Рацәак мыртыкәа ан иаалықәшәан дыңсит. Уи ишлыхә-
таз дымҫапыргеит, иаңыз амартхә лыгдмырхеит. Аха
абри ашьтахъ ауп аб изы ауадафрақәа кәло ианалага –

ихала аоны даафнахеит. Абри игэы архэычызар акэхап, дубар дузымдырратэы иеипсахит, ижакыа еилачы, бжеи-хан ипатца сазамкэа дныкэон. Ицкэынцэа ракэзар, ыымз-хымз рахытэ зны затэык иаауан, ус-ус ишнеиуаз уигыы иаакэытцит. «Еилахазар акэхап, ма сара сцаны избалап...» избын, ицкэынцэа рахы ацара-аара далагеит. Азнык дцеит, ыынтэ дцеит, аха атцыхэтэан уахы инеира рацэак иртахымшэа, ауаа дахырыдырбало иацэыпхашышэа, итацацэа акалашэа ихэацшуашэа ибо далаган, уаха уахы дымцакэан аоны иеааникылеит. Уи ус иагыккан.

Мызк цит, ыымз цит, хцагы цит, цшыбагы абакоу, аха ицкэынцэа ма итацацэа азэгыы ибара хэа инеиуамызт. Шыкэсыбжак цит, шыкэсыкгыы убас, аха азэгыы дыкам. «Арт ас абра-ацара зхаштыз, сара акгыы сурым, стэы збахэеит, стэы згахэеит, аха дара раб дырбом хэа ауаа рых-нарччап, сыпсыр смал рзымшап, еимаркып, аоны шэаны еиоахшоит хэа иалгап, анацшцэагы ипсындаз раб иаазаз цыишэон, аха ицабааа мцуразаарын, иееимхазаап рхэап, изтахым цэытцаччо ирзыцшлап...» – ихэан, ишпакастцари, сырбарц иаауа излакастцарызеи хэа даара дхэыцит.

Адырфаены аб, уи Абыц ихзын рхэоит, деихыжэ-еикэыжэ иеиилахэан, ипатцагыы самкэа, иерыцхатэзаны ипеихаб иахы дцеит.

– Дад, сара шыта сыпсуеит, акгыы ззыкатцо сакэым, сырееигэышыа... – ихэеит иара.

Аца ыитзом, дзырфуеит, дтэоуп.

– Хапсуарае иапу кашэымтцар цхашыароуп, уара уеи-хабуп, уа уоуп изыхнарччо, иаб инышэынтра изыкам-цеит рхэоит...

Аца ыитзом, ус дтэоуп.

– Аиныхра мцацэагыы каумтцар амуазар акэхап, ауаа амла иаиргеит рхэап...

Аца ыитзом, дзырфуа дтэоуп.

– Урт зегь злакауцаша харцыс иустом, ацара сара итцэа-хны исымоуп, убри амаза уасхэарцоуп сзаа, ахы жны исымоуп!.. – ихэеит.

– Анцэа уимшыааит, иабоумоу?! – даацэажэеит уажэы аца.

– Амаццурта ахэыштаара ахахэқэа аатцхны, мақға-хэаранза ианужлак, ақэбар аацшуеит. Убри азна ахы тоуп!.. Ари мазоуп, уеитцбгы иоумхэан, амала сыпсаанза уаламкысгэышын. Санцслак, амартхэ аныкашэтдалак, уеитцбы днаган, иаатцхны абжа ит, уашыа изы узеигзо ухахауам. Ахь ижэбо шэыхэсақэа рызгы шэазрыцхан шөкамлан... Уи акы. Обагы, афнра-агэара амал анышэшо, зыпсы тоу зегь уара иумаз, зыпсы там зегьы аитцбы итэыз.

Ари захаз ацеихаб иаб длаиртэан ихы исеит – игэы исеит, дикэабеит-дишьшыт, данцоз, аматэа ғыцқэа ишэтцаны, ицыбагы шө-маатк татцаны, нахьхынза днаскыган, амашына дақэыртэаны ддэыкэитцеит. Ускан уажэ атцкысгы алахтыра ыказаарын, ақытақэагы ақалақықэа реипш ичацаны, иахы Лакэаба дзыкэтэоу амашына⁴⁷ афыцэа рацэаны, ақытақэа рахь ауаа алацо-иалаауа абас ыказаап. Уимоу, ауаа апрыгақэа ирыкэтэан хауалагы ипыруан, рхэоит. Амала, дара ауаа рхыпхызара анырацэаха, апсуарақэа рхаштуа иалагеит, рхы мацара ианашьтала, амцхэара тцыргеит, аихабра-аитцбра хэа хатыркэтцара рыцэахаит...

Аб ицеихаб ыкынтэ данца, мчыбжык инамгақэа аитцбы иахыагы убас дааит. Убригы днаиртэан аихаб иеихэаз афыза иеихэеит. Аха: «Афнра-агэара, амал анышэшо, зыпсы там зегьы уара иумаз, зыпсы тоу зегьы аихабы итэыз», – ихэеит атцыхэтэаны. Аитцбгы, аихабы ишыкаитцаз еипш, иаб ихы са игэы са, дкэаба-дшышы, аматэа ғыцқэа изызах, ицыбагы шө-маатк татцаны, афныка машынала дишьтит.

Абри инаркны ипацэа афыцыагы рыхэсақэагы рыман раб иахь ацара иалагеит.

Аха мызкы инамгақэа аб иааикэшэан дыпсит. Ицкэынцэа афыцыагы икырта рибамто, хатыр икэтцан дымфапыргеит. «Дырбарц иаауамызт атцыхэтэанынза, их-

⁴⁷ Чагэ ари ажэабжэ анихэоз Апсны Нестор Лакоба ида азэгьы машына имамызт.

ла дыснажыны дрыман, аха, хаит, афырхацэа, ибзианы
дымцапыргеит, цыанат шыапыла дцеит!..» – рхэон анац-
шцэагы. Итацацэа уажэы ешыран изфыз. Ада ианитахха,
атацагы дыбзиамхой...

Иахэтэз амартхэкэа аны́картца ашьтахь, аишы́цэа афы́цъагы раб имал ашарахы́и иасит. Риешьяра, агэ́ыла ааигэ́ацэа хар змамыз азэ́ык-фы́цъак иаары́пхъан, аба-соуп х́гэы и́тоу, хаб и́тынхаз х́шоит, х́аи́фы́тцэуеит, рх́еит.

– Сара акгы җахым, рахәгы, шәахәгы зегы айтчы
имазаит, амала абри аматчурта убриак сахәоит, са исы-
маз... – ихәеит аихабы.

– Сарггы акгы стахым, зеггы аиҳабы имаз, убри
аматуртоуп – уаҳа акгы саҳәом, са исызхоит... – ихәеит
аитцбгы.

– Ҳаи, Анҷоа шәиниҳәааит, ҳаҗыр зақа еиқәышәтцоу-
зеи, Анҷоа шәеигумырхан! – рхәоит изаҳауагы.

Ас аматурта афыңагъ ианыртахха, аишыцѳа рееиуа-
тѳны иаадѳылибацхъан:

– Уара, җаб акыр уеиҗәахызма?.. – иҗәан, аиҗабы дҗааит.

– Исеиҗаахьян!... – ихәеит аитцбы.

– Уара акыр үеиҗәахьазма?!

– Исеиҳаахъан!... – ихәеит аихабгъы.

Аха афыцѡагы иреихѡаз закѡу нтѡааны макѡана ир-
хѡом. Атѡыхѡтѡан, еизыргаз аѡаа наѡ ишѡтны, афыцѡагы
рыхѡсаѡѡа нарыддыргылан, аматѡурѡта ахѡыштѡара жны
ахѡы еиѡараны еиѡыршарѡ ааибырхѡан, аѡаа ахѡтѡаз
иныѡналѡт.

– Баша шәхараапсеит, – ихәеит аихабы. – Җахшыҗдара
җахьзан, шәхаргәамтјит. Җаб итынхара, имал ашара аба-
таху, изаҗауа рызгы ицшзам... Иахшазом, иааузеи
иахшаратәы, җара җыңа затҗәык җаҗоуп, җшеилоу җаб има-
зара акны ишыҗоу иҗаз, җацхыраан иацтҗароуп акәымзар.
Үс ами?!

– Усоуп!.. – ихәеит аитцбгы. – Ага ақалақь аҕны анхарақәагь җамоуп... – хәа үсгы нацитцеит.

– Ҳаи, шёпыцсынтры духааит!

– Ҳаи, Анцёа шёиныхёааит, забицара иапсаҳазгьы шёара шёоуп! – рхёахт изаҳауазгьы.

– Уара, арт ҳара цқьа ихаздырзомзаарын, ҳаи, рыцҳа, раб ицъабаа мыззаап! – рхёахт иказ агёылацёагьы.

Еизан иказ анца, аишыцёа афыцъагьы рыхёсақёа рыманы ахёыштаара инеин инаҳагылт. Нас ажёжёаҳёа аҳаҳёқёа аатдырхын, атаҳ-сахҳёа ажра иналагеит. Рыхёсақёа нақ-аақ игылан ирзыцшуеит.

Аҳаҳаираҳёа ижуа шъамхышёара инеихъаны, агётаны ажра иаёыз ибаҳа апынтца акы инаахеит. Анышё аақёхны инаҳёапшызар, адыргьла аҳёа еипшны акы аапшит. Адыргьла азнатқьа итцёахрызма ҳёа, еивас иавжаауа рёынархеит. Иржуа-иржуа такёы ицеит, аҳа ирбаз дыргьлазам – цҳал дук ахы ларҳаны итцоуп! «Ҳаи, цҳалла итцёахызар, зынза ҳиркьатеит!» ҳёа, иаатцхны ианаадырхё, ахы ацёашъаршь акёыршаны бғазала еиқёпах иёаҳёан. Игёыргьатцёа ажёжёаҳёа ацёашъаршь аамхны интацшызар, ахы абақоу, асахтан фёы рхышёшёо, иёыцфьыца ѿ-қамчык аатыргеит...

Чагё абри иажёабжь зегьы архёыцит. Мсоуст итынҳаз амалгьы, ажёйтётёи апсуа бы Абыц инеиёыцшны, аишыцёа ирзыршеит. Ақамчқёа роуп ирыгҳаз акёымзар. Аҳа уи цсыхёа уафы иазип.

АЖАКЪА

ИАЗКУ АЖЁАБЖЬ

Ажёйтёзан ржакъа рнықёуан: «Сжакъа аныс!» – Архёон, иара иахъагьы изнықёқёо ықоуп, абри абас зақёу хзеитоухёондаз ҳёа Чатцё Чагё ихёеит зны.

– Анкьа, излархёауала, ауал здырцсаҳуаз ижакъа хёыцк аалхны икны, сжакъа аныс исурааз, исурпсаҳыз абри аёны ишузсырхынхёуа ҳёа дықёуан, ижакъа хёыцкгьы шасыс зтёы игоз изынижьуан. Уи ари ажакъа хёыц ихё-

зыртра интаршэны итѣахуан. Ас аныкартоз ашахат ма ашахатѣа ирбозар акэын. Ацынхэрас ахэдыкѣта дама-заргь ауан.

Ауал згаз иззихэаз аѣхэаразы иаимгар, иахьа-уатѣы хѣа далагар, иѣахылаѣар, ауалтаѣ ашахатѣа абыргѣа ааизганы, ихазыртра итатан имаз ажакьа хэыц аатыган, ишырбоз амца лацратцаны ибылуан. Уинахыс абри ахэыц нзыжьыз ижакьа ахатыр ызуан, игэрагарагьы иакѣытцуан, ирхынхэзом хѣа азэгьы уал иитомызт, сжакьа аныс хѣагьы аѣэра азингьы имамкѣа дѣалон, – ихѣеит Чагэ. – Абри азы акэын ажэытѣан ажакьакѣа хатыр зрыкэыз. Амала абри абас ианбалагеи хѣа усатцаар, ажэытѣан ауп сѣэоит, уаха еилкаатѣкьа сызумтар калап, сжакьа аныс!

АГѢАГЬРА

Хьмур аѣнра беиа далиааит. Анасыц анакѣа, лани лаби ѣнра беиак даланагалар ртахын, ахшыѣ иманы, амалгьы далхѣдаамкѣа иказ азѣы ида уаха иакѣшахатмызт. Аха лара Хьымца хѣа Гѣыц акытатѣык дылгѣаѣхон, иаргьы бзиа дибон. Уи дбеиагѣышьамызт, дынхаѣын, ахшыѣ змаз, икѣышыз азѣ иакѣын аха.

Хьмур анхаѣы дыширымтоз лдыруан азы Хьымца диѣѣшахатхейт маза диццарцаз.

Аѣхѣара анѣыртѣа, инейн исыхѣеит атацаагаѣа еихабыс ухазрыццароуп хѣа, арахь имазоуп. Иѣастѣоз, саѣѣшахатхейт.

Цьгьардантѣ акѣын лара атаца дшааргоз. Уи уа маза ддѣылтцны дахѣыларан хѣан, заа еиѣѣажѣахьан ханнеиуа, хашнеиуа, хяхьнеиуа.

Атаца лѣы ачкѣын аитѣбы Жора даѣѣсыртѣеит, дмачын, 15-ѣа ракѣын ихытцуаз.

Ауха хяхьцаз зегь хманшѣалахан, хабжьы мыргаѣѣо, ххынхѣны амѣа хѣаѣлеит. Абас сахатѣбжак хныѣѣахьазар

ҕаларын еипш, ахысбыжкәеи ауаҕьанчаҕьанбжкәеи хлымҕа иаатасит. Иҕалаз усгыи еилкаан: абжкәа ахыгоз Хьмурра ахынхоз шыҕаз акәын, ари такәаамтә аоны да-нырымба, дымтәдырсит хәа лашыцәа лышьталт. Амҕақәа ркырц рыеқәа ирықәтәан итрысит.

Хәара хәатгылан хәаилацәажәеит.

Хәашцац ашышьыхәа хцалар – ихәхьзон, лассы хдәықә-лар – хеышьтыбжкәа духон, настгыи аҕаҕа мҕаҕы ҕыла атаца думаны лассы узцома... Ихәхьзар, амашәыр ҕа-ларгыи алшон, ус иаҕьацбара иҕалахьан...

Аха хәара ақытақәа еимаздоз амҕаду Цәтраз⁴⁸ ахь хкыл-схьан, хәхьынтәауаз аилкаарагыи шыта ус имариамыт.

– Шәабакәз рхәозар, Бытәа Едыгь ичарахь хәкан, Ата-рантә хәауеит схәоит, шәара ҕышәымтын, уи Амч-цха Цьгьардантә дигеит, ижәны сыҕоушәагыи дсырбоит... Жо-ра, уара, уаасыҕехьнытцны унеин атаца лҕы уақәтәа, ахы иақәйтны, азәгыи дақәтәамкәа ирбар, ихатцырдыраар ауеит... Атаца арахь дааган дсыҕехьныжәшәтца, скоукоу уапа ау датцәахыроуп! – нарыдстеит.

Хы-мҕаҕы ахьеихдоу хәаихьан, Хьмур лашыцәа ҕырх-хыла иаахәхьзеит.

– Шәарбанқәоу?!

– Шәабанзаҕаз?! – рхәан, иҕахазтәаит.

– Чагә соуп, дад, Чатцә Чагә! Бытәа Едыгьа ичарахьтә, Атарантәи хәауеит, шәзыниазеи?... – схәеит.

– Хәаи, Чагә уоума, агәаҕра хәқәшәеит: хәхәшьа дым-тәдырсит!..

– Шәахьауаз азәгыи дышәпымлазеи?... – рхәан, иҕа-сатцәаит.

– Хәаи, закәызеи ишәхәо?! Уара абри амҕала аеы-шьапышьтыбжкәа гон, дара рақәзаргь сеидроуп!.. – наҕ ицоз ауардынмҕа надсырбеит. – Хәара ашышьыхәа хәауан, мацкгыи бжысхьеит... Абаак, машәырк ҕашәымтцан, хәаи, изакәызеи исамхашәахәаз!.. Шәырыхьмзар шәхынхәы, узхьымзо ууара дацсоуп!.. – хәа нацстеит.

⁴⁸ Бәтразгыи рхәан.

– Хаит абаацсы!..

– Уара, Чагә, харгыы хрышыталарын!.. – рхәахт сөыз-
цәәкәагь, рыбжькәа рдуны.

Сажәа сшаалгаз еицш, ашытазаафцәа ауардынмәа
иандыршәлеит. Урт шыта рацәак ишәартамызт, избанзар
ауардынмәа даәа ганкы иаман, хара ицон, амфәхытдыр-
тақәа иамазгыы хара хамфәа иапыломызт.

Гәыц Хьымца уахыки-енаки чара иман. Ашыаца хаа-
цеибакын, саси-цшәымеи хааннартәазеит...

Агәагырақәагы абзиеи абаацси хәа икоуп. Агәагыра ус
бзиоуп, абзиара ианазку.

СЫТӘТЦӘА АҢОУРЫХ

Изыззарызеи, иаха санмачыз афьжәрақәа цәгьа
избомызт. Цәгьа абара акәым, бзиа избозаргы ка-
ларын. Уеизгыы-уеизгыы афь ыжәны гәәкрак сақәым-
шаацзаргыы, исыхәтам ансызнаухьазгыы ыкан. Баша иаур-
хәахуа афь эжәыз икәәкә афстаа дықәтәоуп хәа.

‘Енак зны, сқьафгыы ыкоуп, цсрак ахь сцеит. Деи-
нырхуан.

Сеыжәлан апкара-пкарахәа сышнеиуаз, аа, уара, сар-
кьал тәтцәак амфәа иахьаныршәлоу! Хаи, абри афьза шца-
стахыз, рацәа иукәфеиет, Чагә, хәа сыфәыжәтцын, иаашь-
тысхит. Избан ухәар, жәкамбашьк сыман, агәарлара ацәы-
мгын, сгәы цнатцәахьан. Акәаркәар мыжда азмах иахь-
кьаны азлачра адыруеит, абжьы анапсахуагь убап, иану-
намырхауагыы.

Атцәтцәа-лымха адач атцдан иптцәаны. Цьара рахәык
иахамкәа икамызт, ианптцәа иканаршәт.

Атцәтцәа шытысхит, аха иабазгои? Сцдыбақәа иара рыз-
куам, скамбашь ара исымам.

Саалаган, сқьафгыы ыкамыз, сытцәтцәа схәымцъар
иадфәхәалан иахьынсырхалт. Нас скәымжәы акалтқәа

ааушьтны ианнакәстца, иумбазо иаакалеит, иатдәахит. Абжы мгарц арас тасыцгәеит. Нас сыөеыжәлан апс-рахы сцеит.

Апсра ахыказ саннеи, ишацу еипш, ашта икәгылаз аазеишәа сәадгылан сапсуа мака аасымтхны скама ша-маз уа иныкәстцеит, схылпарчгы нарывастцеит. Нас схы саасуа сөықәлеит. Шьяфақәак ныкастцахьан – акаамет! – сытәтдәагы ахапа аацәырнагеит. Егы – арас тшәаны икашәазаап!..

Саргы, апаө сыкәгылан ажыжәхәа хыла накәоузык сласызшәа, сөггы ласхкәеит, аха изхәартагәышьяз, ика-лаша калахьан...

Уиаахыс акыр цсрақәа рахь сцақәахьеит, аха тдәтдә асмырхәазац. Сакәнахит.

УХЫ УХАГЫЛАЗАРЦ УТАХЫЗАР, ИУГӘАЛАШӘАША

Цапоу Франкыл пхәыс данааига ауха Цлоу Аима-ра ачара ыкан. Акәасқәа азал тбаафы агәгәахәа амца зтаз ауацбак иеҳәатәаны гәыпцок абыргцәа ажәытә жәабжхқәа рхәон.

– Чагә, хухәоит ани Тоуфыкыи уареи ишәзеибауз хзеи-тахәа! – ихәеит алафхәаө Акаба Багыр.

– Иахзеитахәа, иахзеитахәа! – рхәеит егыртгы.

– Тынч уаө даадыртәашам арт!.. Исымхәар усгыи ишәы-муазар акәхап... – ихәан, даапышәарччеит Чагә, нас иа-жәабж дналагеит:

– Ари аныкалаз анбыкәу, усқан смачын, аха сагххыц-цәамызт. Ёнак абнара сылсны сышнеиуаз сыпшызар, ам-фәхәаста ианыршәлан Тоуфыкь даауеит. Уи уаанза дыз-бақәахьан, харантә дыздыруан, дтырқәа шьтран, Денал-оглы, хәа сыкоуп, ижәлан. Тоуфыкь анхацәа ркны днеины мариала апш рымихуан, нас Учачамчырака иганы афынтә

хәы ала итиуан, Тырқәтәылантәи иаауаз атуцьарцәа идирхәхауан.

Уажәы, ақытахь ицоз Тоуфыкь дансцыла, ус сгәы иаана-геит, уара, абри ескьынгы анхацәа цәирхәуеит, уажә ацара имамкәа дыкам, иижьо анхацәа ршьа зуп, дсырхәып хәа.

Дансзааигәаха, скьарахә аатыспаан илаикәкны, ус сыбжыы найқәсыргеит:

– Унапқәа урѡах, Тоуфыкь ефенди!⁴⁹

– Цьаным⁵⁰, иахароузеи, изхысуеи?! Уара, имхыс-ааит!.. – ҕааитит Тоуфыкь, инапқәа дырѡахо, иидыруаз иапсшәа ааизыркәкәаны.

– Анхацәа цәурхәуеит, уажә уеитатцауеит исхароузеи хәа! Уалга, уцьыбақәа аархәы, сымхысырц утахызар!..

– Ибзиоуп, цьаным, ибзиоуп!.. Ацара сара иунатоит, уара еилаганы имхысын!! – ихәан, ибжыы қыцьқыцьуа, ицьыба дынтәлеит.

Усгы дсырхәит, шыта схы ауадаѡ изаластцарызеи, снапы рахан скьарахә икәкны, егыны, иабатаху, сыгезсы-раапсарызеи аасгәахәын, Тоуфыкь уаха датәамбакәа, скьарахә ааласаркәит атра итастцаразы.

Тоуфыкь ицьыба дыштәз, сыцшызар, тапанчак аати-паан иаасыкәикит! Ас калап хәа сыказма... Тоуфыкь дшәа-заны дыкан, дхысыр ауан. Убри акынтә сара, зынза ҕыр-тынч катцаны, сыгчо ҕаастит:

– Аферым, Тоуфыкь, аферым!.. Сен кувветли адам сун!⁵¹ Хәмар-хәмар! Сыхәмарит акәымзар, скьарахә ахы уқәхны нак итастцарц салагозма?! – схәеит, Тоуфыкьгы акәыз цьышьеит.

...Амѡан схәыцуан: баша ирымхәозаап тәамба кәзцо тәамба ихьуеит хәа. Тәамба ззууа ауаѡы узқәымгәыгзо ах хсага ахәа икәынтәахылазар ауеит.

⁴⁹ Ефенди – ах, ахәынтқар (тыркәшәоуп, ара ирлафуп).

⁵⁰ Цьаным – сызкәыхшоу, ссыззатәу, сыхаара, сѡыза бзиа (тыркәшәоуп).

⁵¹ Афырхатц, Тлуфыкь, афырхатц! Уара ухатцагәгәатцәкьзаап! (тыркәшәала).

Усоуп, атəамбарей, аццакцəарей, агəызианрей шəар-
тоуп. Абри ихамыштроуп дарбанзаалакгы, ихы ихагы-
лазарц иҗахызар. Зхы зхагыламзарц зҗаху иҗəы иуас-
хəозей акəымзар.

АХАЦƏА ЦСЫҖҚƏЕЙ АҗАЦА ЛЕИШƏАЦƏГЫАҚƏЕЙ РЗЫ АХƏШƏ

Гəын Камчыҗ цхəыс дааигейт. Цақəашьтəык. Цш-
закы. Цьынцəал-цхак.

Камчыҗ ичарахь иааит унеишь-уааишь хəа зархəоз
ауаа, алафхəаџцəа, ашəарыцаџцəа.

Уачамчыра ақалақь агəҗа, Камчыҗ икəасқьа еихарак ду
абартца иҗатəаны, амшын ихыцшыло кыр збахьаз, кыр
захахьаз ажəабжьқəа рхəон. Рацхьа ашəарыцара атəы
иалацəажəт, нас ацсуа жəытə қьабзқəа ртəы рхəейт, урт
рышьтахь ажəацқакəа рылацəажəарахь ииасит.

– «Аџны қазтцаз агəраха⁵² дəылган икарыжьуан», – абас
ахəойт жəытə цсуа жəацқак. Ари зегьы ирахəхьейт, ир-
дыруейт. Аха иара ажəацқа зхəаз изхихəартə еипш иқа-
лаз хəа акгы ықазар ами. Ус кыр уахəхьоума, Иысхак? –
дтцааит Цьгьарда ақытантə иқаз Шармат Теб, иара иааста
еихабыз Ануа Иысхак ихы наиқəкны.

– Ажəацқаҗ агəраха хəа изҗу, аџны зыргылаз, анха-
ра зегьы қазтцаз аҗаацəа реихабы иоуп. Аха уи данажə
дыртахымхейт, ддəылган адəахьы дкарыжьит... Ари
ажəацқа абас қазтцо ирхыччоит, иажəыз аихабацəа хатыр
рықəтцара уалцшыоуп ахəойт, – ихəейт Иысхак. – Ииа-
шатцəқьаны, убас игəрахаз абырг ддəылган дкарыжьит, уи
азоуп ажəацқа зхəазгы изырхəаз. Аха уи шықалаз, ианы-
қалаз ахəара уадаџуп... Уара кыр уахəхьазар, Чагə? – Чагə
ихы наиқəикит Ануа Иысхак.

⁵² Агəраха – жəытəтəи цсуа еихоуп, ацсуеиха хəагы иашьтан;
агəраха хəа усгы рхəон.

– Пыт-чытқәак саҳахъеит, аха иабакоу, исаҳахъоу схәар, Алиас даргәаар хәа сшәоит, – ихәеит Чагә даапышәарч-чан, зыкәрабжахъ инеихъаз Гыи Алиас днеизыпшын.

– Избан иара са сзаргәаара?! – иңьеишьеит Алиас. – Уара иузымдыруазар, сара ытцгас скоумтцан. Саргәаа-уашәа хәаны, ишузымдыруа алахыуфарц! – егыи Алиас-ггы длафхәафын.

– Ибзиоуп, нас, – ихәеит Чагә, – Алиас дымгәаауазар, исаҳахъоу шәзеитасхәап:

Шәарггы ишәзымдыруа шәкаларым, аха ажәытәзан уаф псыгек дынхон. Уи ихъз абри заҳан исаҳазггы изды-рамызт, сарггы исыздырам. Уи ауаф псыге абык диман, ышә шықәса ихытцит. Дзымныкәо даналага, аиартә даалахеит, арахъ ихшыф еилыкка икан. Дыпсыр итахгәы-шәан, аха ацсәаха цас изиуазшәа, дихаштны дыкан, ди-гомызт.

Лабхәа иматцура лгәы пнатцәеит атаца. Лхатца, ауаф псыге даалыргәыбзыгын, акәыцха ду илыркәтцеит. Нас иаб днаниртәалан диман дцеит, абнаршәыраф дганы ды-нижьразы.

Агышәыг тәартас иахъымаз бнаршәыра дук акны икәыцха наргыланы ишьтахъка даахынхәит аца.

– Дад, сара ара сыказ, аха ари акәыцха нумыжьын, уахъ-цо ига, – ихәеит жәымтацәгъа. – Учкәын афыц катцатәыс изиутоузеи, уанажәлак уааган уалакаижьып...

Ари заҳаз аца дшәеит, икәыцхаггы иабггы дфартца-лан афныка дааит, ипхәысггы лхафы лыхшыф ааигеит...

Атахмада дыканатц уаха игәы дадыргомызт.

Абри ажәабжь иахааныз, згәы иамыхәаз роуп «Афны кәзтцаз агәраха дәылган икарыжьуан» зхәазггы. Уи кә-леижьтәи анбыкәу, Ага Маңьи Ашьха Маңьи рыпсы антәз ауп, рхәоит. Урт роуп абас ажәлар ирылазтцазггы.

Ари ажәабжь ахацәа псыгекәеи атаца леишәацәгъа-кәеи рзы ажәлар еитцадырпхъаз хәшәуп.

– Аиеи, аха, Чагә, абри шәасхәар Алиас дгәаауеит зху-хәааз, Алиас избәхә цъарггы иалоумтцәзитеи?! – рхәеит.

– Избахә аласымтцеит, аха исхәаз иарггы датцанак-уеит. Избан шәхәар, иарггы убас уафы кәымшәышәк иоуп, иабггы неихыркуа имам, ицхәысггы лгәыжәла цгәыоуп... Уаб дышьтыхны абнахь дга хәа иалхәар, икаитцара сыздырам, – ихәеит Чагә, дпышәарччо. – Зны лгәы ааилашәан, Алиас длыцәшәаны дцан Абрскыыл ихәпы дталан иеитцәахт. Урт уа уи иацәыхарамкәа инхоит... – зегь ааибарччеит, Алиасггы.

Абри аамтаз абартцахь иаахалаз ацшәымак уажәшьта артәарахы хәиасуеит, еилашәмырхан хәа ибжы ааиргеит. Ажәабжхәафцәаггы агәыркхәа ифагылеит.

СЫХТАРЦА ИСЫЗНАУЗ, МАМЗАРГЫ АТАТАЦӘАХАРА УАХЬКЫЛНАГО

Хамжәажәа дшыпсыз ашәацхәаф дансырта, ацсыж-ра аены сымцар калозма. Сәааибыстан, сцартц амәа саакәлоны, агәашә, артны ыцъа асасцәа аштә иаатәлеит. Урт уеизггы-уеизггы харантә имааит, хқыта уахьналшәоз инхон, аха иагъа умхәан, исасцәамзи, уашьтан сцап хәа саахынхәит.

Хнеидтәалан, хәба-хәба цәыца дсыржәит. Шьта уаха зжәырггы стахым, аха ишәымжәын хәа злароухәари. Дарггы, Анцәа ишәихьеит акәымзар, амәа шсымаз рбеит, иазырханы ифагыларауазеи! Аха асасцәа әуеипшху. Зынггы сгәы иаатаскит ацсрахы сцоит, уаха сзыжәуам хәа схәап хәа, аха схәыцын, кәх, даәа мацк саарцеипшып шысхәоз, даәа хәба-хәба дсыржәит. Дарггы дара ртәала иаздырхазар акәхап, нас ифагылеит.

Сысасцәа агәашә акынза инаскязган, сәы саасны сымфахь сеихеит. Аены сымнеир нас уаха данбастцәыуоз, дыржуан.

Ацсра ахыкәз саннеи, аштә икәгылаз аазеишәа снадгылан, ишапу еипш, смака аасымгысхын сабцар шамаз уа иныкәстцеит, сыхтарцаггы навастцеит. Нас схы саасуа адсы лышка сәынасхеит.

Сёынаскеит, аха, шёыпату схы икёууп, абри схёым-
цъар азёы икны дахошёа сгёы иааснарбеит. Дахоит, аха
дышпахо, избар хёа дшёошёа, иоуишътзом! Стёёуа сах-
неиуаз, снацёкьарақёа сыркылцшны снацшызар – укё-
шёира изыкалаша! – сыхтарца хёазо исышьтоуп, ачыхё
схёымцъар мыжда ахы иаларшёны иёахёоуп!.. Ицнар-
тларц иахоит!..

Амёан, схынхёны санауаз, абри шцакалеи хёа сыш-
хёыцуаз, иаасгёалашёеит:

Сысасцёа наскьаганы ацсрахы сышнеиуаз, сахны-
лалаз, зкъаф катцаны икоу итёы иубац, исызгёамтакёа,
сыжёахыр икёыршёыз сыхтарца ачыхё схёымцъар ахы
иаларшёны иёасхёазаап...

Абри инаркны ататацёахара уахькылнагоз еилыс-
кааит, ушарцхашёоз агёра згеит...

Рацёак мыртцкёа шёацъхёафык деитасызнеит. Хар
змам нхафык дыцсын, ашёацъхёаф дсыман. Ацсыжра ае-
ны сеааибытаны сдёықёларазы сынёежелёны, «Чагё,
укоума?» хёа сасцёак ааёыртит. Снарпылазар, хқытан
инхо уаауп, Хёыбза⁵³ икан, уантё иаауазаап. Акыс ажёра
бзиа избоз шёоук ракёын, абасоуп, сымцар цсыхёа сы-
мам, абаакёа, хёа нарасхёеит...

Урт гёаазаргь, ацсрафё sneин стёёуо саныкёлоз, са-
хёацшуан, сыхтарца кёацза иахьыкёстцаз икёын.

СШЫЦСЫЛМАНХАЗ АТЁУРЫХ

Уажёы сара сшыцсылманхаз атёы шёасхёап.
Уи абас ауп ишыкала:

Ёнак зны Шьякаа Шьмат дыстааит.

– Уареи сареи хайбадыруеит, хатыргыы еикёахтдоит, ус
ами?! – дсазтцааит.

⁵³ Хёыбза – Цхьынтцкар (ахьзкёа руак). Цхьынтцкёар, ашёыла
– Цхьынтцкёар убригь иароуп; ацёхьынтцё тцаауп.

– Усоуп! – сҳеит.

– Нас, ус акэзар, сүхэарц схата сааит, мап сцэумкын...

– Исылшо аказы схы сеигзом...

– Сычкэын хэычы дзааухыр стахуп, дсызнат! – ихэеит.

– Ахамта хэа иахыркыан уаналага, сгэы ишалсуа уды-
руаз...

– Абриакара шцоухэои, ахэычы дсымнаткэа, уареи са-
реи еибатаху хауп, хаиуацэахар иахаггы сгэы иамыхэои!
– сҳеит. Нас ауахэамахь Елырка натра хэа ханцашаз
афхэараггы алххит.

Адыршаэны, Бағбаранка сымцар псыхэа сымамызт,
сыфеыжэлан сцеит. Уа Бағ Мсоуст дахьынхоз Бгахэы сан-
неи даасеигэыргъан, изымтодаз, ашътэа ишыт, агэы-
лацэа, азлацэа адигалт; ускан уа а-Бағбақэа зэырфы нхон,
Бгаа хэа ирышътан. Даеакала иухэозар – ашьауаа.

Хцэажэо хыхътэаз апсрақэа, абзарақэа рызбахэ цэы-
раагеит. Итэаз рахътэа ыцъа ачарақэа рахэан, азэы иуак
ипсхэрахы цатэыс иман. Ишацу еипш, урт ахьцоз иахэ-
таз ргар акэын, ус ауп апсуа тас шыкоу. Саргы цыара
снапхэоуп! – сҳеит.

– Иабыкэу?

– Зыкны? – инасазтааит.

– Издыруаз азэы сычкэын хэычы дсыззаах хэа дсы-
хэан...

– ...Натра уцарцу?!

– Хаибадыруеит, мап скыр дысцэымгэаауаз... Ахэычы
зык найқэырпкканы хэычымыгчқэак хамтас инеисыркып
– убриакароуп, уаха иазнауазеи! Амала, аиаша ххэозар,
ахаан азэггы дсымнатыцт...

– Ус шакэуггы збоит... Хы, ари анатра ус мариала узал-
туандаз! – ихэеит Мсоуст игэыла Калгъ Хьрыцс. Уи итэаз
дхаихабын. – Азаахра уанақэшахатха, изааухуа жэа-
ба инадыркны шажэа ркынза маат ахь цара изугароуп,
ахътэы тцга атаны ахътэы цыар катцаны инаган ихэда
иахоутцароуп, убартқэа рнафс апапцэаггы цыара ак на-
дуркыроуп...

– Ариакара рххатə шамаз сыздырамызт, аха знык сажəа стихьейт, ажəа анухəа, иноугзароуп, – схəейт.

Аоныка сьейжəлан сахьцоз схəйцуан ахьтəй цьар ахьтəй тцга атаны иабасыцшаари хəа. Уи амацараф сьикандаз, жəаба ма џажəа маатгыы сыцшаар акəын. Схəйцит, сеитəхəйцит, аха уаха цсихəа ансзамта, сьей стиирц сызбейт. Ыба сьиман. Ускан ахь цареи акьаад цареи ицыркəз акəын, ейкаран. Ахьтə цара иацəаашьан, ихьантацəоуп хəа, инькəйргазомызт. Акьаад цара ласуп хəа иаха еигьаршьон.

Афхəара аены, сцьар, сцара, сытцга сьейкəйршəаны сцейт.

Ауахəамаф ханней, апапцəа цəашь гəартак нахдырkit, рыхə шəымшəар тцасым хəа хатцархəан, рыхəгы надхарkit. Ацəашькəа шаахаркыз еицш, ак шəызхоит хəа, егырт аахамхны иргеит. Хатцхəа инейхьазгыы убас рзырузаап...

Апап атцхəара далагейт. Дапцхон дынтгыла-ааттыло, дмыццакзо: дапцхəо дышнеиуаз, даатгылан зны сцьыбакəа дрыхəацшуа далагон, нас снапкəа рзыцшра, дырфегьых сцьыбакəа рахь илацш наиршəуан... Ари абас зыкайтцозей хəа ицьашьо сышхəйцуаз, ахацахəа иаасгəалашəейт Багбаран Мсоуст санитаз апапцəагыы ак надуркыроуп хəа исейхəахьаз. Исгəалашəаз снацтцкьан, апап снаидххылан маатк ицоз аразын цара ицьыба ду итастцарц инасырххейт...

– Уаангыл, уаангыл! Ус умун, – дыхəхəейт абри аамтаз адикəан, – Анцəа игəамцхо кəумтцан!.. Уа акəзам, абноуп иахьтарцə!.. – ихəан, ижəеиза нацəак рыла, иарма напы ф-нацəак аман, инейуаз инрыжьуаз ацаракəа ахьтарцоз сындыкəра таџафак ахьыкəгылаз насирбейт.

– Исыздырамызт... – схəан, снейн сцара уа интастцейт. Абри ашьтахь апапгыы ихы-иџы ааихачцейт, иапцхəарагыы лассы даалгейт.

Данзаасх ашьтахь ахыцгыы дытцшəхроуп анырхəа, адикəан ахыц дитцархит. Абри азы џба-џба кəрышь нры-

жъуан ауаа. Сара маатбжак наган инапы инасыркит. Иара табупггы имхэеит, ауахэамаѣ «табуп» ыѣказамзаап, ирхэазом.

Абарткѣа зегъ рышьтахъ зхэычы дзаасхыз иѣныѣа хайццеит. Сарггы сьжэамаатк наган ахэычы ихчы ина-тастцеит, аѣбар хъггы ауахэамаѣ ихастахъан. Дарггы зеипш тамыз ахтэы саат сыртеит.

Сара аѣы раѣаак сеадсымцалеит. Амала, иаднагалаз агэылаѣа кѣаданы ирыкэызшэа, иахъынзарзыжэуаз ир-жэит.

Абасала, раѣхъазакэны сара ауаѣы дыснатит, убри аѣы саанхар исыбаргэыз акэымзар...

Мызкггы цѣа иаамтыцкѣа, суа ѣыц гэыла харак уаѣ дысзааишьтит, абасоуп, ихы схимбаауазар, сычкэын хэы-чы дзааихырц стахуп хѣа.

Иѣастѣоз, асас хатыр икѣтцаны, ибзиоуп хѣа иахэаны, санцашаггы аѣхэара цтѣаны, дсышьтит.

Зыѣхэара путѣаз амш уапхъа игылоуп рхэоит, аѣхэара захъызггы ааины иаасыдгылт. Сарггы сееикѣыршэаны: сыхтэы жѣа-маатк, сыхтэы ѣъар ухѣа натра сеитацеит.

Ажѣакала, ѣаса еипш сеитанатит, зхэычы дзаасхыз ашьтѣа сзыршьит, сарггы сьжэамаатк ахэычы ихчы ина-тастцеит, хамтас хѣа разнытѣ сааткггы сыртеит.

Абраѣаггы агэылаѣа аѣы ааимаркын, еибарѣсзеит, сарггы саапсаха аѣныѣа сцеит.

Даѣа мызкы аатцуаны – абар, уара, ассир! – еитахдаѣазѣ дыстааит. Уи суаѣа ѣыцкѣа дырѣэыхарамкѣа дынхон. Шыкэсы ѣажэижѣаба дреитѣамызт, ипатѣакѣа, иара... уа-хъихѣапшуаз, аха макъана днатзамзаап. Сунатроуп, хай-уаѣахар стахуп хѣа дыстааит.

Ишѣаѣастѣоз? Акыс иара даѣсуамызт, аѣсшѣа хэыч-мачык ихэон, иааз гыруан, аѣсуа пхэысеиба дылхатэан, Аѣсны азы дсасын, сиѣэыпхашьеит. Ибзиоуп хѣа иахэа-ны, криѣатѣа-криржѣ дыѣѣыжѣтѣан ддэыкѣастцеит. Аштѣа даатытѣны данынаскъа, иара акъкыхѣа ашѣа хѣо дѣеит, сара акѣкэыхѣа сызгкѣа срыѣрыхо саанхеит. «Мап, ари уаѣкэымтыр ухтѣеит, Чагѣ, усггы нхарас иумоу акггы

ыкам, аха...» хәа сгәы сааҗахәыцит. Изгарыз? Сәы иат-
нысхыз нтәахьан... Скамбашь җаша атира ақәшәеит.

Жәа-маатк еитданы шыта нәтра хәа сызцомызт. Из-
бан ухәар, зхәычқәа снатуаз ауаа дара-дара еибадыр-
уан, аниакара анназга ашьтахь сеитдахар ицшзахомызт,
анацшцәагы ант ркны иаха неигеит, егырт ркны деи-
тәхеит, еилыхны ибеит, диашам сзырхәон. Дара иснатуаз
ахәычқәа ртаацәагы ргәы иалсуан. Ус акәу, анс акәу –
знык сажәа аниста, сыссырхиар акәын.

Аҗхәара иалыршаны изулак ант исырхиац сырхиеит:
жәа-маатк, ахьтәы цьар, ахьтәы тцга аманы...

Абригы дыснатит. Ишыкастатц еипш, сцъар ихәда ина-
хастеит, ифны ханнеи, абриоуп схәан, сыжәамааткгы ны-
қәстцеит. Иаргы ақыжә ишыт, мозер саат башакгы ситеит.

Абри икынгы иеизаз агәылацәа афы ааимаркын уаха
нарылымшахуа иеибаршыт. Саргы, исуацәамыз уацәас
икатданы, сқыпцаха афныка сааит.

Сааит, аха амфан сахьауаз схәыцуан абри анатра кәы-
тшыас иазызызбарызеи хәа. Схәыцуа, схәыцуа, сышхәы-
цуаз – исхәыцит!

Хымчыбжәа ракара аатцхьан еипш, сгәы каршәны сшы-
каз, снапшызар, агәашә җыуафык дадгылоуп! Җитуеит...
Сагынаихәапшит, сыгәгы иааташәеит: иаууеи, абригы
хымпада нәтра тыхәалоуп дзаа хәа.

Иақәсыршәазаап. Афныка ханнеибага, иаацәыригеит,
ухы ихумбаауазар, абас-абасоуп, абригь-абригь ауаф ууа-
ра игәапхоит, ихәычы дунатырц даара итахуп, сузааи-
шытит хәа.

– Ус акәгәышыоуп, аха... – схәеит.

– Нас?..

– Ваха азә дыснатны саныкала, зда дсымам стахы
дсылтцуеит...

– Кох!!

– Иапыжәац абра шәи җажәа шықәса зхьтцуа сан лашьа
дааит. Дааит, аха дагыҗәымтқәа, аштагы дтамлакәа,
агәашә акны даанкылан, ихы насықәкны дсазтцааит:

– Ауаа унатүеит хәа саҳауеит, ииашоума, уара, ари, саҳәшьапа?! – ихәан.

– Ииашоуп, – схәеит сара, – ауацәа рацәафны иумазар баапсума?! – схәеит.

– Ишца уара!!! Хара ҳашцсылманцәоу, уаргьы ушнатым узымдырзои?! Егьырт рнатшьас иумоузеи?! Уаҳа даәазә дунатит хәа ансаҳа, абрахьгы сааиуам, са сахьгы умнеин!.. – ихәан, бзиала хәагы мхәазакәа, сшихьынхалаз, дфьқәлан дцеит...

– Иаууеи... – ихәеит сьсас, – сахьнеиуа исхәап, ргәы ишцалсри. Шьта натшьас иумагәышьоузеи...

– Уи әупеи исыхь, акәымзар... – схәахт саргьы.

Сьсас фьк-бзык ишаанагарыз хатыр икәстцеит, фь бзиак сьман, иқьафгы дгәғала ирқатцаны, агәашә ацарахәа иаартны дынтганы агәыдыхәа ддәықәстцеит.

Абасала, исуацәахарц зтахыз ауаа – рапхьатәи даласцом – ирыхьканы, сьцсылманхеит. Амала, урт иаҳа иргәапхоз сара сакәу сцарақәа ракәу ҳауа иарбану сеидроу.

Уиаахьс мацгы тьуама, аха стьнчуп: натра хәа азәгы сигом, царагы азәгы изьизгом.

Амала, абри ацсылманра хәа сьзлалаз сьықәнаршәараны икоу сеидроу, Аллаҳ затцәык иара иоуп издыруа...

Абри ишәасхәаз сакәымкәан әазә дақәшәазаргь әуеит, аха Анцәа ихьз атан афеида иашьтоу агьзмалцәа ишца-рыцсыхәоу?

АНЫШӘЫНТРАҚӘА РЫЛЦХА

Иахьатәи Кындыг Фьц усқан Аупара хәа иашьтан. Иадь дукәа, ауапақәа ршәушәа еихашьшьы амшын иапынчыланы, агаға ькәыртәаа игьлан. Убри зегьы Чачаа иртәын, уалакьысыр қалозма, ирыхьчон. Аупара аханы иахьа Шәкәырча хәа иахьашьтоу, азыхь қаймат аман. Чачаа рзыхь хәа иашьтан. Ажәытәан уа Чачаа рахтны

ыкан, апсха убра тэартас иман, рхэоит. Аабыкьанзагы убра инханы иубон ажэйтэ хтны абаа цейхақәа⁵⁴.

Сара санахьза арака азэгы дынхазомызт. Чачаа рхэу-ра итаз алазқәагы мхацьырра ицоз ирыцпаз калеит, иаан-хаз Уарчака ииасын, мхацьырра иагаз апсуаа радгьылқәа кны анхара иалагахьан. Ускан, ыыла иказ гағала акэын Акэантэи Агака, Уачамчыра Ага хэагы иашьтан, ишаауаз. Избан ухэар, акы аккара илгаз амфаду хэынтэаран, фба-гы, уахынла агыгшэыг рацэан, хцагы, абрагыцэа шэартан.

‘Енак, абас гағала Арсаулынтэ сшаауаз, зык снахэап сгэахэын, Чачаа рзыхь ашка снымфахытцит. Уи агаға иа-зааигэан.

Азы жэын, пыткгы сөы апсы аасыргеит. Нас сыф-еыжэлан Аупара шыказ сымфа инацстеит.

Ихэлеит, аха, Амза каххаа, агэыр каршэзар иубаратэы икоуп.

Ус сышнеиуаз, дэхэыпшыны, Чачаа рнышэынтрақәа хэа иахьашьтаз снавалеит. Абри аамтазы сөы «хыр-р» арган, алымхацэқәа ркыакьан ахы иаафахеит. Саргыы ааигэа ак шабаз акара сцэа иаалашэеит.

– Умфа куп, уаангыл! Уарбану? – иёацаза бжык слым-ха иаатасит ааигэа игылаз ацэ еилфаа ду шыказынтэи. – Уеыжэтцны уабцар шьтатца, мамзар схыст!.. – ихэеит.

«Абрагыцэа!..» – сгэы иааснатэит сара. Сөы агэра саахан:

– Уарбан цсуа хатцоу, хабацэа ртцас еилаганы, аны-шэынтрафэы ихысуа?! Уаха тыц уакэымшэазеи?! – схэан, атак ныкастэит. Ишыжэдыруа еипш, жэытэнатэ аахыс апсацэа анышэынтрафэы ихысуам, цьара гөакрак уакэ-шэан ада уаха псыхэа умоур иуасхэоузеи акэымзар.

Аатынчрахеит. Сөгы гылоуп. Еитатцзом.

– Уца нас, уца!.. – ирхэычны даеазэы ибжыы аагеит. «Оыцьягы калон, хэарада», – аасгэахэт. Уаха акгы мхэа-кэа сымфа инацстеит.

⁵⁴ Ажэйтэан урт ахтны иатцанакуан, уажэы абаа цейхақәа, акы затэык ада, апслымз ахытыцрыхыз икалаз азтатэа иагеит. Иара уи акгы агозар акөаап...

Шьта сцеит хәа Аупара сытцалан рацәак сымцацкәа сы-
шнеиуаз дә-кыашра хәычык соыкәгылеит.

– Уаангыл, узымцеит!.. – ихәан, дырфегьых амфа кны
итәаз азәы ибжбы аасыкәиргеит.

«Иаууеи, Чагә...» – сгәы иаатысхәааит сара.

Адәышкәағыз сыкәгылоуп, икоутцои.

– Мап-чап анухәа, ухы ухысхт ауп!.. – ихәеит егыи.

– Схы дузза, уара моу, асабигьы иакәиршәап, уиакара
ухатцазар, хәисап, аа, абри статынжәга иакәыршәа!.. –
схәан, сәы аанкыланы, ғыц еитатцаны инасфаскыз ста-
тынжәга нароуны, Амза иадырбаларатә еипш ифахарак-
ны, инасырххеит, алфатцәгы хәхәаза, сыжәбома ахәара-
шәа, иахылтцны ағыфанахеит.

Ахысбжбы слымха иантас, статынжәга ахәтцәы акәын
искыз, егыи хәашхәаша, амца зкны итаз ататын гәарапара
ацпхькәа картата, ифыкәнатцеит.

– Ишпоубои ари, уатцахама?! – ибжбы ааиргеит руазәк.

– Хәисозар, шьта уара утәы уфәх!.. – схәан, саргыи нары-
кәғыстит, арт устыи сыдмырхәыр руам хәа сгәы иааноганы.

– Хәра хуеисазом, – ихәеит рацхәа зыбжбы зыргаз, –
умфа артуп, уца!

– Амала, ухатцараз акәу цыумшьан узахшьтуа, ахәт-
гәынкәа рахәтыр азоуп, рылцха уоуит, ажәытә цас ухам-
шткәа иахьухәаз, – ихәеит егыи.

Абас икан ажәытәан. Схатцоуп хәа зхы зыцхәазоз ахәт-
гәын акны дхысуамызт. Абас икоуп иахьагыи. Апсуа ихәт-
гәын қәнамгала иазныкәази иареи аиғара рыбжәалон.

Абри ажәабжә абас абыржәы ишшәасхәаз еипш Чацә
Чагә ихәоны сахәит Асду жәабака шыкәса шыбжәаз, ауры-
си ацәапоуни⁵⁵ реибашьраан рацхәатәи ашыкәс азы ир-
хәны Ешкытқа ихынхәыз Қәранзьи Шьахан ибара иахье-
изаз ауха. Ускан сара смачын, сыкәатәаны сахьызырфәуаз
иансаха, игәныскылеит.

Уажәы, амхацпыр иагаз рхәтгәын еибақәа санрывсуа,
абри аасгәалашәоит.

⁵⁵ Адъапоун – аиапон.

ЧАТЦӘ ЧАГӘИ ГОГӘУА НОЧЕИ

Енак зны Акәантәи Чатцә Чагә иҗааит атцарауаа – Виктор Кәыкбеи Семион Ашәхәатцааи⁵⁶. Арт инеиз Чагә аоны дахьрықәшәаз еигәырғеит, уи идаггы уа дырбеит Чагә иҗны инеилоз иқытантә, иааста такәы еитцбыз, аха зыхьз гахьаз алафхәаф, шәахәафыс ирпхьазоз Гогәуа Ночаггы.

Асасцәа ақыжә рзыршыын, Чагә ицкәынцәа Леуарсеи Жореи уи иафын, дара акәац жәуанатцы хәа ашта иҗагылаз атцла ду ашәшыраф итәаны ицәажәон.

– Чагә, хуазтцаакәарц хҗахын, уиоуп хәузаа, крухәозар хәаггы хгәыҗеит, – ихәеит Виктор, Акәа, Ацсны иҗоу-иану ажәабжә җыцқәа ианрылацәажәа ашьтахь. – Иумдыруеи, – инацитцеит Виктор, – ацсуаа хажәацқақәа, хажәартәқәа, хжәытә хәамтақәа акымкәа-фбамкәа амазақәа рытатцан еибытоуп, ус иртәоуп, уахьрыхәацшуа акала ицәажәоит, «рышәқәа аартны урыфнацшыр», җакала, урт гбак азна атоурыхқәа цәырыргоит, убас ишьақәыргылоуп. Аха урт рыфнацшразы рцацхақәа удырроуп, раартышьагә уақәшәароуп.

– Уа аиаша ухәеит, хәи уххь згааит убри ахьцәыругаз, уфызәгә уаргь! – наихәеит Чагә.

– Изхысхәауа уиоуп, Чагә, Семиони сареи краатцуеит «Ахаззеи ахы ануп» ма «Ахаззеи ахы ануп» хәа ирхәо ажәала ицәырнаго закәу аилкаара хашьтоиҗьҗеи. «Ахазза ахы ануп» хәа усгыи рхәон. Абри иахәо закәтәу хәа ажәытәуаа ирхәоны иуахәхьои, Чагә? Уарггы ушцәзхәыцуеи?

– Ииашоуп, уи ахьзуара ишухәаз ирхәон, Ахаза зхәозггы ыҗан; жәытә цсуа-базала, ацсуа-шәыла Хәылцыецә, Шарцыетцәггы иароуп, урт афбагә акоуп. Ажәытәан аетцәа җа хьзыкгы аман рымхәози – аха, аҗа акәын; ззеи, жжеи,

⁵⁶ Атцарауаа Виктор Кәыкбеи, Кәыкбаггы рхәон, Семион Ашәхәатцааи, Ашәхәатцаггы зхәоз ыҗан, Сталин-Цыугашвилитәи ареспубликаәа раан харада-барада иҗадырхеит.

зза, жжа – лашароуп, илашоит, игәгәангы; зза, ззеи – ахәы-чы, амач, еитцоу ауп, кәаразаргь аует; аазабра, аззеи-ра адаггы. Ари ажәартәа Хәылпыетцә, егыыс ала Ахаззеи, ауаф ихы ануп хәа цәырнагоит. Ас анахәа, идунггы ианызароуп, – ихәеит Чагә, иагынацитцеит: – Абри адаггы Ахаззеи аха ануп хәа усггы рхәон. Аха, ага, жәытәла ахы – ашъаггы, анаараггы ирыхъзуп. Ахаззеи акны шъха дуззак ыкоуп хәа усггы аанарцшуеит. Ари х-Адггыл акны зеипш умбо афыза. Ахаза Ахаза ануп, Ахаза Ахаза иануп хәа усггы рхәон...

– Семион, ари уахама? Ахаззеи Марс ауп, Хәылпыетцә, егыыртггы уахаит! – ихәеит Виктор.

– Сарггы ус сгәы иаанакон!.. – наиагәеикит Семионггы, нас Ноча иахъ: – Ноча, уара кыр хзацутдома?! – ихәан, днаиазцааит.

– Ажәытәан «Ахаззеи ахы ануп» зхәоз ирбага нацәа, иатцха нацәа фада жәфәан ахъ ирханы, иарбо «уахамлакәа иубазом» хәаггы ацитцалар акәын данцәажәоз, ус иазц-каран икан, убас ала ицәажәоз дуаф дыруп хәа дыпхъазан ихәоит ацәажәаф ду Гогәуа Қмышь, аа, макъана дыкоуп.

– Уи иашоуп, – назгәеитеит Чагәггы.

– Ахаззеи ажәытә апсуа-абаза хыызкәа итцегь аман, – нацитцеит Ноча, – Апхазза, Апхаззеи, Апхажжа, Апхажжеи... хәа, рышьтахъ жә аман, аду ажәытәтә хәа, аха иатцәахуеит, иунарбом, атә здыруа азә иакәымзар. Агыркәеи ақыртцәеи ркны иахъа Апхаза, Апхазеи хәа итәахъеит; ашәанцәа ркны Апхажжа, Апхажеи хәа; ажәытәан хахъз шырхәозггы убас акәын, иахъаггы «зз», «жж» рыла изхәақәоуггы макъана икоуп... Атара инхо Бытә Силах иажәақәа рыла, Ахаззеи җа хъзыккгы аман – Атоурыха. Хыхаггы иара акәзар калап ихәон, ицхаггы Хыха лыхъзитцеит...

– Ажәытәан ахазггы азаапшылара рдыруан, ахы анылоит, ахы аанаконит, иунарбоит хәа ус рхәон. Уи знарбоз х-Адггыл акны насыц зауа дрейхахонит, ауаа насыц ду рзааигонит хәа азырцхъазон. Амала иара цъаз лагъанын

иахъаныртэалоз, аганқәа зегъ рыла уаакәшан узаапшылар акәын – ган затцөык акәын иузырбозгъы, уаҳа иауамызт, настгъы иара еснагъ ицәыртцуамызт, убри ацәыртцра аамтагъы уакәшәар акәын... – ихәеит Чагә. – Ари аказын икартцозар каларын: хамырштыгаси, хтаршәагаси, мышкы зны измаануу закәытцәкьоу рзеилкаауазари, настгъы уи анбыкәхауа хәа.

– Ажәытәан алагъан аҕны ахаз апара заадыршәлон, абаз акәзар акәын, уаҳа даеак каломызт, усоуп иара ишатаху, мамзар ахы цәыртцуам, амц унарбаргъы, уажьаргъы аеуеит рхәон. Анкьа ахазгъы иахъа еипш ус алақәа рытара калазомызт... Абригъы акы иамаанан, – нацитцеит Ночагъы...

– Алақәа уи еипш иагъа хцәырфахъеит, иахцәыргахъеит... – ихәеит Чагәгъы. – Аха ари хъчаны икаитцеит, умбои!.. Уаҳа иамуашәа аниба – ихәреикит! Злыпхаҳаура.

– Чагәи Ночеи, абри хазҕеу ажәахәахъа иахзаанацхауа, иахәо уаф-царауаф агәра изгарушь? – иаалыркьан днацдаит Виқтор.

– Издыруада ари ара х-Адгъыл аҕны бахә дук, шьха дук ахъз акәзар? Ацсны? – напишьит Семионгъы.

– Ажәытәан ацсшәа амтцәыжәфа аман, ицырхъеит хәа ус рхәон, иахъагъы изхәо ыкоуп, – нараҕеикит Чагә.

– Ацсуа итоурых рзахъеит, аха зынзак имыззеит, авақ, ахацлакы амоуп, уи тцәахуп, мышкы зны ирбарангъы икоуп хәа усгъы рымхәозиз, иахъагъы изхәақәоугъы ыкоуп, – нареихәеит Ночагъы. – Ажәытәан ацсуа-база бирақ аетцәа зхакыз анап аҕа анын. Уи иарбан етцәаз иахакыз, изықәкны иахнарбоз?! Уара, Чагә, уиадагъы, Етцәацъаа ркны ацста дукәа ыкоуп, Ахаззеи шәшәоуп хәа рымхәазоз?..

– Ирымхәакәа, ишцарымхәоз! Аха урт зегъ схәоит хәа уалагар...

– Ахаззеи ахы анытцәкьазар, изакароузеишь зугәахәуа, Чагә? – дтцааит Виқтор. Атцарауаа акалашәа икоуп, арт заа еибырхәахъазшәа, ара рыгешаны акәын ишиазтцаауаз, Виқтор – Чагә, Семион – Ноча.

– «Ааигәа умнеикәа иубазом», «узымнеикәа иубазом», «уахамлакәа иубартазам», «уахамлакәа иубазом» хәа абас рхәон. Ирзеилыргомызт «уахамлакәа» акәу, «уахамлакәа» акәу. Ианамулак, рееитдыхны алагъан иахагылан иацшуан, ахәыблы ихалан, икәгылан устәи иахацшуазгъы, изаацшылозгъы дубарын, – иагъаарччеит.

– Алагъангъы уахъ ихеигалозма?! – ихәеит Виктор.

– Итцака афнаргәафы иргылон, имариашан.

– Ицәыхаразамыз? Хыхъ ахәыблы акнытә?..

– Ани иеипш «ахшыф кастцоз, ахәыблы икәлан иахәацшуаз, идуны инамырбоз!.. – ихәеит Ноча, иагъаарччеит.

– Уара, уи саргъы ус кастцахъеит хәа усгъы нациттеит. – Уакәымтцзар, иунарбоит хәа усгъы рымхәози.

– Ахаззеи ахыха ма ахых ануп хәа усгъы рхәон, – назгәеитеит Чагә. – Ари ус жәацканы иртәазаргъ әуеит, ха дук иахъызаргъ калоит. Хыха(жә)(а) хәа усгъы сахахъеит.

– Амза Адгъыл иакәшоит, ма иахыкәшоит, жәытәла иухәозар – иануп. Убри Ахаззеигъы убас акы, хакы акәшозар, иахыкәшозар – ианызар калап, ахыха, ахых, ахы знугъы, убри акәзаргъ әуеит, – нациттеит Ноча. – Ахныхәхәар(а), ма ахмыхәхәар(а), ча хъзыкгъы аман, уи арбан, изакәу здырыз мазак ааиртуеит хәа усгъы рымхәазоз, Чагә?

– Ирхәон! Апсуаа хтцаскәеи хқьабзқәеи амаза дукәа ырмаанан изтәахуа, изтцаку ыкоуп, уахъахәацшуа азнык азы ибашоушәа унарбоит, аха. Хбызшәагъы, шәа ишәхәан еипш, убас икоуп, – ихәеит Чагә. – Хтцарауаа шәацхъа оумажәа, мбатәа шытоуп, – нас ажәфан днатцапшын.

– Иаххылапшхәугъы иихәаша сеидроу, ицәыругаз ухчартә указароуп, мамзар, ажәа ишалоу еипш, аллеи-ахәеи иуцәырфоит... Иузымышьчозар – ицәырумгароуп, итцәахызароуп...

– Уаха ихаухәои, Чагә, убри Ахаззеи атдыхәала?

– Анцәа иоуп издыруа уии уии зака еимадоу, аха саб Абрагъ ажәытәан Апсны ашьхарахъ ахы ахъану ыкоуп хәа рхәон ихәон. Саныцкәыназ, аа уажәы Ноча иеипш

саныказ, сагъазеимдахъеит... Ацсны уажә ус ихәычхеит, аха жәытәан идумыз, иахъа шыта уи ахъамоу антытц акә-харгь ауеит. Ишыказаалак, Хакавказ иахгам.

– Ноча, уара крацутцома? – дтцааит Семион.

– «Хазбахә ахы ифанагоит» хәа рхәо сахахъеит. Адуқәа тәаны ицәажәон, са сгылан сырзырфәуан, игәыгыны сзым-тцааит, схәычын. Зызбахә рымаз Хаззабахә акәзар калап, егы – ахы ма аха; жәытәла ахагы ахы хәа ианашьтаз ыкамзи. Хазбахә ма Аззбахә Ахата ма Хатажә(а) итоуп хәа усгы рхәон, Хаззбахәах хәагы. «Азбахә-ха Ахата итоуп» – усгы ыкан. Аха уи ирхәмарны ипышәырччо акәын ишырхәоз, уангылишь, зны субахрагы укоуп хәа ахәоит хәа усгы ацыртон. Ас зхәоз Хатажәа абакоу хәа иазтцаатәын. Уи Хатажәа Хатшеи итоуп хәа атак каитцар акәын...

– Чагә, хзышьтоуеа хъзык абра уажә атдыхәтәан иухәан, – ихәеит Виктор, – Кавказ ахъз зхылфеиааз хәа иудыруеи? Уара Хакавказ хәоуп ишухәаз.

– Уи шыкоу усоуп, жәытә цсуа-базала, цсуа-шәыла ака, ка, ака-тцәарагы хамхәои – хәадоуп, акә, акәакә ауп; вкы, авк, вка – иавку, иавоу, иавагылоу, аваза ауп; зз, азз, зза – аду, ахарак... ауп; абарт еицутцар – Кавк-азз акәхоит, кавк-ду хәа ицәажәоит; кавкы-азз, кавка-зз – убригь иароуп. Жәытәан абри апхъа ха гылан, з дроууан, иара иахъагы убас изхәакәо ыкоуп макъана; ашьтахъ ажә, ажәкә хәа абас змакәазгы ыкан, иазоит, иатцәахуеит... Зны Атара Бытә Шьяаб икны сахънеиз Нхытцтә рыуа абазак даан дыказаап, хәхьцәажәоз, шәара абхазажәкәа ишәыбаргәузеи хәа иажәа иналеитцеит. Асас дахъыкоу, ауаа агхома, ара агыла чкәынцәа каиматқәа Кәакәба Алыксса, Чаны Хабыгә, Кәытцныи Андрышькәа, Кәытцныи Алмасхан ухәа ыкан, иихәаз ргәампхазт, Шьяаб ичкәынцәа руазәк – Тариал – идырхәеит абхазажәкәа хәа шпахаухәеи хәа. Шәгы изалсуазеи, уи апсуаа дукәа, абхаз дукәа хәа ицәажәоит, Кавказ убасгы ахъзын – Хабхазз-ажәкә акәын хәа реихәеит. Хаббаззажәкә, Хадгажәкә,

Ҳадгъажәкә – абартгъы иароуп, азы ианзаагылаз ауп ихәеит, ианџеи – ахъзқәа аҗхъеи ашьтахы атцәахит хәа реихәеит, атцара змаз уафыззаап. Уара ари иихәо иашоуп ихәеит абаза цәажәашъа здыруаз Бытә Мыикантрагъы. Саргъы сақәшахатхеит, даргъы ақәшахатхеит, убриалагъы ҳаизааибегеит. Иркъаҟны абхазқәа ихәар, иаха улаҟ, уҟаҟы иааиуан, аха арт азқәа(а) аҟны мацара акәзамызт ажәйтәан иахъынхоз, азы-мшын иагхацпхъаза даргъы ашьтагылан илеиуан, илбаауан. Ара моу арт Касы, Каслангъы убас акәын, уи аҟеира ианалага нахыс. Уигъы цсуа-абаза, цсуа-лоу, аубыхә, ашә-лоу хызқәа рыла итәоуп ихәон Бытәы Мыстаф даан даныҟаз. Уимкәа, Мыстаф излеихәоз ала, Ермантәыла ахъз зхылҟеаауа Ҳаиа аҟәаҟә акәзаап, Ҳаиакакан хәоуп дара ишырхәоу, Ҳаиастан хәагъы, аҟаиа шъха хахәражәлоуп – урт ртоурых зхылҟеаауа закәу шьоук реипш мап ацәырқзом... Урт Апсны инхо абыргцәа излархәо ала, ерманы бызшәала Қыртәыла ахъз Врастан, жәйтәла Врыстан, Ввырстан – апсуа-абаза Жәжәры, Жәжәра(жә) аҟынтә ауп, – ихәеит Чагә.

– Уара, Виктор, Чагә ишихәаз итанартәоит, 1600 километра иназоу ари ахәада вкы ду ахъз иакәнаршәоит, иакәнагоит, – ихәеит Семион. Нас: – Чагә, абри Кавказ уаха хъзы хәа кы аман удыруама? – хәа днаиазтәаит.

– Ажәйтәан акъаҟқәагъ аман рхәон; Казз, Азз, Ҳаззра, Кажә, Кәаз, – ихәеит Чагә, – иара убас Ҳатажә(а), Батажә(а), Кәажәҟкәаз... Атәырқәа итцегъ амоуп, сара иахъынзаздыруа абранзоуп.

– Ҳолландиаагъы ажәйтә Кавказынтә иааз хатажәаи батажәаи хрыштроуп зхәоугъы рацәами, Виктор, – назгеитеит Семион.

– Уи адагъы уахъ Мраташәарахъ убыхәаа – аҟәыблақәа, апсуаа, абазақәа, шапсытаа, адҟаа, Кабардаа, ачарқъазқәа, аш-лоуаа, жәаинахаа... ҳархылтцит зхәоу рацәафуп, – ихәеит Виктор, нас Чагәи Ночеи днарыхәеит ка маҟәа рыла иалаго, ма интцәо, апсшәа иартәахъоу ашьхагәарахъзқәа, ахәадарахъзқәа рзеиқәырцхъазарц.

– Ка-рабах, ка-рппы, ка-рдды, ка-рдды-леи, ка-шшыра – анкъя кашшыт, кашшыта акэын, ка-шш-мар – убригь убас, бба-лты-ка ма бба-лты-кэа, ббогө-тны-кэа... сеи-дроума, Ноча, убжыы бзиоуп, шыта уара иацтца!

– Уи иацитцаанза, Карабах иахэои, Чагә? – дтцааит Виктор.

– Ака рабах – ирбахоуп, ирабаххуп, игәгәаны икэа-кэоуп, еитцакэакэоуп, ака-раба-ха ауп, убас икэоу коуп, кэоуп. Ацсуаа акэа ххэоит, ашәы-цсуакэа, ашәуакэа – ака.

– Виктор, уа уи афыза ыкатцәкыоуп, атыпхыызгы иа-роуп изыртәоу, – ихәеит Семион.

– Ноча, иацтца, мамзар арт ируам, срыхөом! – ихәеит Чагә, иагъаарччеит.

– Ка-мкы, ка-мчыг, ка-млеи, ка-рффа, ка-рффа-гыгы-на, ка-рха, ка-цказ, кас... ухәа мачхәума. Абарт ирхыл-җаауа ажәытә цсуа, ацсуа-шәуа, ашәуа-цсуа жәлакәеи хыызкәеи рацәоуп, – ихәеит Ноча.

– Абни, атдыхәтәан иухәаз, кас азы хәычык хзацтца! – днаихәеит Семион.

– Кас мамзаргыы каса ашьхагәар хәыг, ахәада хәычы, акә мац хәа ицәажәоит; кашь, кашьагы иароуп; мам-заргыы иркыәҗы ас, аса, ашь, ашьа. Кавкасгы иароуп, Кавказ Хәыг. Иахынзаздыруа, Акәсы, Кәас, Кәаҗ, Кәыҗ, Кәыҗ-Кәаҗ, Каҗ, Кач, Ка-Кач... итцегь ирацәоуп. Ажәытәан абра икәынхоз ацсуа-базақәа, ацсуа-шәқәа, ашә-лоуқәа, адқақәа рацәан рхәон, аха ауаа хышәшәақәа ааны иры-ланхо мацара убарт ирылазөеит, уажәыгь теитцшла еиөу-драауеит. Икәтцны нак ицазгыы кәлеит.

– Сакъантәык излеихәоз ала, иара абракагь, хаваран, ашәанцәа ирылазөеит ацсуа-дыга ө-махәтак, аихарак абазақәа, ашә-лоуқәа, – ихәеит Чагә.

– Убриазоуп Кас ацсуа-база, ацсуа-дыга, ашә-лоуқәа аубыхә тыпхызкәа зырацәоу, – ихәеит Викторгыы. – Уажә иухәозар, Қарт, жәытәла Ққарт, жәаба инареиханы хьзеитарс аман, зегь жәытә цсуа-абазоуп, ицәоушәартә иахырацәоу азы ишәзеикәыспхязоит, кыр шәахәхәзар,

ишэхәа: Қартжә, Қартыжә, Қартыжәа, Қартжәа, Қарт-
лыжәа, Қартлыжәан, Қартлажәа, Қартжәыла, Қартжәы-
лажә, Қартжәылажәажә, Қартыжә Лоо, ма Лоу... Жә в-и
жә-и еимаркуа изхәозгы апсуа-ашәқәа ыкан.

– Сара иахьынзаздыруала, Қартыжә Лоо – Қәатцажә Лоу
ма Қәатцажә ағыларта, Ақәатца ду ағыларта хәа ицәажәоит.
Аарладысгәалашәоит атахмада Қәатца Мыстаф хәа изышь-
таз, Акармара дынхон. Ари ажәла ызхьеит ма наӳ иагеит.
Лоо, Лоу, Лыу – знырха дуу, амч злоу, иааилан рымхәои,
игәгәоу хәа ус ахәоит ма ағыларта, адәы, аӳаӳара... хәа
ицәажәоит. Хашыцәа адгақәа-кӳахӳаа абазақәа, ашәқәа
лау хәа ирышьтоуп, хара апсуаа лоу ма ашә, ашәуа ххәоит.
Лоуаа абаза, ашәуа аамыста жәлоуп... Ахәыштаара(жә)
Лоуаа, хәарта(жә) Лоуаа, Қәатца Лоуаа, Чыжә(а) Лоуаа...
хәа абасгы ыкан.

– Чыжә(а) Лоуаа урт зустцәадаз? – дтцааит Виктор.

– Ара жә(а) атцәахуеит, иунарбазом, ибыжышәахьеит,
Чылоу, Цлоу хәа иартәеит. Чыжәаа, Чываагы ыкан, апс-
уаа-базақәан, апсуа-шәқәа, шәлоугы рхәон.

– Ари Чыжә(а) Маршыанаа ирывасуаз иоума? – иагӳа-
арччит.

– Чыжәлоу. Даамыстан. Дрывамскәа иуазма... Ажәы-
тәан Цлоуааи Дал-Цабалааи аивасрақәаг рдыруазаарын...

– Ашә-лоуқәа, ашәы-шәуақәа, ашәы-псуақәа мамзаргы
апсуа-шәқәа... – абасгы ыкан убрахь наӳ рхәон. Пыжәаа,
каспыжәаа – пываа, каспываа – хәа шыоукгы ирышьтан,
ани жә ырвны в хәа изхәоз. Пываа рныхәашӳа хәа, Гәап-
хапыв ма Гәапханашь хәа азә лыхьз иадхәаланы, уи дах-
кәажын, ирхәмарны асамырӳәыл, алаф рхырхәауан
жәытәан, ааскӳанзагы, – натшышит Ночагы.

– Убратәи Лоуаа рышка тәымцӳарантә еишытагыла-
ны жӳтаара хәа иаауан даеа бызшәак ала ицәажәоз ауаа
хышәшәақәа, аӳиқәатцәақәа. Урт ртаацәагы ааргон,
адгӳылқәа анрырталак – иаанхазон, арымзаа ахәыцқәаг
рыман, Лоуаа рыжӳқәаг есышықәса ирзыртауан... –
ихәеит Виктор.

– Ҳара ҳабацәагы, Виктор, ажәйтәан Қартжә, Қартыжә хәа акәын ишырхәоз, қ-қәа җба рыла, «ққ» ала. Уи иамаз ахъзеитарскәа хәа узәу реилкаара митәык иуадаҗом ажәйтә абаза-псуа ашәы-псуа, ашә-лоу цәажәашьа бзи-ан иудыруазар! Уажә иухәозар, аққа жәйтәла ацхагь иахъымзи, ацха җәа хъзыкгы аман рымхәози, ахаагы иахъын, амзаш(ш)агы иара акәын. Аққагь(а) – жьын, ацхажь, ажьхаа акәын. Ққагьт(а) – захәатран, ққагьтца – қәатцан, ққагьтхах, ққагьтхахә – захәан, қармазаргь ал-шон, – ихәеит Чагә.

– Ақарма ахъз тәахуп, иаазырцшуа аартрак қайтцойт хәагы рымхәозиз!.. – нацитцеит Ночагы.

– Усрхәон, ииашоуп, акрдыруан азоуп, – днақәшахатхеит Чагәгы. – Аққатры хәагы ықамыз, уи уажәыгь ирхәоит, ққатранжәлан, былтәын, мҗы ахьықамыз, иахьмачыз... Аққатры – қәжәеи жәлан, қәдеи жәлан, лқазаргь алшон, алқәа еиқәатцәа, ажәатәан алқәа җәа хъзыкгы аман рым-хәози, лқазаргь ауан... амазашәарқәагы ахьрымоу ықоуп... Цьам бызшәалагы, фарси хәа изҗыз ала, қарт, қарта – қәатцароуп, Цьамтәыла ханадызгы ықамыз, знык сфарсиргы азин сымаз, – ихәеит Чагә дпышәырччан. – Дфарсиуеит хәа ажәа иалами, «датцәеырбоит» хәа. Уи-гы баша ирхәаз цьушьо, акы иахьҗеит, уиала ацәажәара иатцәеырбозгы қалан азоуп, умфарсиин зырхәозгы убриакәхап. Убасқангы ацсышәала акәымкәа убриала ацәажәара иалагозгы ацсацәа ықазарын, умбои.

– Знык уфарсир егьоурым, знык акәзар, ибзиоуп, азин уахтәп, – ихәеит Викторгы даазпышәырччан.

– Ажәйтәан ққартхахә, ққартхахә, қартхацә, ққарт-хәынап... хәа абасгы ықан, ацсуа-ашәыла, хә – хә, х ры-ла ирхәо егьиуа. Урт хәыштааразаргь ауан – аихарак ақ-қатры азы, захәатразаргь ауан, еилацсоуп, аха аилыргара уадаҗым... Жәйтәла ахәштаара иркьаҗны анапы, ахәынап хәа иашьтазгы ықан, қартхәынап, ққагьтхәынап – амца ахәырта напы, аеҗәа еипш аеҗәа зхәозгы ықан, ари цсуа-базала, шәы-псуала. Арт – ахьшыцәа ма ажьтааҗцәа

ргылартақәа ртәакәзароуп хәа ақәстцит, ажәытәзан ин-
хоз ртәык алашәаргыы ҕалоит, аха. Қартыжә Лоо – ақәатца
ду ма ақәатцажә ағыларта, ма ақәатца ма адәы... хәа им-
цәажәои, акыс уа жьтаан хьшәоуп, ахьта-фыхьтақәа ахь-
зоит, амцеикәтарақәагыы атаххоит, иара иахьагыы ус-
оуп. Ажәытәан ақәатца дукәа зтәкыз ауаа ажь афныҕа
иргазомызт, уа ирхәон, ащарагы уа измаз ыҕан, оумак
бжәамзар, ахыбрақәа гылан, ажь убрантә изтиуазгыы
ыҕан, уахьтәи аганахь, аахәащцәа тәымцъарантә иаауан...
Ақәатца, ақәатца адәы – ажь ахьеизыргоз, ақәатца ағыларта,
ақәатца амтцеикәтарақәа, ақәатца ащара, ақәатца атцыңь
иазааргза ахьзқәа рацәан. Қартлажәа – ақәатца атцыңь
акәын ма азырпха ағыларта, – нацитцеит Семион Виктор
иреихәаз ахыхь, нас Ноча иахь: – Уара, Ноча, абри ухьз
Ноча акәу Ноуча акәу, – хәа днатцаит. – Ноу, Арноу, Ноуда,
Ноурыз... усоуп са ишыздыруа...

– Жәытәла Ноуча ауп, у еипшыз ғә ыҕан, убриала
ирхәон.

– Аси, Ашыи рзы уаха кыр хаухәома?

– Изласахахьоу ала, (Х)аззра, Хазз, Азз – Кавказ акәын;
(Х)асра, Хас(а), Ас – уи Кас, Кәас акәын; (Х)аззра, (Х)
аззга, (Х)аззха, Хазз, Азз – урт рыбжьындоуп. Абарт
еилы(жә), еила(жәа) хәа анрыцыз ыҕан, ащеира ианафыз,
изаахәхәалан ахалара ианалага. Еилы(жә) – азқәа ықә-
ықәны, ирыбжьа-рыбжьаны такәы изаахәхәалоу иахьы-
ҕақәаз роуп; еила(жәа) – атцыңьқәа азыблақәа рхагье-
жьуа иахьамақәаз роуп. Хазз, Азз хәа арахьгыы иҕан,
«ахәычы» хәагыы ацыртон, Аденгьа жәытәан «ахьзыкгыы
аман рымхәоз... Ари уажә сара еитасхәаз Гогәуа Қмышь
иажәақәа роуп. Егыс, уара уыызтцауа атәы, Асассеи хәа
ыҕан, Ас автцала ассеира, ассиира – азиасра, азныкәара.
Аззассеи, Аззассеи – абасгыы ыҕан. Арт ажәытә Кас-
пы(жәи) Ашәы мшыни⁵⁷ еимаздоз рахажәа, иатәын. Уи
акымкәа-щбамкәа ахьзқәа аман, Култа, Култу, Култура хәа

⁵⁷ Амшын Еикәа, Абаза мшын. «Черное море» хәа ирхәо абри
иахылҕеаазар калап. Урт «Абазинское море» хәа зынгыы иашьтан.

абастгы апсуа-базала, апсуа-шөыла иашьтан рхөон. Ажә-бжьхәацәа дукәа арт рапхьа к-кәа өба зыргылозгы ыкан, рышьтахь ах(а), аха(жә) ма ажә(а) хәа антцәамта ацыртцон. Ажәытәан ари Мраташәареи Мрагылареи ирбжьаз, ирбжьдаз хәа изфыз азы-мшын Цсут⁵⁸ ахажәа акөын, уи ишысхәахьоу еицш, итцегь ахьзкәа аман, – ихәеит Ноча. – Са ишсахәхьоу абасоуп.

– Убри афмшынк еимаздоз ахажәа, азыбжьында итцегь ахьзкәа аман ухәеит, уаха кругәалашәома, крудыруама?

– Хатшеипсут.

Абри инақәыршәан сашьеихаб Леуарса даарыдгьлан, зегь хиоуп, шьта анапызәзәарахь иаапхьа хәа Чагә инаиеихәеит.

Настәи – сеидроу, цаны-аатәык сықәшәеит, азырфыха смоуит, сгәы иалоуп, аха.

ЧАГӘИ НОЧЕИ РАЖӘАБЖЬ ИАЦУ, МАМЗАРГЫ АХАЗА АШӘХЫЗ ШААРТТӘУ

Уажәраанза исхәон атцарауаа Виктор Кәыкбеи Семион Ашәхәатцаи Чагә ишитәаз атәы. Урт рыз-тцарақәа ртак Ночеи иареи ишыкартцазгы салацәажәон. Арт реицш иказ асасцәа Акәантә ианитәа, рхәырыпхь картцеит нас саб рцәажәарагы ашәшьыра акынтәи акәасқәа ашқа ииаргарц апшьигеит. Аха уанза сара хгәыла Шьханыкәа Длыи иахь сишьтит асасцәа стоуп абранза усза-аи хәа. Сахьнеиз дыкамызт, иаха астудент Леонт Лабахәуа дахтан, ашьыжь дара рахь Рекака еиццеит иаб Бахәа иахь, устәи Бедыфажәа(н)⁵⁹ неитәыкгы имоуп, дахьзозар, данааилакь днасышьтуеит лхәеит ицшәмапхәыс. Схынхәны санааи, арт цыткгы иаапшит, аха нас акәасқәахь ихалейт. Уа аазеишәа ду, асасеишәа хәа хзышьтоу, илахатәан, дырфегьых рызтцарақәа аацәырыргеит. Дара уиакара

⁵⁸ Цсут, Псу, Псыгә(а) – Мрагылареи Мраташәареи ирыбжьдаз хәа изфыз азы-мшын ахьзкәа руак атәырқәа роуп.

⁵⁹ Бедыиа. Ажәабжьхәаф ишихәаз иныжьуп.

ржәуамызт, рызтцарақәа ракәын ргәы итцхоз, амала иб-зианы кырфон, егьоумхәан, иахьынтәиаазгьы харамыз Ақәантә, насгьы аеьуардын, афаетон иакьаны иқан.

– Чагә, жәытә цсуа хәамтак ыкоуп, даара кыр зхытцуа, Ахаза иазкны, абри шцоуахәхьоу, изакәыз хәа иудыруеи? – ихәан, дтцааит Виктор.

– Ажәытәуаа ус рхәон Ахаза хәа ықан, Ладеи Ҡадеи ирыбжәагылан хәа; урт Ладеи Ҡадеи зыхьзыз кыр мыш нықәа рыбжәан – асакара, ацәхәыра уқәсны уцар акәын, амған азазгьы цәгьаран хәа. Убра ианааилак, иаангылан рыцсы ршьон нас иандөықәлоз рахатақәа егьи ухәа амғаназ зыла идьртәуан, иара азы аман хәа. Уи азы ахьыз иахьанзагьы иаазеит, умбои, Ахазлажәа, Ахазлакәа хәа. Иара Ахаза ахата баатәын рхәон, цацхатцас шөы ағазамкәа игылан. Уғналан унаскьар, атзағьы имғашьахуа мырзаканшәа атгәарстақәа атаны ашәхьыз ахьамоу убоит, аха артышья амаза узымдыруазар, азахьы унанашьтуамызт рхәон.

– Уи мазас иатцаз хәа крудыруама?

– Убра унадгылан атгәарстақәа руак атагәағара на-тцәала «тыгә-тыгә-тыгә...» хәа хынтә уасроуп, нас убжьы рдуны «Ашәхьыз, уаты, сусасуп!» хәа абас ғутроуп. Абри инақәырццакны бжьык ахьхәхәа игоит, Ашәхьыз цақа итанагалоит, иланашьтүеит хәа усоуп ишхәоу. Нас атзы ашәашә укылсны нақ уғналоит. Хаха-хымш Ахаза уасасуп, амазақәа, атцәахқәа унарбоит, тцақа уагоит, хыхь уагоит...

Аха хаха-хымш иреиханы ағнутцқа унхар калом Ашәхьыз иғахоит, уахь уаанхоит, уоунажьзом.

– Ашәхьыз уи закә шәыз?

– Ашәхьыз, ашәхьызы акәын – ихәазаны илеиуа-иғеиуа иакуа-иатуа. Ажәытәан «ихәазеит» атыцан «ихәзеит» зхәозгьы ықан, хә х ала.

– Ажәытәра хамхәаргьы, Уатхара ақыта иара иахьагьы усала ицәажәоу ыкоуп, хә х ала ирхәоит.

– Уиоуп иухәаша! Аха Ашәхьыз хәа хазғеу Амза анықоу, атәымтаз оуп, аамчыдахаз уаха иланашьтуам, иагьа уаац-

саны, укәнакны укәзаргы – иоузом рхәон. Уаргыы Амза атахамтаз уахь анеира ухы ақәумыршәароуп хәа убастгыы ацырцон, – ихәеит Чагә.

– Ахаза Ладеи Ғадеи рыбжьара ыкан ухәеит, урт убри ирыбжьдаз ада уа уаха ҕа мҕакы авсуан хәа кыр рхәоны уахахьазма? Иаххәап, Мрагылареи Мраташәареи ирыбжь-дазгыы?

– Уиггы ыкан, аха ускан Мрагылареи Мраташәареи хәа үзәу еакалагыы ахьзқәа рыман.

– Иарбақәаныз?

– Хатлажәи Хатласи. Ацхьа хь мыргылакәа изхәозгыы ыкан.

– Уаха?

– Уажә хрыламлап, хамҕахнагацәоит, избан ухәар, аки-аки еипшьуп, ак хәаны егырт нужьыр – игәауеит... Уашьтаназ инхажьып, аҕы самшьыр... – ихәеит Чагә, иа-гьаарччеит.

– Ноча, уара Ахаза азы кры ацутцома? – дтцааит Семион.

– Ахаза абаагәара акәыршан, агәашә ду аҕан, устәи аштахь уанталоз угәуеанызар акәын рхәон – ахәйдқәа⁶⁰ агәйдқәа ааигәа ихәазаны иааины иахаҕозар калоит рхәон. Амза аныкамьыз урт абуубоз, итәазар, урғашәон. Абас рхәоны саҳаит Трацшь Халыли, Арзын Кәастеи, Езыгә Хабыгә ауп хәа сыкоуп ихьзыз, ускан смачын, саб Хындыгә сицын. Ари Кьалашәыр ауп, ускан уа ацьармыкь ыкан, ацха азааигәара, – ихәеит Ноча.

– Ахаза ахата закәытә баажәлаз, иацшшәыз хәа кры рхәоны удыруама, Чагә? – дтцааит уажә Виқтор.

– Икапшьын рхәон – иазын, икәацәын. Ахакәа, Ахакәаз – абас зхәозгыы ыкан.

Виқтор итдырка аңьыба дынталан жәытә хсаалак аати-ган, иааитцихын, з-дукгыы анын, акәакәрқәа реипш аха-кәацәқәа ана-ара игьыланы иахьаныз надирбеит:

⁶⁰ Ахә(ы)ды, агә(ы)ды – крокодилқәоуп; агәылшьап акәын зхәозгыы ыкан.

– Ари Мсыртэылоуп, ари – Мысра, Мысрах азиас ду ауп. Жэытэан Ал(а)да ахахы Кэарара, Кэагыра, Ао(а) да – Еигэжэы(жэ), еакала иухэозар – имоахроу, еитагоу, мамзаргы еитатдыз хэа абас иашьтан... Аха уажэ уиа-кэым, арт акэакэаркэа иреипшны игылоу жэытэ цсуа-ба-зала, цсуа-шэыла ахызкэа рыман, ус крыжэдыруама? Кыр шэахэыоума?

– Арт ахасакэа, ахакэа роуп – ахакэацэ, ахакэао; ахакэацэ, ахакэао. Мсыргы бжырккак аман, акы – ианамыхэа – убра азы моахыргеит, иахыкэдыршеит, рхэон, – ихэеит Чагэ.

– Абарт атоубыткэа зтадыргылоз рацэан, ирыхызыз?

– Ашэыха. Уатэи ахцэа дукэа, ахэынткарцэа рзы тах рхэон, ах акынтэ, иара цсуа цкыалагы хэххэа ыкан, ах иах хэа. Уи «дыцсит» рхэомызт, икаломызт, «дыцеит» акэын. Аха абазакэа, ашэкэа цэ ц ала ирхэон, «дыцеит» хэа. Аца-ха – убригь шэыхажэлан, шэыхан; цэ ц ала ирхэон Аца-ха – уигь ыкан. Убжы ахыкэургэгэо зеипшроу еипш.

– Абриака акалэшэа икоуп, онуткалагы омак иреипшзам, иаргы ашэантца кэцшь иалхуп, ихыкапшыаауп, шэахэацш, Чагэгы Ночагы: цсуа пацхатцас шэгы афэ-зам, ажэытэан изыкызгы иахэа цкыатцэкэа еилкаам; аонутка тзыбжыаракэоуп, акоридоркэа амоуп, атыз-кэагы. Убракагы онышэ дук, уархалк инеихаума ухэо цэахэа-цэахэа атгэаа, аркка атоуп, хыхьтэ цэка; излы-ху закэугы рзымдыруа егыиуа акынза убас икоуп – уи ашэхыз акэзароуп. Ари, аха кэцшь, жэытэ цсуала, ишухэаз еипш, Ахаза акэхароуп, – ихэан, инадирбеит Виктор, иагынацитцеит: – Убра уныоалан, Чагэ, уара ишухэаз еипш, нацэала унас-насны, еутыр – ашэхыз ланашьтроуп, ианартыроуп... Абри шэышпахэацшуеи шэоыцягы?

– Иара убри Ахаза омак иацэхыхарамкэа иахэанзагы инханы икоуп жэытэан мысрахцэа-атахцэа ахьтэаз рахтын ду акыабтакэа, цытфыкгы ауаа нхо егыиуа. Уи Тахата ахызын, уажэгы усоуп; тах, дах, ах, ха, х, – арт зегы ахцэоуп; ацхыатэикэа аоба ахцэа дукэоуп, хэынт-

қарцәоуп. Убри ажәытә хтны ду ашта дугьы аман, ахызгьы нхеит, уажәгьы, Лышт хәа. Жәытәла ари «Ашта ду» хәоуп иахәо, ажәытә псуа хьызқәа: Цыкә – Лтцыкә, Гьари – Лгьари, Мышь – Лмышь... реипш. Абри омазак иацәыхарамкәа Кәажәа, Кава хәа ажәытә тыпхьызқәагьы ыкан, ашәдуаа, аубыхқәа рқабта. Уи ахьыз, иркьафьны, Кавказ хәа акәын иахәоз, уажәраанза иацхьан ашәшьяраф уи закәу халацәажәон... Апсуаа-абазаа хкәытцәакәак Мсырынтә, Шьямынтә, Мсыпптәнтә жәытәзан ишааз уи зегьы ижәдыруа ауп, Апсынтәыла икәлаз азы-мшын аныкәтц, уахьтә ихынхәны иааит... Иахьа, ихаразаргьы, уи апсуа-абаза, адга, агәыбла – аубыхә-хамьт тоурых иадхәалоуп, – на-реихәеит Семионгьы.

– Хаи, шәыххь згааит! – ихәеит Чагә игәы иахәаны. – Саргьы убас ак даара сгәы азфәон.

– Иара Ахаза уаха хьзы хәа кры аман шәахәхьома? Апсуа ашәы-адга-аубыхә? Ачарқьаз? Чагә, уара урт рцәа-жәашьа цытк умдыруеи!

– Ахаза Ахашәхаза, Ахашәхәкәаз хәа абас икан Афызагьы⁶¹ иара акәын. Абазақәа идыркьафәуан, ацхьа а дыргылом, апсуаагьы ус изхәақәоз ыкан. Атцыхәтәантәи ауцәоуп акәымзар зегь реиха ииашоуп: ашьантца ишалху, аха шакәу, ишазу – ишыкацшыу, азгьы шакәоу зегь ахәоит, жәытәла ашьантца даеа хьзыкгьы аман рымхәози, (а)хашә хәа иашьтан. Ахаза ркьафәуп, аха кацшы ауп: аеыз, аеыза хәа ишыкоу еипш. Уажә афбагьы рхәоит, аха жәытәан аеыза акәын, иаха ииашоуп, акәымзар аеыз – ае ду, аеы харак хәа ицәажәаргьы алшоит, з дун.

– Ноча, уара? – ихәеит Семион. Арт рьгешан акәын ишытцауаз: Семион – Ноча, Виктор – Чагә. Уи атәы шәасхәахьеит, аха.

– Ашәхаза, Ашәхәкәаз, Ашәхәкәаза хәа абасгьы рхәоны сахәхьеит. Ари ашәқәа-абазақәа, аубыхәқәа рыхақәа роуп, убарт роуп изтәу хәа абасгьы цәырнагоит

⁶¹ Афыз(а) – иахьа аеыз(а) хәа шаххәо еипш; Авыза зхәазгьы ыкан. Афбагьы аф кацшы хәа ицәажәоит.

сгәәхәуеит. Арт ахызкәа зхәоз жәабжьхәәф дүцәан, хтоу-
рыххәәфцәан, ус ирцәеилагарымызт, са схәычын, ант раз-
таарахь сабаказ.

– Саргыы убас акәзар, убастгыы ицәажәозар хәа сы-
коуп, Хашәхакәаз акны х азозаргыы ауеит, аха, – ихәеит
Чәгәгы. – Абаза ашә, ашәуа иоуп, апсуагыы дабазоуп,
аубыхә ашәгәа хәагыы ихзын, аха гә у еипшын, аш-
тахь ашәуеи ашәгәеи рцәеилафашьо иалагеит. Ашәы Ха-
быць Цыгьарда иакара жәытә тоурыххәәф дабаказ, убас
ихәон Ашәхакәаза(жә) фыцьа атахцәа идыргылт хәа –
ашәуеи ашәгәеи – абазеи аубыхәи, ахамыти. Рыхызкәагь
ихәон – Тыхи Тахи. «Ашәуа Тых, сусасуп!», «Ашәгәа Тах,
сусасуп!» хәа абастгыы ыкан, ус хәаны нацәала уасыр,
ашәхызгыы анартуан амсырцаафгыы дахьынтәааз ум-
базо, дупылон ихәон... Убра, Лышт амсырцааф и атахи
рхәычкәа шеихәмаруаз, руазәк атцәа иршәын егы ила
иташәан дарлашәит. Атах аубыхә шәарыцароу, дыкамызт,
дхынхәанза ари ацааф итынхәцәа, ижәлантәкәа зегь
иман дыкәтцит, Апсныка ддәыкәлеит, ускан Апсны икә-
лаз азы-мшын ггеихахьан рхәон, уи атыхәала икә-
тхьазгыы хынхәуа иалагахьан. Атах даныхынхә арт
дрышьталт. Дрыхызозшәа анырба, имфа еихнатцәауа
ачагьа карпсеит. Ари дшааиуаз ачагьа аниба, дахымскәа
даангылт. Шәхынхәы, ари машәыруп, ха хәишьцәоуп, ус
кашәымтцан, шьоура сышцәалаго хәа реихәеит, аха мап
анырк, ишьтахька дхынхәит. Арт иаауаз Ашәаа ракәын,
арахьгыы рашьцәа ыкан. Хытәрыкгыы икоуп, руа иар-
баныз сеидроу, аха... Данааигәаха, ахәса цкьакәа, ускан
ус икан, ргәыхәпы тыхны ишьамхнышгылан, ишка рәы
рханы игылт – арт аиашьара адагыы акыкахш рыбжьан,
ихәон Ашәы Хабыць ду... Егыс, ашьантцәф хәа усгыы
сахәхьеит, ашьантцәф даеакгыы ахәоит, аха уи атәы уажә
халамлап, хамфахнагацәоит... Убра жәытәан амсырцааф
даман рхәон... Иахьатәиала уахәапшыр, ашәхыз ма
икәыргылазароуп ма икнахазароуп, иузафатцәом – уса-
ла иланашьтцәом, итәнагалацәом... Ахаза алакә, ма алакәа

тоуп рхэон – убригъ зын; Ахаза (а)лажэа тоуп рхэон, Ахаза ламыс тоуп рхэон – убартгъы зуп. Арт закэыз уиакэын, ашэхыз лашътны наӀ итцегъ уаныӀналалак азы аман, иалкэкэаны итанартэон – лажэа, лакэ, лакэа, лакэоу, ламыс иара акэын: жэ, жэа, мсы, мыс, кэы, кэа... зыхьзқэами. Амѳа хара иашэахъаз, иаркарахъаз, ззы нтцэаз аныӀкэаѳцэа, ма ашэарыцаѳцэа, рзы ари хэы змамыз акэын, абрахъ хзыназанда хэа иаауан... «Ахаза, уата, сусасуп!», «Ашэахаза, уата, сусасуп!», «Хашэхакэаз, уата, сусасуп!» – абасгъы рхэон, азы аашьты, азы та, азы сыт, азы сыржэ... хэа.

– Уа атцъӀ адэахъы, аштэхъ изамамыз? Алакэ, алакэа, алакэоу – убригъ тцъӀажэлами? – дтцаит Виктор.

– Уахъ адэахъы такарран, азы азы аус цэгъазаарын, итанарбозар акэхарын. Алакэ, алакэа – хауала иӀкало, иакэо, иахэо, иахэо, ахауа иалтцуа зуп. Излытцуа акгъы убазом, ахала иӀкалошэа унарбоит, «(а)лакэа збеит» хэа ззырхэозгъы убри акэхап – ицъаршьозгъы, изеигэыргъозгъы иароуп, нас даеа цакыкгъы аанахэеит, аха убригъ абриоуп изхылѳиааз. Жэытэан абри ажэа апхъа ирыхэлахаалазан ирхэоз к ма хэ гылазар хэа сыӀкоуп, амала уи хэ х ала изхэоз ыӀкан сгэахэуеит; атцыхэтэан жэ ма жэа гылазаргъы алшон, аѳбагъ азоит акэымзар, – абасгъы ыӀкан.

– «Алакэ ихэеит» – «азы ааигеит», «алакэ кӀаитеит» – «азы кӀеитеит» хэа ус акэми?

– Рамацхъа ус акэын. Аха уи азы аркэара, архэара, аагара иахэтэз амаза адырра атахын, ажэытэ цара умазар акэын, ари царан. Бырзенла «логос» цароуп, царадырроуп, жэытэан уи «локос», «лакос» акэын, изхылѳиааз шыта уа уазхэыц, – ихэеит Чагэ, иагънацитцеит: – Арт уажэраанза сызѳыз амсыртааѳцэа, ажэытэуаа излархэоз ала, иаартаххар, апшатлакэ дыртцысуан, адыд-мацэыс ааргон, апстхэа хыртцон, амшмышэла аныӀкалоз рдыруан... Аха уи атэы иахъа ирхаштхэеит, азэык-ѳыцъак ракэымзар; мбатэа, оумажэа зхытцуа акоуп...

– Уиашоуп, Чагэ, шэышықэса аамта уахэапшыр, хпӀацшыба бицара хэа иапхъазоит, апсуала. Хашэхакэаз

хэба-фба инареихангы, быжьбака нызкь шыкэса ахы-
тцуазар калап, уи аиашатэкьа макьана ирыздырам, аха.
Шьта узххэыц шака бицара ирхаану, шака афсхьоу – ари
анбатэи тоурыху, аха апсуаа, ашэкэа, абазақэа, адгаа,
аубыхэкэа рхэамта иахьанзаггы имызкэа иаиуеит, цыра
иацэынаашэа икалазарггы вбас иоутауазеи, ариакара
зхызгахьоу... – назгэеитеит Виктор, нас мацк акара даат-
гылан днаиазтцааит:

– Атоурых еипш, атаарых хэа рхэауоушь, Чагэ, шэыш-
ка? – ихэан.

– Ишцарымхэо, ирхэоит. Атаарых, атахрых хэа, ан-
тцэамтаф а анацыртцозггы ыкан, з-ггы. Убригь, хэтак Аха-
за иахылфеиазар сгэхэуеит. Амала атаарыха з аццаны
ахэара каломызт, шамахазак, даарак акэымзар – иара
убриггы хэыт-хэытла, измааназ сеидроу... Сабду алаф-
хэара бзиа ибон, сарггы, схэычын, аха исирхэон, нас иара
дтэаны «ха-ха-ха...» хэа ихтаны дыччон; атоурыхкэаггы
сзеитеихэон. Зны ус ихэеит атоурых еипш атаарыха,
атахрыха хэаггы ыкан хэа. Аха абарт рышьтахьггы даеак
ацуп, уи рхэазом, иухэар калазом, цасым, ихэеит, ахыз
ршьон, ихэеит. Идуны иухэар камлозар, мазала, ирхэыч-
ны слымха итахэа схэеит, схэычымыз. Иарггы ани ичча-
шьала дааччан, ахэычы дазтцаар – ихэатэуп, датцанакзом,
иаланатцазом – ашьтахь з гылан, ихэеит, – атак ныкеи-
цеит Чагэ.

– Ноча, ураа?... – ихэеит Семион.

– Хэажэкрыаз арасатцэы згэылартцоз ахэажэа, акэа-
кэар, хы-хьзык аман: ахакэакэар, ахашэкэакэар, аха-
кэакэарггы зхэоз ыкан. Урт аишэа рыкэтцашья, рыкэыр-
гылашья ухэа еиуеипшымкэа хцаны икан, агэыргэыл-
мацэаз ахьывартцозггы ыкан... Рыхьзкэа рынтгэамта-
кэа г(а), гь(а) рыла ианырхэозггы ыкан. Дара ахасақэа
Ашэхакэаз асахья рымоуп. Абас Апснада цыра икартцо
жэбахьома?.. Убра ашэхызкэа шака амоу сыздырам, аха
ианланашьтлак, ауаф ихы асахья ахьяанартшуа ыказаргь
калап, амаза еилызкааз шьоуку иамрымхыцзар... Ахы

хыцъаран иануп рхэон, ана уажэраанза халацэажэон, аха. Избан ус зыкатцоу, иара дызустаз – уи сеидроу, маза дук атцоуп, маза нагзагы каллац, аха.

– Ахаззагы иануп рымхэозиз, Кэажэи Кэаси еимаз-доу Кэылга, Кэылха?..

– Аиоу. Измааназ жэйтэан ирхэоз Анцэахазшаз ифеацхэа апсуа х-ажэак дрыкэитуп хэа? Избан хца? Цба зыкам, пшьба зыкам? Азы шыцэоу избозгы х-ажэак дрыкэитын, иихэаз калон, уаха дахэзомызт, азы фыхан ицэдэыкэлон, иациттар – дбылуан, ифы ахэатэы каломызт... Уимкэа, ус рхэон, афак Апсны икоуп, Апсны итэахуп, егы афа Мрагыларахэ икоуп, Мрагыларахэ итэахуп, абарт афбагы еикэшэараны азхэоуп, ианеикэшэалак, адунеи икэу ауаа зегы рзы жэфангэшэпхэара аатуеит хэа, мамзаргы абарт дара еикэзыршэо ауаф жэфангэшэпхэара ааиртуеит хэа, – ихэан, иажэа аахиркэшеит Ноча.

– Дантало агэеанызаара атахуп, ахэыдкэа, агэыдкэа, егы хэа ара ишэхэаз убригы тэабыргуп, убригы акэшэоит – ашоура, атакар ианаргэгазалак, ахэыдкэа Ахаза афнутка италан атзыбжэара акоридоркэа ианрыбжэатэоугы ыкоуп уажэгы, уа иаха ихышэашэароуп – ахашэ, ашьантэ хышэашэами азы... – назгэеитеит Семион.

– «Иара ихэыды иара дагеит», «иара ихэыды иара дашыт», «агэылшыап заазаз дафеит» хэа абасгы рхэоит, аха ахэыдкэа абзиарагы картэахэит – ауаа еикэдырхэхэит рхэон. Дара цэала азы хараны итатэазаргы, иахэамоу, иахыкоу рдыруеит, еилыркаауеит... Азкэа антаба, ауаа ахэды иашыталан ицан, еикэхеит... Ус кэзтэахэоу апсаатэкагы ыкоуп, уажэ ара хамфахнагоит акэымзар, урт рышьрагы каломызт... Убра Ахаза акны жэйтэан ахэыдкэа азы ддыржэуазаргы каларын. Иара, алаба укызар, ишэоит рхэон, аблакэа ттэытми, иаахар итанакаэакоит, уи акэхап... Убри азы акэхап Ахаза уантало алаба, ма алабашыа, укызароуп зырхэоз... – ихэеит Ноча, иагынациттеит: – Италан итатэазар, атэашыагы рдыруазар акэхарын, акэатран афэгы иацэшэоит... Егыс, иацэцоу уиоуп,

зны саб ащарафы ахапшыа ахва сырбо ус ихэеит, абри жэйтэан ҕа хызыкгы аман, иатцыздыраауа аартырак ҕаицоит, ахыза акэзар ҕалап ихэеит; ахтыстагы ҕа хызык аман рхэон, убригь убас акэзар ҕалап, ахышэ азгы ахыаз рхэон, ихэеит.

– Акы суазтцаашан, Чагэ, – ихэеит уажэ Виктор, – ажэйтэзан, цстхэа пытхак хылан, илалбаан, аштаҕ атыцхацэа агон хэа абас зхэоз ыкан, иахухэаауеи?

– Ус рхэон, ииашоуп. Исахахьоу уиоуп, Азынаа уажэ Цьгьарда инхоит, аха жэйтэан наҕ ианынхозгы ыкан. Убри наҕ хэа хазеуггы, Мрагыларахь, Ацсны иатэын. Убра арт ртыпхак дагахьан. Дзахуа аштаҕ ашэшьыра дшытцатэаз, ашэшьябла аахылан, илышьтасын думбазо дагылакны дагеит. Ахэмарра иаҕыз ахэыцы ианиба дыхэхэеит, аха иабахэоз... Ус ахыҕало ухэхэаргы аузом, аха... Амшгьарс, амшшьара ирықөыз еилалгеит, уи аены дзахыр ҕалазомызт, рхэеит. Цэуара-хьрагы ҕарым-цеит – цасмызт, ҕаломызт... Ашэ-цхакгы убас дагахьеит рхэон. Убригь жэйтэзан. Арт ашжэлантэык иахзымдыруа, даргы ирзымдыруа, ибаша-машам акы иалаҕазар ҕалап сгэахэуеит, амшгьарс, амшшьара егы ххэеит, аха... – ихэан, атак ныҕаитцан: – Уара уажэ ари узазтцааи, Виктор? – хэа Чагэгы днатцааит.

– Ноча, уара кры ацутцома? – ихэан, абжьагала ныҕеитцеит Семион, уиггы Виктор изтцаара атак дазымпцшкэа аказы иҕаитцазар акэхап, акэымзар Чагэ ус дипыфолозма.

– Ашэшья – ашэрыҕа, ашэга хэагы иашьтан, ажэагы рхэон, ра-хэы(хэ), ра-гэгэы(гэ) – абартгы сахахьан; ра-шьашэ, ра-шьахэ – абас зхэозгы ыкан. Ацсуа-базақэа хэ хэ ала, ма х ала, гэ г ала ирхэон; антцэамта ахьазоз, ацхьа хэ ахыгылазгы ыкан, ра – ҕа, ха акэын... Уажэ уи анцэыраага исхэоит, Ашэы Шэарах, макьанагы дыкоуп, Цьгьардантэи енак Цанаф, Чагьам наҕ дхытцит, шэарыцара, ихала дыкан. Дышнеиуаз, азага ахьамаз цаҕьак ашьапы ибеит, дэхэыпш хэычыкгы амоуп. Ашэарах азага дырбзоит, кры ааиуазар хэа иецхьакны хахэ дук

дшаватәаз, данынапш, адәхәыпш иқәлан ихәамхәамуа
иааиуаз азәы илапш даатцашәеит, урала абас хқақа ра
дреихам, дкәәфуп, иахәтәиала иухәозар – метрак ақынза.
Ари ахәычы ихала арахь дықәлан дабацои, даазгазеи хәа
дышихәапшуаз, итцегь данизааигәаха, иблақәа қацшыза
икан, уажә исгәалашәом ак акәзу ҫ-блак хәа акәзу Шәарах
ишихәоз, аха. Уи блак змазгы дибакһан... Ари иааиуаз,
лабытцәтас ипаза акнадкылан, азага аагәеитан, ишьтаһьқа
иҫынеихеит... Дсыцәцаанза дыкны дган Цығардаа дыд-
сырбап, илсыршари хәа, Шәарах дҫатқькан иҫанынеиха,
нақ адәхәыпш ихәымпылза иқәгылаз апраал илапш наа-
хеит, егыгь даахьахәын ак наикәирххазшәа ибеит...

Шәарах уаха акгы игәалашәазом, данаапш, дыхәхәа-
за дышьтоуп, иикыз ишәақь акәзар, настханы ихьахь-
хәала икажбуп, уанза иназгаз сеидроу... Данынапш, азә-
гы дықамызт, праалгы ықамызт... Хәит, иабадихәа,
ихәан, ицәажәашьала, ишьапқәа иахәтапсан ишьтаһьқа
дытрыст. Усоуп иара дахыхәмаршәагы ишихәоз... Ари
қалеижьтеи омазакгы туам, 20-қа шықәса роуп. Ишәа-
хәхәазаргы еиташәасхәеит, – ихәеит Ноча.

– Абри хазтцаауа уиоуп Ахаза ақынгы убас ашәшьы-
бла, апраал неиуа рбахьан жәйтәан, изныкымкәангы,
Амза атәымтаз... – иапхәнтәи Чагә изтцаара уажә атак
қаитцеит Виктор.

– Ус акәзар, уажә сара избахьоугы ак шәасхәап, Ақар-
мара. Убра акалашәа иқоу тыпқ амоуп, уиақара ахәара-
қәа стахымызт, аха, шәахәтыр азы, уатцәгы шәызбап хәа
уқоу... – ихәан, Чагәгы ихтыск азбахә аацәыригеит.

Убри аамтаз аштаҫ алақәа азәы иааисын дырkit –
лацәгьақәан, саргы ақапыхәа сеирыз шыскыз сындәыл-
кәеит. Шьханыкәа иакәын. Дааит. Хлақәа дырдыруан, рыгә-
ра иган агәашә аартны ашта данаатала, ирыхь сеидроу,
лапштцашәарахап, ижәлеит. Алабашьа икын, дзыхдыр-
кәыз уи акәзаргы қалап, алақәа алаба рцәымыгми.

– Уҫынахаума?! – ихәан, дпышәырччо днасазтцааит.

– Ааи, – схәеит.

– Акэзаргы, абаак афнынза усызцароуп, ыы бзиах сымоуп, пцхалк ртэны убра абартцаф исыргылт, асасцэа рзы, учкэыноуп, иахзаага! – ихэеит.

Шьханыкэа дыфхазгалан, иахьихээз срышьтит. Уахьынтэ схынхэны санааи, уиакарагы снымхеит, аха ари ажэабжь хэаны иалгахьан. Даеак ашка ииасхьан.

Атцыхэтэан, сыхэтэахь, иацыстцарц истаху: убри Ахаза, Хашэхакэаз аштаф мышкы зны апсуашэак ыкэфыратэ Анцэа икайтцааит!

ЧАГЭИ НОЧЕИ РАЖЭАБЖЬ ИАЦУ ИАЦУ

Шьханыкэа Пдыи, Пдеигыи рхэон, ипцхал азна аққажь ыы сыман санааи, аазеишэа иахатэаз ирысакьахэымтан. Аха, ишысхэахыоу еипш, Ашэхаз иазкыз ражэабжь хэаны иалгахьан, атыпхьызкэа рышка ииасхьан. Уажэы Ппатархэытца иалацэажэон, убригыи атцыхэтэоуп сзыхьяз. Ари хадцшэа егырт абызшэакэа иреипшым, акалашэа икоуп, па-тра-хэытцы, па-тра-хэытц кармажэлан, уи ахьамаз патрахэытцда акэын, абаза-цсуала, цсуа-ашэыла. Ари итцегь рыла иртэоуп сгэахэуеит, амазашэаркэагыи амоуп. Жэытэан тэ ала изхэозгыи ыкан. Иара акарма ахьз акым-фбам хэа усгыи рымхэози. Абри ахьз апхьа хэа ангылазгыи ыкан, Хакавказ шырхэоз еипш; хахэыхьзла ицэажэаргыи ауеит – хапа, хаппа, хаппы акнытэ. Жэытэзан абра Хаппаа, нас Аппбакэа нхо-заргь калон...

Абыржэ исхэаз инаваргыиланы абри ахьыз апта, апыты⁶² акынтэ акэзаргыи калоит. Абта, абыты зхэогыи ыкоуп. Уи аканц хэац иакароуп, иагьеипшуп, амала ифеижыны ихэымбабисоуп, ацэаакыра ахьамоу амацэаз еипш рееикэархэны, реырқыакьан ахахэкэа рыкэтэара рдыруеит, рыффы нахьхьынтэ уцынтца итасыр, иаау-

⁶² Кивсяк (урысшэала).

зымчхартә иѣацоушәа, акалашәа иѣоуп; жәытәан кы-
боу рыпха чымазароу акы алархәыштәтәуан, уажә ры-
лакысра калом, икәырххәеит... Убри иахәштәтәуа закәу
зыпшаауа аартра дук кәйтцойт хәа ус рхәон аабыкыанзагь
абыргцәа, уртгыи ажәытәан акы рахәхьазар акәхарын...
Абтқәа ацәаакыраѣ, азыршьтраѣ ауп иахьаанахәо, усала
уахәапшыр, ашәы-цсуала патражәхытца, азы ахьалжжуа
тыпуп, патрахәытцәа акәхоит, жә азоит, жәытәла ашәы-
цсуала ус ахьыканатцәкәо ыѣоуп...

Абри атыпхызы азын схынхәаанза ирхәахьазгыи ыка-
мзи, уажә ас ианалга, ашьтахыи Река ақыта ахьыи иала-
цәажәеит, уа омак рыбжәам азы. Ари ижәытә цсуазаап,
изхылѣаауагыи хәхәызаап, иаха ииашан иухәозар, сып-
заап. Ажәытәан асып ѣа хьзыкгыи аман рымхәозиз –
агҕеикахә, аҕеикахә акәын. Аҕеи зыхьзу икәадоу хәоуп,
агҕеиеикә – еикәны иѣоу хәа усгыи ицәажәоит, иргҕоу,
иргҕеиу хәа. Ажәытәан ҕеикахә акәын, убри апхьагыи
ха ангылаз ыкан, Хакавказ еипш; хә азоит, иатцәахуеит,
«ашыла» аҕны еипш, жәытәан ашылахәа, ашылахә
акәын – ашы лахәаны, ахаҕьяѣ икәаҕәан. Ари абас ауп.
Убри адагыи убра, са исымбац, аха аҕә хычы, ака хәычы
ыкәзар ауеит. Ғҕеи жәытәла Амрагыи иахьзын, убри ам-
цәаныхәартак цәырнагаргыи алшоит, избанзар, апсуаа,
абазақәа, адҕақәа, аубыхәаа – абык ихылтцыи хәзегь Ам-
ра ханамцәаныхәоз, нцәахәыс ианахпхьазоз аамтагыи
ажәытәан зны икан... Анс акәу, арс акәу уа асыпра ада-
гыи убригь гәататәуп. Анафсан, ҕеикахә(а) ала итәазаргь
алшон – асып рацәаны иахьамоу, ѣакала жәытәла-иахьа-
хәоу, иахьаанагоу хәа, антцәамта атцәахуеит, апсуа иеипш
аеарпшзоит. Абартқәа рышьтахь Егры азиас ахьз ашҕа
иасит...

– Уи шпыкәу? – схәан, уажә сара снаиазтцааит абри
ажәабжь сазхәоз Жора Чатцәба, иара Чатцә Чагә ипа ихәта,
Аҕәа. Уи Аҕәа дынхон, агәтаны. Иашьеихаб Леуарса – Гәып.

– Егры, еихәтагылан иааны инхаз алазқәа абыргцәеи,
нас уа жәытәнатә аахыс инхоны алазрахь иагаз апсацәа

атахмадцэеи цытѡык излархѡоз ала, ажѡйтѡан Егры хѡа акѡын ишырхѡоз, апсацѡа Егры хѡа. Алазкѡа ашьтыбжъ гъ рымазам усгъы аѡынтѡи иашан ирызхѡомызт. Аха ари Кѡыдры ма Бзыцта рааста иагъны егъины азы акѡзам ус захъзыз, еигъ(а), иагъ(а) жѡйтѡ цсуала хахѡ ссоуп, цслымз кѡазуп, илахѡоу, ипъгѡѡу хахѡуп, ихѡычны икѡымпылзаргъы аѡеит, абри аѡыза рацѡаны иамоуп Егры азыршьтра, ажѡйтѡан ус захъзызгъы уиакѡын.

– Уи акѡзар, нас Егры хѡа ус ала ахъыз здыртѡеи? Иахъа убас ами ишаххѡо?!

– Убри ахъызгъы иашоуп. Ари азиас ахѡтахъы, атцыхѡахъ амѡахыцтра адыруеит, ѡба-хца километра, қытак аѡара имѡахыцны ашьтра апсахуеит, жѡйтѡла иухѡозар – игыруеит, «дгыруа дрылоуп» хѡа усгъы рымхѡои, убри еипш. Нас, такѡаамта антцлак, еитапсахуеит, убас иѡоуп; «агыркѡа» хѡа иаххѡо ахъыз зхылѡеиаауагъы убри акѡзар хѡа сыѡоуп, рацхъаза урт, алазкѡа аанза, иапсацѡазаргъ каларын, – ихѡеит Жора, иагънацитцеит: – Иегры акѡны, иегоу, зышьтра псаху хѡа ус ала иѡазаргъы алшоит хѡа уигъы иалацѡажѡт, убра акѡзар калап иахъиагоугъы хѡа тыпцкгъы азбахѡ рхѡеит, аха уи макъана ицѡыргатѡым, мазак атцамкѡа иѡам хѡа усгъы ацыртцеит. Гѡыма – Гѡымста хѡа иаххѡоу еипш, Егры – Егрыста акѡын, ауп; Егры-сы, Гѡымы-сы – жѡйтѡла сы азыхъзкѡа иреиуамыз... Егърыстажѡ(а), Егърышьтажѡ(а) хѡагъы ыѡан, Апсны рыстала, рыстажѡла, рыстоула ианшоз... Азырѡаш шнеиуа аѡахъарчуа ма атцкыс еихѡу иалалозар... жѡыр, жѡыра, жѡыргъы, жѡыргъгъа ауп, – абас иажѡабыжъ даалган, даа-сыхѡапшын, ианутцозар, сыхъыз Цѡеубе хѡа иѡоумцан, уи апап итѡоуп, истахым, сыхъзтѡѡъа Жора ауп, Жора хѡа иантца, – ихѡеит.

Абас хѡѡажѡара ханалга ашьтахъ, фырцбанк нукулароуп хѡа дсылахѡит, аха сара исымукѡа сцеит. Чагѡ итцыхѡала зыѡѡыуаак ирзынапшуа аѡара срыѡѡажѡеит, аха хпыѡек цъара инысымкылт. Уи уалагар – уеиланархон... Уажѡы сзырццакуаз уи акѡын, аѡоурых гѡаларшѡатѡѡа

сыман: уатцэы шаанза асаат фба рзы сгылан автобус ду
 азна апсшыащца экскурсия Рытцака изгар акэын, нас
 устэиала амшынфыкэ ақалақкэеи ақытақэеи зегы
 ртоурыхкэа рзеитахэо, Цэемыс – адга бызшэала Цемес
 – Новороссииск гатэыс исыман. Ауха – уа, адыршаены
 Цэемыс ақалақ ақны аекскурсия, нас – арахь. Ари алек-
 тиақэа ирхаршэалан, сабшала-мешала акэын, даара-
 гы ираапсаган, аха астудент стипендия мацарала ауаа,
 ажэлар урылалан Чатцэ Чагэ ихтысқэа узантцоу иқазма,
 крымфа-цапшь хэа изышьтоу уакэзаргы... Сара экскур-
 сия Батымкагы, Егры зыргылар аафыз азфымцастанция
 ду ашқагы ухэа имшапызгон, аха чыдала Батым шынтэ
 сцеит: Батым, Анкыса (Ангиса) нас Феизиа, Кахабеир.
 Ари зхысхэаауа уиоуп, «Чатцэ Чагэ иажэабжыкэа» хэа ашэ-
 кэы антсыжь, Батым дцаны убра инхоз апсуаа азэ дра-
 тцауан абри абра шэа шэфы дыказма, Чатцэ Чагэ изы
 кры анитцозма, ихы итихэаау хэа... Ацаразы са сеипш
 ихатэ пара имшэазеит, «командировочные», «суточные»
 изылшаан ддэыкэыртцеит... Ихьзгы шэасхэап, шэта-
 хызар, аха иабашыхэо... Уи иқэнагоу Анцэа икаитцоит...

КЕВКЕНТЭИ⁶³ АПСРА

...Уатцэы аашар Апсныка амша сықэлон. Абри
 акнытэ итахаз апсуа мхацпыркэа Кевкен
 анышэ иахьамадаз сцан избарц стахын. Иагысызбеит
 азэггы дыштымхкэа схала сцаны избарц. Ус иаха еи-
 гьасшьеит.

Кевкен саннеи, адэхэыпш ду акны, уқэшэира изы-
 калара, амхацпыр гөаккэа ахьеиважыз икэыртэаа рны-
 шэынтракэа снарыдгылеит, «ажэабжыс иахзааугазеи,
 Чагэ?...» хэа инасыпшызшэагь збеит...

⁶³ Кевкен – итахаз апсуа хтэацэа (мхацпырцэа) Тыркэтэылан
 анышэ иахьамадоу атыпкэа руак.

Ааигэаза лызкэа сеиарханы ашэы зхыссыз пхэыск, лыфшамхыкгы арсны, анышэынтра хэычкэа хпа дырхатэан. Рыхфыкгы еиважын. Лнапкэа наф-ааф лапхэа еитцыхны ирфьякэан аганкэа рфны ижыз рыгэқэа ирықэын. Лыбға ырхэан, ҳагеита, лхы агэтэнтэи анышэынтра агэы ҫытқха иқэтцаны, лқышэ адыргэғэалан, деишхныпсылазшэа, қэацара лымазамкэа дықан. Уаха уафцсы зхылхэаз ара азэгы дықэубаауамызт.

«Ан гəаф, ааи бара мыжда цəгəа...» аасгəахəит, зынза сыбжы смыргарц стахны сахыглаз.

– Шəара насыпдакəа, шəыпсра абаажəгей?.. – схəеит иаармачны. Нас: – Ҳаит, абаапсы, шəымшəан, Апсны соуп сара, Апсны, шəымбои шəызгарц сшəышыталан сахьааз, шəаала!.. – аатсыркəеит сыбжы рдуны, исҫа-зыршəаз уара идыр, сагьяакэтцəиааит, макьана сцарц сгəы иштамызгы.

Абриггы схəеит, «Аа, уаангыл, уаангыл! Апсны, ушыапы сшагəзуа Анцəа сшы схəахəеит, срыцхауп, схəычкəаггы саргы хга!» – лхəан, уи апхəыс, али-пси рыбжьара, дшааиз сымбазо, даасыдыххылан даасыкəшан, сапхэа лыфшамхыкгы налырсын, сшыапкэа лхы нарықəжыны хынтə еимданы рызкэа днаргəызит, уаха сгылоит хəаггы даламгеит.

– Ҳаит, абаапсы, бəыргəғəа, уаф дызқəымшəо акгы ыкам!.. – схəан, сышанхара саалтцны, сшыапкэа еимаргəғəа иахылыкыз иаалымпытцхны, данфышытысх – дабақахыз, дшыпсрыз дыпсхəан...

АПСХАЦƏЕИ, АХЫ ШЬАБЫСТАЦƏЕИ, АМЗА ААРЕИ РАЖƏАБЖЬ

Зқы жəшəи ҫажəа шықəса нанхəа мзазы дсасны дахтааит саб иабду иашы ица Мыстаабе Бытəба. Уи Мыстаф хəа усгы иархəон. Акəантə уи ицын Омар Ешбеи, Дырмит Маани, Самсон Чанбеи, Чатцə Чагəи.

Мыстаабе атцара ду змаз уафын, уажэадагы Апсны даа-
хьан. Уи дзышътэз мшыннырцэ иагаз апсацэа изтаху
Рыпсадгыл ашқа рырхынхэра, рнырхара аус ду акэын.
Нхытци Аахытци иахьнырхатэызгы гөейтахьан.

Саб агэылацэа, аслацэа даарыпхьан, ацэ лкажьны
исасцэа ирзышыт.

– Уара, акы суазтаашан, Мыстаабе, аиаша хэа, убрахь,
Тыркэтэылан иагаз апсуаа рбызшэа макьана ишпар-
хаштри, аха рынцэахэқэеи ажэйтэтэи рыпсхацэеи рыхьз-
қэа рхаштхэоушь? – ихэан, дтцааит цытк аныржэ ашьтахь
хгэыла Акэсы Абыц.

– Саргы убри сазтцаарц стахын, – ихэеит Кэытцныи
Абыцгы.

– Рбызшэагы рхаштуам, рынцэахэқэагы, рыпсха-
цэагы, ара ишэхамыштуазар... – ихэеит Мыстаабегы
атакс.

– Анцэа иара иоуп издыруа Апсны апсхацэа зақаф
амаз, – даацэажэеит сабгы.

– Апсхацэа 14-фык ыкан:

1. Леуан I
2. Леуан II
3. Феодос II
4. Дырмит II
5. Гьаргь I
6. Иуана
7. Адарнас
8. Баграт I
9. Кэаста III
10. Гьаргь III
11. Леуан III
12. Дырмит III
13. Феодос III
14. Баграт III

Урт зегы, инеилатцаны, хышэ шықэса рқынза псхара
руан – 720 инаркны 1014 шықэса рқынза. Леуан I д-Ачбан,
– ихэеит Омар.

– Ибзиоуп, аха убарт рыда уаха псха дыказамкәа иҕазма? – ихәан, дтҕаит Дырмит, иагынациттеит: – Са-ра изласахахыоу ала, хажәәан аҕны Амза ааны икыд-лаанзагы, Апсны апсхацәа аман, иаххәозар, апсха Пс Амза аанза дыкан рхәоны сахахьеит... Уи ишьтахь ды-кан апсха Мрын... Хазну ашықәспхызара иалагаанза, ианалагагы, псхацәаны ицәыртцит Амыз, Хьыр, Бцъар, Барыкә, Псыт, Псигәарна... Баграт II ишьтахь иҕан Даут... Тамара... атыхәтәантәи Қылышбеигы дналатцаны. Уа-хәапшыр, апсха Кәаста III Калашьас имааз Актәии Аә-батәии Кәастараа ыҕамызтгы? Аха урт арбазам.

– Апсхацәа итгегь ыҕамкәа иҕамызт, аха жәипшьоык хәоуп макъана ишдыру, – ихәеит Омар.

– Уиоуп, аха зқьы шықәса уажәапхьа, Хашәышықәсазы, излархәо ала, ифын Апсны атоурых. Уи иахьзын «Апсха Баграт иифыз Апсны атоурых» хәа. Хәышә шықәса ан-ты абри атоурых хифылааит, ахылаагы Хиерусалимҕа игеит Досифеи Кәтеишь атоурых ахышьтаз дааны. Усҕан Кәтеишь Апсны иахтынран, иахтнықалакын, – иназ-гәеитеит Дырмит. – Уи атоурых мышкы ахы мышкы атцы-хәа азәы импшаакәа иҕаларым – Кәтеишь ишьтаз, нас изыз ауп сызғеу.

– Изну ақбаад ажәит хәа ҕытцгас иҕатцаны, ани зегь хацәзырзырц зтаху рнапатцака ианыкала, ирцсахуа иа-налагоуп Досифеи Хиерусалимнтәи дааны ахылаа зи-газгы. Мышкы зны уи ахылаа акәзаргь, аиаша, апс-хацәа рацәафны изныз уафы ишпеимбари. Уара, Дыр-мит, адырцәа рацәафны излаумоу ала, узеимдаргы цәҕыамызт... – ихәан, ихы нарылеиттеит Самсонгы.

– Уи саргы сазхәыцхьеит, аха уажәы Шьота Руставтәи ифымта «Абжъас-цәа зшәу» аиҕагара сағеуп, апсшәахь, хык ауп исыгу...

– Уара, убри дызустдаз хәа иудыруеи? – дтҕаит Самсон.

– Ирфашьан ус итрыжыт акәымзар, уи Карабахтәыла авезир Вагиф Панах иакәын, Панахагы рхәон, ажәы-тәан антәамағ (жә)(а) ацын. Вагиф абазәа, адҕаа дреи-

уан. Жәандуаа җәеижәәншыраа хәа ықан, Җәеижәәнәжә, Җәеижәән, Жәандуггы иара акәын. Иахьатәиала иухәо-зар, Севан азтатәа ду. Уи зтоу аҗста-гәафа дузза Җәеижә акәын. Убарт дреиуан. Жәытәзан Аҗсны иатәын. Ари азтатәа ду Аҗжәән, Аҗжәән хәаггы иашьтан убрахь ажәытә, убарт дреиуан, 1797 шықәсазы еилафынтын, дыршьит. Аҗоурых поемақәа имаз ызит, убарт иреиуоуп абригь... Ианфытәҗьаз 1750–1790 шықәсқәа рыбжьароуп, уи – абасоуп... Еггыс, сгәабзиара иаур, лассы салган Дырмит Гәлиа истоит атыжьраз дацхраарц, нас иҗало аабап... – ихәеит Дырмит.

– Иара Вагиф данбаи?

– 1717 шықәсаз... Шьотә жәытә шәы-псуала, убыхәла, ма жәытә дығала, ашә-лоула Шьогәтҗа акәын, гә пшқан, у ашҗа иианагон, х абжьыршәара адыруеит, азтатәа ду хәа ицәажәоит...

– Сара издыруа аҗсхацәа 24-фык ықан, – ихәән, даа-цәажәеит Мыстаабе. Урт абарт роуп:

1. Аҗсха Амыз,
2. уи иҗа Қәасара,
3. уи иҗа Астан,
4. уи иҗа Фынықьа,
5. уи иҗа Барыҗә,
6. уи иҗа Дырмит,
7. уи иҗа Феодос,
8. уи иҗа Кәастә,
9. уи иҗа Феодор,
10. уи иҗа Кәастә.

Мстаабе дааицхьхәыцит ажәеизатәи дигәаларшәо.

– Заҗа-заҗа шықәса иҗазггы сеидроу... – җааитит дзыр-фуа дахьгәаз Җьҗардантәи Раҗьаҗ Багапшь. Раҗьабггы рхәон.

Мыстаабе инацитцеит:

11. уи иашьа Леуан, 45 шықәса дыпсхан,
12. уи иҗа Феодос, 27 шықәса дыпсхан,

13. уи иашъа Дырмит, 26 шықәса дыңсхан,
14. уи иашъа Ѓьаргъ, быжышықәса дықан,
15. уи иашъа иџа, Дырмит иџа, Баграт 12 шықәса дықан,
16. уи иџа Кәаста, убригъ 12 шықәса ибеит,
17. уи иџа Ѓьаргъ, 45 шықәса дыңсхан,
18. уи иџа Леуан, жәашықәса дықан,
19. уи иашъа Дырмит, аашықәса ибеит,
20. уи иашъа Феодос Лашә, Аблатыблаа, хышықәса
дызрейхамхеит...

- Аблатыблаа ухәама?! – дтцаит Чагә.
- Ааи, Аблатыблаа...
- Ихъзеи, дыңсханы, иблагъ тыблааны, машәырхап?
- Машәырмеи, иабакоу...
- Уи ишџа?! – иџеишьеит Чагә.
- Излархәоз ала, уи шықалаз абас ауп:

Феодос цџа затџык диман. Абри аерманцәа рхәынтқар иџа дымтцаирсит. Феодос ишааиахаз еипш, длышь-талеит. Илџаху, илтахымкәан акәу дышџаз, настгы даарц лџаху, мамзаргъы шыџа уа даангыларц акәу илџаху аиаша еиликаарац, лхџа дбаны длаџәажәаразы. Феодос дыңсхан, ихала усгъы дрышьџауамызт, арымзаа аеџәа абџарла еикәных дымџапыргон. Ускангъы Аџсны зегъы иоурџахыхыз, уи аџаџәа заа иџаны аерманцәа рхәынтқар адырра ирџеит, абасоуп, аџсуа хәынтқар ар иман даауеит, шыџкәихуеит хәа.

Аџсџәахәа рыџьбарара здыруаз аерманы хәынтқаргъы ари агәра игеит...

Уахык зны, Амзагъы анықаз, аџсџа Феодос дымџапызгози иарей шыџәаз, аерманы хәынтқар ир рықәлеит. Ара аибашъра қәлеит, нақ-аақ ираџәафнгъы интџеит, аха Феодосгъы дырхәынџеит. Атџхәтәан, дымшьыкәа ибла тыблааны доурышьџтит, иџџа дахъыргаз даанхеит... Даеа-шьоукгъкы даеакала ирхәоит, аха уи уажә иазаауазеи, аџсџаџәа срылагоит:

21.22. Адарнаси Дауџи, цџсџара еиџыруан 992 шықәсанза,

23. Баграт II, Адарнас иашъа иџа, 30 шықәса дыпсхан,
24. апсха Даут, 12 шықәса дықан...

Сара иахьынзаздыруа абранзоуп. Абри ахьзынтца апсха Баграт II иакәу азәы ишыақәиргылаз ауп. Уи жәшәы шықәса уажәапхъа икатцан, – ихәан, ҕырхәала, дапхьозшәа, иажәа даалгеит Мыстаабе. Насгъы инацитцеит: – Иахьынзаздыруа, апсхацәа рыжәла Ачба, Чачба, Блоу, Лоу, Маршьянгъы дналатцаны, ракәын. Маршьян псхас данықаз знык акәын, Адарнаси Даути руазәк д-Маршьянын. Сгәы излаанаго ала, иара абри асиагъы хатәаам. Апсха Амыз дгылаанзагъы, апсха Даут ишытахьгъы, хәарада, апсхацәа итцегъы калон, аха урт хара макъана ихаздырам. Цъара ифны ишытазаргъы калоит.

– Сара стәала, ифны ишытоуп, хымпада, – ихәан, иажәа нарылеитцеит Чагәгъы. Гагра иааны инхаз апринц Ольденбургски сицны Бырзентәыла ханықаз, убра атцара ду змаз бырзенк, ианду шапсыг-апсуан, излеихәаз ала, архив иман, ажәйтә Апсни апсхацәеи рзы уаф иимбац ыкоуп хәа даҕын. Аха, иабакоу, сара абырзен бызшәа схәоит, аха сзыфум, иара арахь уафгъы иитомызт, ус инхеит. Иара Досифеи ихатә, уи абырзен излеихәаз ала, дапсуан, шытрала д-Мықәтәын.

– Уи анухәа, Чагә, аказын суазтцашаан, – ихәан, Мыстаабе Чагә ихы наиқәикт. – Мшыннырцә иагаз ркны апсха Хаит хәа азә избәхә ажәлар ркны ирхәалоит, аха дызустаз, дзеиуаз хәа уаха азәгъы акы идыруаны смахәит, арахь кыр жәдыруама?

– Сара исаҳахьоу, сабду иаб Рашьыф ихәоны хәа издыруа, абриоуп, – ихәан, Чагә дналагеит. Усгъы нацитцеит: – Амала уи алакә еипшны ирхәоит, аха сахьахәапшуа, иахьлакәқәам рацәоушәа збоит, шәзырфла:

– Ажәйтәзан, уи шәаҳахьеит, Апсны ага инаркны ашъханза убас ауаа рацәафны еиланхон, ацыгәқәа афнқәа рхыбрала мацара мартаз ианеишътаз ашъха икеибацон. Ас ауаа рацәафны еиланхо изныкымкәангъы ика-

лахъеит. Изхысхәаауа, убаскан хашьхақәа иаха илакәын, амшынзгы уажәеипш итцаазамызт. Агаҭакны акаршәра ду ыкан, Апсны Ақьақьа хәа изышьтаз. Ускан амшын нақ акыр инаскьаган, уажәеипшгы итцауламызт. Апсынгы тәыла дуун, уажәааста акырза еихан. Абас ишыказ, хажәџан акны Амза ааны икыдлеит. Уанза Амза зыхьзыз уаџгы издырамызт. Уи анкыдла, амшын хытцын, Апсны Ақьақьа агеит, иааз Амзагы калатк иакараны, иџежны, игьагыза, икыдын, инавалон, аха иташәомызт, еитахалон... Абри аныкалашаз аамтаз Апсны дынхон апсха Хаит. Уи иахтынра Псхәы Хат ашьхаҭы икан. Ускан уа уажәеипш ишьхарамызт, иаха илакәыран. Изтах уажә сара иабаздыруеи, аха апсха Хаит иман ахы шыабыста-цәа. Уи хәыцс иаакәыз зегы ашәа рхәон, аки-аки еипшымкәа. Абриадагы хәыццыцхьаза апсха дзыхәоз акака анагзара рылшон. Аха ианынарыгзалак ашьтахь, ашьабста-ацәа иалшәаны икашәон, изуан. Ускантәи аамтазы амшын, ишшәасхәахьоу, нақ инаскьаган, аха зыбжыхаланы, итшәазаны Псхәы Хат ашьапанынза инеиуан. Хаит иахь ирацәаны икылсуа иалагеит ажәларгы, зегы акака ирыхәон, иара апсхагы қыак, хшыџтрак иакәзаарын, дрыцхраауан ижәлар, изыхәоз мап икуамызт. Ихата илымшоз, хьтәы шыабыста-цәала икаитцон. Ацәагы акака хәыц есааира иалшәшәон.

Аамта цон. Ус ишнеиуаз, ахы шыабста-цәа акны хәыц затцәык ада ыкамкәа иаанхеит. Ажәлар ракәзар, ишнеиц инеиуан, ацхыраара ртахын.

Даара дхәыцит Хаит, аха имч мхозшәа аниба, атцыхәтәантәи ахәыц дахәеит, абригь-абригь абас икалааит хәа, ахәыцгы налшәан изит. Иаргы ажәлар еизиган, иааирзырџын, иреихәеит идунеи шипсхуаз, дшыцсуаз, аха ицсы амшын акны тәартас ишаиуаз, ижәлар шихамыштүа, арыцхара иацәихьчаратәы дшыкало. Абриазы амшын хытцраны ма адгьылтцысра баапсы калараны ианыкоу, иара дцәышкәакәаханы ма дкамбашь шкәакәаханы ақәараҭы амшын дтытцуа ауаа ихы дирбауа дша-

лаго. Шьюкгы ддоумбеи шкэакэаханы рхэон. Ус акэым-кэа айбашьра калозар, дөыхэаханы амшын дыштытуа. Абригь ихэеит, ацсха Хаитгы дыцсит.

Итцит быжышыкэса. Ёнак зны ацэ шкэакэа амшын итытцуаны акэараёы хэычык ибеит. Хаха-хымш аатцуаны, арыцхара ду калеит – амшын Ацсны Акьякыа зегы агеит, ашьхара иаёатцэеит, шьюкгы амшын амца акит рхэон, Хаит иахтынрагы азнык азы азы ֆахытцэеит. Ускан инхаз зегь реиха ихаракыз ахэкэеи Ерцахэи роуп. Егьырт зегь нтцэеит, избанзар ахыч иихэаз агэра рымгеит. Убасканоуп рацхыаза иааны Амза ажэфан ианкыдла, уажэтэи ааста акыр еихан, иаха иааигэаны икыдын, иагыташэомызт. Амза нталан, ифавалан ифеицпхыаза, амшын жэylon. Абас акраамта икан. Агаёа зегь қабтахеит, бааррахеит, ауафы дызфоз агыгшэыг, агэылшьапкэа, ахэыдкэа ыкэнагалт, тцлакы иакараз атырас дуқэа гылт. Абас ишыказ, аамта кыр цит, нас Нартаа ангыла, амшынгыи еикэтэахьан, тцак илбааны уаф дызфоз ндыртцэеит, абааррақаагь кыр дырбеит Кэбина инаркны Рфанеи Дардынеи иахьрыбжьанакыз. Абас шакэызгыи, агака илбаауамызт, еитахытцыр хагоит хэа. Ашьтахь акыраамта антцоуп агака еиталбаауа ианалага. Абриоуп сара ацсха Хаит изкны исахахыоу. Ус сзеитеихэеит сабду иаб, зыцсатэ бзиахаша, Рашьыф, – ихэан, иажэабжь даалгеит Чатцэ Чагэ.

– Уажэ сара сзытцаауа уиоуп, – ихэан, даацэажэеит Рацбац, – Цыгьардагы ирхэоит Хаит избэхэ. Уигы амшын акноуп дахьыкоу, аха ауаа згауа, инызкылауа иакэны ауп дшаадыруа, уи шцакалеи?

– Уи саргы акыр сазхэыцхьеит, Рацбац, – ихэеит Чагэ. – Умбои, амбатэза тхьеит. Аамта цацыцхыаза, Хаит ихыз абзиара акынтэи ацэгъара иадыркыло иалагеит, избанзар иара ицэыртцра арыцхара, агэакра аанагоит. Уиоуп уажэы уи амшын атцахь ауаа кны изгауа иакэны дзырыцхыазо. Амшын хытцыр, ауаа ахьаго иахылтцыз акэзар калап. Са сшазхэыцуа абасоуп.

– Ишыкоугы убасоуп, – ихэеит Рацацгы. – Иахъа хажэа иалоу «Хаит», «Иахэа» ухэа убарт ажэйтэ ажэакэа, анкьазатэи ма апсхацэа, мамзаргы анцэахэкэа рыхьзкэа ркынтэ иаауеит хэа уазхэыцыртэ икоуп. Ус акэзами, Мыстаабе?

– Усоуп... Иахъатэи шэцэажэара уаф кыр дархэыцуеит... Апсны макъанагъ иамоуп ажэабжьхэаф кэыгакэа. Чагэ, абри ихаухэаз ажэабжь азныказ алакэ иеипшшэа унарбоит, аха цкьа иазхэыцуа изы акырцъара иахьиашоу ыкоуп. Ажэйтэуаа ус рхэон Мрагылареи Мраташэареи азы-мшын, азымфэа ду рыбьдан, уи Хакавказ икэсуан хэа. Ажэакала, Апсны, ахаракыракэа пыт-чытк рыда, изныкымкэаны азы ыкэлахэеит, – ихэеит Мыстаабе.

– Уи ус ауакэхым, – днакэшахатхеит Чагэгы. – Ткэарчал Начхьоу азааигэара лгэыгэ хэычык Ашхэафэхэарта хэа иашьтоуп. Абрака адгыл итцыхэхэо аббакъан, нажэахэ шэпа гылоуп. Излархэо ала, ажэйтэзан абра агбакэа анзхгылалак иадфэрхэалон. Иахъа убра инаркны амшын акынза фынфажэа километр иреитцам.

– Убри афыза ахахэ-къан, Агбафэхэарта хэа хьзыс иаманы, Панаф ашьхара Быскьал икоуп, – Кэыдры иацэы-харамкэа, – ихэеит Рацац. – Панаф ахьз ахата иханахэо, сара сахъазхэыцуа, азы ахьынзафеиуаз хэоуп, акэара, афыкэ хэоуп, ажэйтэ цсуа бызшэала уахэапшуазар. Аха цанафтэи Агбафэхэарта еиха ихаракуп ткэарчалтэи ааста. Ус анакэха, арт ахьзкэа ирхэо Апсны фынтэ амшын ыкэтэахэеит хэа акэзами? Икалап руак Амза аара иахкьазаргы, мамзаргы адгыл чуеит, ифеиуеит. Апан аф акэзаргы калоит.

– Иара ус уахэапшыргы, Апсны азы иадхэалоу адгыл хьызкэа даара ирацэоуп, – иназгэеитеит Чагэ.

– Чагэ, иухэаз иацтарц стахуп дафакгы, – ихэеит Мыстаабе. – Иара х-Апсны ахатагы ахьз, апсы егы ххэоит, аха азгы иахылфеиауеит. Уи ажэйтэ хьзкэа: Абзны, Абсны, Амсны, Амжны, Апшыны... зегь ирхэоу акоуп: азы атэыла, азфыкэ акны икоу, амшын иафцну атэы-

ла хэоуп. Иара амшын хэа зызбахэ схэаз акэзар, убриггы ажэйтэ псышэала ахьзкэа акымкэа-обамкэа иамоуп: гажэажэ, згэажэажэ, габзажэ, сгэажэажэ, мшшыннажэ, шшыжэ, жэжэыжэ, мсынажэ, нсынажэ, ппыжэажэ ухэа. Гэагэа – аду, адузза ма акьакьа, азкьакьа ауп, азышшара ду, азкаршэра ду хэоуп. Иахьа «згэа», «згва», «згвав» хэа акыртцэеи, агырцэеи, ашэанцэеи ирхэауа амшын ахьз ззгэуажэ акынтэ ауп.

– Убри анухэа, Гыртэылантэи иааны псыуа пхэысеи-бак илхатэаз хгэылак излеихэоз ала, ажэйтэан урт амшын «бзгэа» «бзгвапс» хэа иашьтан. Даеа зиас дукгы убас хьзыс ирзаман, арт шапсышэаз ихатаггы ихэон, – ихэеит Гэадантэ иказ Ашэба Кьамгэагэаггы.

– Акыртшэае амшын ахатэыхьз амазам, уи адсшэанкытэ игоуп, – нацитцеит Дырмит. – Ажэйтэзатэи атцарауаа Амшын Еикэа Ашэуа Мшын, Абаза Мшын хэа азызхэозггы ыкан.

– Хамшын ааигэа-сигэа инхо егырт ажэларкэа уи ишпашьтоу, издыруада «амшын» адьам бызшэа акынтэ иаауазар, Мыстаабе? – дтцааит Кэытцныи Абыц.

– Мап, – ихэеит Мыстаабе, – адьамцэа уи ахшаина хэа иашьтоуп, атыркэцэа дениз хэа, абырзенцэа теос, аксенос хэа, арабцэа бахр рхэоит...

– Амшын акынтэ ауп ишаауа Уачамчыра егы ажэйтэ хьзггы, Ага, Гана хэа иахьанза иаазаз. Ажэйтэ бырзен тцарауаа Гаенос, Гиуенос хэа акэын уи ашэкэы ишаныр-тцоз. Абри апхьатэи г – хэ ма х акэзар калап. Уачамчыра ахата ахьз ачам-шы акынтэ иаауеит. Ари, уарлашэарла акэымзар, ианызаахьоу чамхажэлоуп. Анкэа Ачамшыра, Ачамчыра хэа акэын ишырхэоз, иаанагозггы ачамш дукэа еилачны иахьгылоу ауп. Уачамчыра, аарла исгэалашэоит, агафеагы, ачамш дукэа гылан. Уажэ иабакоу, амшын иагахьеит, – ихэеит Омар. – Уачамчыра Лоуны, Лауны хэа ианашьтазггы ыкан. Уи адэ ду акэын, амшын иагахьеит, алакациакэаг гылан рхэон. Ари апсуа-ашэыла еакгы ахэоит аха.

– Уачамчыра аҫада-мраташәарахь, уажәы амшын бжәахалан иахьыкоу иаңәыхарамкәа Ачамшжыра хәа иашьтан. Излархәауала, ағбақәа рыкәтцаразы ачамшқәа ырмазеины аңслымз аҕны иржуан. Абри ашьтахь урт ахақә еиңш игәғәахон. Мықә азиас амшын иахьалало дгьыл бжәаха хәычык ыкоуп, иагьхәыццәамкәа, убракагьы ачамшжыра ахьзын. Уачамчыра аңхәа амазашәар амоуп, уи ажәытә Уачамчыра атың иунарбоит. Азиқәагьы ҫа хьзыкгьы аман рымхәози... – наңитҫеит Чагә.

– Аңсуаа-адығаа хьызшәаҫы азы ышә ркынза хьзы амоуп. Иоуңахаргьы, иахьынзасгәалашәо акакала еи-қәыспхьазоит, акалашәа ыкоуп азы шәаргьы ишәахап: зы, ыз, за, зеи, зыу, зыи, заи; ры, ыр, ра, риа, рәа, рөы, рыә; бсы, бса, бсу, бсеи, бсьи, бсоу, бсау, бас, быс, баса, быса, басы, бысы; бзы, бза, бзай, бзу, бзеи, бзыи, бзау, баз, быз, ыбз, база, быза, базы, бызы; бшьы, бшьа, бшьи, бшьу, бшьей, бшьай, бшьоу, бшьау, башь, бышь, ыбшь, башья, бышья, башьи, бышьи; бжьи, бжья, бжью, бжьи, бжьи, бжьи, бжьи; бжьи, бжьи, бжью, бжьи, бажь, быжь, ыбжь, бажья, быжья, бажьи, быжьи; пшьы, пшьа, пшьу, пшьей, пшьай, пшьи, пшьоу, пшьау, пашь, пышь, ыпшь, пашья, пышья, пашьи, пышьи; пжьи, пжья, пжью, пжьи, пжью, пжьи, пжьи, пжьи; псы, пса, псай, псу, псей, псьи, псоу, псау, пас, пыс, ыпс, паса, пыса, пасы, пысы; цзы, цза, цзай, цзу, цзей, цзыи, цзоу, цзау...; мсы, мса, мсай, мсу, мсей, мсьи, мсоу, мсау, мас, мыс, ымс, маса, мыса, масы, мысы; мшьы, мшьа, мшьу, мшьей, мшьа, мшьоу, мшьау, машь, мышь, ымшь, машья, мышья, машьи, мышьи; мзы, мза, мзай, мзу, мзей, мзыи, мзоу, мзау, маз, мыз, ымз, маза, мыза, мазы, мызы; кәы, кәа, кәкәа, кәкәы, кәкәоу, кәкәей; сы, сс; жәы, жәжә; шь, шьшь; ффы, шшы, хьхьы, хәхәы... Убас итҫегь. Ара иахьаманакуагьы убап... Арт ахьзқәа ҫба-хпаны ианеимҫапахогьы ыкоуп... Ажәытәзан аңсуадығаа 140 цәажәашья рыман, еилибакаауа, аха инеивыс-ааивысуа, убриакара ираңаафын, ҫынхьбра маңарала

ацыгәкәа хәажәкыраз ашьха ианкейбацоз аамтаз... – ихәеит Мыстаабе.

– Иамазкуа дҕаларгы, сара суқәшахатуп, – ихәеит Дырмит. Нас саб ихы найкәикын: – Уажә азқәа ханрылацәажәах, Шьяаб, ара шәқытаҕы Мткәара зыхьзу зиас хәычык узааигәа икоуп. Уи иахәоугы амат ркәара хәоуп. Абас ахьзуп Қарт иалсны ицогы, уи Кәыра хәагы иашьтоуп, Кәыражә акәын. Кәрыжәа акәзаргы хәа сыкоуп.

– Уа уиашоуп, Дырмит, – днақәшахатхеит сабгы, – хкәара амат рацәаны иамоуп, аихарак айқәатцәакәа, Мткәара захьзугы убриоуп. Қабтакәара, Ққдеикәара, Жәжәкәара хәа убас ахьзқәагь амоуп. Иара пхынгы-зынгы иазкәандашәа икоуп. Урт изалырхызгы уиакәхап.

– Изхысхәааз уиоуп, – инацитцеит Дырмит, – азы иадхәало ацсуа тыпхьызқәа Қырттәыла шәкыла уафы ицылоит. Уи цьашьатәзам, избанзар ажәйтәан Қырттәыла зегы Ацсны ианатцанакуаз ыкан. Иахьагы уака иуцылоит азы адагы амцеи ахахәи ирыдхәалоу ацсуа тыпхьзқәа мацымкәа... Агара хәа тыпк ыкоуп, уаннеилак, мраташәарахь ала қыта дук Хашури хәа иашьтоуп. Уи ацсуажәоуп, иаанагогы ахашра ауп. Уа инхо абыргцәа азәык-фыцбак иахьанзагы Хашра хәоуп ари ахьз шырхәо. Ацсышәала – Хашра. Ахаш ахьытырхуаз ажәйтәтәи атып иахьагы убра уафы ибоит. Ари Хашраг(г)а, хәагы иашьтан, амшынгы зны икәын.

– Убра аказы суазтцауан, Мыстаабе, абри ахьз атцыхәала, – ихәеит саб. – Аха убранза ихәатәны исыпхьазоит даеакы. Кәдырта Ацсхеибааш хәа зызбахә рхәоз атәы угы ишәахахьазар акәхап. Уи Цабал омак иацәыхарамкәа Нхытҕ Тебырдака узгоз ажәйтә Ацсуа Мәа – Ар рымәеи иареи рацәазак еицәыхарамкәа икан. Уи ашьтамта хәа иахьанза акгы зымааит. Ажәйтә ажәлар ркны ус рхәон абри абаа иажәйтәзатәин, омакгы идумызт, Ацсны уаф ипымлоз ахаш иалхны икатцан хәа, ахаш-мақьа-псыс. Изыргылаз ацсха ахаш мшынгәыла иааигеит хәагы ус ацыртцон ианцәажәоз. Ғнак абри абаа ахьыкас

снеин даара сеимдеит, изладыргылаз ахаш ахытыр-хыз цыара избозар хәа. Аха ус акгы сымбеит, цсызк абаф хахәханы изыншәылан иказ хаш хәычык ада. Ари анызба, абра анкы азы шықәлахызгы мфашыарахда агәра згеит. Уи Башкацсаранзагы ифеиуан, избанзар Башкацсара хракәак ркны ускан итәтәаз азы афықә ацәкәырцакәа итыфаан рышыта аныртан, иахьанзагы ир-нуп... Излархәо ала, атыхәтәан ацсхәцәа руазәк абаа ир-бган Цсыртах⁶⁴, Ханакәапеи иганы иқәиргылт, Ацсархәы хәа усгы зыхызыз ашыхәы. Убрантәи амшынфықә зегь унапсыргәытца ианушәа иубон рхәон. Сыззаирц истаху, – инацитцеит саб, – Ацсхеибааш ахахәмәтәахә Хашран-тәи мшынла иааргазар хәа уафы иакәйтцартә избойт, утәы ишпаанагои, Мыстаабе? Ажәйтәан Ахажәжәи Ашәыжәжәи⁶⁵ анеимадаз.

– Ус акәутцаргы калоит, – ихәеит Мыстаабе. – Аиаша аиаша анакәха, ажәйтәзатә ацсуа тыпхызкәа убриакара рхытцуеит, абарт адуinei иакәлоуп рзухәартә акынза. Убас икакәоу иреиуоуп, хара хамцаргы, шәкыта афадахька Цанафашыапаны зегь ижәдыруа ахәта, ацстагәафа Мцхәта. Абри еипшу ахыз Цанаф нхытцгы икоуп. Ажәйтәзан абас еипш иказ ахәтакәа ркны амцабз ытцхәраан игы-лон, азыршкәа, азырцхәкәа аман. Урт хәшәын, изжәуаз, изкәытәоз дыбзиахон. Убри акынтә арт атыцкәа цшьарта тыцны, ацәхамбар ихәартаны убас иахәапшуан. Аныхәаф даман, ажәлар иреизартан. Ус ишааиуаз, амцакәа ытц-цәааит, азыршкәа хышәашәеит, ихышәашәаз такәгы аара иакәытцит, убриакара аамта ду цит. Зкы ракәу жәанызкь ракәу здырхуада. Аха арт атыцкәа рыпсуа хыызкәа нхеит. Абри ззымдыруа, абарт абас зрыхызуеи хәа уафы ицәеи-шьартә икоуп. Мцхәта захызу атыц Қырттәылагы икоуп,

⁶⁴ Ахаз(з)ажәжә – Каспитәи амшын, Ашә(шә)ы жәжә – Амшын Еикәа. Шә роуны изхәозгы ыкан, апша, атыфша хәа ицәажәарагы алшон.

⁶⁵ Цсыртах – Ханакәапеи ашьхоуп, псыртаха – цсыр Акармара хәа ицәажәойт, уи апста ахахьтәи қытан.

Қарт омак иацәыхарамкәа, амрагыларахь. Уи анкәа иара иахтынран. Уара үзәу аамтаз Хашра дгьылбжъаханы, ма дгьылбжъахаланы, ахаш убра итцхны мшынгәыла абрахь иааргауа иказаргь алшон. Шьяаб, уара узтаара атак ииашатцәкәан иказтдараны икоу аамтоуп, уи зегь еилнар-гоит, ишеиланарфынтуа еипш. Анцәа иахзыбзиетәроуп, убриоуп. Егьирахь, иацтдарц истаху, убас еипш иказ ахашырта, ахашркәара Апсны усқаназ азы ахьыкәмыз, иаха иахьяаигәартаныз цъара иказаргь калон.

– Убра акы исхәарц истаху, Шьяаб, – ихәеит Кәытцныи Абыць, – ара Мцыхәта уажәы атыфшаз ахьытцытуа абахә ахәтафь ажәытәзан амцабз тытцун, иара азгьы шын рхәон, аабыкәанзагь азгьы цхан хәа рхәо сахәхьейт. Убаскан итцытцуаз амцабз уажә азы ахьяауа иахагылоу абахә ашьапы атафәфара аихарак зегь аблын, еикәатцәаза иахьягьы ашьта убоит. Изхысхәаауа, абри шжәытәзатәиу арфашьом. Убас еипш икоу ажәытәзатәи, сара издыруа, атыпхьзкәа Апсны иагьмачым, – Апан Рыцста, Апан Ргыларта, Агәылшьапкәа Ргәафара, Абнауаф Итәарта, Адоу-цәа Зтаз, Адоу Дахьыршьыз, Адоу Дахьжу ухәа реипш икоу.

– Ажәытә цсха ус игәы иаанамго дыкәмызт, убри афьыза ахаш иалхны абааш иргылар, адоуха амоуп, иа-гацәа азәгьы изгарым хәа. Абаакәа ракәым, ахаш иалхны ипшьаз хәа ирцхьазоз акәарақәагь ацхақәа рхыр-тцон, изласахәхьоу ала, – ихәеит саб. – Абас еипш иказ ацха дныкәгылан Анцәа ихәаз, иихәаз назоит хәа иазыр-пхьазон. Иара уажәгьы ус згәы иаанаго ыкоуп. Ускантәи аамтазы ипшьаз азиасқәа Апсны имачмызт.

– Убас икоу азиасқәа цшьба рызбахә рхәоны иса-хәхьейт, – иназгәейтеит, Дырмит. – Хабсы, Тоумышь, Дгамшь, Рытха. Урт итцегь ыкоуп аха. Апсуа-адыгькәа ркны тха, тхе зыхьзу иреихабзоу, идуззоу – адыгькәа ркны Анцәа – роуп. Ажәытәан арт ажәакәа аформа рацәа ры-ман, иухәозар: тха, тхай (таи), тхау, тхы, тхоу; дха (дгәа), дхай, дхы, дхоу; тах, дах; ах, ха, х. Изхысхәаауа, абарт

рҕынтә иаауа ацсуа жәытә тыпхыызқәагғы рацәоуп, Апсны антытцгы. Шьами, Мсыри, Чынди, Хәынди, Тҳаии ирзаарызга. Ари ус машәыршақә иҕалаз, еикәшәаз ак ракәхарушь?.. – Мыстаабе ихы найқәикит Дырмит.

– Зны Баскатәылантә иааз царауафыки сареи хайқәшәеит. Абаск бызшәа ашәуеи аубыхә бызшәеи убас ирзааигәоуп, даара ицъасшьеит. Ажәақәа, аихарак ажәытәтәиқәа, реилкаара цъабаак атахымызт. Баскатәыла, Апсны еипш, амшын иаецнуп, Мраташәарахь ауп... Уара узәу ус машәыршәа иҕаломызт. Апсуа дахьнанамгац дгьыл ыҕам, Адгьыл Атцагғы зны инхон хәа рымхәозиз... Убас сгәы иаанагоит, абри Кәыдры ацста, уи ашьхақәа ухәа, макьана иахзымдыруа амаза дукәа рымоуп, рытцоуп хәа, макьана иахзымдыруа ажәытә ахцәа дукәа, ацсхацәа рыхызқәа цәырнагоит хәа. Иара Апсны зегь ахатагғы убасоуп ишыҕоу. Кәыдры ацстафьы шьхакы Каур, Мынкаур, Мнейкаур хәа иашьтоуп. Мынкаур ихьзын ажәытә Мсыр атахцәа дукәа руазәк... Мсыр, ма Мыср, Шьам, Мсырапшь, Шәду ухәа ажәытәзатәи рахцәа дукәа рыхызқәа, иухәозар, Мына, Хәыфы, Хәффра, Лабарна, Мыта, Гәдеиа, Рашьыф, Шьаргәан реипш иҕоу иаацьоушьаратә ацсуа хыызқәа иреипшуп, – назгәеитеит Мыстаабе.

– Хашьхақәа анухәа, аиашаз, урт иагьа маза рытцатәахны ирымоуп, – ихәан, даацәажәеит Чагәгғы.– Убас, Ахалзга ахахьы ашьхарахь бахәык ыҕоуп, хышә ракара метра ихаракны, ышшәка метра реиха итбаамкәа. Азганк цәхәуп, аха лабашьадагғы ухалоит. Убри аганахьшәа атцәа ашьапы инакараны агьежьқәа тапқаны иануп, цшьба-хәба мацәа нташәо. Аха зегь реиха ицьоушьаша, цәахәа-цәахәа, ашәкәы ианушәоуп ишыҕоу, қьаеқәакгғы налапсаны. Аган зегьы ашьантца аастагғы игәгәоуп, напыла ус уафьы изантцомызт хәа сыҕоуп. Иану даара крахьтцуеит, цъара-цъара ашыцламшә ақәиаауп, арахь иацы ианыртцазшәа иҕоуп. Сахьахәацшуа, адыд-мацәыс акәзар калап иҕазтцаз, мамзаргғы Шьашәуп ма Шьашәыблоуп. Аха ашәкәы иану ацәахәақәа реипш изыкалазеи?!

– Урт узғу агъежъқәа рызегь еиқароума, Чагә?! – иҳәан, дҭааит Мыстаабе.

– Иреитцақоугы ықоуп. Аха ианызтаз дарбану, убриоуп иссирхаз!

– Сахэацшыр акэын. Анцэа ихэозар, атэы здыруа тэ-
рауаэ казак даазгароуп...

– Уи даара ибзиахон, – игэы иаахэит Дырмитгы.

– Амаза дукæа ахæыцкæа иреипшуп, – ихæеит Мыстаабе,
– уахьякæымгæыгзо «еза» катданы ихæмаруеит...

– Угәы ишпаанаго, Мыстаабе, – дтцаит Дырмит, – ацсуа-адыгкәа ажәытәан знымзар зны афыра рыманы икаларызу? Сахьахәапшуа, ирымазар акәын.

– Афыра шрымаз агәра згоит, – ихәеит Мыстаабе. – Жәашықәсақа уажәапхъа, Багазкьои хәа иахъашытоу, ажәытәзан Хаттышышә акәын уи иахъыз, ижны апшаарақәа мҟапыргон. Абра ирбеит ажәытәфырақәа зныз акыц мақьақәа рархив, ажәытәза Хаттәыла ахду иахтынра иатәыз. Уи зыцшааз атцарауаҟ излеихәоз ала, урт акыц мақьақәа рахьтә апсышәала ицәажәаз ыкоуп.

– Багазкьойтәи апшаахкәа рызбахә саргыы исаха-
хьейт, – ихәейт Дырмитгы. – Апсшәаҕы Хатт иадхәалоу
ажәапқақәа, ажәахәақәа ыҕоуп. Иухәозар, Хаттынтә уааз-
шәа, Хаттгәашә еипш, Хаттгәашә амца акуан, Хаттышьашә
үхәа убас итцегь.

– Дызустада абри еипш апшаах ытдызхыз? – дтцааит Омар.

– Уи Хэыго Винклер хэа Алманиатэын, Херманиатэын, ашытахь Шлиман хэа ижэла шыақәиргылт, – атак ны кеитцеит Мыстаабе. – Снеипцхьан, иркыафны ианыз афыра ацыбжыка нбанқәа амазашәарбжыкақәа бжьаргыло иангәахта, «адшыа 21» ахәеит, даеацъара Адад, Анцәа, Хышыаргәытц хэа ицәажәеит. Урт афырақәа шака рхытц-уа еилкаам, аха, инықәырцшшәа, хәба-фба нызқк шықәса ркынза иназоит. Убри акынтә уи цкыа еилымкаакәа ус ахәара иахымццакит. Рыцхарас икалаз, аиба акәарафны икәхәлеит хәа, Хэыго дыцсит...

- Ипсра ааны акәу ма даеакалоу?.. – дтцааит Дырмит.
- Хынџажәаҕа шықәса ихытцуан, итәылаҕе дыцсит... – ихәан, Мыстаабе уаҕа ацимтцеит.
- Убри апшаах аҕны хеттатәи хәа изышыҕоу акыц ма-
кьақәаҕы рылоуп рхәоит, усоума? – дтцааит Дырмит.
- Хеттатәикәа рацәоуп, аха Хәыҕо излеихәоз ала, урт
иаҕа ааскьатәи аамта иатцанакуеит.
- Исаҳақәахьоу рыла, сахьахәапшуа, убарт хаттатәи
афыра зну акыц маҕьақәа ызрашәа збоит... Шьоуки-шьо-
ук убри апшаах азбахә цәыртыр ртахым хәа рхәоит...
- Анцәа иумхәан, аха ус ҕаларҕы алшоит, ус ҕалашьа
амам сызхәом... – ихәан, Мыстаабе уаҕа ацимтцеит.
- Ажәытә псышәала хатта, хатты, хаттыны зыхьзу аҕ-
цәа ртәарта, ахтны ауп. Абриҕы ус баша иакәшәамашь,
Мыстаабе? – ихәан, дтцааит Чагә. – Уи адаҕы, исгәала-
шәоит, санмачыз зны ажәабжьхәаф Мыдлеи Быгба иихәоз,
ажәытә апсуаа рбираққәа руак џажәиак гьежьы анын, уи
ахыпхьазара пшьаны ирыпхьазон хәа.
- Ускан уазымтцаззеи, Чагә, изеипшраз уи хәа? – дтцааит
Мыстаабе.
- Мыдлеи излеихәоз ала, ажәтыс атдыхәа еипш ана-
зара таџаҕаны, мшынҕеи жәџанҕеи рыпшшәхәы еимар-
куа иҕан.
- Сабду иабҕы убри афыза цсуа бирақк азбахә ихәо
сахахьан. Уи зыназара ҕыпсаз, ихьзыркны убас зныз би-
рақ ҕацшыын, – ихәеит сабҕы.
- Абираққәа ртәы шәаналацәажәа, – иажәа налеитцеит
Рацьапҕы. – Ажәабжьхәаф дуқәа Хатқьари Арџтааи Са-
бакеи Арстааи излархәоз ала, ажәытә аахыс апсуаа аби-
раққәа акымкәа-џбамкәа ирыман. Сабдугьы днарыла-
цан урт абарт рфызцәа абираққәа рызбахә раҳахьан:
ажәтыс атдыхәа еипш итаџаҕаз џ-кьак ргылан, даеак
рыватцаны изныз, уи ҕацшыын; Амра ҕацшь гьежь ду
зныз, ихьпшшәылаз абирақ; апсҕа инапы асахьа зныз
абирақ ҕацшь хыҕьежь, уи иаанагоз апсҕа инапы имхәыри
ракәхап; апсҕа инапы Ахаззеи зхакны изныз абирақ;

ацъар зныз, цака еимѣапан ауаѣ ишыапкѣа реипш рхѣон, ауаѣ исахъа иазхѣазаргъ каларын; икан амзаѣа знызгъы... Абирак атхарчеи, хатарчеи хѣагъы азырхѣон.

– Абра уажѣраанза биракк ѣажѣиак гъежъ анын хѣа шѣалацѣажѣон. Апсуаа хкны быжъбагъы ажѣытѣ ицшъа-ны ирыцхъазон. Аха исхѣарц истаху, зызбахѣ шѣасхѣоз ашъха аган акны хыхъ цѣахѣакны убракагъы ѣажѣиак гъежъ ануп, – нареихѣеит Чагѣгъы.

– Ажѣытѣ мсыраа ркны дгъыли жѣѣани реимадара ашъанагъы 21 ануп. Аха урт гъежъкѣам, етѣақѣоуп. Икалап уара иубаз ма Амра, ма Амза, мамзаргъ даѣақы аанагозар. Ус акѣу анс акѣу, Анцѣа ихѣозар, ажѣытѣ мсыркѣаадкѣа, еиуеипшым апшаахкѣа, мышкы мзар мышкы, апсуаа-адыгакѣа ажѣытѣ ѣыра шрымаз арахъ ишцѣырырго агѣра згоит. Аха уи азы иатахуп цыла бзиа, апсуа-адыга иреиу-оу атцарауаа, иара убас егъырт, ауаа халалкѣагъы цытѣык. Аха уажѣы аус злоу Апсны иқѣтцыз, иқѣырцаз апсуаа, егъырт хашъцѣагъы, ырхынхѣроуп. Мамзар, Анцѣа иум-хѣан, 20–30 шықѣса ус ианынха, шѣара шѣыѣны шѣара шѣтѣымуааны шѣкалар алшоит...

– Шъоукы-шъоук иахъанатѣ ламысда аухѣан-схѣанкѣа рышътуеит, апсуаа иацоуп Апсны иананылаз, уаанза еснагъ ашъхара иаман хѣа, – даацѣажѣеит Самсон. – Ус зхѣо рыцсымцкѣара абра абри уажѣраанза ишѣхѣоз иаанамырцшзои? Сразтцарц стахын сара урт, убас хзызхѣо, ирызтада нас апсуаа абриакара хатѣ мшын хъзы? Изыртбаазеи абас апсуа тыцхъызкѣа рымѣахакы?

– Хара иахрыцхарахаз, хара хѣафны хѣахъмацхаз ауп, – ихѣеит Мыстаабе. – Иахъылакѣу, иахъцсыѣу убра хытцыртас икартцоит.

– Апсны алахъынтца Иахъылацшхѣу инапы иануп, – ихѣеит Дырмит. – Уажѣы, шъоукы-шъоук агыруа, акырт папцѣа абрахъ иааны, рышътыбжъ мыргазакаѣа, хажѣлакѣа рыреицакра иаѣуп. Урт уиазы мацара арахъ иаа-рышътызшѣоуп ишыкоу. Аха хара, Анами Абами⁶⁶ ирхыл-

⁶⁶ Анами Абами (Адами) – ани аби, Евеи Адами.

тдыз, иара усгъы иагахаз хажәләкәә хәхьчароуп Анцәа иишишаз еипш, абракагъ убракагъ. Ус анакәха, Анцәа ду илапш ххызаауеит. Цъара цънышк, ҫыстаак иахпырхагахо аҕәымтцыргы, ирыхәтоу иақәиршәоит. (Ашьтахь сара еи-лыскааит Ацсныка иаарышьтыз апап цсымцкыацәа зҕыыз Дырмит ибзиан излеидыруаз ихата апаптцара ахымаз шакәыз, Уачамчыра цсуа папыс иҕазгы иаразәк шиакәыз).

– Ари адунеи ду қыак дықәзамкәа иҕалазом, – ихәеит Мыстаабе. – Агәра згоит Аиаша шаиааиуа, ацсуаагъ Ацс-ныка ишыгъежъуа. Харт ус хқәашьуп: аамтала Ацсны ам-шын ықәлоит, нас азы ықәтцуеит. Харгы хәхтәаны хдоит, нас, ианықәтцлак, ххынхәуеит. Абас ҫынтә иҕалахъеит. Аха, зегь дара роуп, Ацсни ацсуеи еицәыззом, Анцәа хаз-шаз ус ақәитцеит.

– Саргы убас сгәы иаанагоит. Сагъгәыцуеит, иагъхас-тдоит, – инацихәеит сабгы. – Егьи, Амза аара азын саб-ду Тлапшъа, акыр етәа ацсышәала рыхъз згәалашәоз, ус ихәон: «Амза ааит. Идуны, игъежъны, иөежъза, итам-шәазо иааигәаны икыдын. Нас, аамта мбатә анца, ихәыч-хеит, аташәарагы иалагеит. Изыхәычхазгы – наҕ ицарц мац-мац имнаскьо иҕам... Ажәытәзан хамшын антыкәкәахъазгы ыкан. Амца алалан ианбылуазгы ҕалахъеит⁶⁷, Ацсны аихарак тарханы. Икан жәфәан аҕы ҫ-мзак анкыдызгы. Ари адунеиаҕ иҕамлац егьиҕам. Хара, иахъа «ибникиз» иреипшхаз, аха жәытәзан идууз жәлары хрышьтроуп. Амшын ду хәқәнахит, Амшын ду-гы хәиқәнархоит...» – абра саб дҕагылан, дҕарылап-шын ус нацитцеит: – Халанагалацәеит, шәааи нас иацах-тцап... Уажәы, Мыстаабе, рныхәаҕа ныскыларц сҕахуп зыцсадгьыл ныжъны ақәтра зцеипшхаз зегъы. Иаа Иах-хылацшхәу, Анцәа Ду, сухәоит, рышьтахьҕа амҕа рзарты, Рыцсадгьыл ахь!

⁶⁷ Атдыхәтәан атцарауаа излеилыркааз ала, уажәы амшын атыҕша газ алачны ахалара иаҕуп. Хыхъза ихалар, амца анар-кыргы алшоит, амца хылоит... Иахъагы амшын амца анакыз хәа ажәытә ирхәоз згәалашәо азәык-ҕыцъак ыкоуп.

- Уаа, Анцәа, ихәа!
- Уаа, Анцәа, ихәа!!
- Уаа, Анцәа, ихәа!!!

АУАФЫ АДГЬЫЛ ДАНЫҚЭНАГАЛА РАЦХЪАЗА ДАХЬЫНХАЗ ИАЗКУ АХӘАМТА

Ажәытәан ус рхәон, ауафы Адгьыл данықэнагала, рацхъаза Адгьыл-Атца, Адгьыл-Атцан дынхеит хәа. Ускан уа Атцан унхартә иқан. Ари – х-Адгьыл ақны шәапыцъацтцла анымгылацыз аамтаноп, хаскьынран, тырасран, аха идухон, хәдацәанынза, уаф даалмышәхәо ақынзагы. Иахъааста амшынқәа рөыртағыны Адгьыл иқәын, шыамхыхы, мақәахәара, хәдацәанынза еихамкәа амхәцә дукәа – жәытәла иухәозар, амхажәкәа рыман, уталан кырмышы уныкәазаргы уаха итцауламкәа уцалартә еипш. Адгьыл убригы жәытәла ахьз ухәозар – Ках, Кахә, Каха(хә) – иахъааста акыр еитцаны ихтын, егырахь усгы азы ықәын. Ахәкәа рқны уаф дзынхомызт, ацшацәгы ықәлон, уаф дагон, убри ақнытә ацстагәафәкәа иртанхон. Мөыс ирбылуаз арбан ухәар – ами дукәа, аққа рққоукәа ракәын. Ахахә рацәа, жәытәла иухәозар – ацъагмаз – усқан уа иқанамтацызт... Акәтагы Амра инцәутцар – икәион, иазуан... Агәылшыап ажәаф, ахәыды, агәыды, амамырцагә рацәан, хаскьынла, тырасла ичозгы ықан, амыи зтиааз азқәа, атлафәкәа, амшын мхажәкәа иртазгы. Адгьыл амакахы узеиуамызт, узеиргы узынхомызт, уакәион, уабылуан – убас Амра гәгәала ишуан. Нас, мбатәы антцоп уахьгы ифеины анхара ауа ианыкалаз.

Абри зхысхәауа уиоп, жәытәзан аахыс ацсуаа, абазакәа (ашәуаагы ххәоит, харгы хабзакәоуп) мбатәы рхыргахьейт, мбатәа иахаануп, рцоурых цқәа ицәыргам акәымзар... Егыс ари х-Адгьыл арақа иаршыз ауаагы ыкоуп... Иахъа абра икәу мышкы зны, уи анакәха сеидроу, аха абрахь хшааз еипш даеацъара, даеа Дгьылк, Дунеик

ашка хаиасыр акэхоит. Анцэа хазшаз иоуп уи амаа зку, ианакэхогы здыруа...

Абри афыза ажэабжь цыашьахэтэ ихэон еицырдыруаз ажэабжьхэаф каза, атоурыххэаф ду Ашэы Хабыць, ис-цэымфашьозар, 1895 шықэсазы, Цыгьарда ақытан, Ашэы Шэарах Арышпха данааига ичараан, – ихэон, абас еипш иказ ажэытэ жэабжь цыашьахэтэ нахзеитеихэеит Чатцэ Чагэ, нас иагынацитцеит: – Иахьагы сгэы иалоуп усқан Хабыць сахьиазымтцааз атцанцэа хэа иахьа иаадыруа ракэхарызушь убра инхоз хэа. Урт рыхьз Адгьыл-Атца, Адгьыл-Атцан, Атцан⁶⁸ иаауазар краадыруама, даеакала икалазаргыы аеуит, аха. Абри ашьтахь Ашэы Хабыць харак имгакэа ипстазаара далцит, саргыы уаха сабаиазтцаауаз... Ажэытэуаа шыоук ус зхэоз ықан атцанцэа Апснгыы ианынхоз ықан, аха егыи Афықэан инхон хэа, аха уи ахьыкэу, иарбан ыықэу сеидроу... Хатла (Хатла зхэозгыы ықан) афықэан инхон хэа абасгыы зхэоз дыкан... Егыыс, уахэапшыр, дара уаахэычқэамыз, жэытэла, апсуа-ашэуала – атцан, атцэтцэан – икьафқэан хэоуп иахэо, атырасқэа ирықэлан икарымфоз. Аха, жэытэла, убригы атхырас акэын, Азантха Азантэ хэа ишыкалаз еипш хэа зейт, ибыжьнаршэеит. Урт злацэажэоз рбызшэа апсшэа иазааигэан, аха иара акэмызт хэа угыы ацызтцоз ықан... Абамба сы хаха-хымш иауан, нас амца акын атцан ыкэымзааи... – хэа абас иажэабжь аахиркэшеит Чагэ.

Чатцэ Чагэ абри анхзеитеихэоз 1926 шықэса хэажэкыра мза азоуп, Апсны Асовет мчра ашьақэгылара, Апсны ахақэитра хэышықэсахытца аназгэартцоз аныхэаз, Акэа. Ашьтахь, краатцхьан, абри афыза ажэабжь Цыапоу Рафьыс ихэамтан хэа ихэоны сахайт Цыапоу Франкьал, Цлоу ақыта Аимара ахаблан. Уи даеакгыы хаихэеит: Аимареи Кадеи руацьара хэынтқар дук ихатгэын амадоуп, дамроу хакэоу акы дтатцаны, иахьыкэу уафгыы изымдыруа имазаны икатцоуп хэа. Уи ажэытэ Цыамтэыла ашахцэа дреиуа-

⁶⁸ Адгьыл-Атцан, Адгьыл-Атца, Атцан – Антарктида акэзароуп.

зар каларын⁶⁹ хэа усгыи ациттон, убра азааигэа жэйтэан ахапы италан маза иааны итцтыцыз ацъам ири иааны итэахъаз арым-лазкэа рыри рейбашьра дугъы калахъеит хэа абасгыи ациттон... Арымаа, жэйтэла латхынаа, латцаа роуп, аарла иаиааит, ацъамкэа рызегъ акқа⁷⁰ шьрыхъ-шьыз анырба ицъаршьон рхэон, измааназ рзымдрит. Са стэала урт ахапы италан иахъаауаз агэылшьапкэа, ахэйд-кэа, ажэафкэа рыжэымларц акэзар калап, акқаффы урт ацэшэоит, иахъго инеиуам...

Ажэйтэ цсуа-шэуала иухэозар, ашах – ах лаша, ахэын-тқар лаша иоуп. Уа, Цъамтэыла, жэйтэан шахцэас абазакэа, ашэуакэа, иара апсуаагы, антэаз ыкан, ажэйтэра халамларгыи иара аабыкьанзагы, Франкыыл иихэаз уажэ сахъахэапшуа, дашэуаны (дабазаны) ма дапсуаны, арантэ уахъ иагаз нас дшаххазар, сахъиз ма сабацэа рыцсад-гыыл ашка сганы самажэда хэа уасиатны инижъзаргыи калоит, иудыруазеи, жэйтэан Цъамтэыла ханадызгыи ыкамзи... Иара дахъамадоу шьхашэпроуп рхэоит, азэгъы изымцшаацт, ус анеирагыи калом, ишэартоуп, уахъ уажэ хэажэроуп хэа усгыи ацырттон, хэажэра цэгъоуп хэа.

Ажэабжъхэаф иажэа даналга, сара сахътэаз схэыцуан:

Цъамтэыла айыхэтэантэи ашах Рыиза Цехълеви ишахъра дахырхаанза, 1960 шықсақэа рзы дааны Аңсны ибахъан. Ускан Аңснытэи апартия Обком актэи амазаныкэаф М. Бжэжэбеи иареи атъыңқэа кыр рбеит, Аңсны акыр цъара икан, Аимара аган ахъгы...

Ари ажэла абазала (ашэуа) Цыхлыжэа, Пыхлыжэы, Цыхлыжэажэ (Пыхлы́а, Пахлышва, Пыхлы́аа – каспыжэла)

⁶⁹ Ажэйтэ Цъамтэыла, Цъамы рапхъазатэи ашах Қыр дахъжу азэгъы издыруам. Уи санцслак сыцсадгыыл ашка сганы самажэда, сызқатъц убра икашэцэа хэа ауасиат нижъхъан, шьтрала ашэуа-псуан, даара икэығаз хэынтқарны, ахны дыпхъазоуп... Жэйтэ цсуа-ашэуала қыр (ққыр, ққыра) – ауафыаамсташэа, ауафы-кэымшэышэу ду хэа ицэажэоит... Уи иткэан иказ ауриақэагыи рыф-ныкақэа рахъ иоуишьтхъан...

⁷⁰ Акқа (акқатран) – смола...

акэын, абыхэтҗа (абухтҗа) хҗа ицҗаажэоит, жэытэ шәуа-ңсуа-ла – каспыжәла; ңых(ңха, ңхы) – ңстҗажәлоуп, еиџхаазаргә ауеит; л, лыиҗагәаџароуп, җалартҗоуп аа аду ауп; жәа, жэытэ – азы, аз ду (миынзаргәы калоит). Каспыжә (Каспи амиын) алада-мратҗашәарахь икоуп ус зыхьзу абыхэтҗа (аңыхлыжә, аңхалыжә). Ицегь жэытәан абыхә-тҗа-жә, абыхә-тҗажә акэын, абыхэтҗа зкәыршоу азыхгылартҗа, азы, азтатәара хҗа... Артҗ Ажэытәан аңсуаа Пхалыжәаа хҗа изыишҗаз ракэын, Аңсныдгьыл убранзагәы ианаңанакуаз ыкан... Уа жэытәан каспыжәаа, каспывәаа (каспивы хҗа аҗоурыхәҗ иахьагази изеуази цкьа ешлымкаакәа икоу) нхон, аха нас иахьагаз рыздырзом, уртҗ жә ё иазынаңшуа акэын ишырхәоз, ңывәа хҗагәы ирыишҗан, уртҗ анныхәоз рныхәашьа хҗа жэытә лафкгәы жәлар рхәамтҗаҗ икоуп. Абартҗ ажэытә ашәуақәа, абазақәа аҗоурых азыблара иабагеишь?..

АЖЭЫТЭЗАТЭИ АПСУА ЦЬАР(А) ИАЗКУ АХӘАМТҗА

Уажә абрака исхәарц стахуп ажэытэзатэи апсуа цьар хҗа аҗоурыххәаџцәа дукәа, абыргцәа зызбахә рхәоз азы ажәақәак, избанзар уи апсуаа иахьа иаадырша иреиуоуп, хтэытә җоурых дук цәырнагоит. Иара апсуа-шәуа цьара хҗа абас азырхәон, ацьар акәымкәа ацьара хҗа, апсуаа-адыҗаа хаззегәы иахзеипшны ирыпхьазон. Уи җакатэи акьан иаха иазоуны, џбаны еидны икан – ауаџы инапкәа нак-аак иааитцыхны, иааркьакьан, ишьапкәа неидыпсалан, дгылар еипш. Иара маанас иатҗаз, иунар-боз ацырра акэын, ацырра дыргас иаман рхәон, ацырреи аикәхареи рдырга, еа дунеик акынтә иааз, аҗәхәара анааи-лак еа дунеик ашка ицараны икоу иакәзаап иунарбогәы. Зхала иакәымкәа ауаџ ижәла мырзкәа иаазгаз, аҗәхәара-зы даҗацьара имырзкәа изгараны, еикәзырхараны икоу. Ашәы Хабыць излеихәаз ала, ус акэын ацьар, иаха ииашан иухәозар – ацьара, ишахәапшуаз, ишырпхьазон.

Жэытә саз-цсуала, саз-цсуала, саз-ашәуала, убыхәла, иара жэытә дыҗалагәы уахәапшуазар – цьы, цьа – ауаџы

ихъзын (уи итцегъ ахъзқәа иман, аха), ра – прыган, хыз-салаган, адузза хәа ус ицәажәаргъы алшон, иатцанакуа итцегъы ы́кақәоуп, аха. Шьта ацъара иахәоу закәу шәа шәахәапш, абас ала иазхәыцтәхоит. Абри адагъы ажәы-тәан ажәфан ҟакалагъы ахъз аман рымхәози, цыцъара, цыцъар ажәфан ма ажәфан ашкә, аетцәакәа рышкә апыр-га хәа усала ицәажәаргъы калоит, мамзаргъы – ажәфан дузза хәа. Иара Ашәы Ҟабыцъ излеихәаз ала, абри ажә-фан абасалатәи ахъз ацхәа ҟа ргыланы, иацтданы из-хәоз ажәытә апсуа-шәуакәа, асаз-псуакәагъы ибахъан дырхаанын, – хәа абас хзегтеихәон Чатцә Чагә. Уажә уи сахъахәапшуа, ацъара Амрагъы иадхәалазар калап, жәытәла Ры, Ра... ҟ-Амрагъы иахъзымыз... Ихы, иҟы аба-хоу знапкәа – зымтцәыжәфақәа еитцыхны иахъзырбо?... Ххәыштәара ду Ры, Ра – жәытәзала – Гъи, Гъа, Гъеи – ашкә акәзар?.. Уи хәычы-хәычла еихсыгъуазар?..

Иахъатәи ацъар – уи даҟа тцакык амоуп, Иыса Қырсам дкыдтдн дызкыдыршьылаз ауп (Ақъырсам ашәуа-псуа жәлоуп, қырса-мхажә(а) а́кнытә, зуп изыхъзугъы, амхәцә зы, амхәцә итәу азы бзиа, амхажәа хәа, Қырсал (а)гъы ы́кан – тцыцъ жәлан). Уи дкыдтдн дкыдыршьылазар – нас ипшьаны цхъазашьас иамоузеи? Жәытәан, иара иахъа-гъы, апсуаа азәы тцлак аҟы иекнеихан дкаларгъы, итын-хацәа итцыркаан икарыжъуеит, ирбылуеит, ус кәзтә егъырт ажәларқәагъы ы́коуп... Иахъа Иахәа, Иахәац (Иегов) хзәзтә ауаа, уажәтәи ацъар ны́кәыргәзом... Иыса Ақъырсам дызкыдтдн и́коу ацъар – уи даҟақы иамусуп, ипшьоу хәа ипхъазоу иара ихәта иоуп, дызкыдтәоу ацъар акәзам...

Иахъатәи ацъар рацхәа измааназ акыдтдара, ашъра, аршәара, иаха амч змаз – рымаа-алазқәа реипш и́каз – идоуш (иҟағәыш) акәын хәа ус азысыпхъазоит, уи рацхәа ус иагъы́кан, уиакара ирхәақәом акәымзарны(жә) (а)...

Ажәытәан акъанцъар, акъанцъара хәа абасгъы ы́кан. Уи зыхъзыз иахъа акъанцъа хәа иаадыруа акәмызт, лаба хылтыҟын, ахы аазышәпан, убра ауаф ихаҟсахъа артон. Акъа, акъан – лабажәлақәоуп. Изхысхәаауа, убри акъан-цъа на́к-аа́к анапкәа реипш иоутар ма иара ахәта дуны

иҕауттар – акьанҕа, акьанҕара акэын. Еггыс ала, аҕар – ауаа раҕа, ажэлэр хэа усгы иҕэажэоит, абри азын-гы аҕара зхэоз ыҕан. Изхысхэаауа, ажэйтэ аҕсуа-шэуа ҕара ҕэыргатэуп, изыргатэуп, иахымдыруа итцегь аҕоу-рыхҕаагы аанарҕшраны иҕоуп...

Шэыкка шықәса уажэаҕха зны абас иҕаз аҕара ҕеижь-ҕырҕыр хэычык Кэытцныи Лапаҕэ ихэыста аҕны аҕэматэа иаанарҕшхьан, нас иахыргаз сеидроу, аха. Уи идуны иазылхэыпраны, ҕбака штэ инареихангы, анышэ еиқәпсоуп, хэадашьапуп. Маза адгьыл атцаларта аманы ажэйтэзан псыжра ду ытатцэахуп рхэон, убра тцеиҕк ажраангы, жэабака метра илеихьан, х-метрак агыларэ змаз ахахэеикэтца тызгы ахытцаз иавсит, иара – ахэы итцагалоушэа, уахь ирханы игоуп хэа усгы аҕырҕон (азы ааит зеижэ метра ианлеи)... Ас еиҕш иҕаз аҕара паса зынгы ирбахьан Аҕара Ажэйтэ Чоураҕа (Аеқәа-раха) хэа иахыашьтоу Кэакэаа Рхэы аган ахь Доутеи иацэыхарамкэа, – ихэан, сажэабыжхэаф иажэа даалгеит.

Уажэы саргыы абри ииҳааз акы аҕысҕар стахуп. 1950 шықәса рзы Аҕаа Ашьха, Шамаххэа хэа ажэйтэ хызы змоу, абнапарк анықәеитархауаз ирбеит ахьтэы сабрада-лак-тэфи, ахьтэы хылҕакэацэи, зызбахэ шэахаз иафызаз ахь-тэы ҕбари... Аха урт ахыргаз уафгы издырам, усқан Аҕсны втономииан, иахагылаз қырҕцэан, аҕсуа тҕоурых рбаргыы ицэырыргомызт, аҕсуаа қырҕуашьтроуп хэа ирзыкайар, нас акэын ианцэырыргоз, аа, ақырҕцэа ихэмоу закэу хэа. Апартия Аҕснытэи Обком иахагылаз Мгелазеин, Акакь хэа, апарк азы ажрақәа раан ихатэгы далахэын, днеин дырха-гылан... Ари шырбаз аҕоурых сеиҳэеит бзиа издыруаз уриак Жора В. хэа, аха дызласыхэаз ала, уи аҕыхэала ихьз цэырган исызхэом, иакэымк изырур алиоит...

Иара Аҕаа ашьха ахьз Шамаххэа акалашэа иҕоуп, ҕба-ны иазеимҕаҕоу хэа усала ицэажэаргы ауеит, Шамаха ду, иахымдыруа акы иалаҕоу, зеиҕш умбоу хэа усалагы... Уи азы акэхан уа аихамҕа аҕоунел аныҕырҕоз раҕхэа иа-хьақэнамгазоз акылҕэара изалага. Нас бжаранза ианлеи

иакэыйт, «анцьнырцаа агха рыхъаап...» рхэан, даеа-
цьарала икылырїдеит. Икалаз уиакэхап, ара Аңсны аны-
шэи, абғанчи, адгылы еиқәңсаны шьхайас иркэапны, ма
ахэадақәа идуны ирғаңсаны аңсхацәа, ахцәа, абеицәа рдам-
ра дуқәа, рхакэақәа ахьамадоу, ахыїакаїоу ыкоуп. Ашь-
ха атоннел ыїыздозгы акы, дук иашьтэзар акэхарын,
агәтәнза акгы анырымба, еацьарала атоунел ыїыргеит.
Жора В. излеиҳәаз ала, уа аңсуа цьар(а) ахьырбаз иааңиқәаз
иїегь ыкоуп, аха ихы дацәшәаны уаха сеимхәеит – усқан моу,
аабыкьанзагь ус иқан...

Иара Шамаххәа 200 метра роуп иахьыҳараку, ари гео-
графиала ишыңхьазоу уахәаңшыр, жәйтә ңсуала иу-
хәозар, гәгәуп, гәыгәуп, хәуп – шьхам. Ашьха 200 метра
ирихәзароуп... Аха уа ателебаразы аихатә қәацә ҳарак
ду анықәдыргылоз даеа метрак абғанчи аңслымзи ықә-
рыңсеит, ақә ифахеит, шьхасгы иаңхьазо икалеит. Ус
акә арс акә, уи иїегь амазақәа амазароуп, мазала уртгы
ыїхны иахцәызгац иахцәырымгахьазар... Ускан дара ракәын
ас еиңш иказ аңшаарақәа рзин змаз... Аңсуак ак Анцәа
дақәиришәаргы, икарцалак акы иїаргалон...

... Зны Ақәа еиллинк, бырзенк, аңсишәагы здыруаз, дсаз-
їааит абри Христос ихьз ңсыишәала крақәома, уиалоуп
ишцәажәо зхәозгы збахьан ҳәа. Иара Бырзентәылақа зны-
кымкәа дцахьан.

– Хрызто – дырцафуп, дхықәтцафуп, дпызоуп. Хрыс-
тогы рхэон сазз-ңсуала. Хрызтоз – уи ңаса, анкәа зны
хрызтоз иакәын. Есы, ма Иасы, мамзаргы Ешыы Хрыз-
то(з) – ари азәазәала, хазы-хаз зегы дырхықәтцафын,
ддырцафын. Нас ихьзи-ижәлеи ус иартәеит, жәйтәла иу-
хәозар – хьызшьароуп, хьзырбагоуп, иагьхьзырхәагоуп
(прозвище, титул)... Иысах(ан) Иышьях(а) ҳәа усгы
ирхэон ари ахьз сазз-ңсуала, ңсуа-абазала; ңсуалатқәкәа
Иысах(а), Ишьяхә(а) акәын – аихатәы са-ҳәа, са-ҳәы ҳәа.
Бцарла аса ма ашьа акәын, аха ағы алазара рхәын, ахәа
еиңш иазырхәан – апынтца акәалзы иалакшан иағаршәны
иуабашьуаз уалааихон. Ус уисуазаргь асак, ахәак еиңш

аткъысгъы икшон. Абас иказ абцар жэйтэан иныкэызгыз
иысахэаа, иышбахэаа, ма иасахэаа, иашбахэаа, мамзар-
гъы есахэаа, ешбахэаа ракэын. Апсуа-ашэуакэа хэ х ала
ирхэон, ишнеиуаз уигъы азеит Азантах ахыз Азента хэа
ишыказ еипш (Иасыф, есыффа – уи афы иафызойп ауп,
итегъ атцанаккэоит аха). Абас абцар ала зыхыз калаз
иреиуойп асазз-цсуакэа: асаззкэа – аса-ззакэа (аса-
ззеикэа) даеакала иухэозар – аса мацкэа, аса хэыцкэа
ныкэызгыз роуп (агэыр-азза, агэыр-аззеи шахэо еипш ауп
ари шыртэойгъы). Аса-зза ма аса-ззеи кама ааста еихан,
асаззкэа раса-ззкэа кны (ма рацхэа ирымгытцартцан)
ржэйтэ патреткэагъы иахъанзагъы инханы икоуп,
акыпцхэ акынгъы. Урт шэышыкэсатэи Кавказтэ еибашьра
икэнахит, еикэхаз ахыцфыц мшыннырцэ ицар акэхеит.
Дара Бзыц аргъа цшахэа инаркны Пицундеи Гагреи ухэа
ирнын... ас уахэапшыр, саззааи иесааи (иашьааи...) жэйтэ
цсуа-база, цсуа-шэуа шытра иатэын. Иыса, иаса, иеса... –
ахахэтэ, асаталашьтэ (лаватэ) аса хэа усгъы ицэажэоит,
уи зынза ижэйтэзоуп, ашьтыбжь шь ала изхэозгъы ыкан,
уажэыгъ икакэоуп, аха...

Егыс, абри адагъы, Хрызтоу, Хрызто рацхэа итыц-
хызызаргъ калон, иахэа Апсны Цыггарда акытан, Ма-
кыазтоу (Накыазто) хэа ахабла шыкоу еипш. Амакыаз(а)
– макыакапшыжэлоуп, гранит хкуп; Макыаз-то(у) ма
Макыа-зто(у) хэоуп ари иахэоу, унеир иунарбоит. Хрыз-
тоугъы убасоуп, хрыз(а) – аеыз(а) шаххэоу еипш хра-
капшь, ма хракапшыкэоуп, атоу – гэафажэлоуп, гылартоуп,
цстажэлоуп. Абригъ – уа унеир иунарбоит. (Тоу-еихэтадла
сааит хэа зырхэозгъы – атоукэа еихэтдан, акы дтытцуа,
акы дтало... – уажэы машьынала убас уадафла акы дтало,
акы дтытцуа иаазгъы ус ихэоит). Иасаа, иысаа Хрызта хэа
акэзар – уигъы еилкаауп, урт зны уск, шэартак иалигеит,
зегъы ахы ритеит. Абри адагъы Хрызта (Хрыста) ахра кап-
шь(кэа) ахэамоу (ртоуа) ма акэапа-фэапара капшыра хэа
усгъы ицэажэоит, атыхэтэан уа инхоз хызыс, жэласы иоут.

– Иашаа, есаа урт зуствэада? Иасаа, иасаа роума?

– Аиа, аие, аиы... – аергъ, авылкан иахэлытцуа аст-лашыгъы иахъзуп, иааркъафены. Уи рацэаны иахьамоу атып жэйтэла иашыра, иешыра ауп. Иашахэ(а) – *ицуала*, иашах(а) – *абазала* – убригъ иара акэын хэа. Мамзаргъы, зны-зынла, аиа-шы, ишны иахьамоу акнытэ (шахэ-шахэ: ицоуп хэа). Антцэамта хэ азоит, аха хьызшьара бзиоуп, нас ихъзхеит, ижэлахеит – ауафы еилкъа хэа ицэажэоит; жэйтэан ашьтыбжь ш с ала изхэозгъы ыкан, иахьанзагъы икақэоуп, апсуа-шэуақэа... Апсшэа хар амамкэа иумды-руеи, асар Рымфа хэа уахахьоума?

– Уи здыруеит.

– Убри жэйтэан Асара Мфа акэын иахъзыз, Ашара Мфа хэа.

– Ажэйтэ латын с-и з-и анеиланарфашьоз ыкан, аха Хрызтоус ма Хрыстоус хэа иурцэажэар, цсуала крахэоума?

– Ажэйтэ бырзен шыраф ишцаказ? Апсуа-абаза-адыга жэйтэшыра ызхьеит... Жэйтэ сазз-цсуала, цсуа-абазала атоу-с – иатаз, еизнагаз, итанартэаз зыжэлоуп, зыхъзаргъ калоит. Уи ахрыз ашыапаны иамазар – хрызтоус, хрыстоус акэзаргъ ауеит. Ари нас хьызшьарахеит, уа ииз, ианы-тыз рацхьа хъзыс нас жэлас ироут. Досу ихъз изы иеипш-хоит хэа ажэапка зыкоугъы убриоуп апсшэафы. С-и з-и ахьейтнацсахла, иахьазеипшугъы ыкоуп, цэажэашьала.

– Уи шца?

– Иаххэап, «избеит», «исбеит» реипш икоу ажэақэа ркны.

– Хрызтоус ала иурцэажэар иахэоузеи?

– Атоу-с – агыларта, агэафа, апста мац, мамзаргъы урт рзы(хь) хэа ицэажэоит; атоуссер(а)гъы убри иатэуп. Хрызтоус – ахра капшь ма ахра капшькэа рыцста, ргыларта азы, азыхь, мамзаргъ рыцста, ргэафа, ргыларта мац ауп. Абригъ нас ихъызшьарахеит, уиашьтахь ижэлахеит, – хэа, еитахэазаргъы наиасхэеит, Ақырсами Ақырсали закэтэугъы нацтаны, хапсуа-абаза мзар акны ажэафатэи амза цхынчкэын ахъзкэа руак қырса(м) шакэугъы на-цыстцеит. Нас: – Хрызтоз даныказ аахыс фнызкь шықэса роуп ицуа, апсуа-абаза цьар(а) зхылфеиааз атоурых оу-мажэза ахытцуеит, уи Атэыфа зхагылоу Аха акнытэ, Ахазза,

Ахаззеи аҕнытә, аеллинкәа Марс хәа шәызғеу аҕынтә зуаа рыжәла зманы абрахь Хадгьыл ашҕа нхара ииасыз иоуп, уа узнымхо иҕалазар акәхап азы... Абасоуп хажәабж-хәаф дукәа ирхәоны исаҳахьоу, ишыздыруагьы. Ари уажә шыоуки ирахар – аҕҕы алатцафцәагьы ҕалашт, аха...

– Акәзаргь ҕалап, – ихәан, даанацшы-аапшын, днас-ҕапшит. Уи ант Цатцаду-анапыхьараҕы Абласаркьа-кылтытци Казахстанҕа иахыргаз, аха нас дара анцсы ихынхөыз аеллинкәа дреиуан, апсуаа ртоурых дук ала-цәажәара макьанагьы дацәшәозу иудыруеи. (Иара хә хзгьы аешелонкәа рхианы игыламыз...) Нас: – Аабыкьа телехәапшрала шыоуки еишытагыла-еивагылан Хрызтоз дахьынхоз, дахьанытцыз аабоит, иахцшаауеит, хашьтоуп хәа акьырса хәхә ҕапшь ҕьаҕьақәа еикә-еикәны мацара ада тцаакгьы ахьамамыз ҕәаца-ҕаца ҕапшьырак иаҕалан, рапхьаҕа тоуак, цста мацк убо, убрахь рхы рха ицон, – хәа угьы нацитцеит.

– Убри анухәа, абра абыржәы иуасхәақәаз рыдагьы жәытәла хәеиш(ш)ы – цсуала, хеишь(ш)ы – абазала ад(х) ал, аефхаа, акьонион иахьзын, антцәамтаҕы атыпан а гь-лазаргь ауан – уи азы, акәара тазар, – хәеисс, иара мацзар, ихәычызар – хәеисс ракәын. Цсуа цәажәашьала хә азоит; абазала, ашәуала – хә ауп, аха убригь азоит, ицшқоуп, цқьа иҕәҕәам, иуахауам азы... Абри иазааигәан инхозгьы (ма-цара итанхартә идузтгьы) убартгьы ешаа ма есаа ракәхон. Ахәеи(а) акәымкәа аехә(а), аихә(а) акәзар – уигьы урт рыхьз убас иартәон, агәтәнтәи хә (мах) атцәахуеит, иб-жьнаршәоит – иеихәш(ш)аа, ие(хә)саа узхәомызт аҕынтә – аеарпшзеит, апсуа-абаза бызшәа ус адыруеит, ус иҕоуп... Иысаа – ахәиыс, ахәиыш аформақәа рҕынтә иҕаларгьы алшоит. Иешҕә(а) – абригь ешуа хәа унархар ҕалоит, из-банзар апсуа-абаза, аубыхә цәажәашьала ҕә-қәа 6-7 хкы ыҕан, убриакарагьы тцакы рыман; ари ҕә ара у акәушәа убар ауеит, иарбан рыстажәоу, диалекту узлацәажәоу еипш, – хәа нацыстцеит атцыхәтәан.

– Убригьы убас акәзар ҕалап, саргьы ус баша сузым-тцааит, – ихәеит иаргьы.

ЧАТӘ ЧАГӘИ УИ ИХТЫСҚӘИ ИРЫЗКНЫ

*Амза-шеи аҥақа хазегь хзытӳеит,
Цстӳазара бырсааткны ус иара ишеит.
Ажәџан ду иалууаа Адгьыл гьежӳеит,
Иҕоу еишьталан, нарцӳи иагауеит.*

*Цӳыҗлашӳра иалиаан, цӳыҗачча иҗо,
Зымџа ианымҗуа, лашарахь зхы хо,
Иҕоуп биҗарақәак Адгьылаҕ ус –
Цстӳазара иацызҗо, иамоу җыҗгӳыс...*

Иу. В. Андропов

Дызустадаз Чатә Чагә? Дыкатәкӳазма абас еиҗш иҕказ ауаџы? – Дыҕкан! Уи ажәа цӳафырла аиакӳым аҕапызӳеуаз, асоциалтә еиҕкарамра иаҕагылоз, иара убас ауаџымра нышӳарақ азызымуаз жӳлартә сатирик дуун. Ихатӳи бызшӳа апсшӳа адагьы уи хар амамкӳа ихӳон ихала иитҗаз абырзен, аурыс, атырқә, аҗьам бызшӳақәа, иара убас ҕабардалеи лазлеи дҗӳажӳон. Уи ирапызгоз лафхӳаџын, жӳабжӳхӳаџ дуун, жӳытә тӳурыххӳаџ ҕазан, ажӳлар бзиа ирбоз уаџын, ижӳлеи ихӳзи еидкылан Чатә Чагә рхӳон. Ускан ишапыз еиҗш, апхӳа ажӳла азыркӳаҕны ирхӳон нас ахӳз. Зыхӳзи зыжӳлеи убас еидкылан ирхӳоз уаџ дуун, хатыр-пату иҕӳын. Уи ихтысқәа ирызку ажӳлар ражӳабжӳқәа, иара убас иара иеитӳахӳамтӳақәа иахӳагьы азә иҕынтә азә иахауеит, Апсны моу, уи антӳытҗгы иахӳы-рдырқӳоу ыҕоуп.

Ицёушыаша, абас еипш ажәлар ркны зыхъз ыкоу ауаф, иара ихатә дахъатәыз, даниз, ипстазаара даналтц хәа здыруа мачуп, дара уртгъы дахъатәиз ауп ирдыруаз. Уи-моу, Чатцә Чагә хәа азэгъы дыкамызт, хытхәаауп хәа згәы иаанагақәазгъы кәлеит, аихарак уи изкыз анекдотқәа за-ханы еитазхәоз.

Аиашаз, Чатцә Чагә иажәабжьқәа ажәлар иацыртцеит, аха урт ус рхы итырымхәааит, ихтысқәа ирылхуп, иа-ра дыкан. Жәйтәла иухәозар, Чатцә Абрагъ-ипа Чагә Гәып ақытан, дынхон, Уачамчыра араион. Уи диит 1835 шықәсазы. Ипстазаара далтцит 1930 шықәсазы. Ичкәын-цәа Леуарсеи Жореи ишырхәаз икәтцоуп. Адгъыл дама-доуп икытан, ихатгәын баатәны жәйтәла икәтцоуп, дан-псыз ашықәсгъы арбоуп. Иахъа уажәраанза еикәханы иааит иара Чагә ипатретгъы. Цабыргны, 1878 шықәсазы икәлаз амашәыр, абылра апатрет пырхага анатәит, аха уи аиташьақәыргылара омазак цъабаа атахымхеит. Абылра аныкәлаз 1942 шықәсазоуп хәа ус зхәозгъы ыкан.

Чагә ипатретқәа фбангъы икан – ахтарца ахьихамзи (ихы хтны дахьыкази) иркыакъан амхәцәгъы ахаргылан иахьихази. Актәи – Мышьа Бгәжәба (Апартия Апснытәи Обком актәи амазаныкәгафыс краамта икәз Михаил Темыр-ипа Бгәжәба) иситеит, зынза хәа, уара краамта уи уафуп, Чагә ихтысқәа зегъы антцаны иузеизгар, нас иузтыжыр бзиахон хәа. Е-е-е, аамта цәгъаказ устааит, уажәраанза уабаказ хәа насеихәан, ус даацәажәеит:

– Чагә даеа ипатреткгъы ыкоуп, Цъаба Азынба Цъгъар-да ифны итцәахны имоуп, ус ауарагъы итиуам, аха ара ушыказгъы хәаны уиухәа, уа Чагә ипатца ркыафны, ипдын-та атцака мацароуп иахьамоу, ихытцәтцоуп, дытроц-кистушәа икоуп, атроцкистцәа, иара Троцки иеипш, убас рпатцақәа рыркыафәра рдыруан, дыргас еибыхәан ирымазшәа. Уи акны ахтарца ихоуп, иркыакъан, аха ари еигъуп, иаха дзырнагоит тәитпшла. Уртгъы дыриаша-хәеит, аха ара, ари са исымоу акны, дытроцкистзам, –

– Сандәықәла, крымфакәа усышьтуам, рыжәтә сымам, аха круфароуп хәа дсылатцәеит, аха ус сцеит. Чатцә Чагә ихтыскәа, ажәлар изкны ирхәо егырт ажәабжкәа рантцаразы зкытцәккәа ракәымзаргы, егыарыгымхо ауаа сразтцааит, цыаракгы җатцак сымфеит, тцәыцакгы нысымкылт, избан ухәар, рацәак сызгәамцхоз азәы ихәан еипш, нас уашьтан салаехәарц. Амала ус иаха уарласуеит, уахьнагзоит, амзар, апсуаа зегь рылсра, разтцаара мариоума, уахызыгзода, Ацсны антытц азаарыгза, цас иуцырхагахоггы дубап... Исгәалашәаз, Анцәа амц сумырхәан, цыара затцәык, Уачамчыра, Чагә иуа Цьота Атәмаа икны убра кырсфар акәхеит. Уи шыкалаз усоуп, аены Мышьа Бҗажәбагы убра дыкан, хашәкәыѿѿ ду Иван Тарбагы, убас агәылацәагы. Цьота Атәмаа ицшәмацхәыс Валиа Цыинцәалцха, уи лызгәбцәа Маринеи, аихаб лыхьз сгәалашәом, араса-гыргынкәа реипш икәгьежәауа, иаразнак ихамбазакәа абыста уны, ашәишәи шыны, еикәымазеиха, фатәы-жәтәыла аазеишәа ду аакәдыртәааит – шыта уцала!.. Сцаргы цәгәа изымбеит, җытцгак катцаны, аха ажәытәуаа ишырхәоз еипш, Атәмаа аамста жәлоуп, аамста-кәә рхәон, уи ашьнакма ааста еихауп, уцарц удәықәлар, Цьота иуама, сыжәла уатәаумшьои хәа җытцгас икатцаны, ачеицбыка уафы кәимат, крымфакәа уимышьтразы дуакәцоит, иоухәои?!. Уишьтуама?!. Акыс, ани, сара азәы затцәык, схала сабаихәо – иагәа бзиара ззуургы изымдыруа қышәхампалраа гәартафык иматцүра дамырхырц зны иакәыркын, азныказгы дагьфышьтаст, аха данрыцәгыла – рызегь никылт, рқышәкәа иркәаталан, еимбгыжәааит, уажәгы ицәшәоит... Аха имариак аабозар хәа, ишыкартцалац еипш, ма шыоук азкны, маза ишыкклацшуазар иудыруеи... Абри уажә абра салалан изхысхәааз уиоуп, крымфакәа сишьтуамызт, убриоуп иаргы дзыхкәа, иматцүра дамырхырц изакәыркызгы, хышықәса уажәапхәа – умбои, заа еилыркаахьазаап, абра Цьота икны хышықәса антцлак Чагә итдыхәала снейраны сшыказ, крымфакәагы сши-

мышьтуаз... Ускан 75 маат зоукэоз ант шыоуки амбатэ рымдыруаз, ахы-гэгэақэа рхагыламыз, заа, абриакара шыбжбаз, еилыркааит. Ани Шерлок Холмс икынза изым-фазаргы, егы, афранцыз, Керкиль Поирот, гыруа-қырт-уала Кэеркэиль Поаро, иааивакэалартэ икан... Настгы урт 75 маат есымза изыртақэоз зыматц руазгы ахын-тэаанагаз, иахынтэқэнагалаз шэгэаламшэои – уи уиоуп. Ашьтахь Чагэ ихтысқэа рышэкэы антытц, уи иану иара Чагэ ипатрет акэымзар калап хэа атцэы алартцарц изалагазгы уиазакэхап, иалудыраауазеи... Иара ашэкэы хартэаан апсышэала афбатэи атыжыраан, 2009 шыкэса азыхэан, Маскэакагы ател иасзаап, аспонсор иахь, атыжыраз апара умшэан, икалазом, Заур Цьота икны акрифейт хэа. Аха ари иззасуаз Чагэ ицылтц (имата) Лиалиа Чатцэпца лычкэын Алазба шиакэыз изымдыруазар акэхарын. Идыруазаргы, зны азэы, уара есены ауаа рыцэгьақэа зсоухэозеи анысхэа, цэгьак анысымхэо сыхэда чыхэчыхуейт хэа сеихэахьан, убри акала диуазар калап сгэахуейт...

Чагэ ихата иакэым, ажэабжықэа ркны зызбахэ хэоу егырт ауаагы, шамахазаак акэымзар, ииашатцэкьаны иказ роуп. Абри инаваргыланы ихэатэуп ажэйтэан Чатцэқыт хэа Гэып ахабла ду шыказ. Аха Чатцэаа рахьтэ иахьа убра инхаз Чагэ затцэык ишьтрупп, итаацэа роуп – ицацэа Леуарсеи Жореи.

Дара убартгы ирхылтцыз хатцарцыс дыкам, тыцхатцэахейт. Леуарса – Кэырка, Жора – Лиала, Гугули, Нелли. Жьрацэарала ирзааигэоу ыкоуп: Ашэаа, Бгажэаа, Капаа, Атэмаақэа, Гэыблыиаа, Тэанаа, Гэыргэылиаа, Алазбақэа ухэа... Арт ажэлантэқэа рыхьз иазеипшу ауп, грамматикала ирхэычтэын, идуны изишызеи зхэоггы дкалап, – аха акэыз, жэларык зегь рыхьз, цсуа ламысла, нбан хэычла иабоуфори, зэыр дсықэшахатхар – абзиа. Цсуала абас иаха ииашазар калап...

1954 шыкэса инаркны 2009 шыкэсанза урт ажэабжықэа ажэлар ркны иантцаны еизызгон, акьыцхь акынгы

еипкааны ианыстџон, аџсышәала еипш урысшәалагы, Аџсны еипш уи антытџгы. Рызегь антџаны реизгаразы Аџсны аџсуа қытақәеи ақалақьқәеи зегь рќны сыќан, зныкымкәа-џынтәымкәа Љоутәылеи Нхытџ Карачы-Чаркьазтәылеи аџсуаа ахьынхоз атытџқәа рќынгы снейт. Ажәабжьқәа зыќны ианыстџази иананыстџази ухәа ахьзынтџақәа, акомментариқәа абри ашәкәы антџамтәџы иагәылоуп. Убригь тоурыхуп... Дара ажәабжьқәа рызегь еилырхны, классификация рзуны, быжь-ќашакны иртәоуп. Урт хаз-хазы рылаџәажәарагы сыхәтоуп.

* * *

Ажәытәзан абырзенџәа асатирџәа хәа изышьтәз нџәахәқәан. Урт бней-шьхеи рќны инхоны, ишәарыџаџџаны, икәаша-хәмарџаџџаны, иџырпынархәаџџаны ирџхьазон. Ашьтәхь асатирџәа хәа ирышьтән ажәаарыхрей, аџтәтәрей, аџыжәрей рынџахәы Дионис аныхәақәа раан данџәыртџуаз иџны иџәыртџуаз ахәмарыџ-қьақьџәа, акәашаџ-шәахәаџџәа. Ус-ус ишнеиуаз, ахәынтқарџәеи ахџәеи Дионис инейџыпшны рахтынрақәа рќны гәырџыхагас хәа асатир-қьақьџәа алырхуа иалагеит. Ажәытә Рим ахаан абас еипш иќаз асатир-қьақьџәа ахтынрақәа рќны акәымкәа ажәлар рыгәтагы иќалахьан. Урт амчра зымпытџазкыз, амал зкыз ахәынтқарџәа жәлар ирзааргоз аиакәымкәа, ақәнамгақәа маанала, лаф хасабла иаџаџыреуа иалагахьан. Ишнеи-шнеиуаз абырзен «сатир» атџакы алатын «сатира» ашќа ииасит, иаанагогы ақьақьра, алафра, жәа џахьырла аџаџера, асатира ауп. Абас иќалеит асатиррахьтә асатирарахь аиасра.

Ауаатәыџса рыбазараџы иахьабалак амырхәага знейуам. Ашәшыы иахьхнаџо атытџқәагь ыќоуп. Уи ашәшыы рџытџакны ауаа шәшьқәа аус лашьџақәа ќартџоит. Асатира убри ашәшыы иалќьан ауаа шәшьқәа ирықәпхан иахьырбо џхны Мра шәахәа џьбароуп, шәалќьа Мроуп.

«Асатира иргыгку ацэанырра иахылфеиауа мчуп, агэшы-
ра аамсташэа иадыд-мацэысуп»⁷¹.

Алитературае асатира закэу, абриакара шахытцуагы,
аимак-аиёак амоуп. Избан ухэар, иахьатэи адунеи акны
макьана икоуп ахтны сатирикцэа, амчра знапы иаку ама-
луаа ирыдгыланы агарцэа ирхыччогы, уафы эксплуата-
циа изура зыбла иазмырбогы, уи иадгылоугы... Асати-
ра иашатцёкьа акоуп хыкёкыс иамоу: аиаша иадгыланы
ахэахэа аёапара. Аурыс шёкёыёё ду, асатирик Н. Шьче-
дрин асатиратцёкьа хэа дзышътаз аёажёлар рыгётыха
зхэоз, уи иадгылоз ажэа цхафыр акёын. Ус икоу ажэа
казарыла изызхэаз – иантцаны хэашьа изатама, ус ажэала
изхэама, хымёацгашьала ухы азишътма – жёлартё сати-
рикуп изихэон.

Абри аицш икоу ажэа цхафыр казарыла изхэоз, хым-
ёацгашьала иаазырцшуаз жёлартё сатирикын Чатцё
Чагёгы. Уи ихтысқэа еихшаны уажё хаз-хазы иан-
цёырзга, рацхьа рызбахё схэарц стахуп ускантёи асо-
циалтё еикарамра иахылфеиауаз ақёнамга аёапызеуа
ажэабжъкёа.

1903 шыкёсазы Ленин иёуан аурыс хёынтқари апырнц
А. П. Ольденбургский Гагра шыргаз атёы⁷². Ахёынтқари
апырнци ирызбит амалуаа рыцсшьарта акурорт ду Га-
гра идьргыларц. Абри ирызбит ё-гётакык рыманы: акы,
апырнц Ольденбургский итцегь дбеиахон. Избанзар, ама-
луаа ацсшьаразы иршэоз ацара зегьы иара игон, акурорт
иара итёын, ёбагы, ускантёи аамтазы аурыс малуаа,
ачынуаа ахьы шёаны ахёаанырцё ицаны рыцсы ршьон.
Ари ахёынтқарра иамаз ахьы иагнархон. Гагра акурорт

⁷¹ В. Г. Белинский. Иёымтақэа реизга, х-томкны, II атом, ад. 49.

⁷² «1901 шыкёса пхынгёымзатёи аманифест ала аурыс хёынтқар
Николай II Гагра имаз ацсшьарта апырнц А. П. Ольденбургский
иитеит, иахёшьа ахкёажё Ольга Александр-ицха уи дизхэан, да-
хьигаз азы. Абри ахаршё атцыхэала Ленин напхгара ззиуаз «Искра»
1903 шыкёса нанхёа 15 азы «Акорона зхагылоу агьыч, мамзаргьы
ахёынтқар иахёшьа дшеихреитцаз» зыхьыз акритикатё статиа
акьыцхьит.

ду ахәаанырцә еицәамкәа ирзыкаттар, уи ахыгы атәыла аәнутқа иаанхон...

Гагра амшыңықә аҕны апырнц атла цшзақәа рбаҳча ду катданы ахан дуззатцәкәа иргылт⁷³, аха зқәаф таз амал-уаа рыцсы ахыыршыашаз акурорт залымтцит. Урт ахәаанырцә ацара иаха еиғьаршыеит.

Гагра инхоз абырг, апырнц Ольденбургски ибзиан дыздыруз Алиас Агрба излеихәоз ала, атла цшзақәа рбаҳчае иааганы иоурышытыз апарпарқәа, апопугаикәа ахышьқәа ирфеит, атла цшзақәагы зегьытцәкәа ара ианымаалт, иөеит. Абри аҕнытә амалуаагы цасеипш ахәаанырцәкәа цсшьара ишцац ицон... Убри гагратәи апырнц избахәоуп иахәо аизга злаатуа «Итабуп хәа сызиахәа» захьзу ажәабжь аҕны. Ацхьаө еиликаауеит абри апырнц дзакәыз, ахархьуаа дшырзыказ, ишибоз. Чатцә Чагә датцамхазакәа атакс уи изиуз, апырнц изы икәнаганы икалеит. Абри ашьтахь апырнц Чагә днацхьаны хамтас аграмматфон иитеит, нас уи ашьтахь Бырзентәыла дицны дықан, абырзен бызшәа ахьидырузагы ацхраазар акәхап.

Егы ажәабжь «Чатцә Чагәи аурыс хәынтқар Алықьсандр III» аҕны иахәо ахтыс ииашаны икалатцәкәазар, уи 1888 шықәсазы иақәшәоит, избанзар Аләксандр III ипхәыс Мариа Фиодор-ипҕаи ипа Николаи (нас Николаи II хәа хьзыс изауз, ихәынтқархаз) иманы абра Цсырзха, Афон Ҷыц дықан. Уи иаара зыхкьазгы абри ауп.

Ишдыру еипш, XI ашәышықәса инаркны Пантелеимон Ацъашьахәкатцаө иоурыс пааөтәарта Бырзентәыла Халкидон хәа иахьашьтоу адгьылбжьахалае Афон Жәытә азааигәара иқан. Уи еипш уа иқан адунеи ақырсианцәа рыцааөтәартақәа рацәаны. Зегьы ахацәа ртәкәа ракәын. XIX ашәышықәса 70-тәи ашықәсқәа рзы, Ацсны адгьылқәа

⁷³ Ацсны аменшевикцәа аиҳабыра анрымаз Ольденбургски ихан дырхәит. X-миллионк рыхә амал дәылыргеит. Амшыңықәан апырнц икаитцаз атлацшзақәа рбаҳча, еыла иказ ар гылартас ирзалырхын, иршьакеит.

зегъы аурыс хэынтқар инапатқа ишықалаз анеилыр-
каа ашытахъ, Афон Жэытэ акнытэи аурыс паащца, бер-
ца ахэара картцеит Ацсны Цсырзха адгьыл ритаразы,
рыцаащтэартагы абрахъ аиагара азин кайтарц. Аурыс
хэынтқаргы азин ритеит, уи акны дагнымгылакэа,
Афон Ёыц ахьызтцаны, иреигъыз адгьылқэа рзалхны, апа-
ра ду рзоужьны, апаащтэартеи апаарта шыапкырта абаа-
ныхи рыргылара рыдитцеит. Абри азоуп 1888 шықэсазы
уи арахъ дзаа, аргыларакэагы шцоз ибеит, «ипшьеит». Уи
адагы ибарц итахызар акэхарын ёыц инапатқа икалаз
адгьылқэа зеипшраз...

Ускантэи аамтазы Цсырзха амхащырра итанарцэхъан,
аха азэык-щыцбак иаанхаз, настгы ихынхэны иааз, ирды-
руан рцьынцъ иқэлаз апаащца, зегьытцэкъа ракэымзаргъ,
закэ уааз. Урт азеитыни амандаринеи рбахча аныкарта
ашытахъ, Анцаа игэамцхоз аусқэа ирылагеит: афы тар-
тэон, мазалагы иржэуан, аутка – аршы дыршуан, убригъ
убас иржэуан. Урыстэылантэи Анцаа иашыапкра иаауаз
ахэсахэыцқэа ржэон...

Апаащца апара рзаазышьтлашаз даеакгы рызбеит:

Афон Ёыц амраташэарахьтэи ашьха жэытэза аахыс
апсуаа ипшьоуп хэа ирыцхьазон. Уажэ уа цыроуп, аха ан-
кэа апсара гылазар акэын, апса иамтцахырхэозар акэ-
харын апсацэа цыокгы. Убриаз акэзар калап Апсар захъ-
зугы, ари итцегъ ахьзқэоуп, аха... Уа игылаз иарбан пса-
жэлаз, адунеи иану, ианызаахьоу ахэара уадащуп. Убра
ааигэа, Анхэа инхоз абырг Уахайд Кэыруа излеихэоз ала,
уи апсажэла ауаа ирфоз акакалқэа аёалон хэа иахэхъан...
Апаащца Апсар хыхъ иқэгылаз абаа илацхраа-щакхрааит,
нас убра аштаё иказ, акэазы еизыкэкэаны изталоз ажэытэ
анажэкэапеи, иахьатэиала – абассеин аадрыцкъан, зы
пшьоуп хэа рылартцеит. Ажэытэан абра абаа андыргы-
лоз, ашьха акэцэ иқэпсан еикаратэны убра ашта артазаап,
абганчи апслымзи аныкэрыпцсоз уахъ итцаланы акэазы
аизыкэкэартақэа картцазаап, абаа ага дакэшаны дтэар, ар
зыда еиламхарц азы. Уажэы уи апаащца рхы иадырхэеит.

Абрахь ацара рыманы аара иалагеит Урыстэыла инхоз ауааггы. Избанзар, жәафашык аңеҳамбарцәа руазәк, Симон Канонит зыхъыз, абра Псырзха, Афон Ёыц джуп хәа ажәытәан аахыс ирдыруан. Урт ацара аз цшыа ахыыржәуаз инрыжъуан, Симон Канонит ихрам иамтцартдон... Ацаафцәа уи есаaira иарбеион. Арыстоутелггы убра джуп рхәон...

Урт апаафцәа цюук зёыз закәыз здыруаз, Александр III иеипш икәз ахәынтқарггы дарггы рыгәра зымгоз, ари азы шыцшыабызггы заҳахъаз атыцантәи ауааггы ыкан. Убарт дреиуан Чатцә Чагәггы.

Абра абриақара атоурых сзалала, апхъаф итцегъ еилкааны идыруазарц стахуп азоуп ажәабжъ акны аурыс хәынтқар иихәаз Чагә абас ирлафны атак зыкайтца. Ари лафушәа убоит, аха иахәо алаф атцкыс еихауп...

Ауаа псыцқбақәа, ауаа усуцәа рыхъчафык иаҳасаб ала Чатцә Чагә иаёапиёеит атауад хамацагъацәа, азбафтыртышагафцәа, ахәынтқар ичынуаа рбиурократизми рыцсымцқбарей, атуцъар псыцгъбақәа ухәа убас зақафы. Иара илафхәашьала, иара ихәмаршьала – зны ёырзымдыр қатцаны, зны ёырхәмар қатцаны, даёазны даёакала иаартны иреихәоит жәлар ишрықәыцгәгәо, ишрыцгәгычуа. Ус рахәара мацара азмырхакәа, иахъзырхәыша, изырхәыцша аусқәагъ қайтқоит. (Ажәабжъқәа – «Шәтаҳызар – ижәга!», «Чагә атауад игәацха шынеигзас», «Чагә дгъыцфхар итаҳым», «Азбаф ипхәыси Чагә иехәеи» ухәа ркны.) «Алафггы еибашьроуп», – ихәон Чагә, дыхәмаруа. Дыхәмаруан, аха хәмар абжа иашоуп. Ашәкәы актәи акәшафы Чагә лафла деибашьыцкәоит. Ирччаны ргәы ирёыхазом – ирччан иаёапиёеит. Ус еипш ақатцара ажәа цхафыр адаггы аблацары атахуп. Ахшыф тцаула, ахшыф кәыца усггы иагымхароуп.

Чагә исатирей илафи рыдаггы ажәлар бзиа дызларбо даёакггы ыкоуп – иарггы дынхафын, дара реипш иарггы махәғала аус иуан, мал дукггы имамызт, ихазы ақара ажәлар рызггы дықан.

«Заамта цахьоу, аха макъана акэзаара зтахым, афе иапырхагоу, ипсыгеу зыршэо иафагыланы акэпаразы аччара абцъар гэгэас икоу иаарылукааша иреиуоуп⁷⁴ хэа иоуан А. И. Херцен. Абас еипш иканы, заамта цахъаз, аха ипсыгеыз зыршэоз иреиуан адинхатцара аматцуцэак. Ахратэра зуаз акласс анапатцака адин зынза апсы аханатон.

Чатцэ Чагэ иафациеуан Анцэа иматц руашэа катцаны афеида алгара иашьтаз адин аматцуцэа: апапцэа, амулацэа, ахэацъацэа, еиуеипшым апшыцэеи акэыдрцацэеи цыоукы. Убарт ирызкуп ажэабжькэа: «Анцэа ихэы апап игоит», «Цыанат уцар стахуп!..», «Нарцэгы адгьыл акны еипш икоума?» ухэа убас егьыртты.

«Нарцэгы адгьыл акны еипш икоума?» акны Чатцэ Чагэ амулла дафациеуеит иара бзиа иибо аметод ала: диазтцауеит цыанатгы амуллацэа калару хэа, изымдыруашэа. Амулла гызмалгы, ари газак иоуп игэахэын, «Муллада цыанат зхэартцузеи, цыанат амуллацэа цоуп!..» – ихэоит. «Ус акэзар, нарцэгы адгьыл акны еипш икоума? Уакагы амуллацэа рхэы иатцаланы ирызнагарушь?!» – ихэеит Чагэ. Амулла гызмал убаскан ауп ианеиликаа, дзацэажэоз ауаф иара иеиха дышкэышыз.

«Халалрала икандаз» зыхъзу хшыфортцагахеит ақыта пап Кэаста изы. Кэаста иеипшкэоу иахъагы икоуп. Апапцэа ракэым, ипапцэамгы, рдыррагы мачны, рыхшыфгы думкэа, рцарагы – уцшыр, икэгылан реиха здыруа ирабжьоит, рыбга «ахышшоу» иабзоураны...

Апап Кэаста цара дук имамызт, аха дпапын, цыара хшыфк ихэар акэмыз. Ауаф цсыцэгъа каимат, акачбеи, изызырцуаз шэхалалхар Анцэа шэыпсынтры иацитцоит хэа реихэеит, изихэозгы иуахэамахь еиханы изнарго иалагарц ауп. «Халалрала икандаз, Асду аан хардэына халалкэа зеггы псит, хамхкэа еимызтцэо хажъа гызмалкэа акгы рмыхъзеит, абри зыхъазеи?» – дтцауеит Чагэ. Кэаста иихэаран дыказ. Чагэ ас зихэаз ахалалра дакэшахатымкэан акэзам, ихалалмыз дафациеырц азын акэын.

⁷⁴ А. И. Херцен. Ифымтакэа реизга, 22 томкны, ат. 19, ад. 118.

«Апапцәа, ахәацәа, апшыоцәа» акәша еиднакылауа, адинхатцара аматц зуа шыоукы ирәагыло ажәабжыкәа, иа-хьагы махьана амч рымоуп. Урт рылацәажәара салгарц стахуп «Апәхамбари Аоштааи» зыхьзу ажәытә сатиратә еицәажәахәтә ала:

Апәхамбари Аоштааи еицылеит.

– Уара, Апәхамбар, зыматц ууада? – дтцааит Аоштаа.

– Ажәлар! – атак кәитцеит Апәхамбар. – Уара, Аоштаа, зыматц ууада?

– Ажәлар!..

– Ишцә, уара, хьыцәагы ажәлар рыматц аауама?!.

– Ааи, сколлега, уажәтәиаамтә усоуп...

«Ауаа, абри иеипш икоу аоштаа игәра шәымган! Игәра шәымган хәынтқарзаргь, абас еипш икоу, спәхамбаруп зхәо аоштаа жәлар рматцурахьы дназышьтуа!..» – абри ауп Чатцә Чагәи ажәлари абрака бжьгарас икартцә. Аччара акара аиашеи ахәахәеи еилзырго мацуп. Арака Чагә ичча-ра жәлар рыччароуп, аиаша амц ианахыччо ауп.

«Чатцә Чагә ихтыскәа» еиднакыло жәлар рхәамтакәа абыжкәшакгы рахьтә уажәраанза зызбахә схәахьоу ао-ба, шамахада, зегьы ацәажәлар ирыкәыгәгәоз ауаа ирәа-гылан иәапызәуа роуп. Егьырт ркны устцәкыа итцару асо-циалтә жәабжыкәа ыкамзаргьы, убракагь Чагә асоциалтә еикарамра зхыләиаауа адацкәа цшааны дырхыччоит, ихьзиртәуеит.

Асатирик иааибаны драабуам ажәахә тацә дуқәеи аны-хәаәа кәазқәеи бзиа избо аехырцәажәаоцәа («Аныхәаәа дуи азигар кыәеи»), зкыаф анталалак апсуа ихымәацгашьа атрадиция дуқәа зхаштуа аегиосттәа. Абарт инарываргы-ланы апстазаараә икоуп, ишыжәдыруа, «мамгә ду, ыырба кьантаз» хәа ззырхәо ауаагы. Урт зәырфы мам гә дура шыта иатданақзом, избанзар ибеиахахьеит. Ибеиахахьеит малла, аха доухала ишыырба кьантазыз иаанхеит. Убарт дреиуоуп Лагә зыхьзу азәы («Лагәи акәыди»). Уи данбе-иаха, дыззымдыруаз дышбеиаз, дызлакам далакоушәа, ацарагы имоушәа дирбарц итаххазаап. Акәа ресторанк

аҥны дахьнеиз, айқәыпхьаза, амениу инацәа нақәк-
нақәкны абригь-абригь сзааг хәа, ахьз мхәакәа, иабеихәоз
дзапхьазомызт, иахьаныз надирбеит. Ахәрытаф идырбаз
ааган инықәиргылт, аха афбагы кәыджәан. Ари збаз Чатцә
Чәгә: – Иудсныхәалоит, атцара утцазаап!.. Амала, паса
уантарадаз, хчатымзар акгы уфомызт, уажәы, атцара
анутцх, ара Ақәа уааны кәыдымзар акгы уфом, измаана-
харызеишь?! – ихәеит. Абри ажәабжь иааугәаланаршәоит
Н. Г. Чернышевски итацәу стәуп анахәо⁷⁵ хәа дзыхцәажәоз
ақьачақьра атәы. Урт рфызцәа зтацәра зрыцхараз ауаа
Чәгә илапш рықәшәон, «алафгы» реицхәон.

Чатцә Чәгә игәы далсуеит ауаф псыцкьа, ауаф ташақьа,
аха ззымдырра, ма зпышәадара, мамзаргы агәрагацәара
иахкьаны иахәтамк замхақатцаз. Ус еипш иказгы иахьын-
захәтаз ирониала драцәажәон, аха иргәгәацәомызт, ҳа-
тырбара рзиуан. Чәгә абри иказшьа атәы рхәоит ажәа-
бжьқәа. «Уарцыс бзиоуп схәаргы ихоутцома?!», «Анасып-
дара зыхкьо», «Еибашьра каломызт», «Ифьцыз хәа ны-
шәынтра ыкамызт...» ухәа убас егыртгы. «Асатирикгы
игәеимтарц залшом алашьцара иалччаауа ацпхьқәа»^{76*}
хәа ифуан М. Горки. Урт ацпхьқәа гәеитон Чәгәгы, уи
акәын урт ахьибоз атып аҥны ихы цьабаа заирбозгы...
Абас икоуп ажәабжь «Абз цәгыакәа ршәахста». Абри аҥны
уи ацәгыахәара лашьцара нақ-аақ иалибаауаз ацпхьқәа
фба еиқәирхеит. Иқәибахран иказ ф-жәларак еинираалт,
цабыргны, уи ус имариамхеит, аха...

Апсуаа хшыцәоу ҳааурпшыр, асас даама хәа ҳузтцаауеит
ихәон Чәгә, дыхәмаруа. Апсуа сасдылара атоурых дууп,
харагы ирдыруеит, итцас халалуп, анагзара ус имариам
акәымзар.

Асаси асадкылареи ирызку ажәабжьқәа срылагарц
стахуп иара Чәгә иеитахәамтақәа ркынтәи ажәабжьк ала.
Уи еитахәахәтәуп, «Апсуа сасдылара зыхкьаз» ахьзуп:

⁷⁵ Н. Г. Чернышевски. Ихатәаау ифымтақәа реизга, XV томкны,
ат. II, ад. 31.

⁷⁶ М. Горки. Аурыс литература атоурых, ад. 127.

Цеҳамбарк деыжэлан дышнеиуаз хәхәабжьык иаҳаит. Ахәхәабжь ахьгоз даннеи, сабик дыпсны дықәын. «Хәа-шак амца иақәдыршәын ихәхәоз цысышъан, убриоуп сзааи... Иақәзыршәыз дахьсырхәырц акәын... Ишәхашә-мырштын: ачеицыка адоухамчы амоуп, псра ақәым, псра рықәлом хәаша мца иқәзмыршәауа, хәаша сас бзиа иафзымго жәларгы! – ихәеит. Нас асаби днеихагылан: – Уаа, абри асаби ипсынтры псынтр ахылааит, ихьз хьзы ацлааит, уи Апсуа акәзааит, чеицыкала игааит, тетцш-ла деинаалазааит, уи азы Дгыли Жәфани ицхраафы-зааит!..» – ихәан, Ацеҳамбар икамчы асаби инихиқьеит. Ауаа ирзымбатәбарахан инапшызар, ахәычы ипсы талан анапкьа-шъапкьара дафын. Цеҳамбаргы дыкамызт, егыы ыкамызт, иахьцаз-иахьааз рымбазеит.

Абри аитахәахәтә затцәык иахкьаноуп апсуаа абас асас дызрыдыркыло хәа ус сызхәом. Аитахәахәтә еакала иухәозар, алегенда жәйтәзатәиуп, иахьа издыруагыы закаф ыкоу сыздырцәом. Уи змаҳацгы, ишацу еипш, асас хатыр иқәыртдоит, иара Чагә ихәан еипш, асас бзиа иоуп хатыр зықәтцалатәу акәымзар... Апсуаа рысасдыкларазы ажәйтә бырзенцәа ирзаарыгза ажәахәахьа бзиақәа ры-моуп... Абар аурыс царауаф В. Кожиновгы ииоуа:

«Апсны зкышықәсалатәи атоурых акны атрадициеи акультуреи рызцаатәы уавсыр ауам. Иаартны ихәатәуп убарт атрадициақәа инткаатцәкьаны рцара абыржә ша-кәу ианалага...

Абрака иаагазар ахәтаны исыцхьазоит Константин Паустовски Апсны даныказ игәалашәарақәа ркынтәи дызлацәажәо акы. Ускан Асовет мчра рацхьатәи ашықәс-қәа рзы акәын, атыхәтәантәи атауад а-Чачбагы ипсы тан. Уи излеихәо ала:

«Апсны Асовжәларком Ахантәафы Нестор Лакоба Акәа имашьынала дышнеиуа, шъапыла асаба илалан иааиуаз а-Чачба данипылалак, имашьына аанкыланы, дтътцны апсшәа иеихәон... атаҳмада ижәахыр дагәзуан. Абас

иҫан убра атрадиция амч. Лакобатцәҗагы убри дықә-ныкәар акәын».

Абри иунарбоит Ацсны даҭаҕы иаламҭашьахуа иара ачыдарақәа шамоу, мамзар усҫан абри аҭыза ҕартҕоны иабаҕаз...»⁷⁷

Абас еипш иуалпшьоу ак әкәын, иахьагы усоуп, асасдкылар ақьабзқәеи атдасқәеи рықәныкәара. Аха ауаа качбеиқәагы ауҕахым: ус цәафан измоу дубап, иҕару дубап, иеигзо дубап... Убас еипш иҕаз ауаа ажәа ттарыла, лафла, ччарыла иахьирхәуан Чатцә Чагә. Ажәларгы Чагәи асасдкылареи ирызкны ажәабжьқәа маҕымкәа ирхәоит.

Убас, ҭенак Чагә цыара днеит. Апшәмапхәыс дкаҕбеин, ихәы цәырлымгеит. Чагәгы дцом, дтәоуп.

– Ақәа аура иҕоуп, азы хыттыр ацхақәа аҕоит, шәыз-царым, – лхәеит.

– Ақәа ауны, азы хытны ацхақәа аҕахьеит. Уажә арахь иаауеит... Иаауеит, аха исыталаанза сгылазом, ианаму, абра сашьяаит!.. – ихәеит Чагә. («Азы сыталаанза сгылазом»).

Абас еипш иҕоу ажәабжьқәа рҕны Чатцә Чагә иаҭап-ҭены дырхычҭоит асасдкылар атдас иқәымныкәо ауаа: абеиақәа, ишаанагара инхо, иара убас аҕарцәагы. «Ишца-ҕаитцари асас хатыр иқәтцара злымшо ауаҕы, ананамга?» – шәтдаашт. Ажәлар рҕны ирхәоит: злақта утамырпщыкәа акәты умтдзтдзи, зыбла тырхаха ацыка узцәырзгази еидуқылар, ацыка узцәырзгаз иаха хатыр уқәитҭеит хәа.

Асатирик алаф иаирҕоит, асасдкылар зцәымҕу реипш, дара шьоу-шьоу асасцәагы, асасдкылар атдас бзиақәа зхы иархәаны ишрыхәтам зхы мҭапызго ауаа – апшәма ихәтоу хәа шыҕоу еипш, асас ихәтоу хәагы ыҕами... Урт жәа цхафырла мацара акәымкәа, ихымҭап-ҕашьалагы, ихәмаршьақәа рылагы ахшыҭ диртҭоит. («Шәара ишәпырхагам, сара исыхәоит», «Уахрат бзиа-

⁷⁷ В. Кожин. Адсуа литература азхыцрақәа. Ақьабзқәа иахьатәи рыпстазара. Ажурнал «Дружба народов», 1974, №4, ад. 252.

хааит, Бидаф!», «Сыхтарца исызнауз, мамзарггы ататацәа-хара уахькылнаго») ухәа рыкны.

Ахәмарреи алафи аиумор излеипцшқәам азгәатә, Н. Г. Чернышевски иџуан, аиаша аарпцшразы, аиаша дшазы-коу дырбаразы, аиумор злоу ахәмарреи алафи ихы иаирхәоит, аха абжәаапны ааста иаха еихау ахықәкы иазикуеит хәа⁷⁸. Ишдыру еипш, аиумор милаттәуп, амилаттә бзаза-ра иахылҕаауеит, аформаггы атцакггы милаттәуп. Апсуа изы ирччагоу, даеазы изы зынза ирччагамзар алшоит. Иаххәап, абырг дахьтәоу иацхәа аиасра цхашьароуп. Ус кәзтәз апцхәызба алаф лылухыр ауеит. Аха даеазә изы уи цхашьарамзар алшоит. Асатира – уи даеакуп, интернационалтәуп ухәар ауеит. Асатира кәзтәоггы аиумор ихы иаирхәоит, аха абжәаапны ааста итцегггы еихау ахықәкы иазикуеит. Абасала ихалоит: алаф акнытә – аиумор, аиумор акнытә – асатира. Асаси асасдкылареи рзы Чатцә Чагә ихтысқәа ркны алаф анихәо, илаф еихау ахықәкы амоуп, иуморзар – асатирарахь ипшуеит.

Имачым иуархәо, ирҕутцаашаггы ыкоуп «Чатцә Чагә иабжәагарақәа» хәа еидкылоу ажәабжьқәа. Урт ркны асатирик иаҕапиҕеуеит амтцәқәқәащәа, ацәгьахәащәа, амцхәащәа, абжәахәахәтыщәа, абадақәасщәа, акачбеицәа, ахамакәачацәеи ауащра злами ухәа убас егьыртгы. Ажәабжьқәа закәкәоу дара рыхьзқәа ирхәоит: «Агәыла Качбеи ахшыщ ширтатәу», «Уцәгьа зхәо шизызырҕтәу», «Аехәащ дшырҕхәатәу», «Агәыла ҳарам дшахьырхәтәу» ухәа. Абарт ажәабжьқәа ркны Чатцә Чагә атипқәа рҕацера мацара акны даангылом, ажәлар ирабжәеигоит, мамзарггы ихәмаршьала идирбоит абас еипш икоу ауаа шахьырхәлатәу абасоуп хәа.

Ути сыти еишьтоуп рхәон ажәытәуаа. Аҕатәуааггы еитданы ирымхәозар калап, аха... Убас «Агәыла Качбеи ахшыщ ширтатәу» аҕы Чагә игәыла наскыак Абдал хәа азәы икны днеины дихәеит аеыуарахәа, аха дахьне-

⁷⁸ Н. Г. Чернышевски. Ихатәау иџымтәкәа реизга, XV томкны, ат. II, ад. 188.

из агёыла, абҭа цәкёоуп хәа, мап икит. Чагә дхынхәны афныка данцоз ахкаараф аеы ахьхәуаз гәеитан, абҭа шцәкьамыз ибеит. Уахагыы алафымткәа даеазә иеала дахьцашаз дцан дааит. Абри ашьтахь рацәак мыртцкәа иара агёыла асасцәа дахькәа итааит. Уи Чагә икны деи-ханы дааит усыцаала, усызрыдтәал, афы сыздыржә, сыса-сеишәа ырпшза хәа.

«– Суццон, аха еы-леишәацәгьак пшааны Лыхныка салацан, сахьафьоз, стәарта зегь цәнакьеит, тәашьажәлак сыман хәа сыкам...», – ихәеит Чагә.

Абри ашьтахь Абдал ихшыф тамшәакәа икам, аха из-хәартааз, Чагә «атацкөым» даиргахьан.

Асатира ацстазаара иамаргәагәан иузыкәтцом, иадна-кылом, сатирара алцуам. Насгыы гхас икоу зегь асатираз ишам. «Абри сара стәоуп хәа аханатә ацстазаара изыз-нахәаз асатира, убриоуп сатираткәа». Абас икоуп са стәала уажәраанза сызлацәажәоз Чагә исатирагыы.

Ацсуа жәлар рәапыцтә хәамтәкәа беиоуп иара Ацсны ацсабара шбеиоу еицшткәа. Нартаа, атцанцәа, Абры-скьыл... Ацсуа жәлар рәапыцтә хәамта беиоуп ччарала, иуморла, сатирала... Ажәлар бзиа ирбон, иагыырбоит аччара. Аччареи ахандеиреи.

Ацсны зажәа цхафыруаз, иреигьны алаф зхәо хәа аицлабракәа мөапыргон. Еицлабуаз «ркомандакәа» алхны, азбафцәа ртәаны ириааиуаз ахамтәкәа ыртон.

Аччара уафы дахәышәтәыргыы алшоит. Аччара бзиа, аччара зфыда уқәра иацнатцоит рхәон ажәытәуаа. Икалап ацсуа қәра дуи аччара бзиеи цъара еимадарак рымазар-гыы, ақәра ду антцыраф аччара иалшо рацәазаргыы. Уи ажәытәуаа ирдырузар хәа уазхәыцратә икоуп. Аччара, иахуркьацәар, уаф дашьзаргыы ауеит. Убас, Вавило-ни Бырзентәыла ақалақьқәеи еилапызххааз Цьамтәыла ашах ахәынтқар Қсерқс аччара дахцсааит. Аицәажәахә «Севильтәи апатцасафы» автор Пиер Бомарше иифыз иаб данизапхьа, иаб дшыччоз асценаф дыпсит. Игылан агәақьхәа рнапы шизеинырфьоз дыпсит ажәытә бырзен

драматург ду Софокл. Ас еипш икоу ахтысқаа Апсынғыы икалақаахьеит рхэоит...

Ишысхэахьюу еипш, ажэа цхафыр зэаз хлафхэаф-цэа зегы ирапигон Чатцэ Чагэ. Уи ус шакэу «Чатцэ Чагэи алафхэафцэеи» хэа еидкылоу ажэабжыкэа иахдырбоит. Чагэ арака длафхэафуп, дыхэмарфуп, иихэо асатира-рахыгы ипшуеит, аха арт ажэабжыкэа ркны асоциалтэ цэгъаршра ныкэызго ауаа ыкам, убри акынтэ Чагэгы иччара уажэраанза ааста итатоуп, иаирхэшэтэуеит. Абас шакэуты, иихэо ажэа цкэа уазхэыцыр, баша ишхэам, ауаажэлартатэ цакы шамоу убоит. Убас, «Аччарагы уа-ла-тахыла» захызу ажэабжы акны Цыгъарда ф-гэыпк алаф-хэафцэа еисоит. Руак Чагэ хадас дамоуп, егы – Ашэы Тамшыгы. Аисара атдыхэтэаны, ишапыз еипш, «акоман-дакэа ркапитанцэа» Чагэи Тамшыгыи еисаны арччагакэа рхэан, реиндатлара хдыркэшеит.

«– Сара стэала, Тамшыгыи Чагэи реисарафы Тамшыгыгэ даиааит, – ихэеит азбаф еихабыс итэаз Ашэы Хабыць. – Тамшыгыгэ иихэаз иаха иарччеит.

– Сара стэала, уххь згеит, Хабыць, сара саиааит!.. – ихэеит Чатцэ Чагэ.

– Избан?! – ицьеишыеит Хабыць.

– Избанзар, Тамшыгыгэ Цыгъардатэуп, ара итэоу зегь, иара уаргы уналатдан, шэ-Цыгъардатэқоуп, Тамшыгыгэ даиааир шэтэахын, иихэаз иаха шэазыччеит!.. Ус акэымзар, Гэыпц днаган дсеирсеи, нас закаф ирччо убап!..», – ихэеит Чагэ.

Абри ашытахь еитахеит хэа азырцхызеит.

Рапхэа абри уахыахэапшуа, Чагэ баша лафк ихэеит, дыхэмарт, зегь ааччан, аиааира ааиошаны ифагылт хэа угы иаанагоит. Аха цкэа уаназхэыцлак, Чагэ баша дшы-мышэмарыз убоит, хэмар абжа иашоуп хэа, Тамшыгыгэ иара итэқэа ахытэаз идгылон, иаха изыччон. Ус еипш икоу «аччафцэа» иахыагы имачфым. Абри аиумортэ жэабжы иатцазаху асатиратэ тцкэа асоциалтэ цэгъаршра ахы ахы-цнахуа хнатуеит, ус аказшыа башакэа ракэым изхыччо,

ажэабжь а́кны хыкэкыла иахамбо, аха и́коу асоциалтэ типкэа роуп.

Хэарта злоу, ихшыфортгаоу аччабжь зыдакэа уаха-уеит ажэабжькэа «Чатэ Чагэи Кэаста Хэычи», «Чагэ Тамшыгэ дитэыуоит», «Чатэ Чагэи Аэзы Кадыри». «Шэеинкыаша сыкэашашоуп!», «Чатэ Чагэи Харчлаа Екэыпи», «Еитахеит», «Чатэ Чагэ Лыхнаштан», «Чатэ Чагэ Мыкэ Аштан» ухэа р́кны. Арака зыпсы таны и́катэ-кэаз алафхэафэа Ашэы Тамшыгэ, Кэагэаныи Кэаста Хэыч, Аэзы Кадыр, Шыакарица Рашыт, Ха́чымаа ахэеихэшыцэа, Киут Хэымпыл, Цынеи Цыгэат, Цлыи Бырдгэ, Жыи Абзагэ, Кэарцхэеи Дажь, Ладареи Кансоу, Ама Кыгэа, Аргэын Дыгэ, Кэтар Кыча, Гып Кэатэара, Отры Тамшыгэ ухэа Чагэи дарей еикэшэоит. Аха Чагэ уафгы дизаттархом, илафгы ус баша лафым, иаха цна-коит, ауаажэларратэ цакы амоуп, царада хшыф хэа. Ажэытэ цсышэа адырразгы ирацигоит, дагыжэытэтоу-рыххэаф дууп.

Аизга атыхэтэантэи ахэта «Чатэ Чагэ ирзеитеихэоит» а́кны еидкылоуп иара Чагэ ажэытэуаа ирхэоны иахахэзыи дзыкэшэахыоу ихтыскэеи рзы иара иеитахэамтакэа хэа жэлар ирхэоз ажэабжькэеи аитахэахэтэкэеи – алегендакэеи. Урт р́кны Чагэ илафи исатирей рыдагы дагыжэа-быжхэаф дууп.

Ф. М. Достоевски ифуан: «...Асатираф атрагизм и́казар акэзами? – И́казароуп. Асатира афнуткатэи ц́кыасы еснагь иамоу атрагедиа акэзароуп. Атрагедиеи асатирей афеихэшыцэа роуп, иагыеицуп, афыцагы ирыхьзу акоуп – аиаша»⁷⁹. Абри афыза аиаша иаха иманшэалан иаабоит Чагэ иеитахэамта «Апсыцэгъара» а́кны.

Анцэа адунеи аниша, зегь рыкэракэа рыто дшааи-уаз ауафи, алеи, аеадеи, амаамыни, акэуеи р́кны дааит. Ауафы пшынфажэижэаба, ала фажэа, аеада фажэихэба, амаамын фынфажэа, акэуа хышэ шыкэса акэра ритеит.

⁷⁹ С. Боршьеvски. Шьчедрини Достоевский. Урт рдоухатэ еи́агылара атоурых. Гослитиздат. 1956, ад. 296.

Аха апстәкәа рыцстазаашыа шыцәгыахоз анырба, уиакара ақәра мап ацәыркит.

Ала жәашықәса шытанатцеит. Ауафы Анцәа дихәан урт ажәаба игеит.

Аеадагы жәаба шытанатцеит. Ауафы Анцәа деитеихәан урт ажәабагы игеит.

Амаамынгы жәашықәса шытанатцеит. Ауафы Анцәа деитеихәахын убригы игеит.

Акәуа, азмах иазгәаан, ҕынҕажәижәаба шықәса шытанатцеит. Ауафы Анцәа деитаихәахит убартгы иитараз.

– Ибзиоуп, уаазыхәаз зегь умаз, иустоит, аха иудыруаз... рызегь хәартә змам грак-грак рыцуп, – ихәеит Анцәа, ауаҕ ицсыцәгыараз дахырхәырт. Уи нас убас иагыҕкалеит.

Анаҕсан Чагә ихәоит урт иарбан гракәоу, иарбан гхақәоу, цсыхәас хәа кыр рымоу...

Абри аиҕахәахәтә аҕны ауафы ицсыцәгыара, ицсымтәра иара изы ихырччагахеит – ари сатирууп. Убри инаваргыланы, уи хәшәы змам аграқәа инаҕеит – иагытрагедиоуп. Аҕбагы еицуп. Достоевскигы асатиреи атрагедиеи ҕыцәа аеҳәшыцәа роуп хәа дызҕыз абри акәын.

Асатиреи атрагедиеи абас еипш реимадара, реицзаара убоит «Апәхамбар аиаша ҕаитцеит» зыхьзу аиҕахәахәтә аҕны. Аха уаҕа асатирара акомедиарахь иаҕа ипшуеит, акомедиареи атрагедиареи еилахәны рышыхәа еивтдоуп. Ус акәу, анс акәу, атрагикатә асатираҕ ароль ду амоуп. Имыцхәымхар ҕалап абарт аҕеитахәахәтәык рҕны атрагедиа ауп асатира зхылҕаауа ххәар.

Абжыхәаахәтәы Тоуфыҕы, атцәтәеи, ахтарпеи ухәа ирызку ажәабжь – лафқәа рҕны Чатцә Чагә ихтысқәа убас еипш еитеихәоит – уагыарччоит, уагыархәыцуеит. Чагә абас иҕоу зейтеихәо, изызырҕауа ахшыҕ бзиа днартцап, ус ҕарымтцап хәоуп. Рацхәа ихы дахыччашәа убоит, аха уи ацә иакәтқан ажә ауп иаанаго, самырҕәылуп, уиала убас зыхьуа дырхыччоит, егырт ус шәмыхьроуп хәа реихәоит. Ари Чагә исатира ҕатцашьақәа ируакуп.

Атдыхэтэантэи а́кэша, еи́тасхэоит, еиднакыло ажэа-бжькэа тематикалеи жанрлеи еиуеипшым роуп. Уа и́коуп, зызбахэ схэахьоу рыдагы, ани аби р́еацхьа ахшара руалцхьа атэы рхамыштратэы иразхэо («Q-́камчык»), а́кэыш иажэа азымзырѳра, уи авалара уахькылнаго узырбо («Qаха-ѳымш амшэтыѳраѳы», «Шьхатэылатэи ахтыс цыашьахэтэ»), зхы афеида иашьтоу ауаа цсымцкыа-еыргэыцхэцэа ѳапызеуа («Сшыпсылманхаз атоурых»), иахьа шамахамзар, ирзымдыруа апсуа жэытэ қыабзқэеи атдасқэеи цэырзго («Ажакыа иазку ажэабжъ», «Анышэын-тракэа рылцха»), апсадгыл абзиа́бара угэатцанза инаганы иаазырпшуа («Кефкентэи апсра») ухэа убас егыртты.

Ажэытэан, цара шрымамызгы, «абжыуаа реизара», «абзыцуаа реизара» хэа изышьтаз реипш и́каз аизара дукэа р́еы икэгыланы ѳба-хца саат инареихангы инеипынкылан ицэажэоз ауаа ы́кан. Урт убриа́кара жэа пшзала, ихааны, иатахызгы хэауа ицэажэон, ирзызырѳуаз аапсомызт, макыана иалымгондаз рхэон. Ас еипш а́казацэа, ицэажэо ишнеиуаз, иналаршэ-ѳаларшэны иаатгылан «ишысхэо усоума?..», «ииашан исхэома?..» хэа изырѳуаз иразтцауан. Изырѳуазгы «усоуп, дад, усоуп!..» – рхэон, дара ртэ́кэагы ажэак-ѳажэак налартцон. Абри ашьтахь ацэажэаѳгы иажэа иацитцон. Изырѳуаз ус рымхэар, уи иаанагоз «аиаша уавст, узымцэажэт...» акэын. Ас и́калар, ацэажэаѳ иажэа ахыркэшара икэшэон. Ари икэгылан апсуа жэахэараѳы ахэартеи ахэртеи реимадара амаакэа ируакны и́кан...

Абри угэаланаршэоит ажэабжыду «Апырпылцы́ка атоурых». Ари ажэабжыду иишатцэ́кыаны и́калахьоу акоуп, убри а́кынтэ, тоурых ба́как ахаса́бала, иахэоугы акыр иапсоуп, кратцанакуеит, шыоукгы ирзамамкыртэ изтэуггы шыа́кэнаргэ́доит, убри анаѳсан, иара Чагэ иажэабжъхэашы́кэа руакгы цэырнагоит, ибызшэа абеиарагы х́нарбоит.

Кавказтэи абызшэа́кэа рыз́каза ду, академик Н. Марр иѳуан «апдсшэаѳы анкы́за аахыс ишыа́кэгылахьоу алите-

ратуратə бызшəа убоит⁸⁰ хəа. Чатцə Чагə асатира иаиргарц иитаху, шамахамзар, ажəак-ѡажəак реиха иеихəазом. Иара убарт рылагы ахта итаиршəуеит, иихəарц иитаху зегь ихəоит, ажəытə бырзен Езоп ду иеицш. Чагə ибызшəа – жəлар рбызшəоуп. Жəлар рбызшəа – иреигьу литература тə бызшəоуп. Насып иман, насыпгы ицын, убриала изцəажəаз – дажəабжьхəаѡыз, дышəкəыѡѡыз.

Чатцə Чагə ажəлар бзиа дзырбо, абызшəа хаагы иѡоуп азоуп. Абри атəы зхəо иреиуоуп «Абыз хаа амч» зыхьзу ажəабжь. Аитахəара камларц азы уи атəы уаха салалом.

Чатцə Чагə Хəацьагыгьа Шьардыни, Бирбали⁸¹ Бахлули⁸², Алдар-Касеи⁸³ ухəа дрылаѡашьом, дызлареицшым рацəоуп... Анаѡсан, Чатцə Чагə ииашатцəкьаны дыкан, даниз, данцсыз дахьжу зегь еилкаауп. Уи джуп Акəа 70 километр ракара инацəыхараны Учамчыра араион Гəып ақытан Чатцəкьит ахаблаѡы. Ибаатə хатгəын иануп: «Абра джуп Чагə Абрагь-ипа Чатцəба. Ицстазаара далцит 1930 шыкəсазы» хəа. Хəацьа Шьардын ихьз атцарауаа шьоукы арабцəа р-Цьуха идырхəалоит, иара иоуп хəа, даеа шьоукых дцьам кьачакьын рхəоит. Атыркəцəа иахьанзагы уи Акшехиртəын, Ескішехир, инышəынтрагы убра икоуп хəа азырцхьазоит. Ари уажə Тьыркəтəыла иатцанакуеит. Урт ртəала, уи диит 1206 шыкəсазы, дагьцсит 1285–1286 шыкəска руак азы. «Ацьамцəа уи Цьамтəылатəын рхəоит...»⁸⁴

Ацсуаа ирыман жəлар ркəыгцацəа, рлафхəаѡцəа еиѡамска, асатирикцəа даеа ѡыцьагы Ага Мацьи Ашьха Мацьи хəа. Аха, уи абыргцəа излархəоз ала, ажəытəза ацгəы ѡнхьбрала ашьха ианцоз азы акəын. Урт ирзку ажəабжькəа хəа иахьа уажəраанза еикəхан иааиз ѡба-хца затцəык роуп...

⁸⁰ Н. И. Марр. Иалкаау иусумтакəа, V томкны, I ат., ад. 63.

⁸¹ Бирбал – Индиѡе Пацьстани жəлар рлафхəаѡ ду.

⁸² Бахлул – Азербайцьян жəлар рлафхəаѡ, асатирик.

⁸³ Алдар-Касе – Казахстан жəлар рлафхəаѡ ду.

⁸⁴ В. А. Гордлевски. Хəацьа Шьарадын изку анекдоткəа. М. 1957, ад. 213.

Абра, ихэатэуп, XIX ашэышыкэсқәа 70-тәи ашыкэс-
қәа рзы икалаз амилааттә лахыщэгъара трагедиа ду
ахтэара ду азбахә. Убри иахкьаны ацсуаа реихарафзак
мшыннырцә иагеит. Иара убри акэмызтгы Чатцә Чагә
изку ажәабжьқәа рхыпхьазара итцегьгы ирацәахон,
ишырхәо еипш, азышьтра зырдууа азы зака тоу ауп...
«Хара хабафқәа роуп уахь иааго, хапсы ара хапсадгьыл
акны инхоит. Уи махэыщыпхьаза, хаскынцыпхьаза,
дгьыл фатцащыпхьаза иалоуп...»⁸⁵ – рхәон урт. Абарт ажәа-
бжьқәа зыкны ианыстцаз Апсни уи антытц инхоуи абыр-
гцәа излархәоз ала, ахтәацәа гәакқәа рыбафқәа реипш
Чатцә Чагә иажәабжьқәагы такәы рцәагеит. «Иахьагы,
убра, мшыннырцә, инхо ацсуаа рыгәта ирхамыштыкәа
ирхәақәоит»⁸⁶. Урт иарбақәану макъана иантцам... Аха уи
нак-нактәи усуп.

Р. С. Афбатәи атыжьраан иацлаз ажәабжьқәа: «Чатцә
Чагәи Апцхамбари, мамзаргы ацсы бзиет абза баапси»,
«Бака ица Заур иажәабжь цъашьахәтә», «Бака ица Заур
афбатәи иажәабжь, мамзаргы афарца иашьтоу ахы лар-
ханы дапхьоит», «Чатцә Чагәи Кьача ица Хахеи алаф
шейбырхәаз», «Ус еиха изеигьуп..», «Кәымчыгь Чагә дша-
тцаирхаз», «Кәымчыгь Чагә дшаириааиз, мамзаргы ам-
кәыба еснагь азы аанагом», «Чатцә Чагәи Чачхалеи Ау-
гьани, мамзаргы ашкәы зшышуаз», «Чатцә Чагә Лых-
наштан», «Чатцә Чагә Мыкә Аштан, мамзаргы Бака ица
Заур ахпатәи иажәабжь», «Зегь реиха ихаау», «Ацәыз-
қәа иреихау», «Чатцә Чагәи Гогәуа Ночей», «Чагәи Ночей.
Иацу. Мамзаргы Ахаза ашәхьыз шаарттәу», «Чагәи Но-
чей ражәабжь иацу иацу» ркны алафи ахәмаррей рыда-
гы, апхьафцәа еилыркааша мачим, ацсуа жәытәра ат-
таафцәа ирытцархәогы ыкоуп, макъана ицәыргам, иан-
тцам ацсуа-абаза, ацсуа-ашәы, ацсуа-адыга, аубыхә жәытә
тоурыхқарзы...

⁸⁵ С. Кә. Чанба. Апиеса «Амхащыгь» акнытә. Акәа, 1920.

⁸⁶ 1975 шыкәса жьтаан азы Тьркәтәылантә Апсны иаан иказ
Раиф Бганба иажәақәа рыкнытә.

Чәгә изку ажәабжъкәа иара ихала, имацара иакөзам иаадырцшуа, жәлар рыччацшь адаггы, ркәыҗареи ртоу-рыхи рыбжы рныоуеит, асахьаркыратә литература аас-та ара ихтхәаам, икәз егырт алафхәаоцәа дукәа, ажәабжъхәаоцәа, атоурыххәаоцәа рыхъз цәырыргоит, еикәдырхоит, урыладыргылоит, ражәа удырхауеит, ажәытә цсшәа абеиара аадырцшуеит; даеацъара җа бызшәак ала ицәыругозарггы ацсуа тјасхәкәа зырыргоит... Ас Чәгә иеипш икәз ауафы дызмам ажәлар дукәагъ ыкоуп, амацкәа ртәы хамхәарггы.

Иахьатәи ауааггы Чәгә иаха пату икәыртцо даныкало, цкыа дырдырыр ауп, уи изкны ажәлар ирхәоз, ирхәо иуцәагымхакәа ианүзцәырга ауп...

Зынза, аханатә, иантјан 177 ажәабжы, анекдоткәеи, еитахәахәтәи. Ишысхәахьоу еипш, уи убоит ашәкәы антцәамтјан иагәылоу ахьзынтцә, акомментари акны. Аха ашәкәафы иазыпцшзам анекдоткәа загәыламлеит, урт рацәам, 10-ка роуп икоу, аха. Егыс, уахьнеилак, уназыдгылалак «Абар иахьыкоу!» хәа ахьшәтхәа итдыркацъыба иааткәыцәаан Чәгә иажәабжъ уиҗозма, иуирбозма, хәоык-фөык рахьтә азәы җыцк уеихәар уи бзиан; исархәахьаз еиҗазхәозггы ыкан... Абри акнытә зыкфөык инарзынацшуа ауаа ирыҗәаажәан, ишысхәахьоу еипш, Апсни уи антытји, 50 шыкәса инареиханы рыонутјка... Азә дыхәмарны ихәон абри ахыртәага абоутахыз, уцәнархәит, зәыр табуп хәа уеихәома хәа... Апхьаоцәа табуп рхәартә исзыкәтцазар – уаха сҗахзам. Сгәы иаанагоит «Чатцә Чәгә ихтыскәа» ртыжъра маза-аргама иацышыкласуазггы иргәацхап хәа.

Р. С. «Чатцә Чәгә ихтыскәа» ари ахпатәи атыжъраҗе иацлеит макъана цъарггы ианымлац ажәабжъ җыцкәа оба: «Ауафы Адгьыл даныкәнагала рацхьаза дахьаныз иазку ахәамта», «Ажәытәзатәи ацсуа цъар(а) иазку ахәамта». Арт ацсуа-абаза жәытәзатә тоурыхкәа цәырызго иреиуоуп.

Заур Бытәба

1954–2009

АХЪЗЫНЦАР, АКОММЕНТАРИҚА

*Уажәраанза ишысхәахьоу еиңи, Чәйә Чагә ихтысқәа ажәлар
ирхәеит, жәлар ркны ианцәоуп. Урт зыкны ианысцәзи иана-
нысцәзи ухәа рыхзынцар, акомментариқәа абра иацсцәоит.*

І. Ахәынтқарцәа, ахцәа, атуцъарцәа, азбаџцәа

«Итабуп хәа сызиахәа» – 90 шықәса зхытцуа Алиас Аг-
рба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса нанхәа 3 азы. Гагра.

«Чатә Чагәи аурыс хәынтқар Алыкьсандр III» – 70
шықәса зхытцуа Миха Цьынцәал ихәамтоуп. Ианцоуп
1962 шықәса жьтаарамза 17 азы. Афон Ҷыц.

«Ишәтахызар – ижәга!» – 95 шықәса зхытцуа Дадын
Лашәриа ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса мшапымза 26
азы. Кәтол ақыта, Очамчыра араион.

«Чатә Чагәи Маршьан Дырмити» – 67 шықәса зхытцуа
Уанка Ашәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса абтцара 30
азы. Цьгьарда ақыта, Очамчыра араион.

«Чагә атауад игәацха шынеигзас» – 97 шықәса зхытцуа
Едыгъа Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1956 шықәса
цхынцкәын 23 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Чагәдгъычџхар итахым» – 106 шықәса зхытцуа Махмыт
Кәазба ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса нанхәа 6 азы.
Хабез араион Хәажәду ақыта. Карачы-Чаркьазтәыла.

«Атауад ичгъахьа еишәа» – 75 шықәса зхытцуа Леуарса
Гемуа ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынцкәын 23
азы. Ткәарчал ақытан, Очамчыра араион.

«Чатдә Чагәи Мырзакан Ачбеи» – 126 шықәса зхытцуа Ашыа Агрба илхәамтоуп. Иантцоуп 1967 шықәса пхынгәы 15 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Азбаф ипхәыси Чагә иаихәеи» – 117 шықәса зхытцуа Мычкәыкә Адлеиба ихәамтоуп. Иантцоуп 1963 шықәса мшапымза 25 азы. Члоу ақыта, Очамчыра араион.

«Заҕа ахәахәтәы уиеипшүзеи!» – 60 шықәса зхытцуа Кәынта (Кәнач-ипа) Кәытциа ихәамтоуп. Иантцоуп 1958 шықәса нанхәа 9 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Чагә ддукатуп» – 96 шықәса зхытцуа Едыгба Бытәба ихәамтоуп. Иантцоуп 1955 шықәса пхынчкәын 23 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Деилапсеит хәа сархәан...» – 75 шықәса зхытцуа Гадлеиа Татластан ихәамтоуп. Иантцоуп 1972 шықәса рашәарамза 6 азы. Тамшь ақыта, Очамчыра араион.

«Уара узымтәыуара дарбану?!» – 73 шықәса зхытцуа Шьрыф Абдиба ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шықәса мшапымза 21 азы. Чоутәыла, Батым.

«Ихагыларта рмоур хәа ушәоума?! «– 117 шықәса зхытцуа Қәыта Зантариа ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шықәса цәыббрамза 14 азы. Тамшь ақыта, Очамчыра араион.

«Ахашхатәарақәа роуп ҕызымтәуа!» – 94 шықәса зхытцуа Шәарах Ашәба ихәамтоуп. Иантцоуп 1958 шықәса нанхәа 3 азы. Цыгярда ақыта, Очамчыра араион.

II. Апапцәа, ахәацәа, апшәцәа

«Анцәа ихәы апап игоит» – 70 шықәса зхытцуа Басариан Ахәба ихәамтоуп. Иантцоуп 1965 шықәса рашәарамза 7 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Цәанат уцар стахуп!» – 85 шықәса зхытцуа Уахайд Кәыруа ихәамтоуп. Иантцоуп 1968 шықәса хәажәкыра 20 азы. Анхәа ақыта, Гәдоутә араион.

«Нарцәгыи адгьыл акны еипш икоума?!» – 75 шықәса зхытцуа Шьрыф Абдиба ихәамтоуп. Иантцоуп 1969 шықәса нанхәамза 3 азы, Батым.

«Чагә апсцәаха атдыртыш иитоит» – 70 шықәса зхытұа Мурат Чызмаа ихәамтоуп. Иантоуп 1969 шықәса жыр-ныхәамза 3 азы. Ангиса, Батым.

«Цьанат уара иумаз, аҕәбар сара исымаз!» – 85 шықәса зхытұа Уаҳайд Кәыруа ихәамтоуп. Иантоуп 1968 шықәса хәәжәкыра 21 азы. Анхәа ақыта, Гәдоута араион.

«Халалрала икандаз...» – 43 шықәса зхытұа Жора Бытәба ихәамтоуп. Иантоуп 1968 шықәса жәабранмза 17 азы. Цьантыхәа, Акармара.

«Рацхәтәи х-ажәак брықәитуп!..» – 117 шықәса зхытұа Қыта Зантариа ихәамтоуп. Иантоуп 1967 шықәса цәыб-брамза 15 азы. Тамшь ақыта, Очамчыра араион.

«Ацха зку инапы алишьуеит» – 70 шықәса зхытұа Решь Аргәын ихәамтоуп. Иантоуп 1962 шықәса мшацымза 19 азы. Ткәарчал ақалақь.

III. Убас егьыртғыы

«Лагәи аҕәыди» – 80 шықәса зхытұа Уард Адлеиба-Аршба илхәамтоуп. Иантоуп 1968 шықәса ажьырныхәамза 3 азы. Очамчыра.

«Ацара сзырцсахыз табуп хәа иашәхәала!..» – 47 шықәса зхытұа Шыма Амқәаб ихәамтоуп. Иантоуп 1965 шықәса мшацымза 29 азы. Очамчыра.

«Аныхәәға дууи азигар кьағи» – 73 шықәса зхытұа Шьрыф Абдиба ихәамтоуп. Иантоуп 1967 шықәса мшацымза 22 азы. Батым.

«Уарпыс бзиоуп схәаргыы ихоутдома?!» – 60 шықәса зхытұа Лида Анқәаб илхәамтоуп. Иантоуп 1968 шықәса пхынгәы, кәыркәа 17 азы. Очамчыра.

«Знык амц схәазар атәыла бгама?!..» – 135 шықәса зхытұа Хьфаф Лашәриа илхәамтоуп. Иантоуп 1968 шықәса пхынгәымза 17 азы. Кәтол ақыта, Очамчыра араион.

«Уәны касыжьыр хәа сшәоит акәымзар...» – 55 шықәса зхытұа Бацьга Тәниа ихәамтоуп. Иантоуп 1968 шықәса мшацымза 23 азы. Цәқәашь ақыта, Очамчыра араион.

«Иан леиха деигъхеит...» – 85 шықәса зхытцуа Хәашьыт Аәзба ихәамтоуп. Иантцоуп 1969 шықәса мшапымза 29 азы. Ешыра ақыта, Ақәа араион.

«Уалагар иузсаҳәару?» – 65 шықәса зхытцуа Хәсан Шамба ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шықәса цхынчкәын, қырса 5 азы. Батым.

«Уахык ала зақа иуцлазеи! «– 100 шықәса зхытцуа Шәарах Андарбуа ихәамтоуп. Иантцоуп 1968 шықәса жәабранмза 17 азы. Ешыра ақыта Ақәа араион.

«Бахәажә уакәзами?!» – 95 шықәса зхытцуа Шәаб Абыхәба ихәамтоуп. Иантцоуп 1955 шықәса нанхәамза 24 азы. Цығарда ақыта (Чагьам), Очамчыра араион.

«Анасыңдара зыхько» – 60 шықәса зхытцуа Сардион Ратыфа ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шықәса жьтаара 17 азы. Арасазыхь ақыта, Очамчыра араион.

«Еибашьра қалазомызт...» – 65 шықәса зхытцуа Тархәын Аиба ихәамтоуп. Иантцоуп 1961 шықәса ажырынхәамза 10 азы. Ешыра ақыта, Ақәа араион. Ажәабжьхәә ажырынхәә хәоуп ишихәаз.

«Ифьыцыз хәа анышәынтра ыкамызт...» – 70 шықәса зхытцуа Хацъгәыт Абыхәба ихәамтоуп. Иантцоуп 1955 шықәса нанхәа 25 азы. Цығарда ақыта (Чагьам Ахәтца), Очамчыра араион.

«Ухазы аума изалаургыло?!» – 82 шықәса зхытцуа Кәәчача Қацъеи ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шықәса мшапымза 12 азы. Арасазыхь ақыта, Очамчыра араион.

«Апхәыс лцәбаа, мамзаргы ахатцара зшаз Анцәа диныхәаит!» – 65 шықәса зхытцуа Рапчка Беичьжәа ихәамтоуп. Иантцоуп 1965 рашәамза 7 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Нестор ахәаркыра дшақәытцыз» – 95 шықәса зхытцуа Астана Шларба ихәамтоуп. Иантцоуп 1963 шықәса ажырынхәамза 3 азы. Цығарда ақыта, Очамчыра араион.

«Ахтарца бзиет абаша хи» – 68 шықәса зхытцуа Шамил Ақәсба ихәамтоуп. Иантцоуп 1979 шықәса абтцара мза 21 азы. Ақәа.

«Абыз цэгъакъа ршәахста» – 122 шықәса зхытџауа Къакъала Кәытџниа-Тарчуа илхәамтџоуп. Иантџоуп 1955 шықәса латџан 3 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Ашьоура кәыџа» — абри ажәабџь абас игәалашәа-рақәа ркны ианитџеит 72 шықәса зхытџауа Р. Шь. Бытәба 1972 шықәса латџарамза 12 азы.

«Иазыжәуазеи, идущәоуп!» – 72 шықәса зхытџауа Меландар Амчба-Зыхәба илхәамтџоуп. Иантџоуп 1967 шықәса цәыббын 21 азы. Цыгъарда ақыта, Очамчыра араион.

«Абыз хаа амч» – Разан Хынтәба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1964 шықәса нанхәа 1 азы. Тхына ақыта, Очамчыра араион.

«Ажә кәыш» – 130 шықәса зхытџауа Шәлиман Аршба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1963 шықәса ажьырныхәа 12 азы. Ткәарчал.

«Мас-кәыкәына рыпџа» – 53 шықәса зхытџауа Цлыи Кәаста ихәамтџоуп. Иантџоуп 1961 шықәса абтџара 3 азы. Лыхны, Гәдоута араион.

«Чәгә ихәыпџшқа» – 130 шықәса зхытџауа Шәлиман Аршба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1963 шықәса ажьырныхәа 12 азы. Ткәарчал.

«Арсана имахе» – 80 шықәса зхытџауа Леиуарса Чатәба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1960 шықәса мшаџымза 8 азы. Гәып ақыта, Очамчыра араион.

«Чатә Чәгәи Адәхамбари, мамзаргьы аџсы бзиџеи абза бааџси» – 45 шықәса зхытџауа Денуар Асланџиа ихәамтџоуп. Иантџоуп 1999 шықәса, цәыббџрамза 15. Акәа.

«Бақа иџа Заур иажәабџь цыашьахәтә» – 58 шықәса зхытџауа Заур Бақа иџа Бытәба ихәамтџоуп. Иантџоуп 2005 шықәса нанхәа 12-15 рзы. Акәа.

«Бақа иџа Заур аџбатәи иажәабџь, мамзаргьы аџарџа иашьтџоу иларханы даџхьоит» – 58 шықәса зхытџауа Заур Бақа иџа Бытәба ихәамтџоуп. Иантџоуп 2005 шықәса нанхәамза 15 азы. Акәа.

«Заур Аџсуа-Абаза аџбатәи иажәабџь, мамзаргьы амаџа ду абара» – иантџоуп кәыркәа мза 12 азы 48 шықәса

зхытџа Заур (Маиак) Апсуа-Абаза иҕнытџ, аҕалаҕ Очамчыра 1990 шықџса.

IV. Асаси асасдкылареи

«Шџара ишџпырхагам, сара исыхџоит» – 67 шықџса зхытџа Никџа Шамба иҕџамтџуп. Иантџоуп 1967 шықџса нанхџа 3 азы. Гагра.

«Азы сытџалаанза сгылазом!» – 90 шықџса зхытџа Кџа-кџа Арыш-пџа, (Аршба-Ашџба), илхџамтџоуп. Иантџоуп 1959 шықџса рашџарамза 2 азы. Ыгыбарда аҕыта, Очамчыра араион.

«Акџаџџа икылсит» – 80 шықџса зхытџа Ыансыхџа Аргџын иҕџамтџоуп. Иантџоуп 1967 шықџса пхынгџымза 3 азы. Тџџарчал аҕалаҕ.

«Гахџа изхара ифеит, Чагџа какал икит» – 61 шықџса зхытџа Қымса Нанба иҕџамтџоуп. Иантџоуп 1968 шықџса мшапымза 23 азы. Ыаџаашь аҕыта, Очамчыра араион.

«Сара сыпсызаап!..» – 95 шықџса зхытџа Силах Бытџџа иҕџамтџоуп. Иантџоуп 1954 шықџса нанхџа 14 азы. Атара аҕыта, Очамчыра араион.

«Ала атыхџа амц ахџом рхџон, аха...» – 51 шықџса зхытџа Мџыыт Бытџџа иҕџамтџоуп. Иантџоуп 1967 шықџса пхынчкџын, қырсџа 5 азы. Гагра.

«Хџџык хџаан, аха...» – 80 шықџса зхытџа Кџытџат Ыылкыи (Ыулукиа) иҕџамтџоуп. Иантџоуп 1967 шықџса жџџаарамза 17 азы. Арасазыхь аҕыта, Очамчыра араион.

«Ак сызжџы, егыи сыззы!» – 91 шықџса зхытџа Шьахан Кџџаранзиа иҕџамтџоуп. Иантџоуп 1967 шықџса пхынгџы 21 азы. Ёхџыртџоул (Ёхџыртџоулажџа) аҕыта, Гал араион.

«Агџахаштра» – 67 шықџса зхытџа Уерчка (Гџџџа) Бытџџа-Камкиа илхџамтџоуп. Иантџоуп 1967 шықџса мшапџы 3 азы. Азџыбжџа аҕыта, Очамчыра араион.

«Арбагыи ашыали» – 88 шықџса зхытџа Нџстор Ыыапџа иҕџамтџоуп. Иантџоуп 1963 шықџса пхынгџы азы. Ылоу аҕыта (Аимара), Очамчыра араион.

«Архнышына кьаф» – 100 шыкәса зхытцуа Хабыгә Смыр ихәамтоуп. Иантцоуп 1968 шыкәса хәажәкыра 21 азы. Анхәа ақыта, Гәдоутә араион.

«Агәнаҳа еишаны» – 84 шыкәса зхытцуа Зосим Лабахәуа ихәамтоуп. Иантцоуп 1968 шыкәса жәабран 9 азы. Очамчыра.

«Уахрат бзиахааит, Бидаф!» – 72 шыкәса зхытцуа Грышәа Кәытцниа ихәамтоуп. Иантцоуп 1962 шыкәса жьтаан 14 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Чагә исасцәа» – 117 шыкәса зхытцуа Мычкәыкә Адле-иба ихәамтоуп. Иантцоуп 1963 шыкәса мшапымза 21 азы. Цлоу ақыта, Очамчыра араион.

«Амхатә атып» – 90 шыкәса зхытцуа Гәацә Ламиа (Ломуеи) ихәамтоуп. Иантцоуп, 1967 шыкәса жьтаарамза 17 азы. Арасазыхь ақыта, Очамчыра араион.

«Амхатә иазку даеа ажәабжьк» – 70 шыкәса зхытцуа Миха Цакәуа ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шыкәса мшапымза 27 азы. Цлоу ақыта, Очамчыра араион.

«Акарматцар рыбжы» – 130 шыкәса зхытцуа Камачыц Кәытцниа илхәамтоуп. Иантцоуп 1956 шыкәса рашәан 4 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Ацшәма игәы асас исаан иануп» – 50 шыкәса зхытцуа Уарлам Кәыбраа ихәамтоуп. Иантцоуп 1970 шыкәса мшапымза 10 азы. Очамчыра.

«Чагә иеы шипшааз» – 95 шыкәса зхытцуа Франкыыл Цьапуа ихәамтоуп. Иантцоуп 1963 шыкәса рашәан 2 азы. Цлоу ақыта (Аимара), Очамчыра араион.

«Ехәа хы иасуеит» – 70 шыкәса зхытцуа Таиа Кәытцниа (Абыц-ипа) ихәамтоуп. Иантцоуп 1957 шыкәса нанхәа 10 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Чагә ипхыз» – 95 шыкәса зхытцуа Мурат Ацанба ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шыкәса цхынчкәын 5 азы. Ангиса (Анкыса). Цоутәыла.

«Аимаатыршы» – 74 шыкәса зхытцуа Арсана Убириа ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шыкәса рашәарамза 18 азы. Гәада ақыта, Очамчыра араион.

«Тагә ҫымжәы» – 70 шықәса зхытұа Чагьыц Кәагәаниа ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шықәса рашәарамза 23 азы. Кәтол ақыта, Очамчыра араион.

«Аиаша аңсы даргылоит, абзагы дашьуеит...» – 50 шықәса зхытұа Грышья Бытәба ихәамтоуп. Иантцоуп 1960 шықәса рашәарамза 30 азы. Акәа.

V. Чатә Чагә иабжьгарақәа

«Агәыла Качбеи ахшыф ширтатәу» – 75 шықәса зхытұа Шьрыф Абдиба ихәамтоуп. Иантцоуп 1969 шықәса ажьыр-ныхәа 3 азы. Батым.

«Уцәгьа зхәо шизызырәтәу» – 60 шықәса зхытұа Андырьшкәа Кәытцниа (Шьоуа-ипа) ихәамтоуп. Иантцоуп 1957 шықәса рашәарамза 12 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Цас итәажәо шиацәажәатәу» – 65 шықәса зхытұа Акәын Тәыцьба ихәамтоуп. Иантцоуп 1968 шықәса рашәарамза 15 азы. Члоу ақыта, Очамчыра араион.

«Таб ззымдыруа утаб иумтан» – 80 шықәса зхытұа Хараз Ашба ихәамтоуп. Иантцоуп 1968 шықәса хәажәкыра 20 азы. Ешыра ақыта, Акәа араион.

«Аехәаф дшырәхәатәу» – 90 шықәса зхытұа Рафет Хьйба ихәамтоуп. Иантцоуп 1967 шықәса цхынчкәын 4 азы. Батым.

«Тәамба узызуз, тәамба изықатә» – 98 шықәса зхытұа Багьлар Маршьян ихәамтоуп. Иантцоуп 1956 шықәса цхынчкәын 22 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Амтқақыкәаф ишиацәажәатәу» – 63 шықәса зхытұа Гьаргәал Леипса (Лепсаиа) ихәамтоуп. Иантцоуп 1963 шықәса латцарамза 25 азы. Кындыг ақыта, Очамчыра араион.

«Ауал шылхтәу» – 70 шықәса зхытұа, Тьркәтәыла, Адацазары ақалақь акны инхо, Раиф Бганба ихәамтоуп. Иантцоуп 1979 шықәса жьтаарамза азы. Арасазыхь ақыта, Очамчыра араион.

«Ахамацагыара атак шыкататәу» – 95 шықәса зхытәу Мурат Ацанба ихәамтоуп. Иантоуп 1967 шықәса цхын-цкәын 5 азы. Анкбыса, Цоутәыла.

«Агәыла харам дшахьырхәтәу» – 69 шықәса зхытәу Даут Аиба ихәамтоуп. Иантоуп 1967 шықәса нанхәа 21 азы. Гәдоута ақалақь.

«Иуафстаауа уиафстаа» – 70 шықәса зхытәу Жора Чатцәба ихәамтоуп. Иантоуп 1960 шықәса мшапымза 12 азы. Ақәа.

«Нарцәынтә иаауа ишипылатәу» – 95 шықәса зхытәу Шьмат Чатанана ихәамтоуп. Иантоуп 1968 шықәса хәажәкыра 20 азы. Ешыра ақыта, Ақәа араион.

«Ацәафа чыда змоу дшақәыхтәу» – 95 шықәса зхытәу Елзбар Бытәба ихәамтоуп. Иантоуп 1968 шықәса мшапымза 23 азы. Пақәашь ақыта, Очамчыра араион.

«Абжьахәахәтыфцәа ишрацәажәтәу» – 80 шықәса зхытәу Басариан Кәартаа ихәамтоуп. Иантоуп 1970 шықәса нанхәа 17 азы. Пақәашь ақыта, Очамчыра араион.

«Ухы ушахцәажәалаша» – 80 шықәса зхытәу Тарашь Цьапуа ихәамтоуп. Иантоуп 1969 шықәса нанхәа 23 азы. Цлоу (Уатац) ақыта, Очамчыра араион.

VI. Чатцә Чагәи алафхәафцәеи

«Чатцә Чагәи Ашәы Тамшьыгәи» — 50 шықәса зхытәу Рида (Уасаса) Ашә-цха Ашәба-Бытәба илхәамтоуп. Иантоуп 1958 шықәса ажьырныхәамза 17 азы... Аҟара ақыта, Очамчыра араион.

«Чагә Тамшьыгә дитцәыуоит» – 100 шықәса зхытәу Астана Шларба ихәамтоуп. Иантоуп 1960 шықәса ажьырныхәамза 14 азы. Цьгьарда ақыта, Очамчыра араион.

«Аччарагь уала-тахыла» – 52 шықәса зхытәу Хакыбеи Бҟажәба ихәамтоуп. Иантоуп 1976 шықәса мшапымза 28 азы. Ақәа.

«Чатцә Чагәи Кәаста Хәычи» – 80 шықәса зхытәу Леиуарса Чатцәба ихәамтоуп. Иантоуп 1960 шықәса мшапымза 8 азы. Гәыц ақыта, Очамчыра араион.

«Сара» – 70 шықәса зхытџа Баграт Тарба ихәамтоуп. Иантџоуп 1967 шықәса рашәарамза 3 азы. Ткәарчал ақалақь.

«Чатџә Чагәи Кыча-иџа Хахеи алаф шеибырхәаз» – 69 шықәса зхытџа Руслан Қапба ихәамтоуп. Иантџоуп 2004 шықәса нанхәамза 14 азы. Ақәа.

«Пшьбеи џеи» – 104 шықәса зхытџа Рахаима Бытәба илхәамтоуп. Иантџоуп 1963 шықәса латтамза 14 азы. Дәрыпшь ақыта, Гәдоутә араион.

«Рашьыт Чагә ашьтәа шизышьыз» – 50 шықәса зхытџа Иуан Аргәын ихәамтоуп. Иантџоуп 1960 шықәса цәыб-брамза 12 азы. Анхәа ақыта, Гәдоутә араион.

«Април акастәи алаф» – 42 шықәса зхытџа Ыьота Атәмаа ихәамтоуп. Иантџоуп 1967 шықәса пхынгәымза 10 азы. Очамчыра.

«Х-фык змоу акәыба» – 66 шықәса зхытџа Саид Тарба ихәамтоуп. Иантџоуп 1965 шықәса латтарамза 29 азы. Очамчыра.

«Хџа зжәыз аиаша ихәоит!» – 45 шықәса зхытџа Руслан Қапба ихәамтоуп. Иантџоуп 1979 шықәса абтара 1 азы. Ақәа.

«Шәеинкыашә сыкәашашьоуп!» – 106 шықәса зхытџа Махмыт Кәазба ихәамтоуп. Иантџоуп 1963 шықәса нанхәа 6 азы. Хәбәз – Хәажәду, Карачы-Чаркыазтәыла.

«Ирылашәымтдасыргылақәо жәбап!..» – 61 шықәса зхытџа Платон Кыласоунеи (Кыласониа) ихәамтоуп. Иантџоуп 1967 шықәса рашәамза 23 азы. Кәтол ақыта, Очамчыра араион.

«Хымсад лзы уалырк азы» – 75 шықәса зхытџа Шьахан Шамба ихәамтоуп. Иантџоуп 1967 шықәса пхынчкәын 5 азы. Батым.

«Зақәа сыцәтыс уеипшхәзеи!» – 70 шықәса зхытџа Лашәры Таииа ихәамтоуп. Иантџоуп 1967 шықәса пхынчкәын 21 азы. Кәтол ақыта, Очамчыра араион.

«Чагә атдарауаџ дириашоит» – 65 шықәса зхытџа Шьрын Тарба ихәамтоуп. Иантџоуп 1967 шықәса пхынгәы, кәыркәа 21 азы. Ёхәыртоул ақыта (Ешқыт), Гал араион.

«Еитахеит» – 67 шықәса зхытџуа Надиа Бҕажәба-Атәмаа илхәамтџоуп. Иантџоуп 1959 шықәса рашәарамза 22 азы, Очамчыра.

«Чатдә Чагәи Кыача-ипа Хахеи алаф шеибырхәаз» – 69 шықәса зхытџуа Руслан Қапба ихәамтџоуп, иантџоуп 2004 шықәса нанхәа 14 азы, Акәа.

«Ус еиха изеигџуп...» – 57 шықәса зхытџуа Вова Чуаз ихәамтџоуп. Иантџоуп 1991 шықәса нанхәамза 10 азы. Ачандара – Акәа.

«Хабашь Шьрыни ахџыџ татеи» – 70 шықәса зхытџуа Гаџа Ахашба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1968 шықәса мшапымза 23 азы. Пақәашь аџыта, Очамчыра араион.

«Чатдә Чагәи Алоу ипхацәеи» – 60 шықәса зхытџуа Иуана Ачба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1964 шықәса мшаџы 20 азы. Акәа.

«Лабала цыанатка» – 50 шықәса зхытџуа Фениа Амчба-Хагәышь илхәамтџоуп. Иантџоуп 1967 шықәса цхынчкәын 2 азы. Бзыпта аџыта, Гагра араион.

«Хычча хахыи иџоит» – 60 шықәса зхытџуа Никәала Ахашба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1968 шықәса мшаџымза 23 азы. Пақәашь аџыта, Очамчыра араион.

«Ѡ-милатк, Ѡ-бызшәак» – 70 шықәса зхытџуа Тырқәтәыла инхо Раиф Бганба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1975 шықәса жьтаарамза азы. Арасазыхь аџыта, Очамчыра араион.

«Алаф зхәои, алаф зџои» – 75 шықәса зхытџуа Маадан Сақаниа (Сақнеи) ихәамтџоуп. Иантџоуп 1965 шықәса рашәарамза 7 азы. Дәрыпшь аџыта, Гәдоутә араион.

«Чатдә Чагәи Харчлаа Екәыџи» – 70 шықәса зхытџуа Таиа Бытәба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1962 шықәса рашәарамза 18 азы. Атара аџыта, Очамчыра араион.

«Иадсамзар, исышьбымхын!..» – 90 шықәса зхытџуа Мурат Аданба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1967 шықәса латцарамза 11 азы. Цоутәыла.

«Аимаатцдакәа» – 95 шықәса зхытџуа Астана Шларба ихәамтџоуп. Иантџоуп 1963 шықәса ажьырныхәа 3 азы. Цыгярда аџыта, Очамчыра араион.

«Чәгә дшымажәыз агәра диргоит» – 94 шықәса зхытцуа Шәарах Ашәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1958 шықәса нанхәа 3 азы. Цыгярда ақыта, Очамчыра араион.

«Уаа итабауп, анамаз!» – 95 шықәса зхытцуа Шәаб Абыхәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1955 шықәса нанхәа 15 азы. Цыгярда ақыта (Цсқал), Очамчыра араион.

«Чатә Чәгәи Аәзы Кадыри» – 70 шықәса зхытцуа Таиа Бытәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1962 шықәса рашәарамза 18 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Чәгә ихәшә» – 70 шықәса зхытцуа Сикәа Харчлаа ихәамтоуп. Иантдоуп 1963 шықәса ажыырныхәамза 12 азы. Ткәарчал.

«Чатә Чәгә Лыхнаштан» – 57 шықәса зхытцуа Руфет Махты-ипа Бытәбеи 77 шықәса зхытцуа Кәаста Бырдыгә ипа Пдыиеи ирхәамтоуп. Иантдоуп 1985 шықәса латцарамза 15–17 рзы. Акәа – Кәланырхәа, Гәдоутә – Лыхны.

«Чатә Чәгә Мыкә Аштан, мамзарггы Бақа-ипа Заур ахпатәи иажәабж» – 56 шықәса зхытцуа Заур Бақа-ипа Бытәба ихәамтоуп. Иантдоуп 2003 шықәса нанхәамза 10 рзы. Акәа.

«Зегә реиха ихаау» – 50 шықәса зхытцуа Флора Бытәба илхәамтоуп. Иантдоуп 2000 шықәса латцарамза 1 азы. Акәа.

«Ацәызкәа иреихау» – 50 шықәса зхытцуа Низам Бытәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1995 шықәса мшапымза 20 азы. Алахазы (Алхазы) – Лзаа, Гагра араион. Тырқәтәылантәи нхара иааз, иеибашьуаз.

«Кәымчыч Чәгә дшатцаирхаз» – 69 шықәса зхытцуа Венециа Чачхалеи-пцха (Чачхалиа) илхәамтоуп. Иантдоуп 2004 шықәса нанхәамза 20 азы. Очамчыра.

«Кәымчыч Чәгә дшаириааиз, мамзарггы амкәыба еснагә азы аанагом» – 69 шықәса зхытцуа Венециа Чачхалыи-пцха илхәамтоуп. Иантдоуп 2004 шықәса нанхәамза 21 азы. (Афбаггы акны исалхәахьан 50 ш. зхытцуаз Лили Воуба, Москва, 1979).

«Чатдә Чагәи Чачхалей Аугъани, мамзаргъы ашәкәы зшышуаз» – 55 шықәса зхытцуа Заур Бақа-ипа Бытәба ихәамтоуп. Иантдоуп 2002 шықәса кәыркәа 1 азы. Ақәа.

VII. Чатдә Чагә ирзеитеихәоит

«Ацсыцәгъара» – 95 шықәса зхытцуа Силах Бытәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1954 шықәса нанхәа 17 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Аты ала аноу, ацъымшь иахәон» – 95 шықәса зхытцуа Шһааб Абыхәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1955 шықәса нанхәа 25 азы. Цыгъарда ақыта (Чагъам), Очамчыра араион.

«Ацсуа сасдкылара зыхъаз» – 94 шықәса зхытцуа Шһа-рах Ашәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1958 шықәса нанхәамза 3 азы. Цыгъарда ақыта, Очамчыра араион.

«Апдехамбар аиаша кәитцеит» – 100 шықәса зхытцуа Си-лах Бытәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1959 шықәса нанхәамза 17 азы. Атара ақыта Очамчыра араион.

«Апырпыл цыка» – абри ажәабжә абас гәалашәара ҳа-сабла ианитцеит 68 шықәса зхытцуа Р. Шһ. Бытәба 1968 шы-қәса цхынгәымза 20 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Ҷаха-Ҷымш амшә атыҶараҶ» – 67 шықәса зхытцуа, Цыгъарда инхо, Уанчка Ашәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1968 шықәса цәыббрамза 3 азы. Очамчыра.

«Шһхатәылатәи ахтыс цъашьахәтә» – 80 шықәса зхытцуа Леуарса Чатдәба ихәамтоуп. Иантдоуп, 1960 шықәса мша-цымза 8 азы. Гәып ақыта, Очамчыра араион.

«Ҷ-камчык» – 41 шықәса зхытцуа Заур Цыынцәал ихәамтоуп. Иантдоуп 1978 шықәса нанхәамза 6 азы. Очамчыра.

«Ажакъа иазку ажәабжә» – 70 шықәса зхытцуа Миха Цыынцәал ихәамтоуп. Иантдоуп 1962 шықәса жьтаарамза 17 азы. Афон Ҷыц (Псырзха).

«Агәагъра» – 90 шықәса зхытцуа Мурат Ацанба ихәам-тоуп. Иантдоуп 1967 шықәса цхынцкәын 5 азы. Ангиса, Батым.

«Сытцэтдәа атоурых» – 90 шықәса зхытцуа Мурат Ацанба ихәамтоуп. Иантдоуп 1967 шықәса пхынчкәын 6 азы. Батым.

«Ухы ухагылазарц утахызар иугәалашәаша» – 63 шықәса зхытцуа Таиа Бытәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1955 шықәса жәабранымза 17 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Ахацәа псыгекәеи атаца леишәацәгьақәеи рзы ахәшә» – 75 шықәса зхытцуа Тамшыгә Хыба ихәамтоуп. Иантдоуп 1967 шықәса нанхәамза 16 азы. Очамчыра.

«Сыхтырца исызнауз, мамзаргьы ататацәахара уахькылнаго» – 65 шықәса зхытцуа Даут Хышба ихәамтоуп. Иантдоуп 1968 шықәса латцарамза 14 азы. Лзаа ақыта, Гагра араион.

«Сшыпцсылманхаз атоурых» – 72 шықәса зхытцуа Шьрын Аргәын ихәамтоуп. Иантдоуп 1971 шықәса цәыббын 4 азы. Ткәарчал, Акәарчапан.

«Анышәынтрақәа рылпха» – 80 шықәса зхытцуа Зосим Лабахәуа ихәамтоуп. Иантдоуп 1968 шықәса жәабран 9 азы. Очамчыра.

«Чатцә Чагәи Гогәуа Ночеи» – 72 шықәса зхытцуа Жора Чатцәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1965 шықәса латцарамза 15 азы. Акәа.

«Чагәи Ночеи ражәабжь иацу, мамзаргьы Ахаза ашәхыз шаарттәу» – 72 шықәса зхытцуа Жора Чатцәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1965 шықәса латцарамза 10 азы. Акәа.

«Чагәи Ночеи ражәабжь иацу иацу.» – 72 шықәса зхытцуа Жора Чатцәба ихәамтоуп. Иантдоуп 1965 шықәса латцарамза 10 азы. Акәа.

«Кевкентәи ацсра» – 70 шықәса зхытцуа, Тырқәтәыла Адацазары ақалақь аҕы инхо, Раиф Бганба ихәамтоуп. Иантдоуп 1975 шықәса жытаан азы. Акәа.

«Апсҳацәеи ахы шыабыста-цәеи, Амза аареи ражәабжь» – 68 шықәса зхытцуа Р. Шь. Бытәба игәалашәарақәа ркнытә. Иантдоуп 1968 шықәса пхынгәы 15 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

«Ауафы Адгьыл данықэнагала рапхьаза дахьызхаз иазку ахэамта» – 65 шықэса зхытцуа Харитон Бытэба ихэамта. Иантцоуп 1984 шықэса нанхэа 20 азы ақалақь Пинск-Минск, Белорусиа. Иара убас 75 шықэса зхытцуаз Абыць-ипа Кэытцныи Таииа икынтэггы иантцан 1975 шықэса кэыркэа 20 азы Атара ақыта, Очамчыра ара-ион. Аоҳэамтакгы хеибартэаан еилатцоуп. Ажэытэзатэи апсуа цыар(а) иазку ахэамта – 77 шықэса зхытцуа Кэаста Бырдгэ ипа Цлыи (Цлиа) ихэамтоуп. Иантцоуп 1985 шықэса латцарамза 15 азы. Лыхны ақыта Гэдоута араион. Иантцоуп иара убас 52 шықэса зхытцуа Лили Воу-цхаи 59 шықэса зхытцуа Ушыа Ахэ-цхаи ркны 1978 ш. кэыркэа 16 азы Маскэа.

ИАНЫЗЦАЗ ИЗКНЫ

Заур Расым ипа Бытэба диит 1942 шықэса нанхэамза 16 азы, Очамчыра араион, Атара ақытан. Дрылгеит ГИСХ асубтропикатэ факультети, 1965 шықэсазы, Акэа, нас М. Ломоносов ихьз зху МГУ ажурналистикатэ факультети, Москва. МГУ ажурфак хэышықэсатэи апрограма шышықэса рыла далгеит 1979 шықэсазы.

Заур Бытэба акыр шэкэы дравторуп, ифымтэқэа реизга I атом тыйхьеит.

Апроза адаггы, поетуп, драматургуп, еиҗагафуп, публициступ; илитературатэ псевдоним, хьызышара – Маик.

Заур Бытэба аус иухьеит: экскурсия мѡаҗафыс Аҗсни Мра-ташэара Кавкази амаршрутқэа рыла; агазетҗ аредакцияеҗ: еиҗагафыс, ақытанхамѡа акэша аиҗабыс, аредактор ихатҗыпуафыс; ашэкэҗыжыртэҗ редакторс; иҗиҗбуан, редакторсггы даман ихатэы газетҗ «Аҗсуа тоурыхқэа»; Аҗсны Аҗыынцэҗтэылатэ еибашыра 1992–1993 шықэсақэа рзы Мра-ташэаратэи афронт акны дпублицистын.

1954–2009 шықэсқэа рыфнуцҗа Заур Бытэба ажэлара ркны, Аҗсны анҗыцҗгы деимданы, ианцаны еизигеит «Чацэ

Чагә ихтысқа» зыхъзу ашәкәы. Еизигеит иара ихарць ала – истуденттә стипендии нас иуалафахәи рыла, усқан икар-йоз, иршоз «командировочные», «суточные» ҳәа аҳәынтқарра аҥнытә цхыраарак имоузакәан, ңсышәалеи урысшәалеигыи еиҥагангыи иҥижът – абригыи аҥхәаҥцәа ижәдырузааит.

ЗАУР БЫҒӘБА

**АҢСШӘ
АХЬХЬЫШЬТРАЛА**

АҢСШӘ АМАЗАҚӘА РАХЬТӘ

Аңсшә бзиа избо ағар шәзы

- *Ажәйтәзан аңшәа амїәыжәәа (амїәыжәәә) аман, иңырхьейт, рхәон.*
- *Аңшәа Адунеи иақәлоуп.*
- *Аңсуа иңоурых ыззом (ңсра-зра ақәым) – уаә дахьымнеуа (дахьымхало, дахьымқазо) иңоуп (иңәахуп, икнаҳауп).*
- *Мїәыжәәала Ахаззеи⁸⁷ (Ахаззеи, Ахазза) ихаларгьы (иөейргьы) – аңсуа иңоурых аанарңшуейт (цәырнагоит).*
- *Ажәйтәзан Ецәацьын^{88*} иантәнхозгьы ықан, игәәан, рхәон.*
- *Ажәйтәзан аңсуаа-ашәқәа ишәышәны ицәажәозгьы ықан.*
- *Зхатәы бызшәа зымдыруа – ҳәахәдашәа дыбжәазуейт.*

Ажәлар рхәамтәқәа ркынтә

⁸⁷ Ахаз(з)еи – Марс (Хәылцьетә, Ашәыетә, Ашәшәаетә). Атәы-әа Зхагылоу Аха ҳәа абасгьы ахьз зхәоз ықан.

⁸⁸ Етәацьын, Етәаць(еи) – Сатурн. Амацәаз Зхаз (Зхоу) Аха(жә) ҳәа усгьы иашьтәз ықан, Етәаць(ць)ына, Етәаць(ць) ара(жә) ҳәа зхәозгьы. («Чатә Чәгә ихтысқәа», 2009 шықәса ақны шәрыхәапш).

АҘХЪАЖӘА ЦЫНХӘРАС

Ажәйтәзан аңсшәа амҗәыжәәа аман, иҗырхьейт рхәон ажәабжьхәаәцәа. Уи ус акы иалаказамкәаны абиңарала еим-до абас рхәарымызт. Аңсшәа ицәырнаго аҗоурыхкәеи, иара амазақәеи, ахатә аиҗартәышьеи иахьанзагыи иахьынзахәтәоу итҗаам, ицәыргам, изыргам.... Уи акайпаразы, раңхьа иргыла-ны, иара амазашәаркәа⁸⁹ рызегь алдыраатәуп, ажәйтә ңсшәа цкьа еилырхны иалаңштәуп, амазаңхьарақәа ахьалайәаху гәатҗаны, ирхәо змааноу закәу еилкаатәуп... Уимкәа, ҳартҗ иа-хьа «анбан» хәа хзышьтәоу ажәа закәызеи? Изтәыда? Цсуала уи абызшәшәара ауп – ашәыргыла шәшәаны иағо шлеиуа еиңи, абызгыи шәшәоит – абыз шаҕа шытыбжыи азыхәо ауп. Иур-кьаҗыр – абызшәшәар, ма абызшәар, акәхоит. Ажәар, амзар... хәа шхәмоу еиңишәа. Ицәгыоума абри, ххы изахьырхәозеи? Жәйтәан абри абызшәар хәа абра уажә сызғу даеа җ-хьзыкгыи аман рхәон. Иара абыз ахатәгыи даеакалагыи ирхәон, еа хьзыкгыи аман, убартҗ рцәыргара зылишо аартра ҕаиҗоит хәа усгыи рхәон ажәйтәуаа, ажәабжьхәаәцәа дуқәа.

Ажәйтә ңсшәа аилкаара, аҗиашьа аҗоурых ацәыргара, амазақәа аҗдыраара арласуеит, иарманишәалоит хашьцәа абазақәеи (аишәкәеи аишәуакәеи) адзақәеи рбызшәакәа рдыр-ра, хашколқәа ркны уртҗ матәарны ирҗо акайара. Иара дара ркынгыи, Нхый, аңсшәа дырҗара аҗахны, иахәтҗаны икоуп. Ари уажәы, иахьа иауеит, иауанайоуп ианыкайатәугыи... Раңхьа ашкол-интернаткәеи ахатә школкәеи рыкны акәзаргыи... Абри абас акәхароуп. Дара изызхәыцтәу акоуп...

Егыс, аңсшәа ахьхьышьтәра аҗаңшира – ажәа алҗшаан, ажәа алкәшәаан, лыңшаахла ахәоу ашьақәыргылара, усала

⁸⁹ Амаза тцатцәаху ажәакәа зыгезаны ирылагылоу ажәйтә шытыбжькәа.

ацэажэара уаф дарңишоит, иажэахэ арбеиоит, иехэаңхыызгыы
ҳаранакуеит, харагыы инанагоит. Аха ари ус иагымариаи,
аеазыкайара аҗахуп, уи анулишоггы ухы ҳаҗыр анакәуҗо ауп,
уанпатриоту ауп... Ажәйтәуаа ус рхәон, Анцәа ихаҗагыы
аңсыишала дцэажәоит ҳаа. Уи абызшәа зхәоггы илаңи рхуп
ҳаа. Иахьагыы усакәхап... Усакәхааит!!!

Жәйтә ңсыишала ахьхы(ахьхь) азыхьзқәа иреиуоуп,
зыхьуп, зыришьтроуп, кәара хәычуп... Иахьатәи «ахьышьтра»,
«ахьыришьтра» жәйтәан «ахьхьыришьтра» акәын. Абри ашәыкә
хәычы ахьз акынгыы ғ-хьзык зсыргылаз уиоуп, ажәйтәра иаҳа
ицәырнагоит. Иара ажәеилырхраз, ажәеилыңшаараз, аңсишәа
амазақәа ахьамоу ашкә анарңишраз цыхраагзак иафызоуп,
аңсишәа бзиа избо ағар шәзы иҗыжьуп, аңсишәа ахьхьышьтра
шәҗанаҗоит, шәареимдоит... Җаңхьакагыы аңсишәа амазақәеи
аңсуа жәйтә җоурыхқәеи бзиа избо ағар шәзы абри еиңшу
ашәкәхәыцқәа иҗегь җыжьхоит. Ари актәиоуп, уи ацәағгыы
иарбоуп.

Аңсишәа шәйала! Аңсишәа дшәырҗала!

Аңсишәа бзиа ижәбала! Аңсыишәала шәцәажәала!

Зхатәы бызшәа ззымдыруа – дуафыбжоуп.

Зхатәы бызшәа ззымдыруа – дрылазуеит.

З. Б. (Маик)

ЖӘАБЖҢЛА АЖӘЕИЛЫЦШААРА

ХҢА ЧАН

Енак зны сан цсрак ахь шыыжь ддеит. Са ус схәыцт шыта Доу сцан хҗак сфап хәа. Хҗа чан ауп. Доу цытк бжьоуп.

Жәхҗан еицш сцеит. Амш цстхәацк хым.

Доу снеит. Цстоуп. Бна дук. Чытбжыык гом.

Хҗатцла дук збан, кәазк, чакәк кәшәан такә сфеит. Нас ус схәыцт сан лхәы хәа цытк шытых шыта сцап хәа. Ус снес тцла мтцак ае уац чакә дук збеит, җыцк. Мшәушь ас зуз схәон еицш, нактә «чақ...» хәа, нас «җац..., җац...» хәа бжыык геит. «Ғац..., Ғац...» хәа геит җа знык.

Мшәуп схәан, аф ткҗа еицш, сыон снеин, хҗақәцә схалт. Нас, шыта сыпс соут схәан, махә шәпак сҗықәк, сҗытбжыы мго, уахь схы рха, кыр збоушь хәа, стәеит... Хахә кәазк скуп... Ус кагь збом, быжь гом...

Ках, нас сцәырцп хәа збан мшәык тәеит, сус цәгьоуп схәан, уа сҗықәк, уахь схы рха стәоуп, стәоуп – кагь збом, быжь гом. Ус нактә хәа цәыбб дук ыылтцт, «җац..., җац...» хәа ац бжыы го, пышә ыызк, ац лкыы ду збоит – бын хәоуп. Нас «ффышкҗ..., ффышкҗ...» хәа шақә ткҗак иаст, иаргь тгылт-мышә фәу, мышә уац фәу, ма уаф фәу – ак ахьт.

Иаргь шәар, мышә дугь шәап схәан, «шәит..., шәит...» хәа сҗҗан,⁹⁰ иакәк схахәкәаз сыршәт – «бық» хәа ақә иакәшәт, иаргь «оах..., оах..., ффышкҗ...» хәа шытахь нақ иаст.

Са уа мацк ус сҗықәк стәан, нас ткҗа слеин скапт. Мшәык тәоуп хәа сшәо, сан лхәы хҗа цытк шытых, сыон сцеит.

90 Атрышә асра...

Уажә шәарт дшәеит шәхәаргъ, шыта бна дук ахъ ус еипш,
уаф затә кьацә хәа, сцом. Ҷазә ус дцо збаргъ зуам. Уаргъ
азә дга, ма хык шәца, нас кыр жәбаргъ, мышә шәоит.

1981

А б ж ь г а р а

*Абри ажәабжъ хәыч шаак (цырак, слогк) икоу жәа лың-
шаах мацарала ифуп. Шәаргъы ижәфы абас еипш икоу
ажәабжъ кьафк, аҶакгъы шәазхәыцны, ак ахәо, бжъарак Ҷа-
наҶо. Ишәцәыцәгъахаргъы, шәареимдоит, абызшәа ашлырхра
шәықәнаршәоит, шәмыццакыкәа, шәаҶәымҶкәа шәеанышә-
шәа. Хәоу-хәоула акәзаргъы, фымш-хымш, мчыбжъык рыла
шәымч ақәхоит, шәхатәы бызшәа аҶшәа ахынзажәдырауагъы
шәнарбоит.*

УМШӘАР – ЦЪАЛКЫ УАХЫЦТ!

Уажәы сыгәра зымго дҶаларгъ Ҷалап, аха сзықәшәаз
атәык схәарцы сҶахуп, шәзырфы.

Шыжъык азы Хәылтышых пҶстеихәак иҶаршә ҶаҶыак
сыхәнон. Сзышътаз уиоуп – ашъхымз ахътаз азы сеимдон.
Абри аган иҶоуп рхәоны саҳаит, хақы аҶны цъара избар,
уашътан ипшны изгарц сҶахын.

Хәычык сыпсы неитак, уажәшыта пхъаҶа снеигәап
схәоны, хахътәы убас быббжъык аафт, аха оумоуп... Иау-
уеи, имшәуп, иағъуеит – ашхырцә ирфеит убоу, арахъ иаа-
уеит, цъара сөыпхыак снатәап сызбит. Аха ара иҶшәоуп,
хәбаҶа шыаҶа ратцкыс еиҳам, еиҳәоуп, тызқәоуп. ШытахъҶа
цатәуп, егъыс даеа мҶақы убом, пхъаҶа узцом – арахъ иа-
ауеит...

Сласны, цхьака сыпшуа, айхэа атзы ашьхэыз акны уа-
хэак севак снатэит, астэи иаарушь хэагы снахэыцт.
Сшыпшуаз, зыбжы гауаз нахьхы ифцэыртцт, сызтоу
итаршэ еиххэо иаауеит, ахгы нафьоит, ацынтц, ацышэ
акуеит, атаххэагы икшоит, зынгы бырбыр ахга, цыгэ-
хыршэт катцан, ишьтас хахэык шьтцаа шьтахька шьоуки
иргэйдцт, иагьуа иаауеит...

Цака сеихар, ари аехэ сыштоу такэы цатэуп, исхэзоит.
Ишьрын схэаргы – иааг ашэакь, убригь цакантэ уа-
неихс, иухэыр – уакуеит...

Уахэа ауки, шэпакы, махэқэак иркшэа ишьтан, иаф-
кьан илеиз тцлаки иатэын, аехэ ганха итан. Убри сахытц
цхьака фадэ цатэын, аха уажэы ахы акны сыпсы заны
ссыпцхьак сеихэткэыкэ, цака, астэи, снатэит. Егьи, ан-
стэи, фадантэ, иаауеит, сазцшны, сазкылцш избоит, цэа-
гэацэк еитцам. Арахь ашхырцэ патаз, цсынкэоу, шьоукгы
«быввы», «пыввы» рыхга еивас иаауа иацыф исхкьа лбаа
ицоит, сырфар хэахгы сагышэоит – азын акы уабар,
егьырт уркуеит...

Сеырцсны абра абас сыштэаз, аббы ахга фадантэ
мышэмат шаауаз, еитцас акды агэта ифхыцт, иагьхэамцшт,
е-есс исывс иахьцоз цака илталт, иагьцеит. Ашхырцэ,
мамзаргь ашьхымз ирфан ишны иаауан, умбои, уио-
уп иагьахь. Саргы уажэшьта сыпсы ансоу, Анцэа иара
ицъшьоуп насхэан, сфэагылт.

Абас саниеит – абас сеиқэхеит. Умшэар – цьалкы уа-
хыцт зыхьзугь иароуп.

1981

А б ж ь г а р а

*Зака-зака шаа, цыра рымоузеи абри ажэабжь акны ажэақэа
рызегь хазы-хаз? Ажэацыңхэаза абжықэдыгэзэара иарбан шаау
(цыроу) изықэшэо? Еиңшу акы шэаргы еиқартэны ижэфы.*

АБЛЫЗА, МАМЗАРГЫ АБЛЕИСИ

Цхынгəымзан. Иашыра сəфалан сышəеиуаз, цəкəнтəи шəахəацык сəацчазшəа наснырит. Закəызеи насгəахəын, сынтгылан лбаака сыцшызар, амшынфькə харамкəа аеадкыл, акыргы идуны, атыхəагь назпакьан, ишиашоу Шыцкəара аганахь ихыршəлан инеиуаз оумажəык нагəастеит. Шəпарыла уахəажəык еитцəмкəан, ицəымзан иаркушəа, зыркəйтцас еисиуеит, иахылцхоит. Гəылшьяцзар насгəыхəит. Ишызсоугь азцəоушыап, лакьы-лакь атыпан аканч-хəац анныкəо инеипшны акəакəа тархəа-рхəо, ихылан ишиашоу ихызсан инеиуеит. Амэтра ианутцар, əажəихəба рыкнынза идууп.

Сажьома насгəахəын, сеитацшит – сышцəжьо, избонитеи! – Ихылан ихызсо ифкьа-фкьо инеиуеит!.. Ишəацшызар, цьаракыр ианцчозар насгəахəын, тцəантцəыкə сагыфəацшт – жəафнгəашəа шəахəацкгы аныцхом, ашəацшыггы абакоу, нахьхьиза Хəылцыецтə цхазеиуеит, ицəыртцхьеит... Закəызеишь аецəырган ихылаз, ихызсан иахьнеиуа уажəымзар абыруажə ифалпраап шысгəахəуаз, аганахь иацыраз адəыцба ахьыцсуа ахəынаа ифəвалт, иагьфəтцəахт.

Сахьгылаз акыргы амшынгəы еишьылза схыцшылон, шытахькəхəа иаауазар избарцаз... Ихнымхəзеит, иабоубоз...

Убрака, иахьнеишаз, Шыцкəара амшынфькə азытлакə адыруеит... Хəзшазгы уахьылцхə насгəахəын, ашышьыхəа ахəызкəа сəфалан сыфдəыкəлеит...

‘Сакала сазхəыцын, цта-хацык жəфəангəашəка ифəахан икыдны цəкəнтəи ианумбогь калозар, убрантəи ианыцхан сажьазар насгəахəит... Ибзиоуп, уиакəхап схəазарггы, амшынаф цəкəырпацык убомызт, итынчын, инеиуаз ахьызсоз иннажьуаз антцашьтə кейкеиуа ианылан избоней?!.

Абыр уажэ абрака абасхэа ицэырган изшэасхэа, зегы-зегь сымхэазаргь, абригьы мышкызны иазхэыцша дҕаларцаз азыноуп... Ажэытэан аблыза, аблеисыи зыхь-зызгьы иаракэзар?.. Аеыза, аеызгьы ҕацшымыи, еилым-цхо. Уиадагь аблыз(з)еи рымхэозиз. Закэызеишь?!

1986

А б ж ь г а р а

Еишэырга абри ажэабжь афышыа. Жэытэан аблы, аблы-гьгыхэа изышьтаз арбаныз? Абл(ы) тҕьара дафызоуп, аблы-хытҕьара дафызоуп зырхэоз? Издыруа аиҕабацаа ҥшааны шэразҕаа. Мамзаргьы «Чаҕа Чагэ ихтысқаа» (2009 ш.) аҕны шэахэаҥи. Шэаргьы абас хҕа-хҕа шаа змоу ажэала иҕоу ажэабжьк шэыртэа, абжықдыгэҕара ажэақаа зегь рҕны афбатэи ашаа иақэшэо ирытҕан.

АЧКАДЫҒӘА ИҚҒАЦТАҒЫ

Ажэытэаны Ачкадығәа ацсуажэлан – Хачкадығәа акэ-заарын, изыхьзугьы ишьхагэаржэлоуп, хэадаражэлоуп, иаздуцэамкэа. Чадығәагьы (Чадуагьы) ыҕазаарын – лбаа-адөду, лбаа-арха, ацста-атца итанхалоз, Чкадуарахь иага-қэазгьы... Иаарышьтыз апап-чыпап иананыртцоз атаф-раан мазаргама идырхэанчан еицаркызгьы... Сыззааиуа, иагьараан еитархэоны исахахьан зхаазтаху дарбанзаа-лак Ачкадығәа ИқҒацтахьы аныхэлалак дықәымларцаз – азааигәа агәафақынтә акәарацча афстаацәа аатытцны иаахалан ишаанза иқәхәмаруашәа. Шьапылоума, еыбҕа-лоума дызламфаслак рзеипшхушәагьы, иехьынцалан

деыжэырхуашэа. Убракэушэагь, акэатакэа дышреифазоз, Гэыдеибыца дахьеилапсаз.

Цабыргытцёкьан, ахатагы ииашатцёкьоуп азухэаратэ иагынарбон: азымаха хыргьагыаны иагылакны, апкыз-ракэа ама-аман, атырасра аеылакны, атцла-мытцла хыжэ-жэараны, зганкахала иазхтыраны, амфадугы азывганы, аць-мыцьракэа азхажэааны, иазраганы, адыд-мацэыс адыруаны...

Гэыдеибыца деилазыпсаз аныкалаз, ишыкалаз ан-реихэауаз ирзеитеихэон: акэатакэа антэауахэа иеыр-тынчны дахафогы, деихэткёйкеланы атырасра иеы-лакны азымаха дышецынтэалаз, иаалыркьан апкацахэа ишытахала ихахэдацал хэымбабисак дыфкыдхалан, дыфкыдсылан агэарахэа дхырбыкьынгы дылцэйтца-ижьт, дагьлытцашэкэеит, дахьцахэагы имбазакэа. Дфа-гылоны аамтазы, адырфеагьых, дахьынтэааз имбаза-кэа, ихахэдацал илакэиршэан, деиталкажьны, деита-тцашэкэеит... Фадырфанагь абасала дкаижьзаап. Дка-хаццхьаза, атыраскэа ихацаны дылахауан, даарылтны дфагылоны, деитакажьны деитатцапкон... Азааигэа аты-расра илагылаз аць-еилфаа дфалбаапан дааизшэагь ааи-нарбеит атцыхэтэаншэа...

Хацутакнууп, иахцэыхарам ахатагы. Шыбжышы-тахык, сфылаланы иааимыздан, итыстцааит. Икалазгы, Гэыдеибыца дказыжьуазгы закэхарызаз агэфарагы насызкылкэеит...

Аухатцёкьа, ацаблыкькэа ифареытцган, такэаамта хан-нымхэыргы иахцэымшэарцаз нарахэаны, Хэа-Мсыи-сагы даашьтыхны, хаигэылацэан, хахьцауазтцёкьа рам-хэазакэа, Ачкадыгэа Икьаптафь хаакылсын, хазы-хазы, хаизааигэан, хэаалахкит. Гэыдеибыца иахыхабгаз аты-патцёкьан сеихэткёйкеланы, аць-еилфаа саазыпшуа, аты-расра саалхэхэаны сыцэара аапшлартэгы, сагьаатэеит. Амзафэагь алапш-фэпшы аанашьтуеит.

Оумазакгы азыпшрахэа хақэымшэазеит. Сышьтахь-кала апкацахэа схахэдацалгы дагынасуаны – агэыз-

хэагы ахысбжы неилахантеит. Саахбыкышэа саарбыр-бырт, сагыџатџеит – исыжэлауаз ахытџаџказ сызгэам-тазеит. Хэа-Мсыисагы даакылџеит. Заанатџы еибџахэахъан, иаракэхозар, иџамшырџаз. Даххысааит.

– Азымаха аџараџа ахтынџаны иаанахэеит, адаџкэагы уиакэзаап изтэытџэџоугы, ишухэатџэџоу, ама-лахэа иунаџом, ирхыбаауеит!.. – даахыхэмарт Хэа-Мсыисагы.

– Аџаџаџак амазаргы, ирыџэшэаны, ирхыбааны иауазаргы иаадыруеи... Иахынтэааз узгэатазар?..

– Аџ-еилџаа иавагылоу ахџаџаџы атыџрагы амазароуп, убрантэиоуп иахыпрызгы.

– Ажэытэангы атыџарџар иакысуамызт, аты-кыиу аарбаны калазомызт...

– Иззакэхари?

– Аты-кыиу мышыџаџгыаны иазырџхъазон, игызмалуп... Атыџарџар – дыџхэысзаап. Лхэыџы-затџы длыџэџаланы абнаршэыра дылџэылахан, дизеимдауа дишыџтазаап, ахэыларџа. «Схэыџы-затџы дысџэылахеит!..», «Схэыџы-затџы дыжэбахъазар?!» – хэо-еитаџэо атџагэаы иџазџылтуеит...

– Хэылалкааит... – нахихэааит Хэа-Мсыисагы. – Атыџарџар хышэарыџо иахыбаауеит... Аџаџагы шаџаџшыауа аихабаџаа ирзымдырзоз, изырымхэоз?!

– Есыџара Иџакъастеи Аџримаџаа Икыабтани ирџызааны абылџаагы амазароуп абраџагы. Уиазакэхап абасала изаџэдыршэоз. Инахъхышэа, акэараџџахъ албаарџа ахылаџаџ, хэыџ-хыџаџы дазыхэазан дынталаратэ, убраџагы аблытэара акылџэарста ыџагалоуп, иумбахъеи?..

– Исумырбоз...

Сшэарыџага ланарџшыга аамысхит, Хэа-Мсисагы иаамихит. Аџадала хэыџаханы хэахыкэшан, акэатаџаа ахытэаџашаз хэааџхыџит.

1981

*Ари ажэабжь ңиш-шаак икоу ажэала иртэоуп, бжықэыгэ-
гэарала ахы иақэитуп. Абас еиңи икоу жэабжь кьаёк аиёар-
тэра шэартгьы шёеазышэк. Егьырт рааста ари иаха ишэ-
зымариахароуп.*

ЦЭГЪАРХЭЫХЭ-МАЗАРХЭЫХЭ

(Алакэ-цуфара)

Дыказаарын, иахьауажэыгьы дагыкказаап, Цэгъа-
рхэыхэ-Мазархэыхэ. Атэылатцара, ашыыцыргыд-
ра, адсықымқымра, ацэгъахэарақэа, ацэгъаршрақэагьы...
ипсақэараны, дагырызказаны. Данаахшэауаз, данынка-
шэатцёкьа, алахэақэаца ааитцарцханы иқэрыпшыазаап,
убриакэзаап, излархэауала, ихарахазгьы. Ажэытэаамтан
убасалагьы адпшыаларақэа, ақэпшыаларақэа кэртэоаа-
рын – ирықэдырпккон.

Цэгъархэыхэ-Мазархэыхэ ацэгъахэагақэа имазаа-
рын. Еикэтца-еикэцаны, еикэыреаеаны, еикэыртаташ-
ны, абагцэлымсашьаршь ыртатианы инагэылатцан, има-
каёахэара иавтэумбаартэы иагымгытэреитцон. Данааи-
лахоз, ианааитаххоз, тапанчатцасгьы иаавтцааны, данаа-
фыолак – ацэгъахэаразы амыч-чыдагьы иланатцауан.
«Цэгъархэыхэ-Мазархэыхэ иааиёархэыхэишь!..» – ана-
қэиёалак, хнеижэижёохэкагьы гэарашь-кылтэақэа ба-
оашпсараха хьыр-хьыр-хьыр-хьренхэа... имтэанапса-
уа иказаарын. Деигэыргьатцэагьы, дкышэхэмпалзахан,
дыхтэырпсазагьы, иааизихэхэауан.

Цэгъархэыхэ-Мазархэыхэ атэы-латцатэқэа ёыпса-
ёыпсаны, агэыраззақэагь шытцэра-шытцэраны, арым-
заагьы, кьабзыт-чыдатцас имакачаца иахьынирхалон.
Иавтэицэақэозгьы, илыхэхэақэозгьы мачэамзаарын, иу-
ламкшакаагьы дагызувсауамызт. Иааиеигьауаз днары-
ташыыцны, итэылакшатэқэа, игэыраззақэа ахьрылеик-

шашаз дазышәарыцон. Ауаарацәа иеаарылак, иумыр-базакәа инаулеикшон. Амцашоурагы ацранатцауа ихы-мжыжъяар, агәхәарагы изааногон. Даареижьаны, имашәырхазшәа, данрывалалоз, ианрылеикшозгы ы́ка-заарын. Дыфкылатәангы, итцәы-лакшатәкәа ашыыцыр-гытыц иаататцаны, илауқәкыхын дыфатәхәахынгы афәлеирхон даеазныхынгы.

Арыстоуара, Апшахәастара шынеибакугы дахьа-зымдыруз, дахьнанамгацыз, инапыхъарац асаргәытца-тәкәа иакарахашагь дгылеыткәамкъарак узыцшаары-мызт. Апшахәастахы Ахампалфартахь хампалфарахәа даареижьаны, шьхамацъраатцәкәагь дазыкәаратцан, даа-кәарынгы, днарапызаны, иаанеипхъахуан. Ахампал-жәыга ахыруачуанқәагы днархагыланы, хампалацъак-гы нарзеитахәаны, арыстаархык, арыстоумадык, арыс-тоутеилык, арыстажәфакы, апшахәамацъзаргь ицәгъа-мыцәгъакәа аацәыригон, акрырдырузар, идирхәаразы. Аамышътахы, дзыргазыргауа, Арыстоуака ифылаханы, еихабацәакәа ифареихәарцаз. Убарт-егьыртқәарз, есым-затәины, садакыхасаб, иуалафахәыз ихынфеижәижәохә қбаадпарагы итцәкәнихәалоз ихъатрацъагы инаиз-тартцон.

Даеазныхгы, еитац-еитацо еибарқәасқәасуа аеада-цакәа, акьенгурукәа дрыланыкәалон – ажәытәамтан апсуашьтракәак ирзанызаап, аеада-ца хәа иагъзахъзыр-тазгы убриакәзаап, еитац-еитацо, ишьтыца-шьтыцо аныкәашъазы. Ага-цшахәаны, рцыкафартафы, даарықә-тәаны, имашәырхазшәа иудиртцыглон. Дара-дарагы еи-баирфалон – агәхәарагы инаталахуан.

Акылпш-кылзырфра оумашәакәагы дагъазыфратын, убасалатцәкәа дагъазышәакын – апсуа-абаза ажәытәбзар-бзанжәла амыд-шәакъатцәкәа, Арабстантәылаф модфака-хәагы еицырдыруаны излеибашъуазгы, иагъапигарын.

Ахангылафцәа, агәтангылафцәа, аивагылафцәа, аишь-тагылафцәа, аилацалафцәа, аилатәалафцәа, аиватәа-лафцәа, аилагылафцәагь, аикәфәытыфцәагы; аицала-

цәтцәкыагы ирзаарыгза, арымзаафык хысла-гәыслагыи
 иааилейтахыан, напышыашәалагы еиҗейгалахыан. Еи-
 вамгыларатә, еиламгыларатә, еидымгыларатә, еидым-
 тәалартәгы, еикәҗырымтратәгы... еимиргәгәаахыан,
 еидиргәгәаахыан... Хәаңыан-ду-гызмал, дызустахыда –
 даниркалалк, зныккыаралагы, датцаирхауан – даахыаң-
 шынгыи димыхәаңшратәи, диатәеимшыаратәгы уб-
 риакара аңгәхәарақәеи цәгыашыңцрақәеи... дырзы-
 маншәалан, агызмал-рупаң камчыркалагыи днайтца-
 шыңцын. Аду-муқәагыи еигәидитцауан, ркәыкәыла-
 хақәа анықәеибаклак, иаартынхауаз атың-кәаңцәрагыи
 инаххыизашәа Азахәатраҗы, Ақәатцарақны, акылшә-
 шәаахқәа иерыдкыланы, иерымадангы, икылатәаны
 иңәйтцазырәуа иңәйтцааңшуаз ишыашәалатәык даакы-
 лыргәгәаны днахадыртәарцаз, дрымтцашыаңцәхартәуа
 дрымтцакәашаларц...

Абасалагыи акыраамта дыказаарын Цәгыархәыхә-Ма-
 зархәыхә цәгыархәыхә-мазархәыхә. Даасгәалашәан са-
 низхәыңлауаз, убаашәыхит, дабаҳдырхагоу зыңстазаара
 ифалзааны цыаханымтәара иҗейцалахыоу шихысхәаа-
 уаз, аабыкыашәа Апшахәастаны Ажыкыраараҗы ахампал-
 фаңцәеи, ахампалхәаңцәеи, ахампалхәмарцәеи рто-
 уеиҳәтадаҗы рхампал-тоуараҗ зымбатәбараха иахыеи-
 бырхәауаз саазызырәит – Цәгыархәыхә-Мазархәыхә иа-
 хыауажәыгыи, акымзаракгыи дазымгазакәа, иеырәашыа-
 ны дхалазаапей!.. Шәанаңыалымбеит, шәгәышәеаныза-
 роуп!!! Шәеигәидимтцааит!!!

1984

А б ж ь г а р а

*Игәашәт абри ажәабжъ афышыа, иахәоугыи закәу шәах-
 цәажәа. Шәартъ ус зәыр избахә шәахәхыома?.. Абас еиңи иҗоу,
 хәшаакрыла зажәақәа зегыи ртәоу жәабжъ хәычык афрагыи
 шәеазышәшәа.*

ЖӘЕИНРААЛАЛА АЖӘЕИЛЫЦШААРА

АУАФЫЗАТЦӘ ИМФЛА

*...Ауафызатцә Имфа ҳәа ыкоуп, уи ахьағзоу адыд
адыруеит... Фыцъа еиңылар, изеивысуам...*

Адыд хысын, атцла игылаз амца акит,
Абахә зызан, уақа итрысын сымфа акит,

Хахәк уа иалкьеит, бҕак уа ибҕалеит, тцлак афкьеит;
Хахәк уа ишааиуаз, сацхьа ишьтасын амца афкьеит.

Цас иауашәа, ацстхәа хчылеит, аа, абар,
Митә калозма, лпчак насытан, сымфа абар?

Снашьацәхныслан иатахума са стахар,
Мамкәа ҳәеиак станагалан уахь стахар?..

Цас иауашәа кырцхкгы леит сызгара,
Цас иауашәа, рфашкгы хытцит сызгара...

Урт сыҕерыстом: уа срымгакәа са сынхарц,
Дәык ахь схалан, кәацәк наргылан нас сынхарц,

Снеиуеит, снеиуеит... Сымфа шәартан ус ицоит –
Иалшәшәа-алшәшәан, бҕац еишьталан, зымфа ицоит...

Арс итшәарроуп, анс ифкьарроуп, абахә бҕоуп,
Ма дафкьап ҳәа, цстала исыцта ифеиуа бҕоуп...

Ус ишэартаз, ус иеќьартаз сымѡа уа,
Снеилап, снеилап, сапхъа гѡато, кѡышра уа!..

Аамта еикѡшо, мап, са суццом сахъаго!
Сымѡа шшэартоугъ – уи издыруеит сахъаго!

1960

А б ж ь г а р а

*Ажѡеинраала зегъы 11 шаа змоу цѡахѡала иѡуп, ѡакала иу-
хѡозар – 11 цыра, 11 слог. Абжыкѡыгѡгѡара актѡи инаркны
иалагоит, ак бжѡажъны акы иакѡшѡо иѡоит, ари – аритм ауп.
Абас иртѡоу ажѡеинраала иахъзузеи ?*

*Шѡеазышѡшѡа шѡаргъы абас икоу акы аѡра, уи ус артѡара
иахыццактѡым, ѡба-хѡа вариант кайѡатѡуп, ажѡеилѡшаара
атѡхуп, насоуп иангѡылшѡо.*

ЛАТЦАРАМЗАН

Ахъта ыкѡтѡит, шѡтышхеит аѡа,
Ажѡла тигеит Тѡх иѡа.
Ипшѡма лыхш иналтан аѡа,
Рызегъ тытѡт, ура хѡа иѡа.

Ажѡла кѡогъы уа иаѡамлеи,
Кѡаѡаѡаѡароуп изну.
Ргѡарп абахчагъ цѡгъа иаѡамлеи,
Амза бзиахар изну.

Кыр уаапсама, рарцыс Гѡада?
Чын уѡахан ус иумкын!
Ацѡкѡа рхала иахоит, гѡада,
«Хытѡаркѡакъа»⁹¹ усс иумкын.

⁹¹ Хытѡаркѡакъа – хѡычы хъзуп.

Шьта ихдыркәшеит, шьта итытцит,
Цыхәаркыақы рла рзыцшуп. –
‘Еафра беиа цыцх итытцит,
Уажә сынтәа – еиха рзыцшуп!

1960

А б ж ь г а р а

Ари ажәеинраалаҕы актәии ахҕатәии ацәахәақәа 8-8, аабатәии аңшыбатәии 7-7 шаа рymoуп рызегь. Абжыы-кэыгәдарагы актәи ашаа (ацыра) ала иалагоит. Нас ак бжъажны ак иакәшәо ицоит – аритм ус иртәоуп. Ари-жәйтә бырзенла хорҕа хәа иашыҕоуп, ҥсуала ахьз амоуп, ишәзыҥшаару? Ацәахәақәа рынҕәамтәақәа жәеихдала иртәоуп, ажәақәа еиҥшуп, ахарҕакқәа хаз-хазуп. Ас икоу аҥсуала ирыхьзузеи?

Абас жәеинраала хәычык афра шәеанышәшәа.

АЦАЛАКҢА РБАҒЫҚӘА

Рацхәа икәтәоуп Абрабар –
Итәанхалаз Акәаркәар.
Иавакәыкәуп Ахархар,
Иашытакәыкәуп Асарсар... –
Цас ихдыртлан акаркар,
Аанда реартеит акаркар...
Ашыш цыршәан акәыркәыр,
Ацшгы кылшәшәоит ахьыркыыр.
Ацшәма дыкам, Аҕьарҕьар,
Урт ирыхызкыо атартар.

1997

А Б Ж Ъ Г А Р А

Шәыхшыѿ азышытны шәазхәыц абри ажәеинраала аҕакы, Ацалаҕазыхъзузеи, насгъы ара изыххәааузеи? Араҕа ацәахәақәа зегъы шаҕа-шаҕа шаа рымоузеи? Абжықәыгәгәара зықәшәақәо арбақәану? Ацәахәақәа рҕыхәан игылоу ажәеилыҕшаахқәа хызышәроу хъзыртәроу? Акаркар – кәытқәдоуп, акәыркәыр – хәынапқәдоуп, ахыырхыыр – ҕшуп, цықәреиуп, Агъаргъар – злеи-шәа цәгъоу аҕшәымоуп, атартар – пҕага чынуп. Егъыртҕ аҕхәа иҕоу зуствәдоу шәа шәазхәыц.

Абри еиҕшу жәеинраалак шәзыѿуазар гәашәт.

ФАРФАР ДШЫЦАРЦАРЫЗ

(Алаф)

I

Иеихаб кәрмыгә дкәаркәаруа,
Иматц шиуаз дкәаркәаруа,
Знума-пхнума дхәархәаруа,
Хәы дшизатцаз дхәархәаруа,
Дихан дфөеиган, дфәрфәруа –
Тыц пхак иитеит дцарцаруа.

II

Дымкәаркәарит, дымхәархәарит,
Дымгәаргәарит, дымхархарит:
Пшьаала днеин уи дхәархәарит –
Тыцгъы ааихәеит, дагыцарцарит.

III

Дагыкәаркәарит, дагыгәаргәарит,
Дагыурурит, дагыхархарит.
Шьарда еизыхәхәан, уи дхәархәарит –
Тыц дук ааихәеит, дагыцарцарит.
Хыхь данхала – нас дбарбарит.

IV

Дагыгэаргэарит, дагыгэаргэарит,
Азэ дыхиршэтын, дагыцарцарит.
Зтыц игаз из дагымақарит.

1960

А б ж ь г а р а

Еилишэырга ажэеинраала артэашыа, аиғарңшышыа. «Дхьар-хьарит» зыхьзу, аңара – айартғыш ишэеит аун, хь-ңарала ишэеит, «хьар-хьар» зызхэоггы уиоуп – хьун, ирацэаны ишэеит аун.

Ацэахэақэа рынїдамтәтәи ажэеилыңшаах шәрыхэаңи. Аиңи зеиңшу ак афра шәеазышәк.

АПСШӨА

*Ажэйтэзан ҳабызшәә 500 шытыбжы ирейҕамызт.
Иахьа реиҳарак мазашәарқәаны ҳаңсишәа иаласун.
Үртү узгәатар, аңсуа-шәуа-дыга жэйтэза тоурых
цәашәхәтә дуқәа цәырыргоит.*

Амаза дуззақәа реицшуп ахәычқәа,
Гәфарас иахьумазам реырзоит дара,
«Өза» катцо ихәмаруашәа, рчыт мыргауа,
Рышьята унхымлакәа, рыста умбауа...
Амаза дуззақәа апсшәа ианцоуп,
Жәытә шытыбжыла иалазан ус икатцоуп.
Зных дара златцәаху даеа мааноуп,
Дыршьас ирымоуггы хьызшәа ахатоуп!..
Знык ак ангәоутагы, даеак ааигәоуп –
Ржәытә хьызла рыкәәутыр, рызегь еизоит,
Рызегь ааукәшан, уа ассирқәа рхәоит,

Рейтцәах иахьыкоу, ишыкоу удырбоит,
 Жәйтәи ағәтәи хтоурыхқәа дырккоит,
 Ирласны хцәырга хәа, ртың ахьгы ицоит...
 Хашьта дырхозар хәа уа дара цшуп,
 Цсуак хайбозар хәа, уажәгь иахзыцшуп...
 Хаамта еикәшоугь асыга иағшьуп,
 Чышьа рахәыцуп, Шьашә-Ра-ха иануп...
 Сухәоит, Иаххылапшхәу, Анцәа Хазшаз –
 Хабызшәа аартра харт хәхьыгзаз!!!
 Иалацшуа дзалацшыр, уи цыашьахәтәуп –
 Адгьыли Ажәфани Рымаза ануп!!!

2002

А б ж ь г а р а

Ишңеиғартәу ари ажәеинраала? Аңсуа бызшәағы итазу ацәахқәеи, амазақәеи, атоурыхқәеи шаарҕиштәу зхәо шәкәыс ижәдыруазеи, шәзыңхәахьоузеи?.. Ажәеинраалағ атоурыхқәа аазырҕишуа ажәйтә(затә) шытыбжьқәа, амазашәарқәа, егыртҕ амаанақәа хәа зызбахә хәоу арбақәану? Ари аҕак уажә иазыкайдам шәыказаргьы, нас азын шәеазышәшәа, шәгәы итаз! («Чайә Чагә ихтысқәа», 2009 шықәса, аҕны шәахәаңиш, аңсы-шәалеи урысшәалеи).

Абрака Шьашә-Ра-ха (Шьашә Рахгьы иароуп) хәа зызбахә хәоузакаҕеи? Амра зака хьзы амааз ажәйтәан: Шьашә-Ра-ха, Шьашә Ду Шьашә-Ра-тәа (артгьы аформа кьағқәа рыман)... – уаха ?.. Аңсуа-шәуа-дыга бызшәақәа рҕны Амра ахьз атоурых дуззақәа цәырнагоит (Шәрыхәаңиш «З. Б. Ифымтақәа», актәи ашәкәы (атом), 2005 ш., азгәатқәа, иара убас «Чайә Чагә ихтысқәа», 2009 ш. рҕны).

Сара сахьахәаңишуа, иахьа ажәйтәзауаф Адунеи дықаланы, аңсабарашьтыбжьқәа гәынкылан, убартҕ рыла ацәажәара деитәлагаргьы – аңсишә алиҕеит, иаңсуа-шәуа-дызахоит, аңсишә ыззом, зназы ибжьазшәа икаларгьы... Ус Анцәа иақәиҕеит,

убриакарагы ахыџеит, нас аеашеит, иплеит... Аха иагы ус акэзаргы, еицакыр, иарџашьар ашоит...

Ажэйтэжабжџаџца дуќа ус рџэон: ухатџеи, ухылџи, уџылџи (уматџаџеи) амырџашьарџ уџахызар, зыџсуа бызшџа бзиа избо уакэзар – уи анишоз иаџаиџахыз, иуџанаџарџ иаџеиџаз амаза аилкаара, азыргара, ахьчарагы уашьџаз, уџьабаак адџа уахьџазаалак, мазарак аџэуџозаргы џа. Уинас иаџа иануџаххаша иаваргылангы иузархынџаеит џа. Зегь Анџаа инапы џануп, аха џартгы аналџаа зџаитџа иаџџьаларџоуп џа. Насгы рныџаашьала иныџэон: џаззегь џаџсуараз, џаџсуа бызшџаз џнапы анџьатџу, иахьџьатџу, ииџьатџу аадырларџтџ Анџаа Ду иџаџа, абри адоуџа иаџэшџааит, адоуџа иакааит џаа (Адоуџа захьзу «џаџ» аџны шџахџаџи). Аџьхџэан, иџаауан, дад, уара аџшџаз кыр уаџума, уи омазакгы уаргџамџуам, иара ахџа бзиа иубозар – уаргы уабоит, угџрагы агоит, хыхьынџтџгы дузыџишеит, духылаџишеит џа. Усгы аџырџон: амала, иудыруаз, џазшџаз аџишџарагы уахиџьеит, иарбан уџэар – ауаџы динь данынџаашџо инаркны Амаалыџьхџи Афџтаахџи џаа џыџьа иитџит. Амаалыџьхџ (Анџаахџгы рџэон) арџьажџаа дыџџтџоуп, абзиа иџеиџэоит, абзиа иирџаџоит, Афџтаахџ арма жџаа дыџџтџоуп, ихала днџины абааџсы иџеиџэоит, абааџсы иирџаџоит џа. Дара рыбжџьџа рдуны, иаџа изырдууа џа, азџ ииџэо азџ ииырџарџаз ауп иишарџэоггы. Аус злоу иара ауаџы ихџаа дыззыџьрџуа дарбану, убри-оуп џа. Дџэанызануа дрыбжџьахошџа, ма аиакџым, абааџсы аиџа дагошџа игџы аџџьира инарбар, иаразнак, иџаамжџан, иџааикџаџсан, ибжџьгы аатџганы Анџаа диџэароуп Амаалыџьхџ ибжџьы, ма итџы иарга џа, иарџьа жџаџагы деитџазыџьрџыроуп, бжџьы иаџа-имаџа, – уаџа атџхџам џа... Амала зны-зынла Афџтаахџ гьангыаш ауаџ илымџа данџалоггы ыџоуп, аха аџаџи дизымџьрџыроуп, димаџэажџэароуп, ииџэоггы џаимџароуп, мап џаа аанарган ихы зџџала иртџьысны иаџьа-аџьан, дахь-гыло дааитџаџны убасџангы Анџаа диџэароуп Амаалыџьхџ итџы иарга џа... Ари ус баша иџэам, ихазымџо дџаларгы, ажэйтџуаа ак гџартџахьан, ак рџахьан, иџьишџахьан азыноуп акџымзар ус рџэомьит џа, усгы аџырџон ажџабжџьџаџца...

Ажэытэзан аңсиэа амцэыжэфа аман, иңырхэеит аназырхэоз аамтэз ахақымыцэагы, иахьатэиала цухэозар, аңсихолог дучэагы, ыкэзар акэзамыз?.. Абригы убрэнтэи иаауеит хэа азухэартэ унарбоит ажэытэ нсиэа, иахьа ари зхазы иңызшаахьоуггы ыкоуп, изыхэаны ицэазишахьоуггы...

Абри зхысхэааз уиоуп – хэңсиэазы, хэңсуаразгы, Амаалыкьхэ-Анцэахэы иихэо хаззегь ихахалартэ итэы иаго, уи анагзараз азэк иеиңи хэидгылан хамч ақэхалартэ Анцэа икэаи-цааит! Ажэытэуаа ишырхэоз еиңи, тэаала хихэап!

Иахьа ххьыңишымра аназхарцэо аамтэз аңсуа бызшэеи аңсуа тэурыххэеи рыңскы гэгэала фнапыкла иаанкылан – ани нэса ганха, имфахкьарц, ишдэықэырцэақэоз акэымкэан – уртэ рхьхьышьтэалэицэа изырцэиша, идэықэызцэалаша афэршэоуп. Ауадафрақэа ракэзар – уртэ еснагь икэан, иагыкэалоит, аха рыззегь шэыриааилартэ, шэымч рықэхалартэ Анцэа ихэааит. Уи мацк дагхошэа збо шэыгэтан азэ дкэаларгы – игэы каимыжэаит, ачхарагы имазааит – дңишэоит ауп – сызңишэозеи хэа усгы дназхэыцааит – шэыми иныкэоз мыш-ныкэак игхеит хэа жэаңкэны црхэоггы, иззырхэоггы, игэалашэааит.

АПЦШӘА АМАЗАҚӘА РАХЫТӘ

АМАЗА ЗТАТЦӘАХУ АЖӘЫТӘ АЖӘАҚӘА

Ажәытә жәабжьхәәф дукәа, атоурыххәәфцәа ирхәон апцшәа быжыцьараны итазуп хәа; хыцьаран итазуп зхәозгыы ыкан. Атазра – ацәашьаршь акәыршан, илахәан атцәахроуп, ататцәахроуп; уи азы иадхәалоу даеа такакыгы амоуп, аха. Ацәашьаршь – ашьхымза асаранць иамырхуаз ацәа, жәытәла иухәозар – ацәы акәын. Ирзытны аш ма даеа ба жәлак, матәа жәла ытк зааршылон, уи цәашьаршыын – измахац, иззымдыруа зәыр шыказар.

Абра тақа ианыстцә ажәытә ажәақәа, ахьзқәа даеа калагы ирхәон, афбатәи ахьзқәагы рыман, урт амазақәа рытатцәахуп, дара пшааны ирхәо закәу еилызкаауа аартра кайтцәоит, апсуаа зырызгаша ржәытә тоурыхқәа, рымазақәа цәыригоит, уахагы хныкәгагак итаххом рхәон. Убарт ажәақәа, ахьзқәа зыгерылазтцәахуа ажәытәзатәи ашьтыбжьқәа – амазашәарқәа – змоугы ыкоуп, «мазашәшәара» акнытә, иагьмачымкәа... Урт раарцшра ус имариоу усым. Аха азәгы дгылап рхәон. Жәларык ртоурых азәк итигаргы алшоит. Сахынапшуа ус азәгы дызбоит!..

Абар дара ажәытә ажәақәагы:

Адгыл, Хәылңыейә, Асар Рымфә, Жәгараа, Ейәаць(а), аңсуа, аңхазз(а), ағарпын, акарма, азахәа, ацха, ақәайә, алфә, ажәфән, ахә(ы)ды, аейәа, Амза, Амра, Ахажә (Ахажә уахымкәшакәа узнеизом – ажәаңка), Ахажә, Хатла, Хатла,

аихымца, ашыбанца, ахыштыңара, ахъыһа, аңсаатта, аңса, алаһа, аффы, анапы, афнду (аишыцаа ахъеиңыңуа афнарта), ала, ацгъы, аһа, анышдаңиш, азкыра, аңслымз, арашъыга, аңцәеижә, атәа, ара, аракәа, аңытәа, акалам, аа, ашыц, алакәымха, ажъынңары, абгызыр, абхәа, ал, адыгаңы(а), аха, амишаңы, аңил (акәтагъ аңил), ашьабстә, аңслахә (ишәарахун), аңслы, акәакәиа, акәакәыбла, адырды, абыз, амхылдыз, аңдыынңәлагъ, агъатама, асаңыңы, ауғә(аоғә), афны, афнаргъы, афы, афцара, ананыра, ажъ, аққа, ақбаад, акалам(афыга), аңкыз(аңкыз), аңыз, акәты, амңышә, агәаргәал, ажъа, ашьапы, агъаргәалас(а), ауаргәала, аңсангъари (аңснгъари), асакъахәымтә (ианаамтә иакәыршәан уск акаңара, аилашыфкмтәз ааира, ахтыгәлара...), аныга, агәмыркатыл (агәмыргәагъ), абаца, асы, аңаа, аккара, аказга (аказгы), ахаңиша, ахаңсы, афрына, ашьапызаңдә (зымыштә цәгъоу хәа иңхәазоу аңсаатәун, аткиу азгъы убас рхәоит), аңкат(ыжә) – астраус; ашышкәмс, амса, асаркәвал, абыкы, ахәра, аныха, ачамтәз, аң, аңрынцы(а) – абрынңыгъы иароун; акаб, ашы, ачыс, амңырбгъы, аиша, аңдәах(а) – ң ала изхәозгъы ыкан; ахатә, акъыр, атләфә, ахалт, ахалз(гәа), ашәалт, аңалз, ашьауардын, ажәңыс, ажәардәына, ахаз, ажәытә – Хажәы(тәа)(н), ағатә – Хәғә(тәа)(н), абгыз, аңстхәа, аңтә, ашәы, ағә, амағә, азза(закы), аңашь – аңач, аңас(а), агәра, амгәа(цәа); абашаанацаа (анацәкысы агәабжынацаеи ирыбжәагыло, хъзыд(х) а-нацаа хәагъы изышты), амацаа, амацааз, анацәкыс, ашә, ахашә, Хәңснажәа, Хәңсныжәа, Хәңсынражәа (абас акәын жәытәан ишырхәоз, аңхәи ашьтахы игылоу амазашәарақәа аназа Аңсныра акәхеит – уигъы зун, аха дағәа зызаргъ кәлоит), ашәахъа, мыдихәың (мыдеихәың) – мыдихәың (мыдеихәың – убригъ иароун, аңхәа а андыргылогъы ыкын), аңьар(а), акъанңьар(а), акъанңыа, ахәымңьар, амңыжәфә (амңыжәаф), абырак, амака, акама, аңач(а) – аңхәа х гылан, алу, алда (алада), афда (афәда), абаф, абафхатәра (абафхатәры), ақәа, акәтагъ, акәуа, аңа, аоңсңды(аоңсңдәа), ахәшьад(ахәшьат), алыра, аика, ака, аңсыз(з)

а (амацәа дуи арбага нацәеи еицыхны ирыбжьанакыз), аҭацхь(ахь), агәашьа, ага, аха, аф, аҳакәа, аҳақәа, акәакәар (аҳакәакәар, ахакәакәар), ахәажәа, аҭхьазара...⁹²

Абра еиқәыспхьазаз рахьтә акык-обак сшәызрых-цәажәоит, ажәабжьхәафцәа дукәа ишырхәаз еипш. Аха дара убартгьы афбатәи рыхьзқәа хәа изфьыз, шамахақ ада ирыздыруамызт, хәцхьақ урт аазырцшыша азәгы дгыларан дыкоуп хәа усгы ацыртон.

Акәуа. Жәытәан акыбагы абас ахьзын, аабыкьан-загы; акәуа ихьт, гәақцәгы, шыта дзаламтцыр калап рхәон. Излархәшәтәуазгы кәуан. Аха уажәтәиқәа акыр иреихан, ашыагы иатцәан рхәон. Иушыр каломызт, акәтағ хәшәын, иашан аха, ашыагы. Импыртә еипш иалырхуазар акәхарын, ишазаз иржәуазу идырфозу уи сеидроу, ирыздырамызт... Уажә уи афьза цьара дгылк аҭны инханы иказар, уафь еиликаар илшоит. Ус анакәха урт ма Ацсны ианын, иаха ицхарран – Ацсны жәытәан идуун рымхәози, ма ацсуаа-ашәқәа, апсуа-абазақәа ркәытцәак нақ хара тәыла цхаррак аҭны инхон. Аха уи абыкәыз? Убригы уафь еиликаар алшоит, ацшәа цқәа дзалапшыр... Уа ианзароуп...

Акалам. Абригы акыба хәа иашьтан, иара алахыр-еуан, иалархәышәтәуан – акалам еиқәатцәа (ашәы-калам) ақатара еитцарцхьаны ма иртцәны. Иара уахык ала метрак аҭынза иазхәуеит, итцтцны ианфәиуа; акатран мфә омак ижәпамзар, икылжәан ихалоит. Егьырт акаламқәа рқатарақәагы ртцәны ихәшәуп, аха уанза икам... Жәытәан ачымазара зыхәшәтәуаз атциаа иара ахьз ахьзыртон, иахьа ахәра – ахәрабгыц хәа ишыртәу еипш...

Ахәра хәа иашьтан ишыаркәкәоз амаасилгы. Излархәышәтәуазгы хәрабгыцын. Аҳақәа гәафә итақәакәан

⁹² Ажәа «ацхьазара» иатцатцәаху амазақәа «Чатцә Чәгә ихтысқәа» рышәкәы афбатәи ихартәан атыжьрафь икоуп (ацсышәалеи урысшәалеи, 2009 ш.). Уа ижәбоит абрака еиқәпхьазоу рахьтә пытчытқәак, ара икамгы акык-обак, иаадырцшуагы закә жәытә тоурыхәоу, изхәазгы зустцәоу, ианырхәазгы, иахьантцоугы.

ажызы (асок) алырхуан нас акы (еихатэымыз) итаңтаны
ахва ахартон, еиламшырцаз итцаз хапшыак атан ита-
дыргылон, ахапшыа ахва артон. Уажэ ажызылхыга (соко-
выжималка) ыкоуп, архышэашэага ыкоуп... Энак хынтэны
иржэуан мхатэ дула, кырфаанза саатбжак акара шагыз.
Ибзиахаанза убас иржэуан. Фба-хца мчыбжбя, мызкы –
уаха атахзам. Ас ахэшэ анужэуа арыжэтэ калом. Ари иахья
изыцэыртцуа афаргы ыкоуп, шытрала ироургы ауейт,
ахэшэгы цкя ырыздырам, афрангь хэызба кны ахақым
иандикогы убап, аха ус кантатэм... Ажэйтэуаа ус рхэон
ахэшэ аатпрае йкоуп, хара ихаздырам акэымзар хэа... Азэы
ахэшэ сакэыршэа хэа Анцэа ихэара данакэымтц, уаатпрае
уеимда, умаашьян хэа бжык иахайт... Хэычыкгы абри
ихуан, ирзыхэшэтэуамызт... Иара ацэажэара далага-
хьян, иани иаби Анцэа диырхэейт ахэшэ сырба хэа.
Ажэйтэан убас ахэычкэа дырныхэон, ахахэ шкэакэа
икэыргылан, Анцэа иахауейт хэа, изыхэозгы канон
рхэон ажэабжхэащэа. Избанзар, ахэычы гэнаха имазам
хэа угыы ацыртон... Ари згэы баапсыз, Анцэа ихээз
ахэычы ауа дахыцэаз «Ахэырбгыщ, ахэырбгыщ!...»
хэа дцэажэейт. Уи иани иаби ирахан – далархэыштэит,
дыбзиахейт. Ас ейцш йкоу, Чагэ иажэабжхэащэа ис-
дырхаз ахэамтакэа мачим, иузтыжбуазар... Абарткэа
рнафсан, апсуа жэлартэ хэыштэтра, жэлартэ медицина
атэы захахяз абыргцэа излархэоз ала, акэуа ма акыба
чмазара аракэа хэагы иашьтан, уи зынза иомаган, ип-
ланы ацэеижэ иалалон, иарцынан... Акэаб, арап... – абарт-
гы кыба жэлакэан, уажэгы ус ами, урт иахагы ира-
цэахейт... Кан-аса-жэлаки акэкан рапи (ацэа иатцэа) –
абарт атдыхэтэантэй афкыбжажэлак рылахыреуан... Аха
имачны ацха иартон, мамзар акэкан арап цбароуп, аиа-
кэым канаттар алшон...

Иара ус акалам акъалантар (акълантар) хәа иашьтаз-
ггы ыкан... Зы ахьамамыз асакараґы азы алархәон, иа-
лархәон, иаларсыфуан – даеакала иухәозар, иалааргон
– ахауа иалхны аагашьа рдыруан, имацзан акәзарггы.

Ус акатташыа здыруаз псыхэа(ф), м(ы)сыхэа(ф), м(ы)шыыхэа(ф) ихъзын. Мыссыф, мыссыф – убригъ убри акэын, чыф(а) – ианачыфуа, азышътра анеиманапсо ауп, сыф(а) – ианаанаго, ианаанарпшуа ма ианахэо... Абри адагъы жэфангэы анытшэытаау асы аф(ф)уеит ма акэа аф(ф)уеит рхэон, уажэгъы ирхэоит... Ажэйтэан азы, псы еипш мсы, мыс(с), мшыы, мышъ, с(с)ы, шъ(шь)ы... – убартгъы ахъзқэан. Аламыс, аламышъ – убригъ зуп, зыцкъоуп... Асакараф амфа икэнакны хагтоураф ифажэкуаз калам шэпа хтэаха дула – мыссыфла, мыссхэагла – «конденцио-нерла» – азы рызхэаны (зататас итанахэон), итцегъ жэйтэла иухэозар – рызсыфны, фамфак иадамхаргъы, идиржэуан ма ркъышэ аладырбаазон; абас дрыцхраауан, еикэирхон... Иахъа миссионер (ацхырааф) егы хэа иахъехэан, аихарак Европа (абри ажэагъы зхылфеиааз жэдыруама?) идыркатыматцуа ахъз, ажэа мысыхэаф, мыссыф, мыссыфф иахылфеиааит хэа цэырнагоит... Ажэабжъхэаф ду, уи аихарак ажэйтэ тоурыхкэа ракэын иихэоз, Бытэы Силахи, иара убас Маршыан Ардашылы илархэоз ала, уи мыссыфныг(а), мыссыфных(а) акэын. Аныга жэйтэан ахъз еакалагъы ирхэон, рапхъаза уи азы алааргон, иалартон хэа. Ус зхэақэоз итцегъ ыкан... Ус анакэха, апсуаа-ашэқэа, апсуаа-абазақэа (хаззегъ абазақэа хауп), адгақэа ркэытцэа дук жэйтэан азы азыхэан иахъгэақраз инхон; илархэоз ала, урт убас азаагашыақэа, азташыақэа цшыккык, цшы-маанак рдыруан...

Акэтагъ. Апсуа-ашэыла абригъы акымкэа-фамкэа ажэйтэ хызқэа аман. Убарт иреиуоуп: цашъхэахэ, пасхэахэ. Аха арт ашытахътэи хэ рзоит, ицэырыргом, ашыла акны ишыкоу еипш. Жэйтэан уи ашылахэ(а) акэын, ахақбаф ашы ркэакэон – ирлахэон – алагашыа ртаанза; антэамта ахыпцзам азы иатцэахуеит... Абарт рыдагъы цашъхъхэахэахэ, пасхъхъа-хэахэ... – абасгъы ыкан, нас цашъхъа(хэ), пасхъа(хэ), пасхъахэ ашка ииасит, иаркыфит, иарпцзеит... Абри ркыфены ацахэ, ацахэ зхэозгъы ыкан, хэ хэ ала изхэозгъы ыкан, х ала изхэозгъы. Аха иарбан

пахъыз, изтәыз арбаныз ацыртон: шышъапахә-кәты кәта-
гын, шышъ(а)(ы) – кәтын, шш(а)(ы) – ацаккәа рацәан, аха
аһызгъы иахъзын... шышъажә – арбагъын... Амшаца(хә)
– мшацы кәтагын, фатәын (амла аһнытә), амшацы(е) –
акәтагъцәра (ухәы цәы рымхәои жәйтәла), акәтагъфара,
акәтагъкәшәара асезон (аамта) аартра акәын. Акыс мша-
пымзаз ацсаатәкәа, акәуакәа... ахәхәыхәа, ахъхәхәа акә-
тагъцәра иалагон, ажәйтәуаагъы акәтагъкәшәара, акә-
тагъфара, жәйтәла иухәозар – акәтагъцәра аамта (асе-
зон) аадыртуан. Акәуа дукәа, еадак иаадымфәыло иһан
ззырхәоз, рыццхәаза шәкы-зкыы кәтагъ цаны ацслым-
зарә иржуан, жәйтәла иухәозар, ирхәон, ашәуа-псуала
иухәозар – ирхәон. Ажәйтәуаа урт ытцхны еизыргон,
ирыкәшәон. Егъырт ацсаатә рыкәтагъкәа – убас. Аха акә-
тагъ зегъы цхастартәуамызт, агәафы аимхәыц цаны иа-
мамзар, уи акгъы ахылтцуамызт, амша акәын, ирфон.
Егъырт ирылакысуамызт шамахаак акәымзар, мамзар
акәтагъ зтцоз рыжәла анызаауан. Уи моу аабыкһанзагъы
ашәарах апша – атша хәагъы рхәон жәйтәан – еихсуамызт,
абкәа ракәын, уртгъы акафарах, адуқәа ракәзар акәын.
Ажәйтә шәарыцафәцәа апсабара убас ала еикәдырхон,
ишъақәдырхон...

Акәтагъ ажәйтә хыызкәа руак атцарадыррафәы, атоурых
аһны иахһанзагъы еимак дуны иһоу зтцаарак абри аба-
соуп ишыһоу хәа аанарцшуеит – рацхәа иһалаз кәтагъуп,
кәытзам хәа цәырнагоит... Уажәы Чынды, Сынды (Ки-
таи) акәтагъ кәтыда итрыжәуеит... Акәтагъ егъырт ажәйтә
хыызкәагъы ицъашъахәтәу апсуа жәйтә тоурыхкәа итцегъ
цәырыргоит... Аха уи уажә халалырым, иоуцәахоит, нас-
гъы ари шәыкәхәычуп, усеипш иһоу атоурыхкәа хықәкыла
ирызкым, ус урт рышкә, игәазто зәыр дықазар, уаф дхәа-
нарцшуеит ауп...

Апсшәа закәу харт макһана ихәздырзом, агәфарақәа
змоу ықазаргъы. Уи хтоурых зегъ тәахны, итазны иануп,
иалоуп. Мышкызны уи еилызкааша псыуак дгылароуп
хәа акәхап Анцәа Хәзшаз, иаргъы зшаз, ус изыһаитца –

хгәеитоит ауп, ҳахъазкылсуа, ҳаназкылсуа ибоит... Абра атыхәтәан ажәак шәасхәоит, иара даеакалагы ирхәон, аваққәа, ахацлакқәа амоуп, ацсуа-ашәыла, изакәу шәзеилкаауазар шәазхәыц, инашәырхәы-аашәырхә, амазашәаргы амоуп – атцәах(а). Уи тыцуп, иабашәыкәхари? Цьаракгы акәзам...

Абрака иацстарц стыхын ажәытә ацсуа-ашәуа цьар хәа абыргцәа зызбахә рхәоз азы ажәакәак. Ускан уи иахъызы акьанцьар(а) акәзаарын. Ауафы инапқәа нақ-аақ иааитыхны, иркьақьан, ишыапқәа неидыршәланы дгылар еипш иказаарын, цәкатәи акьан абжак, мақәахәара лыхыс, фбаны еидын. Ус акәын ишырхәоз. Изсимволызггы апырра акәын, даеа дунеик ақынтә ипырны иааз, иаамта анааилак – даеа дунеик ашқа ипырны ицараны икоу иакәзаап... Абри ашытахь мбатә антцоуп Иса Қырсам (жәытә цсуа-ашәуоуп. Қырсалгы ықан) иахьатәи ацьар дкыдтқан данырш. Уи даларшыызар, ицшыаны пхьазашьас иамоузеи?.. Ажәытәан, иара иахьагы, ацсуаа ауафы тлак ағы иекнеихаргы итырқаан икарыжъеит... Иахьа Иахәа (Иегов) дхазтцо ауаа, иуаа хәа изыштыоу, уажәтәи ацьар зынзагы иныкәыргазом... Иса Қырсам дызкыдтқан икоу – уи акы иамусуп – ицшыоу иара иоуп, дызкыдтцо акәзам...

Иахьатәи ацьар(а) рацхьа изсимволыз акыдтцара, ашыра, аршәара, иаха амч змаз – рымаа реипш иқаз – идауш акәын хәа испхьазоит, уи рацхьа ус иагықан, ирхәакәом акәымзар... Ацсуа-ашәы цьар(а) – акьанцьар(а) – уи уаанзатәиин, ишысхәахьоу еипш, атцакгы зынза даеакын... Ажәытәан акьанцьы, акьанцья зыхъызы лаба хылтығын, ахы аазышәпан, ауаф ихафсахьа артон... Анапқәа реипш нақ-аақ еитыхны изыртозгы ықан. Акья, акьан – лаба кьафуп, хтцәахоуп, цья, цьы – дуафын...

Тцарауафык ус сеихәеит цаса зны, бзиоуп, атцәах дукәа, атазқәа ахьыкоу ҳацшаап, аха нас урт ҳахьчартә еипш ҳағәғәоума хәа. Иагьаасгәалашәеит Нестор Лакоба иразынтә кама абра Акәа амузеи ақны иахьыкәызы ишыр-

гычыз, аибашьра калаанзоуп ари. Ёнак автобус азна ацсшьащца сыман ЕгрГЕС экскурсия шымцапызгоз, ус-кан уи аргылар аяфын, Егр нырца музейк акны абри акама ахыкыз збеит – зынза зус аламыз тоурыхтэ уаф дук ифныматэа ирылакны... Ашьтахь хдан иангэахта, ара ус акгы ыкамызт хэа мап ркит, ицбаршьазшэа кар-цеит – ус еипш ацсуаа иагъа хцэырзахьейт... Аха уи ус-кан акэын, уажэ хтэылан Апсны хара хапшэымоуп, хаз-хатцоуп, шыоук хаизгэаарақэа нкажъны хайдизкыло дкалар, нырцэынтэ хаинызкыо рцасхэангы, хтоурыхқэа аахарцшыргы ихахьчартэ хакоуп. Урт хзызпшаауа, иа-хьамоу хзырбо, атехника ыц адагы, аихагы, хжэытэ псшэоуп, уи атцаароуп, амырзроуп, амч атароуп... Баша имхэазар каларын ажэытэ Троиа⁹³ ахтынра ахы ахы-матэеи ахытцатэахыз ахэы аазырцшыз Шлиман (Вин-клер) шыта Апсны ацшаарақэа азин сымазтгы акымкэа-фамкэа Троиакэа аасырцшуан хэа. Уи ус акгы изымды-руа ихэарымызт, цыара ак ибеит, акы дақэшэейт, ак еили-кааит ауп...

Ажэытэ псшэа амазақэеи, ататэахкэеи, ацсуа жэытэ тоурыхкэеи ртэы такэ шэархэойт «Чатэ Чагэ ихтыскэа» афбатэи атыжыраф иану ахэамтақэа, иаагозар, «Чагэи Но-чеи ражэабжыкэа», «Чатэ Чагэ Лыхнаштан», «Ацсхацэеи ахытэы шыабыстацэеи...» ухэа убас егыртгы. Урысшэала итытцыз акны икоуп цсуала макъана икыпхыымгы, абарт-егыртқэа ирызку акык-фбак.

⁹³ Ажэытэан абри адгылгы Апсны ианалаз ыкан, ианатэыз. «Атэра хантэаз», «Атэра хантаз» хэа фбаны ирхэон; «Атэра», «Атэры» хэа усгы. Аха уи зыхызыз ахэура, атэра акэмызт, даеакын, рхэон. Атэра, Атэры зыхызыз дгылын, абри ахыз иацтцакэангы изхэоз ыкан, амазашэарқэагы амоуп... Руак атэры-иа ма атэры-иахэ(а) акэзароуп, ашьтахьтэи хэ(а) азоит. Аиахэа, жэытэла – аиахэ, аехэ – цстажэлоуп; «хтан», «хтэан» ззырхэоз атанхароуп, жэытэла усоуп, афбагы шытнахуейт ирықэшэойт... Насгы тэ т анакэугы ыкоуп жэытэ цсуа-ашэыла, цсуа-шэуала... Излархэоз ала, уа Ашэаа ркэытцакгы нхон... Азиасгы аман, ахэгы... Абри ахыз иазку ицёушьяша ахэамта «Чатэ Чагэ» ахпатэи атыжырафы икалоит.

Аңсуа ибызшәа ианытәахылоу закәу, итоурых ақәра зақароу, уи ахынтәалаго иарбан дунеиу, иахынтәаауа шыңьашьахәтәу ухәа егырт амилаҭгы ирдырааит, ирбааит – изыргатәуп. Уи аңсуаа зегы иахуалуп, ҳзакәы-заалак, ҳахыықазаалак, ҳшыықазаалак. Иҳалша-иҳалымша. Абри азы рапхьа иргылан иатаху иара аңсшәа ахатә адырроуп, ахәароуп.

А б ж ь г а р а

Шәарт, абыргцәа ахьцәажәоз, абарт иреиңшу ажәақәа, ахьзқәа кыр рхәоны шәаҳахьоума? Ишәаҳахьазар – ишәгәа-ларшәан ианышәйә, изакәу шәазхәыц. Ишәмаҳацзар – шәазйәа, шәазҕылымхаз. Уи шәара шәаргәыргъаран шәыкоуп.

ЗАУР БЫҒӘБА

**АҢСШӘ
АХЬХЬЫШЬҒРАЛА**

АҢСУА ЖӘЛАҚӘА АХҢАТӘИ РАЖӘАБЖЬ

Аңсшә бзиа избо ағар шәзы

- Зегъ жалала икоуп.
- Досу ижәла иара деиңихоит.
- Аңсыуа жәла бааңс ыказам.
- Ажәлада дгәаџахоит.
- Ахашәала дыйкәаџоит.
- Анцәа хазшаз ауаџы абызшәа анизишоз
аңсабара ашьтыбжьқәа зегъ ааизиган
аңсиәа алихын иитеит. Иумырзын хәа.

А жәлар рхәамтәқәа

АПХЪАЖӘА ЦЫНХӘРАС

Ари ашәкә хәычы «Аңсиәа ахъхышьтрала» зыхъзу асери-ала итсыжъуа иреиуоуп, хыңхъазарала аѳбатәи ауп, аңсуа жәлақәа акык-ѳбак шықалаз, ирхәогъы закәу ацәыргара аеазнакуеит зыңсы тан иказ абыргцәа ахъеицәажәо дара рыжәлақәа ртәоурыхқәа дара-дара ишеибырхәо ала.

Ауаѳы ижәла иахәо закәу идыруазароуп, дымкәаныза-нуазароуп сакәу-сакәму хәа, зыжәла иахәо здыруа амч чыда инатәит, иззымдыруа изы ацхыраара кәзцәаша ацарауаа роуп, уртгъы мкәанызануа. Аха харт ҳаңсуа жәлақәа рызегъ тцәаны, еизакны иахъанзагъы итгыжым. Ақыртцәа иры-моуп, итгыжыишьтеигъы такә цуеит, «Х-нызқь ақыртәуа жәлақәа» зыхъзу ашәкәы, аңсуа-абаза-адга иахтәқәоугъы еикәарцәины уахъ иалацәоугъы мацым.

Ари ашәкә хәычы иагәылоу «Аңсуа жәлақәа ахәатәи ра-жәабжъ» ауп, егъырт аѳжәабжък абакоу хәа ицәауа шәзы урт «Чайә Чагә ихтысқәа» рышәкәы иалацәоуп, рыхъзқәа да-еакала иртәоуп, аха уашытантәи ахәатәи ашәкә хәыцгъы аңсуа жәлақәа ирызкхоит.

Абра иацсцарц стәхуп акы: жәытәан ус рхәон ашәақь еицәны атзәфы иахъкнахау шықәсык ахътә знык ахала ихысуеит хәа, иахъагъы ус рымхәақәои, аха. Убасгъы ацыр-цон зыжәла, ма змилат, алазны ма еицакны икоу ауаѳгъы шықәсык ахътә знык акәукәу хәа ишьа хәхәоит абри соуп сара, абри соуп сара хәа. Убри зшьа абжыы заҳаз ихъхыишь-трахъ дхынхәуеит хәа.

З. Б. (Маик)

Аҥны⁹⁴ Уачамчыра Лоуны хәа иахьашьтаз адә ду
зацызт, алакация дукәа гыланы, ауаа рытцатәарта арым-
зкәа рытцакатцаны икан. Иара Уачамчыра ахата Лоуны
хәа ианашьтазгы зны ыкан рхәон жәытәнатә – адә ду,
аҥьякәара ду, апшахәа адә ду хәа, ицәажәоит – лоҕәны,
лаҕәны, лыҕәны рыкнытә. Жәытә цсуа-шәуоуп, цсуа-
дыҕоуп; абри ныжәа, ныва (жә еипшыз ё) хәа антцәам-
таҕ ианазызгы ыкан, апшахәа шыакәаста ду хәа ғә ргәа-
өазан ирхәоз иреиун, у акәушәа унарбар алшон, ан-
тцәамта жә, жәа атцәахуан, Лоуны хәа уаха уа егыиуа. Из-
хысхәаауа, абрахь аеырорахь иааит шыта зыкәрахь иказ
ажәабжхәаөцәеи атоурыххәаөцәеи.

– Уара, Естат, уажә угьы хцәажәоит, аеырофра иала-
гаанза, абри шәа шәыжәла Мыикаа шыкалаз хәа уабдуцәа
ирхәоны иуахахьои, иахәоузеи иара? – ихәан, дтцааит
цыҕардатәи Ашәы Җабыць, Җабыць Ду хәа изышьтаз. –
Ара аҕаргы збоит, хажәлақәа шыкалаз рахап, ирдыруа-
зааит, – хәа угьы нацитцеит.

– Уи шсахахьоу усоуп, – ихәан, дналагеит Мыикаа Ес-
тат кәтолтәи, – ажәытәан атцәа даҕа хьзыкгы аман
рымхәози, ацхазгы убас рхәон, иумахахьеи: мыи, мыс
– тцәан, аққа – цхан; аққарбычгы хамхәои иахьа, ацха
аншәлак, ианышлалак азы. Изхысхәаауа, мыиққа, мысқ-
қа – цхатцәан, шыақартцәан. Исгәалашәоит Мыиққаа ртцәа-
жәла хәа исаны саб имхны иганы еихархауа егыиуа, иа-
хьагы хцәажәла здыруа ыкоуп, изаазо... Мыикаа апсуа-

⁹⁴ Абри ажәабжхәа аҥны автор акы-өба ҫышыапқара ҫыц алеигалт,
ирхәо атоурыхкәа реилкаара иаха арманшәалараз, аредаторцәа
алеигалт, ирхәо атоурыхкәа реилкаара иаха арманшәалараз, аре-
даторгы даламкыыст.

абаза, апсуа-дыга жэйтэ жэлоуп; Мыикаахаа – абасгы анырхэоз ыкан, ихэон сабду, афбатэи атэры акэуп хэа. Ари апхатэаазаф иоуп, жэйтэла, абазала иухэозар – аха-фы, фатэла, иахьатэила – апхахаф.

Изхысхэаауа уиоуп, уажэ шыоук ус зхэоггы убап, на-кынтэ хаан егын хэа, ргэы азыфбашэа. Наф хэа иахьа-фызггы жэйтэан апсуа-абаза-дыга дгылын. Мрагы-ларахь Каспыжэынза, убас Шьамынза, Мысранзаггы... Ашьтахь иқэнагалаз хэычы-хэыч хадгылггы ргеит, хар-ггы хрыладырзырц егыагымхеит, – ихэеит Естат, иагь-нацитцеит: – Кэтолггы ахьз зхылфеиаа закэи ухэар жэйтэ псуа-абазоуп, псуа-ашэуоуп, псуа-дыгоуп, кэы, кэкэы-зуп; атоу, атоула – азы ахьатаз, иахьатоу ауп, зылартоуп. Уа унеир ажэйтэ итанартэакэаз, нас итанарбазггы рышь-та унарбоит.

– Убри анухэа, ха хқыта Пақэашь ахьзггы зуп изхыл-феиаа. Акэжэеи, акэдеи (анефт) ахьамоу хыхь зкычразар – апакаа хылоит. Апакаа зху азкычра жэйтэла пақэашь ахьзуп, шы, шышь – азыхькэа иреиуоуп, итцегь иатцанак-кэоуггы ыкоуп аха. Акэжэеи, акэдеи ахьамоу кэаца-фа-царазар, нааразар – атырас гылоит, уи дыргас иамоуп, – иаиххэааит Начкьеибыи Кадыр пақэашьтэи.

– Кадыр, уара ужэла иахэои хэа иудыруазеи? – дтцааит Хахэбы Еснат.

– Афкьеи фкьарроуп, факьоуп, наара гэгэоуп; псуа-базала ачкьеи, ачакаа; начкьеиггы; быи, беи хэа анацло – аду, агэгэа хэа иарцэажэоит (ма лыи, леи анацло); ф ч ала изхэоз апсуа-абазақэа, апсуа-шэуақэа мафымызт жэйтэан. Итцегь жэйтэан Ханафкьеибыи, Ханафкьеи-быи зхэоз ыкан; Хана – харакыроуп, шыхапафзаргь ауеит, гэгэылзарггы (хэыкэымпылзарггы). Кавказ ахьзггы Ха-Кавказ хэа зхэоз ыкамыз. Абас акэын сабду Бырдгэ хажэ-ла закэу хэа ихэоз, – атак ныкеитцеит Начкьеибыи Ка-дыр, иагьнацитцеит: – Ханафкьеибыия, Ханафкьеибыия хэа абри ашэры ала иартэаз – адэы, ашыакьаста, жэйтэла иухэозар, ая, аяра амоуп хэа унарбоит. Анкьа Ладеи-фадеи

ханхон, ҳацсақъахъан рхэон: Аибга, Цшағъышъахъагы игы-
лаз ыкан, ускан җа хъзыкгы аман рхэон, Наҳажэгы,
Доукоунажэи Гэымажэи – Гэыма Дуи ркынгы Гэымаҗхы.

– Ҳара ҳажэлагагы убас жэйтэла быи ҳаа интэоит, ахахэ
ду ҳаан ицэажэоит. Зегыгтэқъа сыздырам, аха жэйтэан
харт Кэыдры аиҗаа ханхон. Уа Ахахэ Ду ҳаа иахъашытоу
атып ыкоуп, пацхак иаадымшылоу ахахэ ду шытоуп, иназ-
газ сеидроу, игэаҗаза, унталан утапшыртэ, уеимдартэ,
егыртэ. Уи Шьюудыд Ахахэ Ду ҳаагы иашытоуп... Изхыс-
хэаауа, уа адэы, ашыақъаста, ая амазар, ажэйтэ гыларта
– убригъ ая, аяра ахъымзи – амазар, Хахэбия акэхон.
Хахэбыиара ҳаа абасгы саҳахъан, ра – арацэа ҳаа ада-
гы аду ҳаа имцэажэои абаза-ацсуала. Беия, быия ҳаа
антэамта змазгы ыкан, дара ак роуп, цъара инеивнагар-
гы. Хахэбыигы Хахэбыиягы ақырт папцэа Хахубиа
ҳаа ашэқъы итаргалт, нас нас дара иртэыртэыртэ, – ихэан,
даацэажэт Хахэбыи Еснатгы.

Уажэ уи анухэа, быи ала интэо ажэйтэ ацсуа-шэуа,
ацсуа-абаза, ацсуа-дыга жэлақъа: Хэйткэыбыи – абазала
Хэйткэыбыи (ахэҗеи яз ду ҳаа ицэажэоит), Беибыи (абахэ
ду, ахахэ ду), Дгъабыи ма Дгъабыи (адыга ду, ахэада ду,
Кавказ ахэ ду ахъзқәа руак), Гэаз(з) абыи (ахэы тшэа ду,
атыз па ду) ухэа реицш икоу ырхэанчан биа ҳаа интэоу
икатдоуп, быи, быия ртычан. Арт реицш икоу ыриашан
ахъынтар шэқъы еиҗатагалатэны икоуп, – ихэеит Чач-
халеи Аугъан. Уи уиақара ақэра ыкамызт, аха цара цыт-
кгы иман. Нас ус нацитҗеит: – Ҳа ҳажэла жэйтэан Чач-
халеи акэын, азыха, ачачхалеи ду ҳаа, Чачхалыиагы уи-
оуп иахэо (чча-чч-ха, абаза-псуала, җеа-җеаха – псуала
ркнытэ).

– Ириашан антара зтахқэоу ҳажэлақъа рызбахэ ан-
цэырыжэга, убас, жэйтэ псуа-базала, псуа-ашэуала баг(а)
– ҳацақъоуп, шыха-тзуп, хра-җкыроуп; габ(а) – убригъ
иароуп, Бзыц арғъапшахэаа рцэажэашыала, иагънаҗ-
кыизаргы ауеит. Габны – аҳацақъақәа ахъамоу дгылу-
пыроуп, хроуп, багадоуп, багадароуп. Уи аҳаблан ииз

ауаф жэйтэан Габныиы ззырхэоз азэ иакэын – рацхьа хьзын, нас ижэлахейт. Армариараз ианаркьаф – Габыныи акэхейт, афбагы ак роуп. Абри еипш иртэакэоу, еифартэакэоу итцегьгы, иаххэап: Габныи, Габлыи, Габалыи, Гадлыи, Гындыи (анда, андыцшахэоуп, цафуп) ухэа жэйтэан икан, иахьагыи ишиашоу абасоуп. Абарт ркны ашьаькьаста, аяра, адэы ухэа, ара уажэраанза ишышэхэоз еипш амазар, арт ажэлакэа рынтэамта я, иы хэа ацнатцар ауейт, ас иртэоу ажэлагы жэйтэ апсуа-абазоуп, иухэозар, Гындыя – ацаф, мамзаргы апшахэа ашьаькьаста ауп, Гындыи иатэроуп. Амала агыр ааизакны рынтэамта иа, аиа хэа ашэкэы итаргалт, ус зыкартаз уажэ ишэахама, дара ртэахы ирызнагозар хэоуп, уакагы иа хэа интэоуыками, иа хэа, я хэа акэымкэа. Аха уи иаанагоу еакуп. Абас икоуп баг ма бага иахылфеиаауа ажэйтэ жэла Баг-атхей-лыи ма Бага-тхей-лыи нас Багатеилыи хэа иартэаз (Аззанта акны еипш х анбыжьнаршэа). Ари ажэла ахацакьа апста ду, ахацэкьа агэафа ду хэа ицэажэоит. Мамзаргы ахацакьа ма ахра агыларта ду хэа ус ахэоит. Жэйтэ псуа-ашэуала, псуа-абазала атхей (нас – атеи, х анбыжьнаршэа) агыларта хэагы ицэажэоит, лыи ма леи – аду ауп, баг ма бага – хроуп, хацакьоуп, шьха тзуп, аа, уажэ Багада шыкоу еипш. Атеил(а) – абригь агэафа ду, апста-гэафа агыларта ауп. Убра ая, аин – адэы, ашьаькьаста амазар, Багатеилыя хэа иартэоит, Багатеилыи ажэла атэры ауп, амахэта ауп, афбагы ак роуп, иапсуоуп, узавалязом мап егы хэа. Абас икоу атэра антэамта иа ааста я ма иы иаха ииашоуп. Абри иамазкуа дкалозар – ант хажэлакэа ырхэанчан ашэкэы итазгалаз агыр, акырт папцэа иреиуоу – ажэла антэамта я ма ыи апхьа игылоу иахэо закэу гееитаит. Ус акэзами уара Дигэа? – ихэан, Бытэа Шьяаб атаратэи игыла Багатеилыи Дигэа днаиазтааит: – Уара, Кэат, шэа шэыжэла Таныи иахэоу хэа иудыруазеи? – ихэан.

– Дыга-псуала тха хэадоуп, хэуп, харакыроуп, кэаца-цапаразаргь ауейт, итцегь атцаккэагы амоуп, аха. Жэйтэан Тханыи акэын хара хажэла иаха ииашан ишыказ

– ахәанаа, ахәадаа; ашьхауаа, ашьхаруаа хәа. Тҳаны ииз – Тҳаны-ыи ма Тҳа-ныиы (ианиааз хәа) иакәын, нас иааркьафьн Тҳаныи хәа икалеит – афбагы аоуп. Ус ишааиуаз х быжьнаршәан, Таныи хәа ишьақәгылт. Аб-ракагы Аззантҳа ахьз акны х шыбжьнаршәаз аицш. Изхысхәауа, ииашоу Тҳаныи, нас уи ашьтахь Таныи хәа ишьақәгылаз ауп. Убра тҳаны ашьақьаста аиашара, ая амазар – Тҳаныя нас Таныя хәа иартәон, афбатәи атә-рагы цөырнагоит. Тания акәымкәа Таныя, – атак ны-кеитцеит Таныи Қәат цақәашьтәи. Нас ус нацитцеит: – Қа хәжәла даеа ф-тәрыкгы амоуп, тҳаныжәа акнытә. Уртгы хәадауаауп, хьуаауп, шьхауаауп, аха апшахәа иамоуп; ныжәа хәа иацу зыпшахәан, га-пшахәазаргы калон; жәа зын, аха арт антқәамтәқәа азоит, иатцәахуеит – апсшәа ус адыруеит: аеаркьафьеит, аеарцшзоит. Арт афба ирхәо уиоуп ма азыпшахәа, агәапшахәа цаф харакын, хәадан ма хәадаран, шьхан, арт убра инхон хәоуп, мамзаргы Тҳаныяаа рыпшахәа, рхықә.Тҳаны хәа усалагы атры, амахә ькан жәытәан; тах – ах ду ма апста-гәафа хәа ицәажәоит. Тәнеиаа хәа даеа тәрықьын азбахә рхәоны сахәхьн хәбацәа. Ишысхәахьоу еицш, Тҳаныя – ақә, аҳа-ракыра иамоу, Тахныя – апста, апста-гәафа иалоу шыа-кьастоуп.

Арт афтәрык апсуа-дығаны ишыко абасалоуп, нас х-қәа алнаршәшәеит.

Уажәы, иахьатәиала, хәжәла иахаршалоу арбану хәа уалапшуа уәааухар, Тарыиагы абри иазааигәоуп, еиц-шны унарбоит: тҳара, тҳары – ахәада ду ма ахәадара, аҳаракыра, афәаа ауп; ашьха-рфаш, ашьха зыиас хәа усалагы ицәажәар алшоит; тахры хәа усгы акәзар – арфаш ду, апста ма апста-гәафа рфаш хәа ус уанахәоит. Нас х быжьнаршәан Тарыфы, Тарыи хәа ишьақәгылт. Абартқәа рыдагы Тҳарыя хәа афбатәи атәры амахәтала уахәапшыр – ашьхаарт, ашьхаат, ашьха қәкьақьа, ашьха цөыгәра (ашәуала, абазала цыгәра) ухәа рыла ицәажәоит; тыи-беит, тҳыи-ббей-т, тыи-ббей-тх – абартгы иароуп.

– Узхалар, иаатуп.

– Аиоу. Дара ашьхааткэа еизааигэан цыарак иамазар, рыхьз Тыибеит(а) Тыибеитта хэа иамыртэои, – ихэеит Кэат.

– Кэат, ихаухэаз атоурых ала уахэацшыр, урт аотэрык Тарыягы Таныягы ашьхарц ааты, Тыибеитра инхоз иреиуазаргь ауан хэа цэырнагоит. Избанзар, жэытэла ая(айа) дэыхьзуп, итцегь атцанаккэоит, аха; иашароуп, усала иартэаз апсуа-база, апсуа-шэуа, апсуа-дыга жэлакэагы мацым, – ихэеит Кэытцныи Мац атаратэгьы, иагынацитцеит: – Хара хажэла атэы ухэозар – азтэтэы, ани ихэшэуп хэа иржэуа, иахылфеиаауеит; кэы, кэкэызыхьзуп, зуп; тэ абаз-псуала иухэозар, тэ ауп; хара итэтэуп ххэоит, абазакэа, ашэуакэа итцтуп зхэоз ыкан, иахьагы иками. Ахыртэ азы амыртцы рхэон – ам ртэны хэа. Ари ахьз иахьа акыртцэа иртэу цыызшьогьы ыкоуп. Изхысхэаауа, азтэтэцкэа ахьамаз кэытцны акэын, Кэыдры аиохаае иахьагы икоуп урт азтэтэцкэа. Убра иатэыз, ииз жэытэла Кэытцныи иакэын – ари жэытэзалоуп, са ишсахьабу, рацхьа хьзын, нас ажэлакэа аныкала ижэлахеит. Кэытцныа абасгы атэра, амахэта аман; азтэытцэкэа рдэы, азтэытцэкэа ркны агыларта, аиара, аиа хэа. Урт азкэа аехэа еизнагозар, иахэозар, ма апста-ехэа итазар, уа инхоз рыхьз атэрык убри иахылфеиаауан, аха нас антэамта хэа(а) атэахуан, иаркьаеуан апсшэа ус адыруеит, иашьалашьынуеит. Ажэытэан абас еипш ие хэа зыжэла-хьызкэа нтэоз апсуа-абаз-дыгакэа рацэафын ажэытэ Апсын Ду хэа изышьтаз иахьатцанакуаз, Касгы, Шьамгы убрахь иналатцан, аха нас ант ихацрыху уа ианыкэнагала иа хэа идырхэанчан, еилапашьызгы калеит... Арчыл хэа чкэына хэычык дсымоуп, егырт рааста хажэлакэа шыкалаз егыыз ухэа ртоурыхкэа дразтаауа егыуа, атцарагы дтоуп, абри иасхэеит абасоуп хажэла шыкоу, цыара шэкэык нас азын иузантэозар хэа. Аамта бзиака калар... анихэа, уара уахьымзакэан укалозаргь, иухылцуа уцацэа исызрыдта, амшапы уазыпшны уеи-унапи еикэтцаны умтэароуп хэа усгы наиасхэеит...

Дырөгегых иаццоу уиоуп, хажәла атәры Кәытцнеи хәа усгыы ыкан жәытәан – азтәытцәкәа ркәара хәа ицәажәо, егыиуа, сабду излеихәоз ала убригь атцыхәан жәа гылан – неижәа ма неийа хәа, жәытә цсуа-ашәуала, ё жә иеипцшны, иазааигәаны ирхәо егыиуа – аз-ныкәа хәа ицәажәоит: кәаражәлоуп, зыиасжәлоуп...

Уажә ари зхысхәаауа уиоуп, ҳацсуа жәлақәа рышьтра шыкоу, ирхылтцауа закароу, жәытәзан Апсны зака иду-уз иатцанакуаз зегь раарцшра ақыртцәа, зегьытцәкьа ра-кәымзаргы, иртахым, иара агырцәагы, ашәанцәагы зәырфы убас. Избанзар, иахьа рыбжафык ркынза, ажәытә ишабаза-дыгақәаз аанарцшуеит, ицәырнагеит азыхәан... Ус иумхәазоз, уара, Шьааб, атцарауаа ду Мыстаабеи Бытә-ба, Мыстааф хәа усгыы зархәоз, Тьркәтәылантәи дааны даныказ! Иугәаламшәои?

– Уигьы ус ихәон, ишцасгәаламшәо!.. – днақәшахат-хеит Шьаабгы.

– Уиоупеи!.. Уи ус шакәу дара агыр-шәан-қыртцәа ицәырыргарц ртахзам, изыртахымгы уиоуп, иааны из-фылаз апсуа-ашәуа-дыгақәа дара зынза ирыладырзырц азыхәан ауп, – ихәеит Шәман Тапагәгы. – Хара Шәманаа, Шәмынгы рхәон, хжәытә абаза-цсуақәоуп, ҳацсуа-шәуақәоуп.

– Абзиа зегьы ирымазарц еиламхауеи, иртахыми, да-ра иртәны, еазә иакәымкәа, уиоуп икалаз, – ихәан, иажәа аахиркәшеит Кәытцныи Мац.

– Мац, уара ҳашьцәа адыгақәеи абазақәеи рбызшәа-қәагы удыруеит. Урти ҳареи жәытәан, Нхытци-Аахытци, аибабарей аитаней-ааирей гәгәаны ихаман, иахьа уи абакаху акәымзар... Ҳаитеизигарц Анцәа ҳиқәгәыцлап, ҳнапқәагы хкьалап! – нахихәааит Бытәа Шьаабгы.

– Кавказ еибашьра ҳанацсақьа, шьоук ааны реықә-рыжыт... – назгәеитеит Тьжә Ҳазаратгы. Уи ҫ-хьзык иман, ихәычыхьзшәа Дыгә хәа усгыы иархәон, уигьы иа-баргәызей, аха. Ҳа хажәла атәы ухәозар, ҫ-тәрык амоуп: акы дыга-цсуоуп, тхьжә, тхьжәа рыкнытә ауп, – атыз ду,

ахәада ду ма зпафқәа кыр ихараку азы хәа; ҫба – тыжәа аҕнытә, атқәа (ауасатқәа, абнатқәа) рзы хәа.

– Ха хажәла шыҕоу усоуп, Ашынкәба – Шынкә, Шыныкә – азыкә, зыкәта хәа ицәажәоит. Жәйтәан Шынкәкә хәа атәыргы аман рхәон, – иааркыаҕны инарейхәеит Шынкә Гәыгәгы. Аха нас инацитцеит: – Жәйтәла шь, шышь азыхкәа ирейуоуп, Шынкә – азны-хәаф хәа усгы атәры амазар акәын, кәык ала иухәозар, ақытаҕ, ахаблан азқәа, азыхкәа анеитцырхлак изныхәоз, издырныхәаз. Шынкәыр ала иухәар, убригь тәрыкны иапхызоит, тдакыла Мыкә иеипшхаргы алшоит: Шь амач, ахәычы хәагы ицәажәар ауеит.

– Хара Амыкәбакәа хажәла Мыкә азы иахылҕааит. Уи шеифартәугы усоуп, жәйтәла мхажә, мхыжә – амхәцә ду хәа ицәажәоит, ари егырт азыфақәагы аламлеи, иара зыршытра дууп, мхажә, мхыжә захьзугы уиоуп. Аха антәамта жә атдәахуеит, нас х аналнаршәны, ма хәа иаркыаҕ; кә хәа иацу жәйтәан кәкәы акәын, уи иахәогы амхәцә ду кәакәуп – икылтәтәоуп, икылжәжәоуп, атцы-цькәа, атафрыртақәа амоуп, игәафоуп, ахәтак ытцалан, иатцаланицозарауеит, ишәартәоупхәоуп. Нас Мыкә, Мақхәа иркыаҕны ишыақәгылт. Мыкә, Мыкәаа хәагы, жә еипшыз Ъ ала, изхәозгы ыҕан апсуа-базақәа, апсуа-шыхақәа. Ус-ус ишааиуаз дара убарт жәа, ҕа хәа иҕаз антәамтақәагы азоу, иатдәахуа иалагеит, иацыршәеит. Жәйтәла, цсуа-базала Мақәа – убригь игәафоу ауп; ачамақәа анаххәо ача-гәафа хәа ицәажәоит; ача-быркыагы иара иажәлоуп, шыоуы, ани хәцәгычра иашыцылахыоу, чебуреки хәа идырнаауеит, аха. Мыкә – ақәакә змоу хәа иркыаҕны иханаргьежыаргь ауеит. Могәгы рхәон Могә, Магә аҕнытә – азымахә хәа, гә быжьнаршәеит, ирыхәлагәан иргәафан ирхәон азы, у еипшшәа.

Мыкә иатәырни ипхызоуп Амцаргы, итдегь жәйтәла – Хампар, иркыаҕны Мпар. Абри азгы убасоуп, аха зынза итцалан иахьцозгы амазар ауеит, – ихәан, абригь наццан, ижәла атоурыхгы нарзеитейхәеит Мыкә Есыфгы.

– Ажэытэан ҳа ҳажэла Рчеилыи ҳаа иқан; р – рөашуп, чеи – пстоуп, еиөхаауп, лыи – аду ҳаа ицәажәоит, псуа-базала, псуа-ашәуала. Ҳара арөаш апста дуаа ма уи аиөхаа дуаа ҳауп. Итцегъ жәытэан Ҳарчеилыи ҳаа усгыы ықан. Апҳа ҳа ҳаа игылоу ахахә (аҳахә) ма аҳаракыра (ашьҳара, аёаөа) роуп. Ус ала – ашьҳарөаш апсуа дуаа, аиөхаа дуаа ҳауп – аөбагы аоуп. Ахахә рыцста ду, реиөхаа ду ҳаа усалагы иауеит, аха зы ахьамам уаө дзынхом. Анаөсан, иргәаөазан ирхәоз ажәытә к-қәа өба ҳажэла атәрык анкьа апҳа иангылазгыы ықан; аққа – уагы еиөхаа жәлоуп. (Х) арчеилыа – абригъ иашоуп, апста ду ашьақьаста, агыларта ҳаа ицәажәоит.

Абри иеипшуп Кәарчеилыи ажәлагы. Акәара аиөхаа дуаа ма акәара апста дуаа роуп. Кәарчеилыиы Ҳарчеилыиы, Рчеилыиы – абас акәын жәытэан.

Арт ҳажәлақәа атрқәа рызегъ иа ҳаа рынтцәамтақәа ант иаашьтны иқаз апапцәа идырхәанчеит, я ҳаа ириа-шатәнгыы ҳацҳаа ишьтоуп; антцәамта ин – убригъ шыа-қьастахьзуп, нареихәеит Рчелыи Хьфаф мыкәтәи, нас иагънацитцеит: – Иқәнагалақәаз иреиуоу гыруак исеихәон арчели, арчелиа зыхьзу ҳа хтәыла агра ауп, шәыжәлагыы убри иахыләиааит ҳаа. Уи атәкс иаҳаз уқәшәира иаҳашоуп, Аграа ҳаа апсуаа зәыр рызбахә цьаракыр ишәаҳахьоума? Абри иацстоу уиоуп, иахьа иа (иаҳа ииашан иухәозар – я) ҳаа зынтцәамтақәа ықоу апсуа-база жәлақәа егьмачым, урт ҳа иахтәым цьызшьақәоугыы ықоуп, изакәу цқьа иа-хьырзымдыруа ақнытә. Иухәозар, Кәарцхәилыи Кәарцх-хажәа (абазала Кәарцххаба) – аөбагъ кәарақәоуп, аха актәи еиҳауп, лыи – аду ҳаа заёугыы уиоуп.

– Уажә ҳа ҳажәла атәы закәу ухәозар, азыи азыи ахье-илало, иахьеилато латара ҳаа иашьтамы, итцегъ жәытәла латары ҳаа. Уи иахьатцанакуа акәша-мыкәшара ииз Латарыцы, Латараиы иоуп, убра ииз ҳаа, убратә ҳаа. Латар, латары, латара – иалато ма излато арөаш, азыиас иахьззаргъ ауеит; ра – аду азыиас ҳаа усала имцәажәои; р, ры – рөашқәоуп. Уи аҳаблан ииз Латариы, Латарыөы

хәа иҗалейт. Латар – абасҗы ыҗан, ирҗаҗны. Ари ус ишааиуаз ани агр-қырҗ пап гызмалқәа антәамҗа иа хәа идырхәанҗейт акәымзар. Иахәа убри риашаны ашәкәы айтәагалара хуалуп, – нареихәейт Латарыи Цъаным иҗа Шьакәа атаратәи, иаҗнацитҗейт: – Латарыя – уи атәры азеилатар аҗтәи шьаҗбаҗоуп...

– Ладарыиааи шәарейи шәеишьҗәоуп рхәойт, уи шҗы-кәу? – дҗааит Думаа Таскәала тхынатәи.

– Убриҗ Латарыи аипш иртәоуп, атқкыс ейхау азы, иа-ладоит, иаладоуп хәа ишҗәажәо, ада акнытә (алада, аҗа-да хәа усала акәымкәа). Анкәа нырҗә-аарҗә хәа иашо-зар акәхарын, ус ишааиуаз рҗәажәашьаҗы цъара-цъара иахъейвысқәоз җалейт, аҗбаҗ акоуп ирхәауа, аха Хаб да-зәоуп рхәоны сахахъейт; уажә иухәозар, жәйтәан Адсны акыр идумыз, иахәа Қырҗтәыла иагахъейт акәымзар, уажә убрахъ инхақәо ҳажәлантәқәаҗы маҗымкәан иҗоуп; арахъ Абҗархықәҗы инхоз ыҗан, Кавказтәи Аибашьра Ду ихырҗтәаны икәнагаанза. Изхысхәауа, Ладар акнытә Ладариы, Ладары акнытә Ладарыиы, Ладара акәзар – Ладараиы хәа абас иҗан жәйтә цсуа-базала, убра ииз хәа; ирҗаҗны – Ладар; ҳажәла аиашьа ауп, атәры, ҳашьҗәа роуп. Иара абас апсуала ашәкәы атәгалараҗы ҳахәтоуп. Ладарыя – абасҗы ииашоуп, иара атәроуп, иахъаладоу ашьаҗбаҗа ая амоуп хәоуп иахәоу, мамзарҗы иаладоу ма изладоу ауп.

– Шьака; ухъз иахәо закәу хәа крудыруама? – дҗааит Быжъный. Шҳанҗри тамшьтәи, алафхәарақәаҗы бзиа избоз.

Азин суҗозар, сыхъз – Шьака – азы змоу ахәада ма ахәада хәыҗы хәа иҗәажәойт, – ихәейт Шьака, иарҗы длафхәаҗызаап. Нас иаҗнацитҗейт: – Шьакы хәа усҗы рхәон жәйтәан, уи азкыра ма азкыра зтәыз иакәын; азы зку, изтәу, изнахауа (ирзызшо) хәа иҗәажәойт. Ари даа-мыҗтан ашәуа-цсуақәа, абаза-цсуақәа рҗкны.

– Аамыҗтаҗы жәйтәан ахамыҗтах, ахамыҗта иакәын, хқәа азахъейт, иатҗәахъейт акәымзар. Убриҗ азы икын,

ирзишон, еакала, жэйтэла, иухэозар, ирзинахауан, мыс, мысы азыхькэа иреиуамыз, – нацитцеит Чатгэ Чагэ гэып-тэйгы. Нас: – Шхангыари, быжны ашьхыцкэа ахьамоу ма ашьхымза хэа ами ишцэажэоу? – ихэеит.

– Усоуп. Урт ахьамоу шьха-хацакьазар – Быжнагэ акэ-хоит, гэ у акэушэа унарбаргы калоит, иргэафан ирхэоз акэын. Быжънеи, Быжъныи – ашьхыцкэа ркэара, рыпста хэа ицэажэаргы ауеит, атыхэан жэа хэагы ацын, иа-тэаххэеит. Бзып азы Бжып зхэозгы ыкэмыз, ашьхыцкэа рыпста ма рзы хэа, – ихэеит Шхангыари, нацитцеит.

– Бзып ахьз анухэа, убра иахьа Пицунда иахьатэу инхоз Пашэаа (Пашэипацэа), Пасаа, Пасхаа хэа ыкан. Урт жэйтэ псацэан, рыжэлагы ппашэашэ(а), ппасас(), ппасха(жэ) (а) рыкнытэ ауп, Бзып андажэкэа, азтатэакэа (анда – цшахэоуп ма иандоуп хэа ицэажэоит) ржэйтэ хьызкэа рыкнытэ ауп. Кавказ азы аибашьра дэ ихнартэан Тьркэ-тэыла ицеит, ара ирыхцэажэаша дыкам, рызбахэ зыс-хэагы уиоуп, ажэйтэеиуара хаман, – ихэеит Лакыр Самсон Цьыганкьоутэи (атаратэи). – Хара хажэла акэзар, жэйтэан Аилакырба хэа усгы рхэон, иазыркьафэны Лакыр, Лакэыр, Лакра, Лакэра хэа, цсуа-базала, цсуала. Абри зхылфеиаазгы зуп. Уажэ хэхьынхо Амаршьанкэеи Абытэбакэеи хареи хаизыкоуп, хаиуацэоуп, – ихэеит атыхэтэан. Иагынацитцеит: – Амала Лакербаиа, Лакербаи хэа ант шэызфэз апапцэеи егырти иахьдырхэанчазгы ыкоуп, урт риашаны ашэкэы реитантцара хуалуп, ишаабац иацсуаны Лакрба, Лакырба хэа ицэажэо. Егыс, Хьфар, апхьан ара иухэаз саргы садгылафуп, иа хэа интэауа ажэлакэа апсуа-абаза, асаз-цсуа иатэу ыкоуп, урт хазы чыдала ирылацэажэаны рышьтыхра атахижьтеи акыр тцеит.

– Уара, апсуара дмырзит хэа иахагы хьыкэгэыгуаз, иахьыказаалак, ирмазцаакэа рыжэлакэа иа егы хэа ин-тэо идьрхэанчазар, хара анхацэа хажэлакэа ишцарзыр-уаз зугэхэуа?.. – ихэеит Гогэуа Қмышь Гэып-ахатэи. – Амала иахьа Маршьаниа, Чачибаиа, Лакербаиа, Чириг-

баиа, Шхватцабаиа... хәа ыкоу ажәлақәа Амаршыан итәы, Ачачба итәы, Алакрба итәы, Ачырыгба итәы, Ашәхәатцаба (жәытәан-Ашәхәатцабажәа, зыхьзыз) итәы хәа усала ицәажәаргы аует, гыруала; убригь иазхәыцроуп зыжәлақәа ус зызу, нас иаха ирласны идыриашоит... Зхала, малк азы, матцура қәацәк азы зыжәла ус азызуз зәыр дыҕазар, уи Анцәа дибааит имч мхазар – убригь Анцәа ибааит. Анцәа ибоит. Егьи, иа хәа зылгамта ыкоу жәлак азбахә шәасхәоит – Ратиа, иахьа усоуп иштагалой, цаса Гәып иатцанакуан, Ратыя рхәон.

Жәытәан ари Ратыф, Ратыфа акәын, азыиас ахьакыз, иахьтанарчыз, еакала жәытәла иухәозар, иахьатыфыз. Арт наҕ иахьынхоз радгьылқәагы даргы ажәытә Псны иамхны ақыртуа игеит, рбызшәагы ыт, аха дара зустцәоу иахьагы уа ирдыруеит, иагьмачзам, уи цәырган ахәара азин рымам, ыкалом акәымзар... Изхысхәаауа, Ратыя, Ратая (абригь ыкоуп), Ратыфа – азкыра ауп, иацсуа-абазоуп, иацсуа-ашәуоуп...

– Хара хажәла атәы ухәозар – гогә аҕнытә ауп, атәырқәагы амоуп, жәытәла ахәы, ахәада хәа ицәажәоит, азганк тзызароуп, ус узхамло-узылымбаауа, ажәакала шьхажәлоуп. Саз-цсуалагы гаг, гагра ахәада ду ма ахәадара ишахьзу еипш. Жәытәан хара Цсхәы ханхон, Цсхәы итытхьоу рацәафуп, ижәдыруеит.

Нас Кәыдры аифхаахь халбааит; хажәла атәры амоуп гәагәа хәа, убригь шьхажәлоуп. Анкьа ақыртцәа ара Хакавказ ианықәнамгалацыз хажәлантәқәа Кастгы ианьынхоз ыкан, иагырацәан; уи ускан Ацсны иатцанамкуазеи. Изхысхәаауа, хара ашьхауаа, итцегь жәытәла иухәозар, ашьханыкәаа хреиуоуп, ахәадаа, ахәанаа хауп, архаа ракәымкәа. Уи ижәдыруа ауп, арха: ашьаҕьаста, аҕьаҕьара, адәы, ая, аяра хәа угьы азызхәоз ыкамыз, уака инхоз ацсуаа абазакәа уи рыжәла шцартәоз? – хәа иаахиркәшеит ажәабжьхәаф ду Гогәуа Қымышь.

– Голанзиагы, Гәланзиа, жәытә-цсуа-ашәуала гәлы, гәлан, гоулан – ахәы-гәгәылқәа ахьамоу агыларта,

ахэанытэи агыларта хэа ицэажэоит; зыя, ма зиа, зтатэоуп. Ари итцегь атэркэа амоуп; Гэланззыи, Голанззеи ухэа ахэ-агыларта хэычы хэа ицэажэоит, шьхагылартоуп, а́кэаца-ца́параф, жэытэ цсуа-абаза жэлоуп, иахылфеиаауа атэыркэа рынззыиы – зынза жэытэ гэтылсоуп, – ихэеит Гэланззыи Махаз Кэтолтэи.

– Уажэ убри анухэа убас: Касланзиа, Асланзиа, Хэат-ланзиа, Кэранзиа, Маланзиа, Беисланзиа, Бранзиа, Чар-гынзиа, Чырганзиа, Лағанзиа ухэа рызегь апсуа-абаза иатэуп, арт рынтцэамтақэагы иаха ииашоу зыя, зя роуп, егысгыи иапсуоуп, аха асала иаха еилкканы ишапсуа-абазоу цэырнагоит, на́к да́еа шыоук рахь, абнарахь, ипшуашэа, а́еакшэа, зиа (абиашьа) хэа унарбошэа егыуашэа акэымкэа. Ари уажэ изхысхэаауа уиоуп, уапс уакы дсыман – аланкэа, асетинкэагы дара рами – апсуаа ауапс хэоуп ишаххэо, ауа-апсы хэоуп иаргыи иахэо, ихауацэоу роуп; алан хэа зхэозгыи ы́кан, иазмачын, аха. Абри убас ихэеит уажэ Кырттэыла хэа иахьашьтоу рапхьаза ақыртцэа ааганы инзырхаз хара хауп, урт ус́кан зиа – абиашьа, ддиадка, диахоз – хэа ихашьтан хэа. Ус акэзар, нас иахьа зиа(жэытэла ириашан зыя, зя) хэа зыжэлакэа нтцэо апсуа-абазакэа уапсцэазма анысхэа, седрума, урт азиа-кэа, азтатэакэа, апшахэакэагы ирыгьынхалоз апсуаа-абазакэа, апсуа-шэуакэа роуп рхэонгыи сахахьан, аха ихэеит. Ари Алада-Уапстэыла, Аахытц-Уапстэыла, Аахытц-Уапстэыла кыртла Мачабейти, Мачабели хэа ус иашьтоуп Ачаа радгьыл хэа ицэажэоит, жэытэан уа инхоз Ачба́кэа Ажэытэ Цьамтэылантэ ажьтаафцэа аққарб́ваца⁹⁵ усура иааргон, адгьыл рытангыи индырхон, уи удыруама, зэыр ихэонгыи умахазаци анысхэа, ишпасзымдыруеи, нас Самчабло хэа иашьталеит, Ачаа рынхарта, радгьыл хэоуп

⁹⁵ Ақыртб́ва, ақыртб́ваф; аққарб́ва, аққартб́ваф – *абаза-апсуа-ашэуала*; аққыртжэжэаф, аққартжэжэаф – *апсуа-абазала* – ажьтааф, ажьфыхыи иакэын; аққа, аққы – ажь, азахэа, ацха; ақақарт, аққарта, аққарт(ы) – азахэарта, ақэатца (аққатца(тц) – *абазала*); аққарт, аққарты – ишэыз, и́калаз, итатахаз, иартыз хэа, ажь, ажэ – жэаф (авваф – жэ ианаи́гэоу в ала – *абаза*) – атаафы, афыхыи.

иара иахәоггы, аха убас шакәуггы, нас ақыртцәа рацхәа иаазгаз, изхыпшыз ауапсаа ҳауп ихәеит; иаахамгазар еигымыз хәа усггы нацитцеит...

Абра хыхь еикәысыпхьазаз ажәлакәа, иаххәап, Касланзиа – жәйтә апсуа-базоуп; Кас – ака хәычы ауп акә хәычы, ахәада хәычы хәа; Кавказ Мац хәа изышьтоу ауп, Ахәада мац. Иара, избахьоу, инеихьоу идыруеит – Чоутәыла Чоурыхәа азы амшын иахьалало иацәыхарамкәа ажәйтә апсуа қытақәа хца: Анкыса (Ангысаггы рхәон), Феизиа, Кахабеир хәа иахьаггы икоуп. Кас убра иалаганы, мрагылара Каспыжә амшын ашқа ицоит, жәйтәан убранза иназаны амшын изаагылон рхәон, иахьа уа амшын шытахьқа такәы инаскьахьеит хәа усггы ацыртцон... Каслан зыхьзу Кас агылартоуп. Аа, аракаггы икоуп Баґлан хәа, Азфьибжьа ақытан, агаға иахьаду. Бағаа ргыларта хәоуп уи иахәоуггы; Баґланыжәа – абасггы ыкан, уажәыгь ус ахьзми – Бағаа ргыларта хәоуп уи иахәоуггы; Баґланыжәа – абасггы ыкан, уажәыгь ус бан ухәозар, ныжәа – цшахәоуп; ла, лан, ланыгылартоуп, гылартақәоуп, гәаратақәоуп, тызтыцқәоуп, лартқәоуп; аурысцәаггы «глаз» хәа рымамыз, лартак, гылартак, гәарцык, тзык хәа.

– Иара жәйтәзан, ажәлакәа калаанза, баґла, баґлан зыхьзыз ахахәра ма ахахә ахьамоу атып, агыларта акәымзи.

– Аиоу, усоуп. Изхысхәаауа, Касланзиа ажәлаґ зиа хәа иацу зыя, зя ауп, Касланзья хәа; атәрггы аман ззыи, ззеи хәа – агәыр-аззеи, агәыр-азза, агәыр-аззыи шаххәоу еипш – агәыр-па, агәыр хәыч хәа. Абасалатәи атәры Касланззеи, Касланззыиы, Касланззеиы иакәын, нас, ишааиуаз, ант ахышәшәахқәа анаванагала, антцәамта ы рыпсахын а ала икалазарггы иуку, усггы ауеит. Абри адаггы абри ажәйтә жәла даґа тәрыкггы аман рхәауа саҳахьан ҳабацәа, нза, ныза хәа интцәо; нза, ныза, ныжәа, ныса, уажә ижәбама, жәйтәла апшахәа, акәара ухәа итцегь рыла ицәажәоит. Афмшынк еимаздоз Кас ахәадаггы ажәйтәан

(Ҳажэйтэангы рхэон), Ҳазра, Ҳазра-еилыжэа, Ҳазра-еилыба ҳаа абазакэа, ашәуакэа зыштыуаз, азы-мшын ағэи жэан ладахьала иаван, иецынгылан... Асланзиагы абасоуп, уахәапшуазар, ишыртәоу, иахәоугы убриоуп – Кас ркьафны Ас ҳаа иашьтан. Егьи, Аз(з) ҳаа изышьтаз, афодахьала иаваз, иецынгылаз ахә ду, ақә ду Кәажә-Кәаз акәын – иаҳа ахытцуан иаҳа идуун Ас ааста; иркьафны Аз(з) ма Кәаз(з) рхэон, Кәажә хәагы рхэон аха. Цсуа-ашәуала, цсуа-базала – Кажәказ ма Кавказ – ё жә иазааигәан из-хәоз ыкан, ус ами, Чагә? – ихәан, даацәажәт Касланзыи Хакәыцә, Кәтолтәи.

– Усоуп, жә в иазааигәаны, иааипшуа ухәартә ирхэон рхэон; Кажәказ акны жә – аду, ажәйтә, азы ҳаа рыхцагы рыла ицәажәар алшон, уажәыгь иалшоит, мамзаргы авак ду, ахацлак ду ҳаа; Аз(з)и Аси ҫ-цәағәацәк еивакуа иапхьазон, умбои жәйтәла ишцәажәоз. Убарт афхәдук рыбжьара асыга бжәгылоуп ҳаа усгы рхэон, – ихәеит Чагә.

– Ләы мрагыларахь ирханы дағәтәазшәа... Егьис ала. Ҫ-цәағәацәк латцозшәа, еивакын азы.

– Аиоу. Еицәыхаразаргы, еивакны, еивагыланы ус иапхьазон, – ҳаа атак наитан нас иватәаз Маршьан Баглар ихы наиқәикын: – уара, Баглар, абри шәа шәыжәла еицырдыруа, хатыр, пату дуны изқәу акоуп, иатоурыху, изхылҫеиааз ҳаа рхәоны ишпауаҳахьоу? – ихәан, днаиаз-тааит. Ари Баглар ҳаа усгы иархэон.

– Маршьан Таташь ишихәоз ус акәын, ҳара Амаршьан-қәа жәйтәан Цьейжә ханхон, Цьейжә-нажә ҳацнын. Уи закәу уиоуп, уара иузымдыруа уқоума, Чагә, аха Цьейжә жәйтәла ацста ду, атшеи ду ҳаа ицәажәоит; нажә – мшынуп, убра итатәаз шьха-цста зы-мшынуп; Цьейжә-нажә уброуп. Ҳажәйтәан ашәуа-ацсуа-абаза-дығала – ус акәын уи ахьз шықаз ихәон атоурыххәаф Таташь ду. Иара Цьейжә-нажә ҫ-махакны еимҫапан, амахе шаххәо еипш имахамшынын; амахақәа ак мачын, егьи дуун. Жәйтә шәуа-цсуала амаха-амаға ҳаа иашьтан; мағ-шьа-нажә ма

маг-са-нажә – амаха-са-амшын, амаха хәчы амшын хәа ицәажәон. Апсшәа ишадыруа еипш, антцәамтә жә атцәахт – аеарпцзоит, азәгы даргәаазом, дацсуоума, дашәуоума, иацәеисыр хәа ишәоит; ҫ р хәа иартәоит; ус ишааиуаз, Маршъан хәа ишъақәгылт, хәргы уи ахьз хәжәлахеит. Уа ускантәи аамтаз атәрқәа Магсан, ма Марсан хәа ыказаргь каларын.

Егыыс, Цьеижә ма Цьеижә-нажә иустап хәа ханхәыч-қәаз иагыараан иаххәахъан, аказы ианхәхәалак, ада хә-мамзаргь, ма хәиғзозар уи зыхьыз.

Жәытәан хәхьынхоз акәзаарын, аха сара ахәычы иа-лыздыраауаз акәымзар. Исгәалашәоит, «Цьеи иустап!..» анысхәа, сабду уи иахьыз Цьеижә акәын, Цеижә-нажә-гы иароуп рхәон жәытәан хәа ансеихәаз. Уи итцегь апс-уа-абаза хьызқәа аман, ант зегь сабду исеихәоз уажә иа-басгәалашәахуеи, аха. Жәытәан Амаха маң ҕхытдын аду аванартәеит. Жәытәла иухәозар, иахәеит, иаманахәеит.

– Азаза шахәо еипш иаманахәеит.

– Аиоу. Амахәа ду канатцеит, абаза-цсуала – Махәра, Махра. Иахәра ицеит анырхәозгыы ыкан, Цьамтәылеи хәреи хәнеидыз. Уа инхоз махәаа, махаа, ма махәраа мах-ра хәа абас икан; иара азы Махаршъа-нажә рхәон, нас х быжьнаршәан антцәамтә анатцәах. Маршъан хәа ишъақә-гылт. Махәрамхәжә, Махрамхәжә – убригы иара акәын. Махрам хәа абри иалтцыз ахьз хә хәы ерманьк ихьзуп, апсуоуп ихәоит. Иара Цьеижә-нажә ахатагы, аззегь ма азхак, Марса-нажә, Маршъа-нажә ахьзын рхәон, амарса аман, амаршъагы иарамц азы тагыежъуа марсатцас икан, ағықәгы суа егыиуа хәа. Аха Маң атцың ду аман, амар-са еипш итнацо рхәон... Хәжәла атрқәа абасоуп ишыкоу, рызегь ак роуп, Цьеижә-нажә иадхәалоуп, ажәытә апсуа-абаза, апсуа-шәуа тоурых.

– Амбатәгы ахытцуеит.

– Иагыеихәуп. Шеи-жәан, Шеи-жәаншыра – убригь ама-ха ду, Махәра акәын, убригь Марсашәа азы еикәнаршон, шыра иахәоугы уиоуп, Цьеи-жәан Шыр-жәан – абасгы

ахъзын, ус зака ихэоз сеидроу сабду... Ара Апсны уажэ хыхынхауа ускан азы ыкхымзи, ахэ дукэа фалыхэхэо, азы аныкэтц ауп арахь ханаа хэа усгьы нацишбуан.

– Убри анухэа, Баглар, Атара акыта аханы алада-мраташээрала нылбаа икоу акыта цста-гэафоуп, ышшэка метра итаулоуп, амфаггы наара гэгэоуп, нафкьеиуп, улбаар – мраташээрархь ала иароуп, Кэыдрггы авсуеит. Иахьа убра атыфшаз-хэшэы ахьытцытуа иахагылоу атзы абас 100-ка метра ифахаракны, узымнеиуа-егьиуа, цаса жэйтэзан итатэаз, азмыжь афазара ашьта анхалт ацэкэырц иахьтырфааз, иахьтарфакэаз унарбоит. Ускантэи амшын абыз, ма Кэыдры анчыз, абра убриакара азмыжь танартэон, жэйтэла иухэозар, ианахауан афынаха иеипш. Уиоуп уажэы уи акыта Наа захьзу, иахьылагыроу азы акэым, Нахажэ, нас Наха акынтэ ауп, атыхэ жэ атцэахуеит, агэта х алнаршэоит, Аззантха ахьз Азанта хэа ишартэаз еипш, – нахихэааит Бытэа Шьяабггы. – Апсны азы ынтэ икэлахьеит – икэтцхьеит, ынтэ ихтэаны ихынхэхьеит апсуа-абазака хэа усгьы нацитцеит.

– Аарфара дугьы знык икэнацахьеит, кьоушэоук рыда, нас ихынхэит.

– Цьеижэ-нажэ жэйтэан Апсны иатцанамкуаз, Апсны Каспыжэынза ианыназоз, нас – Караббах, уиггы Апсны ианатэыз ыкан, уиашьтахь аерманкэа ашэамахьцэа аныкэнагала Ермантэыла иагеит, – нацитцеит Баглар. Уи цара цыткгы иман.

– Ари ихаухэоз атоурых мбатэа зхьтцкэоу иреиуоуп, сара Цьеижэ-нажэажэ хэа усгьы сахахьан. Маршьян Хаитбеи излеихэаз ала, икалап магашья-нажэ ма мацшьяна-жэ амаха мшын хэыч хэа аззегь иахьзны ицэажэаргь ауазар, избанзар Цьеижэ-нажэ зтатэа дууп, жэан дууп, аха мшын хэычуп... Хаитбеи Кэыдры апстафь Маршья-нажэ(а) ма Мацшьяна-жэ(а) хэа зык ыказар, хэа агэфараггы иман... Жэйтэан Кэыдры Дры, Дра, хэа ианашьтазггы ыкан, Жэырынажэ(а) хэа усгьы. Уиадаггы уи апстафь зыхьз ызхьоу азкэа ыкоуп азмыжь

Амткълал тазыртѳаз айцш, уи омакла ахыттрагы адыр-уеит, Кѳыдры зырмакаруа Мткълал ауп хѳа ажѳапкѳа ззым-дыруа шѳарбану, ари жѳытѳан иахъзыз? – ихѳеит Плыи Шъханыкѳ. – Хара хѳажѳла Плыи, Пѳлеигы рхѳон, апста ду хѳа ицѳажѳоит, – хѳа усгы нацитѳеит.

– Иара Кѳыдры ахата анхытцлак имшынхоит, изым-шынхоит хѳа рымхѳазоз жѳытѳан? Иахъагы ус акѳзами? Насгы Кѳыдр ду Кѳыдр хѳычы хѳа еимѳапазамыз? – на-реихѳеит Харазыи Астапан цырхѳатѳи.

– Шѳа шѳыжѳла Ахаразыи иахѳоузеи, Астапан?

– Хараз, Харазы – ашъхаарт ауп, уанхалалак шъакъас-тароуп, Харазыя – ашъхаарт ашъакъаста ауп, уи ая, аяра ауп; иа аткыс я ала иахѳа ииашоуп. Ауаѳыраз зыхъзу убригъ згѳы аарту иами. Итѳегърыла ицѳажѳаргы алшоит, аха аригы азхоит.

– Азгарагы (Чхалтагы) Сакъангы жѳытѳан рыхъзкѳа ѳакалагы икан рымхѳоз, сара убри Азгара иахѳа сгѳы азѳоит, избанзар уи зтысуа апста тышшаара 30-кѳа рѳаш сса нак-аак иалалоит махаѳѳатцас (Азгарагы Сакъангы Кѳыдры иамахами, аха), Маршъа-нажѳа – арѳаш ссаѳѳа, ма саѳѳа (шъаѳѳа) змоу азы хѳа ицѳажѳаргы алшоит, арѳаш ссаѳѳа рзы хѳа.

– Усала аратѳигъ жѳытѳ тѳрык ыкѳазаргъ ауеит, аха ус акгы смаѳац, – ихѳеит Баглар, иагънацитѳеит: – Ама-ла Наа ажѳытѳ хъыз Нахѳажѳ Маршъа-на-жѳ ма магъшъа-на-жѳ хѳа ицѳажѳар алшон жѳытѳзан хѳажѳытѳан... Абри аамышьѳахъ Кѳыдры Аѳхѳа иахъѳоу хѳа иахъашъѳоу Мар-са-нажѳа, Мырса-нажѳа ахъзын хѳа усгы рымхѳози; Маршъа-нажѳа, Мыршъа-нажѳа – убригъ иароуп рхѳон, уа рышъа амазам, уажъоит, даарагъ ишѳартѳоуп, марсашѳа уаѳъоит амарѳѳѳѳа уѳоушѳа, аѳаѳгы хѳашѳѳуп, амашѳыр-ѳѳагы канатѳахѳеит, уеисар кѳалазом – дара Маршъанаа рхѳыжѳла ахѳыжѳлоуп, алеишѳа цѳгъоуп.

– Иацсуами! Ачаа ирыманакуеит.

– Аха Цыжѳ давасуеит.

– Уара, Цыжѳ иакѳзу, Цыжѳа иакѳзу?

– Аѳбагы дара роуп, Маршьанаа данрывас.

– Знык данрывас.

– Аиоу. Умбои ажэлар ишырхээз.

– Убра, Кэыдр Аехэ иахытоу хэа, амарса зтарцоггы иарами, иркыаҕы амар хэа иртэаны, Мар-шьа-нажэа хэа абасала атэрык калазаргы аүеит, иудыруеи, ари зака ахытца ала.

– Уара ѿ-тэрыкны ауп хшыкоу рхэон, – иаахиркөшеит Баглар.

– Уажэ исгэалашэаз, анкыа лымханажэ хэа ззырхэоз уи арбаныз, Нахажэ иеипшзамыз? Азыиас амхажэ ду, амхажэ акэзамыз, инахан иаванартэоз, азымыж? Иахыа уи лыиман хэа иамыртэахыи?

– Уи саз-цсуала.

– Кэыдры Аехэ Иахытоу анухэа, енак сабду симан хцеит, уажэ исирбоит. Ара иахызузеи анысхэа, Амахэ ахызуп ихэеит, дпышэырччо. Саргы ахыз аңыасшыа, ари ахыз зыцѳашыахыоу роуп ас изхэо, сара иалоугэалашэарц ус уасхэеит, иахызытцэкыоу Камахэи ауп, к ргэафан хэламшэла ирхэоз акэын, цкыа иуахауамызт, ара камашыа ихэеит, марсашэа уртэин уакыоит, утамлан, уеихнахуеит хэоуп иахэо. Ккэмеихэ, Кэмеихэ хэа абасгы рхэон, убракагы к-кэа гэафан, цкыа иумахауа, усала еихэажэлоуп ихэеит, еа жэытэ хызыкгы аман хэа рхэон ихэеит.

– Уажэ сзызхэыцыз, иахыа ацсуаа аѳнду хэа хзышытоу, аб рацхыаза дахыынхаз, аишыцэагы ахыиѳытцыз аѳны жэытэан гэыжэ, аҕэыжэ ахызын ихэон саб Абрагы аҕыжэан, ахэыжэ-нажэ абасгы. Абри ускан иңыасшыон, смачмыз, аха нас саназхэыц Цыеижь-нажэ акэушэа збауа салагеит, ацсуа-ашэуаа рыѳн ду хэа, ацсуаа-абазакэа, адыҕақэагы. Уи ара акэмызт иахыахызыз, аха хажэытэан Ацсны иатэын, Кас иатцанакуан хэа усгы ацитцон, – нареихэеит Чатцэ Чагэгы, иагынацитцеит: – Уа Кас Агыларта ду атэым анхцэыкэла, ацсуа-абаза-дыга ухэа жэлакэа кыр рылазтит. Аа, уажэы Цохцол-оҕлыи Алын ара

утəоуп, жəйтəан Пырцхəыл акəын, Пырцхəылгы рхəон, апсуа-база, апсуа-ашəуа жəйтə жəлоуп. Ус акəзами?

– Ааи, усоуп, атықəрахь иагазгы хакəми, акырттрахь, агыррахь, ашəанрахь, ашəамахьрахьгы налатцан...

Хажəла риашан ашəкəы еитəтагалатəуп, уа суқəша-хатуп. Иара ғ-тəрыкны йкоуп: апырцхəыл – хəыл ғəцоуп, апырцхəыл – пырцкьынуп, апырцкьыи хəа усгы рхəоит. Убас, Мырцхəлаа (Магцхəлаа), Хəылтышь(ха)аа ухəа амыгцахəа, амыгцагьа, ахəыл ирхылғиааз егьырт ажəла-қəагы мацым.

– Убас, Хамыт-оглыи – Хамыта-ипа иоуп, дхамытуп, дубыхəуп; Кəыр-оглыи – Азырғаш иаеңынхалоз иоуп, кəыр-ипа, кəыр – зырғашуп, ус зака.

– Аханатə хара хажəла Кылинаа ауп, Кылинаба; рацхьаза уи шанахцоз Кыл-инаба хəа абас акəын. Ари жəйтə апсуа-шəуа, апсуа-абаза жəлоуп – Кыл-инажəаа хауп, Кыл-икəараа, Кыл-инабагы иароуп, жə иеипшыз, иазааигəаз в ала изхəоз ыкан. Нажəа ма тəоуп, зтатəа дузаргы калоит зкыразаргы, ма мшынзаргы... Абри хажəла ант хажəлаган – хайбакеит, исымуит. Киле гы-руала цацхоуп. Асала ирхəанчоу, еицаркыз апсуа-абаза жəлақəа арымзаа йкоуп. Иухəозар Ткебучаба – тке гыруа-ла, қыртуала бноуп, ажəла ацхьа ари ажəа ангыла атцакы апсахуеит, иаанархəуеит. Аха иара жəйтə цсуа-базала Тыкббьегəажəа, Тыкббьччаба (жə иеипшыз в ала) ауп – ахахə зтыкуа, еакала иухəозар, еинызкьо, изыпко, аеғəхəа (аччахəа) иласны ицо зуп, зырғашоуп... Ус зыжəла иазы-руаз ихата уи атоурых сеихəон, дманшəалахар, ириашан ашəкəы аитəтагаларагы итахын, аха уи ус азин изтодаз, ант иаадыруа дахьрылаз ақəпащəагы азыкатцаны иры-лан, аршəащəагы рыланхон.. Аба(ажəа) хəа абра иа-хьа инцəо ажəлақəа рызегь апсуа-ашəуа, апсуа-абаза иатəуп, – нареихəеит Кылинаа Кəаста аегəаратəи, Шь(ы) шылыита, Шь(ы) шылыита ахаблантə, жəйтəан ари-гы жəа, жə хəа абас антцəамта ацын, зызаап, абригыи Шьеишьеилети ма Шьеишьалети хəа идырхəанчарц, еи-

царкырц иафын, (шьеишьа-қыртұала, ғыруала мѣуп). Нас уи иажѣа инацитѣит: – Зегъы ижѣдыруа, ижѣбахъоу Дѣаб азы ахъзгъы иахѣо ахахѣеинкъаѣ хѣа акѣзами Аимара, Члоу? Ахахѣкѣа, жѣйтѣла – аббақѣа, абыққѣа зыгѣгѣоу, ѣакала, иахъатѣиала иухѣозар, изыпсақѣо, изгѣапсо хѣа ицѣажѣоит – акѣкѣахѣа еинкъаны акѣара ипсақѣаны ихықѣнажълоит асырз ма ақѣа ирыхъкѣаны. (Ардѣыinei дѣдѣышьи (акѣти) агѣапсара (ардѣдѣара) шырдыруа еипш, рыхъзқѣагъы уиоуп изхылѣиааз – ирыгѣгѣуеит; гѣадѣдѣына – ашѣахѣаѣ егъи хѣа еллинаа рбызшѣа акънытѣ акѣымкѣа). Къкъы-лып-нажѣа (Къкъылыпинаѣа) хѣа усалагъы иаурашѣа унарбоит, атѣры цѣырнагоит – алыкъ ду зтѣоу, атѣтѣа жѣпа змоу азиас хѣа уанахѣо егъиуа... убас ажѣлақѣа: Харч(ы) лаа – Харччылажѣа (абазала – Харччылаѣа, жѣ иеипшу ъ ала) акъынтѣ ауп, зы харччылоуп, аимхѣыц, ашѣакѣа, ханарччылоит, афақъ алоуп, минералтѣ зуп, лартѣла итѣтѣуеит, иххаза, Кѣыркѣынаа – Кѣыркѣкѣынажѣа (абазала Кѣыркѣкѣынаѣа, жѣ иеипшу ъ ала) – азыршьтра, азеи-зыкѣкѣара хѣа ицѣажѣоит.

– Хѣбацѣа излархѣоз ала, хѣара Хѣаранаа хѣауп. Итѣгъ жѣйтѣан Хѣарранаа. Ари иахѣогъы уиоуп хѣа – ахахѣ акънытѣ ауп иахъатѣиала ахахѣ, ра – жѣйтѣла зыиасуп, кѣароуп; хѣарра – хахѣ – ркѣара хѣа ицѣажѣоит, уи акѣша-мыкѣша хѣарран, хѣараны, хахѣкѣаран ауп. Ари итѣгъ атѣркѣа амоуп, аха ара аригъы азхоит. Хѣарт анкъа Мысра хѣанынхозгъы ыкан, Хѣындыстангъы зны хѣанхахъан рхѣон, Чындыжѣгъы. Хахѣкѣара хѣа ицѣажѣоит Бармышъгъы, бар – хахѣуп, мышъ зыхъзми; абри иазааигѣоуп Дбаргъы: ахахѣ дукѣа ахъамоу, ма ахахѣ дукѣа рырѣаш хѣа ицѣажѣоит; уиадэгъы Дѣаб еипш атѣакы аманы аѣбатѣи атѣргъы ыкоуп. Дѣаб иахѣо закѣу ара уажѣраанза шѣалацѣажѣан Гѣарр, Гѣарры, Гѣаррыи хѣа ажѣлагъы ыкан жѣйтѣан, убригъ хахѣырѣаш, хахѣкѣара хѣа ицѣажѣон, гѣа – жѣйтѣла убригъ хахѣыми, Хѣасагѣарргъы ыкан, Ссагѣарыя – убригъ – резегъ ак ракѣын, шыѣтак иатѣын, рыя – ииахъоу рѣашжѣлоуп.

Ҳараа – ҳаҳәкәара адәы, жәйтәла ая, аяра аҗепнызар, усқан Ҳарраныя хәа иартәар алшон, Ҳарраниа хәа ус ала маҷк иархәанчашәа икалоит. Егъыс, ажәйтәуаа шьюук ус рхәон рхәеит Ҳарранажә хәа амшынгы ықан, иара омазакгы идумкәа, иагътауламкәа хәа. Абри амшын нырцә-аарцә хан, еимадан, ахахә мөахәаста алдан жәйтәан, уаларуа, иалеихутцәо егъиуа хәа. Ажәйтә апсуа-шәуа, апсуа-база бызшәа ишатцасыз ишадыруз еипш, ахыз антцәамтәе жә ма ажә гылазар, иазон, иатцәахуан; анкьатцәкьа сыздырам, аха иахьа ус икалахьеит. Изхысхәауа, Ҳарранаа, апхьа рыхьз, нас рыжәла, асала икалазаргь алшон, аха уи афбатәи атәроуп. Арт, ари атәры ала уахәапшыр, убыхәкәазар, шапсыгкәазар, дыҭакәазар ауан; хаззегь таацәарак хами, аха... Ҳарранажә – Зоугәажә, Лоужә-нажә хәа жәйтәан убри амшын абасала ахыз зхәозгы ықан рхәон. Убри итцегь ахызкәагы аман.

– Уи уиакәзар, Кәбыинажәагы мөахганы иара иалартахьеит рхәон, Ашәы мшын, иахьатәиала Амшын Еикәа, иахьалалоз аҕынтә имөахганы.

– Кәбыинажәа – аригь иахәауа умбои, ахахә дуқәа рзыиас хәа ицәажәоит; антцәамтә жәа атцәахуеит. Иахьа Кәбыина. Кәбан ххәоит.

– Цьеижә-нажә хәа ара уажәраанза хазҗытдызгы жәйтәзан афхак рыбжьарала убжьысны шыапыла нырцәка уыртә иқан рхәон.

– Аха уи мөахәаста алдазу сеидроу, шыцанны, сцанны, иаман рхәауа саҳахьан.

– Амөа па зылдаз амшын хәа акәын ишсаҳахьаз; усқан уигьы Апсны иатцанамкуаз, уамазакгы идумызт рхәон. Ашана збеит, ашана изыкалан хәа хажәа иалами, убри Цьеижә-нажә Ашанажә хәа усгы ахьызйтгы иудыруеи, жә амзои. Настгы Цьеижә-нажә – аҗеиз ду змоу амшын хәа усгы имцәажәои, уи иара. Аха Маҷ ахатә акәызтгы, ихьтцны амаҳәа ду аванартәанза, жәйтәла иухәозар, ишьяанза. Ахьтцразы, акәаразы, ишьеит хәа усгы рхәон хәа цәырнагоит, умбои.

– Ашанажәа хәа усгы ыказар сгәэхәуеит, жәа азо егы-
уа, айхабацәа ирхәоны хәа уажә ус аггы сгәалашәом, аха.

Аиоу. Усгы алшоит, – ааибырхәеит.

– Уажәраанза шәызлацәажәоз ажәлакәа реипш, харт
хажәлаггы Харраниыи, Харрании хәа атәрқәа амалар-
ггы алшон, рыззеггы апсуаны. Псуа-хамытны, псуа-убы-
хәны. Харраа хәа ашъхара, абахәра инхоз хәа ицәажәо еа
тәрыкгы амазаргъ ауан. Ашъхаран, абахәран, аеафан –
Харран – умбои асгы ишыкоу, – ихәан, дызфыз атоурых
аахиркәшеит Хараныи Хыздыгә Цыгъардатәи, нас иагъ-
нацитцеит: – Ажәйтәан хәпсуа, хәбаза, хәдга, хәубыхә
жәлакәа ркәфны ирымхәоз ацәажәарақәа, адоурақәа
раан: Тәан ма Тәаны, Ашә ма Ашәы; Аш ма Ашы, Нан ма
Наны, Лакр ма Лакра ухәа, изхысхәауа Харанггы убас
иркәафуп. Уи аипш Тәан ма Тәаны, Т(х)ар ма Т(х)арым
Габн ма Габны ухәа ара зызбахә хәмаз ажәйтә апсуа-
база жәлакәаггы убас идыркәафун, уи уажә ижәбама,
уажәыгъ ус ами, аха рроурахъ икылнаго иалагеит акәым-
зар. Убарт аркәафқәа тәры хәдақәаны иапхәазон, ир-
хәозггы рхәашъаггы иамакуа егыуа тәымкгы ишкә ина-
ирхәырц дахо дзырхынхаломызт, ахәггы-афгы дықә-
дыргыломызт. Еггыс, иахъа ыя, я хәа интәо апсуа-абаза
жәйтә жәлакәа шпәкам, аа, иухәозар, Бзыиаа. Бзыиа –
азиа ауп, иаха еилыкканы жәйтәла, иара фәтәлаггы, бзыя
– азя, азыя ауп. Бзыя: убра инхоз рақәын, Бзыяжәа,
Бзыянызаа хәа атәрақәаггы аман, ныза, ныжәа, ныса –
фықәкәами, цшахәақәами.

– Еааны бзыяла унеиааит хәа, умбои иахәоггы закәу.
Еааны: еа – аеафара, алатцара аамта анаауа хәа. Азаны
уадафран, убама.

– Апсуаа азы, азы хәа Анцәа ихәара ианақәымтц, аа,
шәыст, ишәымаз хәа азы рацәаны иахъамаз атәыла ри-
теит, иара итәарта Ерцахәггы налатцан.

– Игәы андыртәа.

– Аиоу. Игәы анкыдгыла.

Кэарцхыи Дажэ даацэажэан: – Хажэлагы иркыаёны атэры амоуп Кэарцхыи хэа. Ажэытэуаа ус рхэон Кэарцхыи Кэарцхааи еишыцэоуп, ак роуп, аѡбагъ зкэоуп, аха Кэарцхыи иаха еихауп, идууп хэа. Уи закэу уиоуп, Кэарцхыи ма Кэарцхыи лыи ма леи хэа антцэамта ацуп – еихау, аду хэа иарцэажэеит жэытэла. Кэарцхаа – Кэарцхажэа акэын, жэ Ё иазынапшуа изхэоз абазақэа, ашэуақэа иреиуан, нас алазқэа усқантэи Адсынтэыла ду, еибашьралоума уи шыкала мамзаргъ даеакала акэу уи уажэ хара иабаадыруеи, аха, ианықэнагала, уахъ иианагазгы калеит, иагъмачымкэан, акэымзар, уажэ уахъ ус икоу урт шапсуау, шапсуа-ашэуа шытроу рдыруеит... Цхыабазала, цэхыи – цсуам, изахъзу цэхьоуп, ацэхъа; цха ма цхы – цсуа-шэуам, цсуа-абазала – цэинхоуп, ахэыцха шаххэо еипш, азышытраё штатэа-татэаны икоуп, егы ытцалан итцсны ицозаргъ аеит.

– Ани еихэатарчы хэа арыптцэ атэны хазлагарақэа ирахто аехэа ргэаѡақэа, апхьала агэкьяеқэа адчапалан иргэаѡан, ацэхъеикэа хэа абастгы ахъмыз жэытэан.

– Аиоу. Убас Цхынажэа, Цэхъанажэа мамзаргы Цхъхеинажэа, Цэхъхеинажэа хэа акэшамыкэша инхоз рцэажэашьала ахъ ртэан Мықэ шытра. Нас ант анаакылс Цхъеинтцкар, Цхъентцкал хэа ахъ ѡадыртэеит.

– Уара, Дажэ, ақыртцэа рабду азы тцакал захъзитцеи? Иахэои? Крудыруама?

– Ахахэ ыршэны иантаижэ, тцкал-тыб ахэеит.

Нас, иандыркьяё, тцкал акэхеит.

– Азы ус ахахэ тоужьыр калома, тцасым, аха иара ахахэ-ршэра дашьцылахьан.

– Уи акэу цыушьо, убри убарт рабду абцъар иарагъама иаргыи хэа дзашьтоу удыруама?

– Сеидроу, уара.

– Жэытэан иагагъа, иагагъы хэа акэын ишырхэоз, апсуа-абаза-адагақэа ркынтэ ауп, амага еиха-хахэ – жэлоуп, агъа ма агъы – икэымпылуп хэа ицэажэоит.

– Нас уи ахыз урт рабду излеигеи? – ихэан, деитатцааит Чатцэ Чагэ.

– Уи арахь данықэнагала дахьынхаз апсуа мыдышө-шөөақьак иаршөын икөлаауа ишнеиуаз иашта иантаха, ари ахыз шамаз, ахызгьы иаргьы, иаан итахаит, ахатагьы ахызгьы шыта са истөуп ихэан, игеит.

– Ускангьы ус дашьцылахьазма уара уи?

– Уаха закөи нас. Уау-аау, ваиме хэа иеафеишыаауа да-налага, апсацеамыз, цхашьароуп хэа, дрыцхашьан изын-рыжыит.

– Аламыс рымамыз, игэарц итагылан.

– Аиоу. Ари ас аныкала, апсуа-ашөуа-адыгакөа уи аф-батөи ахыз реаларыгзеит – мыдхөыц, мыдхөыц хэа иры-маз; хөыц-цсуала, хөыц – абазала. Икөымпылуп, ихөуп хөоуп иахөогьы; абазала ц – апсуа цө ауп, идууп, икөазуп хөоуп иацнатцогьы.

– Мыдхөыц ма мыдхөыц алашөама ма алашөшөама хэа ласс азы аныишлак азы иагырааны иаххөахьеит.

– Аиоу. Убри афбатөи ахызгьы иахтар, хзы ирласны ихашөа иаламгоз.

– Ауп, аха афбагьы иманы ифеаихар, нас ишцакоутцоз? – ааибырхөеит алафхөафцөа.

– Саб Мурат излеихөоз ала, жөытөла хэ хажөла ө-төры аман: Цкөыгө, Цкөыгөа ма Цөгөкөы – афбагьы акы еицта-дыршөуан, ак ракөын – тыцькөан; ачыз, ачеиз хэа ус-гьы рымхөои. Ус ишааиуаз, гө цшқарахын, игөаөазан, у акөушөа унарбон; ч-көа өбаны иказаргьы еилалан акхеит, хажөлагьы Цоукөуа, Цакөуа, Цкөыуа, Цакөы хэа абас ала ишыакөгылт; Цакөы итцегь аман, иазааигөазгьы ыкоуп, уртгьы зкөан... Апсуа-абазала ачыз быжьбака хьзы аман жөытөан.

– Еихангьы иамазар каларын, сахьахөацшуа.

– Усгьы калоит. Изхысхөаауа, хажөла иазкны ахөатөы мачым, итцегь ыкоуп, аха уажө аригьы азхаз.

Егьыс, анкьа ачча, аччоу, аччы, ачч хэа усгьы ыкамыз – цатөан, лыкь жөлан, халзын, хассажөлан. Азышышькөа,

иара амшынгы, рзы иччон зхэоз ыкан, иччеиуан еипш, рейдрыцкьон, атцатэа картцон хэа. Ас еипш иказ аз-кэа апсуа-абаза жэйтэ жэлақэагы рхылфеиауан. Нас азы анықэтцлак ма ианықэыргалак инхоз аччы дэхон, шыақьастахон, ччлоухон; ахэ ашыақьаста уи блоу ма хаблоу акэын. Лаганыяхэ, ицегь жэйтэла – Лоуганыяхэ, Лагэаныяхэ ззырхэоз, ицегь жэйтэан даеа жэйтэ хьзыкьгы аман рымхэоз, убри Блоу ма Хаблоу акэзар сгэахэуеит.

– Цлоу аусхэарта иларкны Мықэынза шыақьастарами, ажэйтэ убас азы ықэ-ықэны икан итцьжжуа рымхэози, алхэа-жра дукэа – алхажэқэа алдон ианықэырца, иан-тадырба кэа хэа иацыз антцэамта канаршэит хэа усгы рымхэози.

– Цлоу зыхьзыз чыззамыз?

– Усалагы ааи. Ачыз ду хэа ицэажэоит, амаза – шэаргы амоуп – ихэан, иаахиркэшеит Цкэы Осман тхына-тэикгы.

– Блоуааи Хаблоуааи иахьанза Апсны иаанымхеит хэа сыкоуп.

– Хашьцэа абзыпцкэа ркны еиқэхақэеит, Аблоутыа хэа итагалоуп акэымзар.

– Батым амтцан, Анкыса акэу, инхошэа сыкоуп, Цчоу-рыхэхэ азыиасгы ааигэоуп, ахьзгы умбои ишыкоу – Цчоу-ры-хэхэ хэа. Жэйтэ-нажэтэ аахыс ари Ха-Пснажэа, Апсны иатэын рхэон уа инхақэоз; жэйтэ-нажэтэ хэоуп дара ишырхэоз жэйтэ-натэ азы.

Ажэйтэтэи нажэ – ажэйтэ мшын хэа умбои закэу тоу-рыху иалатцэахны иамоу! Лоумыиаагы нхон, имацфын, аха. Рыжэла атцэакэазаазаф, ағбатцэаазафцэа хэа ицэа-жэоит, псуа-дыгоуп.

– Ужэла аархэны ахы иқэзыргыларц иавағыруа, нас, итэитэырц, давоумтцароуп, дануцэавала ихы уқэсроуп!.. Ант арахь иаашьтыз ахышэшэахқэеи ауарфеи-апшь-кэеи агыр-қырт папцэа ианраамтаз ирхэанчаны маза-аргама итаргалаз, нас хара шыоукы уи хашьцыланы уса-ла зхэара халагаз қапсуа жэлақэа крькоуп, иаххэап,

уажә еикъыпхъаза уѣааухар: Гармал – Гармелиа хәа Мела, мелиа – дара ртәала бгахәычуп. Жәытә псуала ари Гармалажәа акәын, ашьха тәцара, аҳацакьа, ашьхатыз ашьапаны итцхәраа иаауа зыхь лартуоп, тыцьзаргь каллоит, антцәамта жәы ма жәа атцәахуеит. Ажәытәан ацсуаа-ашәуа амал хәа изышьтаз зын, уи нас итцегь атцаккәа шьтнахит, аха. Убас, Цьугьал – Цьугьелиа хәа идырхәанчеит. Цьу, ацьу – еуп, гьал – лагьоуп, лбаартуоп, мардоуп; ари ажәла Аеымарда хәа ицәажәоит, Аеымардаа иара убас Кәырдгьал – Кургьелиа хәа Курдгьели – алархь роуртә, ашкәакәа ркыртә ус изыпсахыз, жьоуп. Ас зыжәла дырхәанчаз уахьтә излеихәоз ала, уакагьы рапхьа Курдгьелиа хәа акәын апап шәкәы ишантцаз, нас, уи азхом рхәозар акәхап, Курдгьелиахеит. Уажә ижәбама, ашьха ханцоз, хәихәткәыкә хлабашьақәа хатцдан хрыкәтәаны, агьал, ахылағьара ахьамаз, иахьыказ убас хаштәаз хталан, хеатан хәфыхәазо хәхьылбаақәоз. Цьурдгьалгьы убас иахьыкоу амами. Абриоуп Кәкәырдгьал (абазала) Кәкәыртгьал (ацсуала) изыхьзугьы. ҂а тцакыкьы амоуп, абри иазааигәоу, аха аригь азхоит.

– Уажә уара зызбахә умоу, ал хәа интцәауа, ажәытә ацсуа, ацсуа-шәуа жәлақәа, иухәозар: Мариал, Тарял, Хәырхәмал, Бзаркал, Бырцкал, Какал, Пал, Гьгьархьхьал, Кькьырхьхьал, Дарсал, Марял, Хасал, Цал, Гәырзал Гәырззоул ухәа реицш икоу рахьтә ант узфьыз апапцәа идырхәанчазгьы закароузеи, изеицш жәытә псуа-абаза жәлақәоузеи.

– Ус ама, аха урт мызрашәа сыкоуп, Анцәа ибеит рынтцәамтақәа еицаркзаргь – ргәатақәа ыкоуп макьана, еиташьақәгылоит, еитахынхәуеит. Уажә хара хжәытә жәла Псард – ацсара хәа ицәажәоит, абаза-псуала. Псард – Псарт аѡбагь ак роуп, цсароуп. Псарды – уигьы иароуп, аха ацсара адәы хәа ус иарцәажәаргь алшоит; абазала – ады, ацсуала – адәы; ая – убригь иароуп, аиара ажәытә гыларта хәа усгьы ацнатцар алшоит. Изхьсхәаауа, хажәла атәырқәа цшьба аман, уажәыгь иамами, аха зегь ак роуп:

Цсард ма Цсарды, Цсардыи нас Цсардыи хәа иаркьафьыз – убра ииз хәа Цсардыя – убра ажәытә гыларта, нхарта, аяра хәа изышьтаз ахьамазтәи хәа. Ари цсуа-абазоуп, җацъара иурцшырцгы уагъзавалом.

– Апсаса рыркәдыга, жәытәла иухәозар, рсага, рарыдга апсард иахылымҗаазеи?!

– Уи даҗа тәрык акәзар җалап, убригъ жәытә апсуа-базами, ихәон сабду.

– Ашьтахъ еигъыз амыркатылқәа аныкала иара шытар-теит, иаргъы мыркатыл жәламзи.

– Аиоу, макъана ишьтазымтцацгы ыҗакәоуп, – ихәан, иажәа даалгеит Цсардыи, Тышә ауп хәа сыкоуп ихьз, члоутәи.

– Аҳашбақәа хажәла иахәо закәтәу аилкаара мар-иоуп: аҳаш аҗнытә ауп, ахәхә шкәакәа, – нарылеитцеит Хаш Кәакәана цақәашьтәигы. Нас! – Воуба иахәозеи? Шәабантәаи? – ихәан, Воу Мыстаф днаиазтәаит.

– Сыхьз иахәогъы уасхәап утахызар, – ихәан, иагъаа-ирччеит алафхәаф Мыстаф. – Сыхьз афы зтоу азыста хәа ицәажәоит. Воу аҗны в жә иазааигәан, иеипшума ухәо, абаза, ашәуа цәажәашьала ирхәон. Воу, воғә – жәоу, жәоғә ауп – аз ду хәа ицәажәоит, аздуаа ҳауп. Ажәытәан Кас хәа изышьтаз Кавказ Ахәада Мац апсуаа-ашәуаа, апсуа-абаза-адыгаа ианахтәыз убра ҳаргъы ханхон, итцегъ наҗ ханынхозгъы ыҗан хәа усгъы рхәон аиҳабацәа.

– Волга акәзар?!. В-оулга, Жәоулга, Воғәлга хәа? Аз ду антцәамта, алгамта, ахәаа хәа? Жәытәла лга (цсуа-абазала, цсуа-шәуалә) – алгамта, ахәаа хәа ицәажәоит, гә у акәушәа узырбозгъы ыҗан... Ажәытә Апсны убраанза ианыназозгъы ыҗан рхәон...

Иудыруазеи гә у иазааигәан, акәушәа унарбартә из-хәоз анықәнага, ианықәтц, иаргъы быжънаршәазар?! – ааибырхәеит изырфәуаз җыцъа царауаа җарацәак, рыбжь-гъы нытцакшәа.

– Иахьа Уатац, Отацгъы рхәоит, ақыта ахьзгъы жәытә цсуа-шәуала Ғәатар-ц Ғәота-ц ауп, агәгәылшьапқәа рхә-

пы хэа абас жэйтэла ицэажэоит, хэата-ц усгы зхэоз ы́кан, уигы уиоуп, уа урт збахьоугы хэкоуп... Уатапи Тхыinei рхэаафы ус зыхьзу акэара хэычгы ы́коуп... – хэа иаахиркэшан: – Кэалашь, жэфахырла хэозар, шыта гэаран уа иутэуп, – ихэан, иватэаз Ыынцал Кэалашь днeи-зыцшит Воу Мыстаф уатаптэи. Кэалашь, Ашэы Хэбыць иеипш, жэабжьхэаф дуун.

– Ацынць, абицынць хэа апсуаа жэйтэнатэ аахыс иаххэо, хэзэу закэу усгы ижэдыруеит, Ыынцал жэйтэ псуа-абаза жэлоуп, иахэогь уиоуп, – ихэан, Кэалашь ижэла шыкалаз атоурых ахэара дналагоны, аеыфкэа аурышытын, изэыз ртоурыххэаракэа иааркэатцит, абри ажэабжьгы абра инсыртэар акэхеит.

АХҚӘА

ЧАТӘ ЧАГӘ ИХТЫСКӘА

I

АХӘЫНТҚАРЦӘА, АХЦӘА, АТУҢЬАРЦӘА, АЗБАҢЦӘА

Чатә Чагәи Ацсха Гьаргы	11
Итабуп хәа сызиахәа.....	15
Чатә Чагәи аурыс хәынтқар Алықсандр III	17
Ишәтахызар – ижәга!.....	18
Чатә Чагәи Маршьан Дырмити.....	19
Чагә атауад игәацха шынеигзаз	20
Чагә дгычыҗхар итахым.....	21
Атауад ичгьахьа еишәа.....	22
Чатә Чагәи Мырзакан Ачбеи.....	23
Азбаҗ ипхәыси Чагә ииахәеи.....	24
Зака ахәаахәтҗы уиеипшугеи!.....	25
Чагә ддукатуп.....	26
Деилацсеит хәа сархәан... ..	27
Уршьыз цьышьан... ..	27
Ихагыларта рмоур хәа ушәома?!	28
Ахашхатәарақәа роуп җызымтуа	29

II

АПАПЦӘА, АХӘАЦЬАЦӘА, АЦШЫҢЦӘА

Анцәа ихәы апап игоит	33
Цьанат уцар стахуп!.....	33
Нарцәгы адгьыл акны еипш икоума?!	34
Чагә ацсәаха атцартыш иитоит	36
Цьанат ура иумаз, акәбар сара исымаз!	36
Халалрала икандаз... ..	37

Рапхъатѣи х-ажѣак брықѣитуп!..	38
Ацха зку инапы алишьѣеит	39

III УБАС ЕГЪЫРТЪЫ

Лагѣи акѣыди	43
Ацара сзырцсахыз табуп хѣа иашѣхѣала.....	44
Аныхѣаѣа дуи азигар къаѣи	44
Уарпыс бзиоуп схѣаргъы ихоутцома?.....	45
Знык амц схѣазар атѣыла бгама?!.....	46
Уѣоны касыжьыр хѣа сшѣоит акѣымзар... ..	47
Иан леиха деитъхеит.....	47
Уалагар иузсахѣару?	48
Уахык ала заѣа иуцлазеи!.....	49
Бахѣажѣ уакѣзами?!	49
Анасыцдара зыхъѣо	50
Еибашъра каломызт!.....	51
Иѣыцыз хѣа нышѣынтра ыкамызт... ..	52
Ухазы аума изалаургыло?!	52
Ацхѣыс лцѣабаа, мамзаргъы Ахатцара зшаз Анцѣа диныхѣааит!.....	53
Нестор ахѣаркъири дшаѣѣытцыз.....	54
Ахтарца бзиѣи абаша хи.....	55
Абыз цѣгъақѣа ршѣахста	56
Ашьѣоура кѣыга	57
Иазыжѣуазеи, идуцѣоуп!.....	61
Абыз хаа амч	62
Ажѣ кѣыш	63
Мас-Кѣыкѣына рыцѣа	66
Чагѣ ихѣыцшѣа.....	67
Арсана имахе	71
Чатцѣ Чагѣи Ацѣхамбари, мамзаргъы Ацсы бзиѣи абза баапси	73
Бақа-ица Заур иажѣабжь цѣашъахѣтѣ	82
Бақа-ица Заур аѣбатѣи иажѣабжь, мамзаргъы Аѣарца иашътоу иларханы дацхѣоит.....	93
Заур апсуа-абаза аѣбатѣи иажѣабжь, мамзаргъы Амаза ду абара	108

IV АСАСИ АСАСДКЫЛАРЕИ

Шөара ишөпырхагам, сара сгөы иахөоит	125
Азы сытчалаанза сгылазом!.....	126
Аķәәķәә икылсит.....	126
Гахә изхара ифеит, Чагә какал икит	127
Сара сыпсызаап!.....	128
Ала атдыхәа амц ахөом рхөон, аха... ..	128
Хөффык ҳаķан, аха.....	129
Ак сызжөы, егьы сыззы!.....	130
Агөхаштра	131
Арбагьы ашьали	131
Архнышьна кьәф	132
Агөнаҳа еифшаны	132
Унарцө бзиахааит, Бидаф!	133
Чагә исасцәа	134
Амхатцә атып	135
Амхатцә иазку даәа ажәабжък	136
Аķарматцар рыбжы	136
Апшөма игөы асас исаан иануп	137
Чагә иеы шипшааз.....	138
Әхәа хы иасуеит.....	139
Чагә ипхыз.....	139
Аима атдыршьы.....	140
Тагө фымжөфы	141
Аиаша ацсы даргылоит, абзагьы дашьуеит.....	142

V ЧАТЦӘ ЧАГӘ ИАБЖЬГАРАҚӘА

Агөыла качбеи ахшыф ширцатөу	147
Уцәгьа зхөо шизызырөтөу	148
Цас ицәажөо шиацәажәатөу.....	149
Ғаб ззымдыруа, уҒаб иумтан	150
Аөхәәф дшырөхәатөу.....	151
Төамба узызуа, төамба изыķатцә	153
Амтцаķаķьаф ишиацәажәатөу.....	153
Ауал шылхтөу	154

Ахамапагъара атак шыкататәу.....	156
Агәыла харам дшахьырхәтәу	156
Иуафыстаауа уиафыстаа!.....	159
Нарцәынтә иаауа шипылатәу	160
Ацәафә чыда змоу дшафәыхтәу	160
Абжәхәахәтәыфәцәа ишрацәажәтәу	162
Ухы ушахцәажәалаша.....	163

VI

ЧАТӘ ЧАГӘИ АЛАФХӘАФЦӘИ

Чатә Чагәи Ашәы Тамшыгыәи.....	167
Чәгә Тамшыгыә дитцәыуоит	169
Аччарагы уала-тахыла	170
Чатә Чагәи Кәаста хәычи.....	171
Сара цшыбеи фбеи.....	173
Рашыт Чәгә ашәтәа шиизишыз.....	175
Април акастәи алаф.....	176
Х-фык змоу акәыба	177
Хца зжәыз аиаша ихәоит.....	178
Шәеинкәашәа сыкәашашәоуп!.....	179
Ирылашәымтцасыргылақәо жәбап!	181
Хымсад лзы уалырк азы	181
Зақа сыцәтцыс уеицшхәзеи!	182
Чәгә атцарауаф дириашоит	183
Еитахеит	183
Чатә Чагәи Кьача-ипа Хахеи алаф шеибырхәаз.....	185
Ус еиха изеиғуп!	186
Хабашь Шьрыни ахцыц татеи.....	188
Чатә Чагәи Алоу ицҳацәеи	189
Лабала цьанатқа, мамзаргь Цьанатгы алаба умазароуп....	190
Хычча хахыи ицоит.....	191
Ф-милатк, ф-бызшәак	192
Алаф зхәои алаф зфои	193
Чатә Чагәи Харчлаа Еқәыци	195
Иацсамзар, исышыбьмхын!.....	197
Аимаатцқәә.....	197
Чәгә дшымажәыз агәра диргоит.....	198
Уаа итабуп, анамаз!	199

Чатдә Чагәи Аәзы Кадыри	200
Чагә ихәшә	201
Чатдә Чагә Лыхнаштан	203
Чатдә Чагә Мыкәаштан, мамзарггы Бақа-ица Заур ахпатәи иажәабжь.....	263
Зегь реиха ихаау.....	267
Ацәызкәа иреихау	268
Кәымчыч Чагә дшатцаирхаз	268
Кәымчыч Чагә дшаириааиз, мамзарггы Амкәыба еснагь азы аанагом.....	269
Чатдә Чагәи Чачхалеи Аугъани, мамзарггы Ашәкәы зшышуаз.....	270

VII ЧАТДӘ ЧАГӘ ИРЗЕИТЕИХӘОИТ

Апсыцәгъара	273
Аты ала аноу, ацъымшь иахәон.....	276
Апәхамбар аиаша кәитцеит	278
Апсуа сасдкыларз зыхкьаз	280
Апырпыл цыка атоурых	281
Цаха-фымш амшә атыцрафь.....	292
Шьхатәылатәи ахтыс цъашьахәтә.....	296
Ц-кәмчык	309
Ажакъа иазку ажәабжь.....	314
Агәагъра.....	315
Сытцәтцәа атоурых.....	317
Ухы ухагылазарц утахызар, иугәалашәаша	318
Ахацәа псыекәеи аҗаца леишәацәгъакәеи рзы ахәшә.....	320
Сыхтарца исызнауз, мамзарггы Ататацәахара уахькылнаго	322
Сшыцсылманхаз атоурых	323
Анышәынтракәа рылцха.....	328
Чатдә Чагәи Гогәуа Ночеи	331
Чагәи Ночеи ражәабжь иацу, мамзарггы Ахаза ашәхыз шаарттәу.....	341
Чагәи Ночеи ражәабжь иацу иацу	352
Кевкентәи апсра	355
Апсхацәеи, ахы шыабыстацәеи, амза аареи ражәабжь.....	356

Ауафы адгьыл данықәнагала рапхьаза дахьынхаз иазку ахәамта	375
Ажәытәзатәи апсуа цьар(а) иазку ахәамта	378
Чатцә Чагәи уи ихтысқәеи ирызкны	385
Ахьзынтар, акомментариқәа	409
Ианызтаз изкны	423

АЦСШӘА АХЬХЬЫШЬТРАЛА Ацсшәа амазақәа рахьтә

Апхьажәа цынхәрас	428
-------------------------	-----

Жәабжьла ажәеилыцшаара

Хьа Чан	430
Умшәар – цьалкы уахыпт!	431
Аблыза, мамзаргьы аблеиси	433
Ацқадыгәа иқьаптағы	434
Цәгьархәыхә-мазархәыхә	437

Жәеинраалала ажәеилыцшаара

Ауафызатцә имфала	440
Латцарамзан	441
Ацалақьа рбагьқәа	442
Қарқар дшыцарцарыз	443
Ацсшәа	444

Ацсшәа амазақәа рахьтә

Амаза зтатцәаху ажәытә ажәақәа	448
--------------------------------------	-----

АЦСШӘА АХЬХЬЫШЬТРАЛА Апсуа жәлақәа ахпатәи ражәабжь

Апхьажәа цынхәрас	460
-------------------------	-----

ЗАУР РАСЫМ-ИЦА БЫҒӘБА

ИҒЫМҒАҚӘА

Ғ-томкны

Ағбатәи атом

ЗАУР РАСИМОВИЧ БУТБА
СОЧИНЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

Том второй

На абхазском языке

Аредактор Флора Бытэба
Акорректор Ирма Цьениа
Асахьатыхьы Руслан Габлиа
Компиутерла акьыпхьы Димона Гергия

Аформат 84x108 $\frac{1}{32}$. Атирж 500.
Икацә. акь. бгъ. 15,625. Инықә. акь. бгъ 26,25.

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2

